

Colecția PLURAL M

Carte editată cu sprijinul
Fundației Soros pentru o Societate Deschisă

Lector: Emil Iordache

© by POLIROM Co SA Iași, 1997

Editura POLIROM
B-dul Copou nr. 3, P.O. Box 266, 6600 Iași
Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111
(032) 217440 (distribuție)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale:

Marele Inchizitor. Dostoievski – lecturi teologice
trad. din lb. rusă de Leonte Ivanov; Iași: Polirom, 1997
248 p.; 140/210 cm. – (Plural M)

ISBN: 973-9248-85-3

I. Ivanov, Leonte (trad.)
1. Dostoevskij, Fedor Mihajlovič

882.09 Dostoievski, F.M.
929 Dostoievski, F.M.

Printed in ROMANIA

MARELE INCHIZITOR

DOSTOIEVSKI – LECTURI TEOLOGICE

Konstantin Leontiev, Vladimir Soloviov, Vasili Rozanov,
Serghei Bulgakov, Nikolai Berdiaev, Semion Frank

Traducere, prefață și note de Leonte Ivanov

POLIROM
Iași, 1997

PREFAȚĂ

Înaintea despărțirii

Începuturile *Marelui Inchizitor* țin de primii ani ai deceniului opt, perioadă în care Dostoievski scria *Adolescentul*; poemul va fi redactat în aprilie-mai 1879 și, prin îndrăzneala opiniilor, prin tipul de erou pe care îl propune, prin interpretarea originală a *Cărții Sfinte*, este de departe episodul cel mai interesant și mai controversat al *Fraților Karamazov*. Nume de prestigiu din cultura rusă și universală, simțind provocarea ilustrului predecesor, răspund acesteia fie în pagini de jurnal și corespondență, fie în eseuri și studii riguroase, precum cele din prezentul volum. În opera de ficțiune, după apariția, de asemenea mută, din poemul lui Turgheniev *Hristos* (1878) și după convingătoarea Sa „coborîre” din *Legendă*, Iisus va fi o prezență tot mai obsedantă și mai individualizată în creația unor M. Bulgakov (*Maestrul și Margareta*), B. Pasternak (*Doctor Jivago*), I. Dombrovski (*Facultatea de lucruri inutile*), A. Soljenițin *Gospodăria Matrionei* ca să-i pomenim numai pe ruși. Evoluția personajului în aceste „apocrife contemporane” nu depășește cadrul evanghelic, taina „celeilalte lumi” și a esenței divine a Mîntuitorului rămîn pe mai departe ascunse, întrucît nici El, nici cei ce-L înfățișează n-au dreptul „să mai adauge nimic la cele mărturisite odinioară”, chiar și atunci cînd raportarea se face de pe poziții necreștine și vizează regnul animal, ca în cazul *Eșafodului* a lui Aitmatov.

Personaj absent în *Dicționarul* lui Valeriu Cristea*, Iisus „descinde necanonic” în toridul oraș andaluz din milă față de oameni, înduplecat de rugile celor „ce-și păstraseră neștirbită cucernicia”. Recunoașterea Lui de către mulțime, cele două atribute prin care se revelează – „nemărginita-I bunătate și blîndețea” –, minunile săvîrșite ca și atunci, cu cinsprezece veacuri în urmă, sînt elemente ce asigură veridicitatea tabloului. Singurele cuvinte pe care le rostește, „Talifa-kumi”, trimit la scena biblică (*Marcu* 5-41), iar rechizitoriului aprins al cardinalului i se răspunde printr-un sărut, simbol al înțelegerii și iertării. Tăcerea Sa a fost interpretată diferit, de la autor la autor, în numele uneia sau alteia dintre Biserici. Credem că Berdiaev este cel mai aproape de adevăr, cînd spune că „muțenia blîndă a lui Hristos influențează într-un mod mai hotărît decît întreaga argumentație a Marelui Inchizitor”**. Din această atitudine a Primului derivă forța indiscutabilă, demnă de respect, care-l face în cele din urmă pe cardinal să-și plece genunchii. Clemența de care dă dovadă Mîntuitorul moaie îndirjirea bătrînului de nouăzeci de ani: „Inchizitorul tresare, ceva îi tremură în colțul gurii”, dar nu-i schimbă convingerile: el „stăruie mai departe, neclintit, în hotărîrea lui.” Discursul prelatului nu e o justificare a actelor săvîrșite în numele fericirii majorității covîrșitoare a oamenilor, ci un act provocator, o nouă ispitire a lui Iisus. Bătrînul aștepta „să-i spună ceva, orice, măcar un

* Valeriu Cristea, *Dicționarul personajelor lui Dostoievski*, vol. 1, București, 1983.

** Apud Valeriu Cristea, *Op. cit.*, pp. 243-244. A se vedea și N. Berdiaev, *Filosofia lui Dostoevski*, Iași, 1992, p. 125.

cuvînt, fie el cît de amar, cît de cutremurător". Vorbind, înrobindu-se patimii, ceva din aura de mister s-ar fi spulberat și Hristos ar fi devenit semenul Marelui Inchizitor, S-ar fi dezis de Tatăl Ceresc, Și-ar fi negat esența divină. În tinerețe, și cardinalul „a stat în pustie”, și el s-a hrănit „cu aguride și rădăcini” pentru a ajunge, „în rîndul celor aleși”. Însă, „dezmeticirea” (în fapt, trădarea) lui nu se datorează „unui sentiment de solidaritate protectoare, de responsabilitate paternă” față de cei mulți, ci orgoliului, dorinței de a fi stăpîn pe destinele umanității, de a I se substitui lui Iisus și a-I face întoarcerea inutilă. „Inchizitorul tău nu crede în Dumnezeu, asta-i tot secretul lui”, conchide Aleoșa. Trecînd de partea lui Satan, distinsa față bisericească își începe, sub aparența slujirii lui Dumnezeu și a umanității, opera de corectare a lucrării lui Hristos. Oamenii, pe care de asemenea nu-i iubește, devin obiecte și instrumente ale puterii, iar tentativele lor de nesupunere, încercările de afirmare a libertății își găsesc finalitatea în cele mai aspre măsuri coercitive: tortura și arderea pe rug. Trădîndu-l pe Iisus, disprețuindu-i pe oameni, Marele Inchizitor devine o concretizare a spiritului negator, o ipostază a lui Antihrist, înveșmîntată în rasă călugărească, al cărei principiu „nu este cel al răului imediat vizibil, un principiu caduc și grosolan”, ci unul nou, „rafinat și seducător, ce apare întotdeauna sub masca binelui” (Berdiaev).

Anticipat de unele trăsături ale lui Raskolnikov (napoleonismul, de pildă) sau al lui Rogojin (personaj ce semnifică moartea), recunoscînd în Piotr Verhovenski și în ceilalți „demoni meschini” din jurul acestuia pe principalii săi precursori, Antihristul din poemul karamazovian însumează posibilitățile istorice de manifestare a răului, e suprema împlinire în această direcție, un diavol cu o mîndrie titanică, ce-și arogă virtuți de Creator, conștient de puterea și înalta sa misiune: întemeierea împărăției menite lui Satan, o împărăție autocratică, în care valorile fundamentale ale creștinismului să fie înlocuite cu falsele valori izvorîte din iluzionarea și autoiluzionarea umană, în care libertatea dirijată să ia locul celei oferite de credință, omul să fie absolvit de ideea nemuririi și de povara responsabilității morale. Cît de departe ne situăm așadar de acea imagine caricaturală a diavolului, tributară reprezentărilor populare, de acel drac „prost ca noaptea”, în straie nemțești și cu joben pe cap, ce joacă mici renghiuri popilor și fetelor mari și pune din cînd în cînd mîna pe cîte un suflet care, la o adică, nici lui Dumnezeu nu-I era de vreun folos. Un procedeu eufemistic, cu funcție mai cu seamă estetică. Se pare că de-a lungul anilor a mai meditat la „hapul” înghițit atunci, cu Iov, și iată-l înfățișîndu-se pentru ultima oară în ținută tradițională în camera lui Ivan, pentru a-și bate joc de el și a-i amenda îndrăzneala cugetării, personificare a tuturor defectelor eroului, plămuiere a minții sale bolnave. Capitoul închinat „musafirului nepoftit” este replica de ultim moment dată lumii imaginate în poem; gîndul tănuț de strășnicie de Ivan și trădat de diavol prefigurează caracteristicile „noii ordini universale”, instaurarea domniei supraomului. Caracterul premonitoriu al utopiilor din romanele dostoevskiene înfioară:

„Din momentul în care omenirea va părăsi credința în Dumnezeire..., concepția despre lume care mai stă încă în picioare azi se va prăbuși de la sine, fără să fie nevoie să ne întoarcem la antropofagie, și tot așa și noțiunile etice actuale vor dispărea la rîndul lor și va începe o epocă nouă. Oamenii se vor strădui cu puteri unite să smulgă vieții tot ce le poate ea oferi, luptînd în numele fericirii și al plăcerilor hărăzite exclusiv lumii acesteia. O mîndrie titanică, divină, va înălța spiritul omenesc, și pe fața pămîntului va apărea omul-zeu. Atotputernic prin voința și știința cu care este înarmat, el va învinge etapă de etapă natura, de astă dată definitiv. Bucuria de care va

avea parte atunci va fi atât de copleșitoare, încât va înlocui cu prisosință speranțele de odinioară în viața de apoi și în fericirea viitoare. Știind că este pieritor în toate privințele și că orice nădejde într-o nouă înviere e zadarnică, omul va întâmpina moartea senin și mîndru ca un zeu^{*}. În această lume a expansiunii eului moralitatea, credința, Dumnezeu Însuși nu-și află rostul:

„...Din moment ce nu există Dumnezeu, nici viață fără moarte, omul nou poate totuși deveni omul-zeu, chiar dacă n-ar mai fi nimeni ca el pe toată fața pămîntului. Firește că din moment ce se va fi ridicat la rangul acesta, omul va putea, în cazul cînd ar fi necesar, să treacă fără nici o strîngere de inimă peste opreliștile morale ce stăteau mai înainte în calea omului-rob. Cu atât mai mult cu cît pentru divinitate nu există legi! Acolo unde se află Dumnezeu orice lucru e sfînt! Oriunde m-aș duce eu, va fi loc de cinste... „Totul este permis, și basta!”^{**}.

Ni se prezintă, în paginile aceleiași cărți, proiectele a două lumi utopice, încercări trufase de corectare a operei Ziditorului. Absența Divinității, aparența preocupare pentru soarta omului și problema împărăției universale ar fi notele lor comune. Ceea ce le separă întii de toate este poziția ființei umane. Dacă în prima dintre ele, zugrăvită în *Legendă*, supunerea „turmei” se obține prin intermediul *miracolului*, *tainei* și *autorității*, omul renunțînd la libertate în favoarea unei fericiri „tihnite și umile, o fericire pe măsura unor fapte nevolnice”, în cea de-a doua, moralei tradiționale „a sclavilor” i se substituie morala „stăpînilor” și pe pămînt se instaurează domnia supra-omului, modul dionisiac de viață. Recunoaștem cu ușurință în ultimul proiect principalele idei filosofice ale secolului al XIX-lea, pe baza cărora își va clădi Nietzsche sistemul: depășirea categoriilor etice de Bine și Rău, „moartea lui Dumnezeu”, expansiunea amoralismului, a laturei volitiv-biologice a ființei umane, apariția celui *übermensch*, în definitiv.

Reminiscente ale vechilor metamorfoze se mai păstrează în aspectul și apucăturile „oaspetelui nocturn”; el vrea să pară „un om cumsecade” și ține la reputația sa. „Satana *sum et nihil humani a me alienum puto*” își divulgă acesta crezul și, ca urmare, se vaccinează, frecventează baia publică, face acte de caritate, filosofează pe teme la modă, răcește, strecoară cuvinte franțuzești în vorbire, are crize de reumatism. Dar, mai presus de toate, vine cu o „metodă nouă” de a subjuga sufletele, adaptată și ea cerințelor vremii: o „tortură morală”, de genul „muștrărilor de conștiință”, căci își dă seama că pentru un om rațional „șovăielile, neliniștea, lupta dintre credință și îndoială înseamnă uneori o suferință atât de cumplită, încît e de o mie de ori mai bine pentru el să-și pună ștreangul de gît”. De remarcat că toate personajele dostoevskiene înscrise pe linia lui Ivan sînt „absolvite” de pedeapsa divină, osînda dictîndu-le-o propria conștiință. Svidrigailov refuză o judecată de tip mesianic, care l-ar nedreptăți prin generalizare, crede că mai justă ar fi izolarea totală într-o „baie țărănească afumată, cu pînze de păianjen prin colțuri”, vreme îndelungată, „pînă ce-l uită Dumnezeu”. Imaginea fetei care „l-a omorît pe Doamne – Doamne” și a păianjenului roșu ce profanează spațiul edenic sînt mărcile supliciului în cazul lui Stavroghin, după cum frica și incertitudinea, teama de un alt adevăr îl torturează pe Kirillov și-l duc la sinucidere. De aceeași natură e sancțiunea și în cazul lui Ivan care, prin „îndoilele” sale în privința credinței, „este pierdut pentru religie” (Dostoevski). „În momentul în care n-o să mai ai nici cea mai mică certitudine că exist”, îl asigură diavolul, această „pedeapsă” a lui Ivan, „vei căuta tu însuși să mă convingi că nu sînt deloc o fantasmagorie, că exist în realitate, și atunci să

* F.M. Dostoevski, *Opere*, vol. 10, p. 426

** *Ibidem*, p. 427.

știi că mi-am atins scopul... Vreau să arunc astfel în sufletul tău sămînța credinței, o sămînță minusculă, din care va crește însă un stejar, și încă ce stejar! Și cînd o să te vezi cocoțat sus, în vîrfurile lui, o să-ți vină pofta să ajungi și tu în rîndul «cuvioșilor schimnici și fecioarelor neprihănite», fiindcă în sufletul tău dorești din răsuputeri să fii deopotrivă cu ei; ai să te hrănești cu aguridă, ai să-ți cauți în pustietate mîntuirea sufletului!» (*Opere*, 10, p. 421).

Cum s-ar împăca această credință cu spiritul „raționalist, euclidian” al posibilului „convertit” îl lăsăm pe cititor să-și imagineze.

* * *

Există, de-a lungul istoriei ruse, trei momente de *actualizare a mitului despre Antihrist*: fiecare din ele și-a găsit expresia, inițial în învățăturile apologet-creștine, mai apoi și pe tărîm cultural ori literar. Prima actualizare – secolele XVII-XVIII – se datorează reprezentanților Școlii de la Pustozorsk* (protopopul Avvakum, diaconul Feodor) și celor ce-au promovat doctrina raskolului (Andrei Denisov, Mihail Vișatin). Într-un studiu consacrat acestei probleme** A.S. Grișin consideră că atunci, în a doua jumătate a veacului XVII, s-au conturat două concepții privitoare la Antihrist, una înscrisă pe linia tradiției ortodoxe, cealaltă nouă, opusă, aparținînd raskolnicilor, fundament pentru creațiile marilor filosofi și scriitori din ultimele două sute de ani. Dar, nici în cadrul schismei*** viziunea asupra venirii Antihristului nu era unitară, disputele pe marginea ei dînd naștere la scindarea raskolnicilor în *popovîi* („cei cu preot”) și *bezpopovîi* („cei fără preot”). În vreme ce raskolnicii *popovîi* credeau că apariția lui, o apariție „perceptibilă”, concretizată într-o realitate fizică, se va produce în veacul de apoi, pentru ceilalți „împărăția lui Antihrist” s-a instaurat o dată cu schisma și dăinuie de atunci. Ultimii, fie că atribuiau supranumele de „antihrist” unor personalități care au generat dezbinarea din sînul Bisericii ruse (patriarhul Nikon, țarul Aleksei Mihailovici) ori i-au prigonit pe raskolnici (Petru I, Nikolai I), fie că dădeau o interpretare „parabolică” prezicerilor din vechime, „antihrist” însemnînd orice abatere de la credință, încălcarea normelor acesteia.

Cea de-a treia actualizare ține de prezent cînd, datorită războaielor ce izbucnesc în lume, faptelor abominabile săvîrșite de om împotriva semenului său, păcatului și minciunii extinse la scară mondială, se consideră că au sosit „vremurile de Apoi”, că omenirea nu mai poate fi salvată, pentru că în ființa umană au fost sădite pentru totdeauna răul, hula, egoismul și imoralitatea. Această optică transpare în creațiile unor autori precum Viktor Astafiev (*Detectivul trist*), Cinghiz Aitmatov (*Eșafodul*), Boris Pasternak (*Doctor Jivago*).

* *Pustozorsk* – închisoare pe rîul Peciora, întemeiată în 1499 pentru apărarea pămînturilor nordice; de la jumătatea secolului XVII întrebuințată ca loc de surghiun pentru cei căzuți în dizgrație. Aici și-au petrecut ultimii doisprezece ani de viață protopopul Avvakum, călugărul Epiefanie, preotul Lazar și diaconul Feodor, mucenici ai bisericii de rit vechi, arși pe rug în 1682. De opera lor se leagă începuturile literaturii ruse moderne.

** A.S. Grișin, *Mitul despre Antihrist în istoria și literatura rusă de la sfîrșitul sec. XIX și din sec. XX*, în vol. *Antihrist, (Din istoria spiritualității naționale)*, Moscova, 1995, (în limba rusă).

*** Vom întrebuința acest termen, deși realitatea istorică a fost alta: raskolnicii au rămas la vechea credință, neacceptînd „inovațiile” promulgate de soboarele bisericești din 1666 și 1667 (de aceea s-au numit și *staroobriadți* = „credincioși de rit vechi”), pe cînd cei care s-au depărtat de ea constituie astăzi biserica oficială pravoslavnică din Rusia.

Ne interesează direct al doilea moment de actualizare, produs spre sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, deoarece aici se înscriu autorii studiilor din volum. Tot acum, mai vechilor aspecte ale mitului – personificarea Antihristului în diferite figuri istorice, perceperea lui „parabolică” – li se adaugă altele, și anume cele despre „falșii Mesia”, despre adevăratul Antihrist, despre latura antihristică din fiecare om*. În șirul personificărilor întâiul pare să fi fost Nero, iar ultimul Gorbaciov. În perioada la care ne-am oprit au fost incluși Lev Tolstoi, Grigori Rasputin, Lenin. La fel de încărcată este și lista „falșilor Mesia”; o deschide Simon-magul. Toți aceștia sînt de fapt precursori ai adevăratului Antihrist, care-și va face apariția înaintea celei de-a doua veniri a lui Iisus, spun Cărțile Sfinte. Primind din partea diavolului o inteligență supraomenească, va purcede la nimicirea credincioșilor, va apuca „sabia cezarului” și va domni trei ani și jumătate, după care va fi distrus de către Iisus, „cu suflarea gurii sale”.

Cea de-a doua actualizare nu s-a realizat prin Biserică. A fost, în cea mai mare parte, opera literaturii, eseul filosofic ori istoric prevăind. Scriitori precum Tolstoi și Dostoievski, L. Andreev și M. Bulgakov, Leontiev și Soloviov, Merejkovski și Hippus, V. Ivanov și Belii, Berdiaev și Rozanov, S. Bulgakov și Frank, Losski și Ilin s-au raportat la mitul biblic despre Antihrist, i-au urmărit circulația și semnificațiile de-a lungul anilor, au căutat să identifice ecourile acestuia în fenomenele concrete de viață, în evenimentele istorice. Din perspective diferite, problematica lui a fost dezbătută în creații extrem de valoroase, atît sub aspectul realizării artistice cît și al conținutului de idei: *Orientul, Rusia și slavitatea, La mormîntul lui Pazubîn* (K. Leontiev); *Marele Inchizitor; Jurnal de scriitor* (Dostoievski); *Despre legenda Marelui Inchizitor; Apocalipsa timpului nostru* (V. Rozanov); *Scurtă povestire despre Antihrist* (Vl. Soloviov), *Marele Inchizitor. Concepția despre lume a lui Dostoievski* (Berdiaev). Pentru fiecare din ele *Legenda* dostoievskiană a constituit un model. Este, credem, cea mai analizată operă de ficțiune: incită, prin caracterul ei profetic, prin concentrarea într-un număr restrîns de pagini a istoriei omenirii, prin spiritul polemic pe care îl nutrește, prin originala personificare a Antihristului în persoana Marelui Inchizitor. Dostoievski combate, în formă mascată, firește, nu numai excesele catolicismului, dar și utopia socialiștilor, teoretizează pe marginea libertății și fericirii umane, pe marginea puterii, leagă în mod direct credința și existența lui Dumnezeu de ideea nemuririi, prefigurează viitorul omenirii. La misiunea și destinul Rusiei meditează Leontiev în cele mai multe din scrierile sale cu caracter filosofic: Viitorul Rusiei va fi unul religios? Sau iubirea (deci, și credința) „se va împuțina tocmai atunci cînd *Evangelia* va fi propovăduită în toate colțurile pămîntului?” (*Noii noștri creștini...*). Nu cumva înalta predestinare a Rusiei va consta în faptul că înăuntrul ei se va naște Antihrist? (*La mormîntul lui Pazubîn*). Sufletul omenesc viu în relație cu divinitatea, Dostoievski precursor al noii arte religioase, egalizarea prin libertate, frăția universală în numele lui Hristos, și, din nou, menirea Rusiei, contradicția Răsărit-Apus și poziția acestei țări față de cele două extreme – iată cele mai importante probleme examinate de Soloviov în *Discursuri*. Multe din ele vor fi reluate în *Trei dialoguri despre sfârșitul istoriei universale* și în *Scurtă povestire despre Antihrist*. Rozanov se apropie de textul dostoievskian după un excurs prin literatura rusă a veacului XIX (Gogol, Goncarov, Turgheniev, Tolstoi), pentru stabilirea de filiații, pentru a urmări originea unor motive și teme frecvente la autorul *Fraților Karamazov*, prototipurile unor eroi, răspîndirea ideilor în epocă. El vede în poem „cea mai puternică dialectică împotriva

* N. Kliuev și A. Skriabin și-au atribuit ei înșiși supranumele de „antihrist”.

religiei" (respingerea Mîntuirii însăși), aici „totul e neobișnuit, aici totul e straniu”. Citim dincolo de rînduri disperarea celui ce-a simțit „absența *reală* a lui Dumnezeu” și prezența „perceptibilă” a *celuilalt*. În prelegerea publică ținută la Kiev, Bulgakov recunoaște absența la acea dată a unor studii filosofice originale și remarcă în schimb, abundența și diversitatea literaturii filosofice, domeniu ce acordă Rusiei înțietate pe plan universal, după care trece la schițarea portretului „interior” al lui Ivan Karamazov și la evidențierea procedeelor artistice la care a recurs Dostoievski pentru a-l înfățișa. Cele trei ispitiri ale lui Iisus în pustiu sînt obiectul atenției lui Berdiaev în capitolul dedicat Marelui Inchizitor și trimit la opoziția dintre *gnosis* („cunoaștere”) și *pistis* („credință”). O încercare de intuire a sensului *Legendei* este articolul lui Frank ce încheie volumul consacrat poemului karamazovian și operei lui Dostoievski în ansamblu. Filosoful îl găsește în lumina marii antinomii dintre fericirea naivă, copilărească și spiritualitatea liberă.

* * *

„După mine cel mai bun lucru este să faci cunoștință cu un om *înainte de despărțire*”, îi spune Ivan fratelui său Alioșa, în capitolul în care cei doi „au prilejul să se cunoască îndeaproape”. Parafrazîndu-l pe eroul dostoievskian, cel mai bun lucru înainte de despărțire este, credem, cunoștința cu textele ce urmează.

Leonte Ivanov

MARELE INCHIZITOR *

– Numai că și aici e nevoie de o introducere, altminteri nu se poate, vreau să zic de o introducere literară! adăugă Ivan rîzînd. Ca să vezi, eu – și literat! Acțiunea se petrece în secolul al șaisprezecelea, pe vremea cînd – cred c-ai învățat asta la școală – forțele providențiale interveneau în mod curent în operele poetice. Și nu mă refer numai la Dante. În Franța, slujbașii judecătorești și chiar călugării din mănăstiri organizau adevărate spectacole, în care Maica Domnului, îngerii, sfinții, Hristos și pînă și Dumnezeu apăreau pe scenă figurînd printre personaje. La epoca respectivă, asemenea spectacole erau extrem de naive. În *Notre-Dame de Paris*, Victor Hugo[1] ** arată cum în capitala Franței, sub Ludovic al XI-lea, pentru a sărbători nașterea *dauphin*-ului***[2], s-a dat în sala primăriei o reprezentație populară gratuită înfățișînd *Le bon jugement de la très sainte et gracieuse Vierge Marie*****, reprezentație în desfășurarea căreia Fecioara Maria apare în persoană pe scenă pentru a rosti *le bon jugement*. La noi, la Moscova, înainte de Petru cel Mare, aveau, de asemenea, loc, din vreme în vreme, spectacole dramatice similare, inspirate de diverse episoade din *Vechiul Testament*. Tot în aceeași perioadă circulau o mulțime de povestiri și „stihuri”[3], în care interveneau, după necesitățile acțiunii, sfinții, îngerii și, în general, toți reprezentanții puterii divine. În mănăstirile noastre, călugării talmăceau, transcriau, ba chiar și compuneau asemenea poeme – și asta cînd? – tocmai pe vremea tătarilor! Există, bunăoară, un poem religios (bineînțeles tradus din grecește), intitulat *Trecerea Maicii Domnului prin Vămile Văzdubului* [4], cuprinzînd unele scene care cred că nu sînt cu nimic inferioare celor zugrăvite de Dante. Dorind să viziteze iadul, Maica Domnului, călăuzită de arhanghelul Mihail, străbate „Vămile Văzdubului”. Prin fața ochilor Săi se perindă păcătoșii, cu osînde la care sînt supuși. Printre altele, există acolo, în iad, o categorie destul de curioasă de osîndiți, ce-și ispășesc pedeapsa în focul gheenei – cei care se afundă atît de adînc în vîltoarea flăcărilor, încît nu mai sînt în stare să iasă la suprafață, și pînă la urmă „îi uită Dumnezeu”, o expresie extraordinar de sugestivă și profundă, nu-i așa? Uimită și cu lacrimile pe obraji, Maica Domnului cade în genunchi în fața tronului divin, rugîndu-se de iertare pentru toți păcătoșii din iad, pe care i-a văzut canonindu-se acolo, absolut pentru toți, fără excepție. Convor-

* F.M. Dostoievski, *Frații Karamazov*, trad. de Ovidiu Constantinescu și Isabella Dumbravă, EPLU, București, 1964.

La subsolul paginilor, notele cu cifre romane aparțin autorului, iar cele cu asterisc [*] – traducătorului. În cazul cînd autorii citează opere existente în traduceri românești, trimerile au fost reorientate spre acestea. Relativ la opera dostoievskiană, abrevierea *Ed. rom.* este utilizată pentru ediția : E.M. Dostoievski, *Opere*, vol. 1-11, EPLU/Editura Univers, București, 1966-1974.

** Pentru trimerile incluse între croșete [], a se vedea secțiunea *Repere bibliografice și note* de la sfîrșitul volumului.

*** Prințul moștenitor (în limba franceză în original).

**** *Dreapta judecată a preasfintei și milostivei Fecioara Maria* (în limba franceză în original).

birea ei cu Dumnezeu e grozav de interesantă! Preacurata se roagă din tot sufletul, stăruind din răputeri, iar cînd Părintele Ceresc îi arată mîinile și picioarele străpunse de piroane ale Fiului Ei, întrebînd-o: „Pot Eu să-i iert oare pe cei care L-au chinuit?”, Maica Precista se adresează sfinților, mucenicilor și tuturor îngerilor și arhanghelilor, solicițîndu-i să cadă împreună cu Ea la picioarele Domnului și să ceară îndurare pentru toți păcătoșii, absolut toți, fără nici o deosebire. Pînă la urmă, Cel-de-Sus se lasă înduplecat de rugămințile Ei și hotărăște ca, în fiecare an, caznele să înceteze o bucată de timp, începînd din Vinerea Mare și pînă în ziua Sfintei Treimi. Păcătoșii din iad îi mulțumesc, preamărîndu-l: „Drept ești Tu, Doamne, că ai făcut această judecată!” Dacăș fi scris poemul atunci, cred că ar fi ieșit ceva în același gen. La mine apare în scenă *El*; ce-i drept, nu are decît o apariție mută, tot timpul nu scoate un cuvînt. Au trecut cincisprezece veacuri de cînd prorocul său a dat de știre lumii: „Eu vin curînd”. „Iar de ziua și ceasul acela nimeni nu știe, nici Fiul, ci numai Tatăl”, așa cum a mărturisit *El* însuși cînd sălășluia încă pe pămînt. Omenirea îl așteaptă, însă, cu aceeași credință și duioșie. O, îl așteaptă chiar cu o rîvnă și mai mare, dat fiind că s-au scurs cincisprezece veacuri de cînd cerul a încetat să mai făgăduiască ceva omului.

Crede doar ce inima ta îți dorește
Căci nimic cerul nu-ți mai făgăduiește! [5]

Crede numai ceea ce inima ta îți dorește! Este adevărat că pe vremea aceea se mai întîmplau încă destule minuni, cum ar fi, de pildă, o seamă de tămăduiri miraculoase, sau drept-credincioșii cărora – după cum stă scris în povestea vieții lor – li se arăta aievea însăși Crăiasa Cerurilor. Diavolul stătea însă de veghe, iar lumea începuse să pună la îndoială asemenea minuni. Tocmai atunci, în Nord, în cuprinsul Germaniei, a ieșit la iveală o nouă și cumplită erezie [6]. O stea uriașă arzînd ca o faclă (adică Biserica) „a căzut peste izvoarele apelor, și apele s-au făcut amare ca pelinul” [7]. Ereticii aceștia luau în deșert numele Domnului, tăgăduindu-i minunile. În schimb, cu atît mai arzător, mai virtos credeau în ele cei ce își păstrasera neștirbită cucernicia. La fel ca odinioară, omenirea Îl aștepta și-L iubea, punîndu-și toată credința în *El* și dorînd să pătimească și să moară pentru slava Lui... Atîtea veacuri își ridicase glasul spre *El*, rugîndu-l cu rîvnă și smerenie: „Vino, Doamne!” Atîtea veacuri îl implorase, încît, pînă la urmă, în nemăsurata Lui milă, S-a înduplecat să pogoare din nou în mijlocul ei. Și, intrupîndu-se din nou, s-a arătat în ființă – precum mărturisesc cărțile sfinte – unor drept-credincioși, mucenici și anahoreți. La noi, Tiutcev [8], care credea cu nestrămutată convingere în cuvîntul său, a vestit:

Purtînd din greu povara crucii sale,
 Ca rob umil, cerescul împărat,
 O, glie, pînă-n zări te-a colindat,
 Blagoslovind melegurile tale.

Și așa a fost, să știi. Într-o zi, deci, a hotărît să se arate măcar pentru o clipă mulțimii, norodului ce se chinuia, pătîmind, cu sufletul încărcat de păcate, dar care-L iubea totuși cu o dragoste copilărească. Acțiunea imaginată de mine se petrece în Spania, la Sevilla, în cele mai crîncene timpuri ale Inchiziției, cînd în tot cuprinsul țării, întru preamărirea Celui-de-Sus, zilnic se aprindeau ruguri și:

În autodafeuri, ereticii
 Cu fast ardeau pe rug,
 În crude sacrificii... [9]

Firește, nu e vorba de cea de a doua venire din veacul de apoi, cînd avea să se înfățișeze – după cum *El* însuși făgăduise – în toată slava Sa

cearească, ivindu-se fără veste, „precum fulgerul ce pornește de la Răsărit și se arată pînă la Apus”. Nu, dorea numai să coboare o clipă în mijlocul odraslelor Sale, chiar în locul unde vîlătaia rugurilor, pe care erau dați pradă focului ereticii, se înălța pînă în tîrie. În nemărginita Lui îndurare, voia să umble din nou printre oameni cu chipul pe care-L purtase cu cincisprezece veacuri în urmă. A descins, deci, într-una din piețele „toride” ale orașului meridional, în care nu mai departe decît în ajun, în prezența regelui, a curții, a cavalerilor, a cardinalilor și a fermecătoarelor doamne de la palat, sub ochii poporului din Sevilla, ce venise cu duiumul la fața locului, marele inchișitor arse se rug „cu fast”, *ad maiorem gloriam Dei* [10], aproape o sută de eretici. Apare acolo din senin, pe tăcute, fără să prindă nimeni de veste, și totuși, oricît ar părea de ciudat, toată lumea își dă seama că este *El*. Pasajul acesta ar putea să fie cel mai frumos din tot poemul, căci arată cum se face că toți l-au recunoscut. Mînat de o forță irezistibilă, poporul se strînge în preajma *Lui*, înconjurîndu-L; clipă de clipă, mulțimea sporește, ținîndu-se pas cu pas după Dînsul. Și-n vremea asta, *El* trece tăcut mai departe, cu același surîs plin de îndurare nemărginită. Soarele dragostei arde în inima lui și razele Luminii, Cunoștinței și Puterii, ce se revarsă din privirile Sale, răspîndindu-se asupra gloatelor, trezesc în sufletul fiecăruia o iubire plină de osîrdie pentru Dînsul. Cu brațele întinse, *El* îi binecuvîntează pe toți, și simpla atingere a mîinilor Lui, sau chiar numai a veșmintelor Sale, are virtutea de-a le cui orice betșug. „Tămăduiește-mă, Doamne, ca să Te pot vedea la față!” strigă spre El un bătrîn orb din născare, și-n aceeași clipă solzii ce-i acopereau ochii cad, și orbul își recapătă vederea și poate să-L privească. Poporul plînge și sărută pămîntul pe care calcă. Copiii îi aruncă flori în cale, cîntînd și preamărindu-L. „Osana! El, El este!” zboară din gură în gură zvonul prin mulțime. „Nu poate fi decît El!” Continuîndu-și drumul, El nu-și încetinește pașii decît în pridvorul Catedralei din Sevilla, unde tocmai fusese adus cu plînsete și jale un sicriș alb în care se află o fetiță de șapte ani, singura odraslă a unui cetățean de frunte din partea locului. Sumedenie de flori sînt presărate peste trupșorul neînsuflețit. „Lasă, că *El* o să-ți învie copila”, strigă norodul mamei înlăcrimate. Parohul catedralei, care ieșise în pridvor să întîmpine sicriul, privește în jur mirat și se încruntă. Deodată, mama pruncului mort scoate un geamăt și se aruncă la picioarele *Lui*: „Dacă ești într-adevăr Tu, trezește-mi la viață copila!” îl imploră femeia cu brațele întinse spre dînsul. Alaiul de înmormîntare se oprește în loc, și racla este lăsată jos în pridvor, în dreptul Lui. El își coboară ochii cu milă, și buzele Lui șoptesc din nou, abia auzit: „*Talifa, kumi!*” [11] și fata s-a sculat. Copila se trezește, se ridică în capul oaselor din coșciug și se uită cu ochi mari, nedumerită, în jur. Un zîmbet i-a înflorit pe chip, și încă mai ține în mînă buchetul de trifiduri albi cu care fusese așezată în sicriu. Poporul freamătă și plînge cutremurat. Tocmai atunci se întîmplă să treacă prin fața catedralei cardinalul, marele inchișitor. Este un bătrîn de aproape nouăzeci de ani, înalt și drept, cu fața suptă și ochii adînciți în orbite, niște ochi în care mai tremură încă o licărire ușoară, ca o scînteie. O, de astă dată cardinalul nu mai poartă odăjdii fastuoase cu care era împodobit în ajun, în văzul mulțimii, în momentul cînd dușmanii credinței romane piereau mistuiți de flăcările rugului! Nu, acum nu are pe el decît vechea lui rasă călugărească, făcută din pînză groasă. În urma lui, la oarecare depărtare, pășesc ciracii și servii lui, cu chipuri sumbre, straja lui „sfîntă”. Oprindu-se în fața mulțimii, prelatul o cercetează din ochi de la distanță. Vede tot: coșciugul depus la picioarele *Lui* și copila înviați din morți, și deodată se întunecă la față. Sprîncenele-i cărunte și dese se încruntă, și-n privirea lui scapără o lumină sinistă. Ridicînd brațul, cardinalul face semn străjerilor

să-L ia. Și atât de mare este autoritatea lui, atât de strunit și plecat este poporul, deprins să i se supună fără a crîcni, încît gloata se dă în lături din calea lor și, în mijlocul unei tăceri mormîntale, gărzile pun mîna pe *El* și-L duc. Ca la o poruncă, mulțimea se îndoaie pînă la pămînt în fața bătrînului inchizitor, care o binecuvîntează și pleacă mai departe. Străjile coboară cu ostaticul în temnița boltită, umbroasă și strîmtă din clădirea străveche, unde se țin ședințele tribunalului sfînt. Ziua se stinge și întunecimile nopții toride și „moarte” învăluie Sevilla. Aerul e îmbălsămat „de lauri și lămii” [12]. În bezna groasă ce domnește în închisoare, ușa de fier se deschide, și marele inchizitor, purtînd un opaiț în mînă, pătrunde încet înăuntru. Este singur; ușa se închide la loc în urma lui. Bătrînul se oprește în prag, privindu-L lung, un minut sau două, drept în față. Apoi se apropie de *El* pe îndelete, pune opaițul pe masă și rostește: „Tu ești? Tu?” Neprimind, însă, nici un răspuns, să grăbește să adauge: „Taci, nu spune nimic. Ce ai putea să mai spui? Știu prea bine ce! Numai că Tu n-ai dreptul să mai adaugi nimic la cele mărturisite odinioară. De ce ai venit atunci să ne tulburi? Căci venirea Ta nu face decît să ne tulbure, cred că-Ți dai seama. Știi Tu, însă, ce o să se întîmple mîine? Eu nu Te cunosc, și nici nu vreau să știu dacă ești Tu acela sau semeni numai cu El; oricum ar fi, mîine am să Te osîndesc și am să Te ard pe rug, ca pe cel mai nelegiuit dintreeretici, și ai să vezi atunci cum norodul, care azi Ți-a sărutat picioarele, la un singur semn al meu, se va repezi să adune tăciunii împrăștiati în jurul rugului Tău, știi Tu asta? Da, poate că știi”, răspunde tot el tulburat, dus pe gînduri, cu ochii pironiți asupra deținutului.

– Zău, nu pricep, Ivan, ce înseamnă asta... spuse zîmbind Aleoșa, care-l ascultase tăcut pînă atunci. E numai o simplă fantezie, sau e vorba de o eroare din partea bătrînului, de un absurd *qui pro quo*? [13].

– N-ai decît să alegi cea de-a doua alternativă, dacă-ți place, rîse Ivan, și dacă realismul nostru contemporan a reușit să te acapareze în asemenea măsură, încît să nu mai poți accepta nimic ce ține de domeniul fanteziei, fie chiar un *qui pro quo*, dacă vrei. Ce-i drept, continuă el rîzînd, bătrînul meu are nouăzeci de ani și, cu ideea lui fixă, se prea poate să-și fi pierdut mințile. Cît privește pe deținut, înfățișarea lui avea într-adevăr prin ce să-l uimească. Dar tot așa de bine, în definitiv, ar putea să fie numai o halucinație, vedenia unui moșneag de nouăzeci de ani în pragul morții, cu imaginația înfierbîntată de autodafeul din ajun, căruia îi căzuseră jertfă o sută deeretici. La urma urmei, însă, ce ne interesează pe noi dacă-i un *qui pro quo*, sau dacă-i vorba de o fantezie gratuită? Bătrînul trebuie să spună, în sfîrșit, tot ce are de spus, tot ce a gîndit în sinea lui timp de nouăzeci de ani, să dea în vileag tot ce a ținut închis în el în acești nouăzeci de ani.

– Și deținutul? Nu spune nimic? Se mulțumește doar să se uite la bătrîn și să tacă?

– E obligat în orice caz să tacă, răspunse Ivan, din nou cu zîmbetul pe buze. N-ai auzit ce i-a spus mai înainte bătrînul, că n-are dreptul să mai adauge nici un cuvînt la cele mărturisite odinioară? Dacă cred, într-asta rezidă însăși esența catolicismului roman, așa cel puțin crede eu: „Tu ai încredințat totul papiei, și deci, în momentul de față, totul se află în mîna lui; Tu nu mai ai deocamdată ce căuta printre noi, nu ne mai tulbura, măcar pînă ce va fi să vină vremea de apoi”. Asta o spun chiar ei, și nu numai c-o spun, dar o aștern pe hîrtie, cel puțin iezuiții. Am citit cu ochii mei, scris negru pe alb, de teologii lor. „Mai ai Tu dreptul, oare, să ne dezvălui fie și o singură taină a lumii din care vii?” îl cercetează mai departe bătrînul, ca tot el să-și răspundă pînă la urmă: „Nu, nu mai ai dreptul acesta, fiindcă nu trebuie să mai adaugi nimic la cele mărturisite cîndva, nici să le răpești oamenilor

libertatea pentru care Te-ai luptat din răspuțeri cît ai fost aici pe pămînt. Orice lucru nou pe care l-ai vesti oamenilor ar atinge cumva libertatea lor de credință, căci ar lua înfățișarea unui nou miracol, și, după cîte știu, în urmă cu o mie cinci sute de ani pentru tine nu era nimic mai scump pe lume decît libertatea credinței. Nu spuneai chiar pe vremea aceea: „Vreau să fiți liberi cu adevărat”? Ai avut acum prilejul să-i vezi pe oamenii aceștia „liberi”, rostește deodată bătrînul, zîmbind dus pe gînduri. Ca să continue apoi, măsurîndu-l cu o privire încruntată pe ostaticul său: „Da, să știi că ne-a costat scump treaba asta, dar acum am ajuns, în fine, să ducem, în numele Tău, la bun sfîrșit misiunea noastră. Cincisprezece veacuri ne-am canonit cu libertatea asta, dar acum am isprăvit, da, da, am isprăvit o dată pentru totdeauna. Ce, nu crezi că am isprăvit pentru totdeauna? Te uiți la mine blind și nu vrei măcar să mă învrednicești cu un cuvînt de indignare? Cu toate astea, tocmai acum, poți să mă crezi, acum, în momentul de față, oamenii poartă în ei mai adînc ca oricînd înrădăcinată convingerea că sînt liberi, cu desăvîrșire liberi, deși chiar ei ne-au oferit libertatea lor, depunînd-o smeriți la picioarele noastre. Asta e ceea ce am izbutit noi să facem, dar, Te întreb, asta e oare cu adevărat libertatea dorită de Tine, libertatea pe care ai visat-o?”

– Tot nu pricep, îl întrerupse din nou Aleoșa, e o ironie, vrea cumva să glumească pe socoteala Lui?

– Cîtuși de puțin. Bătrînul e convins, dimpotrivă, că faptul de a fi sugrumat, în sfîrșit, libertatea ca să-i ferească pe oameni este un merit al său și al ciracilor lui. „Fiindcă numai acum, I se destăinuie el (bineînțeles, e vorba de Inchiziție), sîntem în măsură pentru prima oară să ne gîndim la fericirea oamenilor. Așa cum a fost el plămădit, omul e un răzvrătit din fire, dar crezi Tu, oare, că răzvrătiții pot avea parte de fericire? Ți s-a spus răspicat, stăruie bătrînul, Ți s-a atras doar atenția asupra acestui lucru, Ți s-au dat destule avertismente, pe care însă Tu le-ai nesocotit deopotrivă, respingînd singurul mijloc care putea să-i facă pe oameni fericiți. Noroc că, plecînd dintre noi, ai avut grijă să lași totul în seama noastră. Ne-ai hărăzit, ai întărit prin cuvîntul Tău dreptul pe care ni l-ai încredințat de a lega și dezlega totul, și cred că n-ai de gînd acum – sigur că da, nici nu poate măcar să-Ți treacă prin gînd cumva să ne privezi de el! Atunci de ce ai venit să ne tulburi?”

– Cum adică, „Ți s-au dat destule avertismente”? Întrebă Aleoșa.

– Ei uite, tocmai asta e punctul principal asupra căruia caută să insiste cardinalul. „Înfrișatul și preaîscușitul duh, duhul nimicniciei și al neînțelegerii, Îl mustără mai departe bătrînul, strălucitul duh a grăit către Tine în pustiu, și, după cum mărturisește *Sfînta Scriptură*, el a încercat să Te „ispitească” [14]. E drept, ori nu? Există, oare, un adevăr mai deplin decît acela pe care îl Ți l-a dezvăluit, punîndu-Ți cele trei întrebări, sau, precum spun *Scripturile*, cele trei „ispitiri” ale Tale, adevăr pe care Tu l-ai respins? Și totuși, dacă va fi avut loc vreodată pe lume o minune în toată puterea cuvîntului, o minune fără de seamă, ea s-a întîmplat numai și numai atunci, în ziua celor trei ispitiri. Căci în asta constă toată minunea, în faptul că cele trei întrebări au fost rostite. Dacă ne-am închipui bunăoară, să zicem, că întrebările puse de înfrișatul duh ar fi pierit fără urmă și c-ar trebui deci reconstituite cumva, născocite din nou, alcătuite vorbă cu vorbă, pentru a putea fi puse la locul lor în *Scripturi*, și că în acest scop ar fi fost adunate laolaltă toate capetele luminate de pe fața pămîntului: toți dregătorii, cei mai de seamă păstori ai bisericii, învățații, filosofi, poeții cărora li s-ar încredința misiunea de a născoci, de a formula trei întrebări, trei întrebări plătuite nu numai pe măsura unui eveniment de o însemnătate atît de mare, dar care să exprime

în același timp în trei cuvinte, sau, mai bine zis, în trei propoziții pe înțelesul minții omenești întreaga istorie de mai târziu a umanității și a universului – crezi Tu, oare, că tot acest areopag format din înțelepții pământului ar fi fost în stare să dea în vileag ceva care să se asemuiească măcar pe departe prin forță și prin adâncime cu cele trei întrebări pe care într-adevăr Ți le-a pus atunci în pustiu puternicul și iscusitul duh? Aceste întrebări, miracolul prin care ele au ieșit la lumină dovedesc îndeajuns că aici avem de-a face nu cu inteligența omenească, a cărei soartă e pieritoare, ci cu o inteligență nepieritoare și desăvârșită. Fiindcă aceste trei întrebări, atât de strâns legate între ele, preconizează întreaga desfășurare de mai târziu a istoriei lumii, constituind totodată cele trei formule în care se îmbină toate contradicțiile istorice nerezolvate ale firii omenești. Pe vremea aceea era un lucru de care nimeni nu-și putea da seama chiar atât de precis, viitorul fiind încă învăluit în neguri; acum însă, după ce au trecut cincisprezece veacuri, vedem că în aceste trei întrebări era cuprins totul, și că tot ce preconizaseră ele s-a adevărit în așa măsură, încât nu se mai poate adăuga sau înlătura nici o iotă.

Hotărăște deci singur cine avea dreptate: Tu sau acela care Ți le-a pus? Amintește-Ți prima întrebare, dacă nu cuvânt cu cuvânt, cel puțin sensul ei: «Vrei să Te duci în lume așa, cu mâinile goale, făgăduind oamenilor o libertate pe care ei, în ignoranța și bicornicia lor înăscută, nu pot s-o înțeleagă, de care chiar se feresc, îngroziți, fiindcă nu există nimic mai insuportabil și nici n-a existat vreodată pentru om și pentru societate decât libertatea! Vezi pietrele acestea din pustietățile dogorite de arșiță? Poruncește ca ele să se facă pîini, și omenirea întreagă, plină de recunoștință, va alerga pe urmele Tale ca o turmă ascultătoare, deși tot timpul va fi cu frica-n sîn ca nu cumva, la un moment dat, să-Ți retragi brațul întins și, o dată cu asta, să se isprăvească și pîinea dăruită de Tine.» Tu însă n-ai vrut să-l lipsești pe om de libertate și nu Te-ai îndurat să primești, judecînd că nu mai poate fi vorba de libertate, de vreme ce supunerea a fost cumpărată cu pîine. Drept care ai răspuns că omul nu trăiește numai cu pîine; știi Tu, însă, că în numele acestei hrane pămîntului duhul pămîntului se va ridica împotriva-Ți și, dînd piept cu Tine, Te va birui și că atunci toată lumea îl va urma, strigînd în gura mare: «Cine este asemenea fiarei, care a făcut să se pogoare focul din cer?» Știi Tu, oare, că peste veacuri omenirea va da glas prin gura înțelepților și a învățaților săi că nu există pe lume crimă și, prin urmare, nu există nici păcat, ci numai flămînzii? «Dă-le mai înfii de mîncare, și abia după aceea le poți cere să respecte virtutea!» va sta scris pe steagul celor ce se vor scula împotriva Ta, culcînd la pămînt templul durat de Tine. Pe ruinele templului Tău se va zidi o altă clădire, un nou și înfricoșător Turn Babel; se va înălța piatră cu piatră, cu toate că și el va împărtăși soarta celui dintîi, rămînd, ca și acela, neterminat; puteai totuși să-i scutești pe oameni de toată această trudă de prisos, să le cruți o mie de ani de suferințe, fiindcă, pînă la urmă, tot spre noi se vor îndrepta, după ce se vor fi canonit în zadar zece veacuri în șir să-și isprăvească turnul! Și atunci, ne vor căuta iarăși pe sub pămînt, prin catacombele în care vom sta ascunși (fiindcă ne va fi dat să fim din nou persecutați și schingiuiți), și găsindu-ne în cele din urmă, vor ridica glasul spre noi: «Dați-ne pîine, căci cei ce ne-au făgăduit să pogoare focul din ceruri pentru noi nu ni l-au dat!» Și noi vom izbuti să ridicăm pînă la capăt turnul început de ei; cine va da de mîncare mulțimii va apuca să-l ducă la bun sfîrșit, și noi vom fi aceia care o vom hrăni în numele Tău, amăgind-o în numele Tău. O, în vecii vecilor, fără noi, ei nu vor ajunge să-și astîmpere foamea! Toată înțelepciunea lumii nu va putea să le dea pîine atîta timp cît vor rămîne liberi; dar ai să vezi că, pînă la urmă, ne vor aduce singuri plocon libertatea și, depunînd-o la picioarele noastre, ne vor spune: «Înro-

biți-ne, dar astîmpărați-ne foamea!» Abia atunci vor înțelege în fine că libertatea și faptul de a avea pîine în realitate și cu prisosință, așa ca să ajungă pentru toată lumea, sînt două lucruri incompatibile, fiindcă în vecii vecilor oamenii nu vor fi în stare să împartă pîinea între ei! Și în același timp se vor convinge că niciodată nu vor putea fi liberi, fiindcă sînt slabi de înger, dedați la rele, bîcîsnici și îndărătnici. Tu le-ai făgăduit pîinea cerească, dar, iarăși Te întreb, crezi într-adevăr că poate avea același preț în ochii stirpei omenști, nevolnice, desfrîinate și pururea nerecunoscătoare ca pîinea reală, pămîntească? Dacă, în numele pîinii cerești, se vor găsi cîteva mii sau zeci de mii de suflete care să Te urmeze, cum rămîne cu milioanele și zecile de mii de milioane de făpturi omenști incapabile să renunțe la hrana pămîntească pentru cea făgăduită în ceruri? Sau Ție nu-Ți sînt dragi decît cele cîteva zeci de mii de suflete mari și puternice, restul, adică puzderia nenumărată, ca nisipul mării, de oameni slabi de înger, dar care Te iubesc cu adevărat, fiind menită să slujească doar ca un suport material celor puternici și oțeliți? Nu, nouă ne sînt deopotrivă de dragi și cei slabi din fire. Deși nărăviți și îndărătnici, pînă la urmă tot ei vor fi cei mai supuși. Cuprinși de admirație, aceștia ne vor socoti niște zei, ca unii ce vom domni asupra lor – atît de înfricoșătoare li se va părea pînă la urmă libertatea! Dar noi vom căuta să-i convingem că nu facem decît să ascultăm de porunca Ți și că domnim în numele Țău. Îi vom înșela astfel din nou, de astă dată, însă, n-o să-Ți mai îngăduim să vii printre noi. Și în același timp, înșelătoria aceasta va fi un nesecat izvor de suferință pentru noi, fiindcă vom fi mereu nevoiți să mințim. Iată care este sensul primei întrebări ce Ți s-a pus atunci, în pustiu, și iată ce ai respins în numele libertății pe care o prețuiai mai presus de orice. În ea sălășluia ferecată taina cea mare a lumii acesteia. Învednicindu-Te să primești miracolul «pîinii», ai fi reușit să împlinești acea năzuință eternă a omului – și nu numai a fiecărui individ în parte, ci a întregii umanități – pururea dornic să știe în fața cui trebuie să-și îndoiaie genunchii! Fiindcă nu există pentru omul liber o grijă mai statornică și mai chinuitoare decît aceea de-a afla mai degrabă în fața cui se cuvine să se plece pînă la pămînt. Numai că el vrea să se plece înaintea unei forțe indiscutabile, atît de indiscutabile, încît toată lumea s-o respecte, îndoindu-și genunchii în fața ei. Căci, în primul rînd, aceste ființe vrednice de plîns vor să găsească pe cineva în fața căruia să se plece pînă la pămînt, un om care să se ridice deasupra celorlalți, în care să creadă lumea întreagă și căruia să i se închine toți, *absolut toți*. De la începutul începutului necesitatea de a *generaliza* supunerea a constituit preocuparea cea mai arzătoare a fiecărui om în parte, precum și a întregii umanități. Din pricina acestei necesități, oamenii s-au tăiat adesea cu săbiile. Și, făurindu-și singuri zei, s-au amenințat unii pe alții: «Lepădați-vă de zeii voștri, strigau ei, și veniți de vă închinați celor ce se află în mare cinste la noi, altfel, va fi vai și amar de voi și de zeitățile voastre!» Și așa o să fie pînă la sfîrșitul veacurilor. Chiar atunci cînd vor pieri toți zeii de pe fața lumii, vor continua totuși să îngenunche în fața idolilor. Și Tu ai știut asta, nu se poate să nu fi cunoscut această fundamentală taină a firii omenști, și totuși, cunoscînd-o, ai refuzat unica emblemă infailibilă ce Ți s-a oferit, și în virtutea căreia omenirea Ți s-ar fi supus fără să crîcnească, emblema pîinii reale, pămîntești. Tu însă ai refuzat-o în numele libertății și al pîinii cerești. Am să-Ți arăt acum ce ai făcut mai departe, iarăși și iarăși în numele libertății! Adevăr zic Ție că sufletul omenesc nu cunoaște altă grijă mai chinuitoare decît aceea de a găsi cui să-i încredințeze mai degrabă harul libertății cu care această nefericită făptură se naște pe lume. Numai acelaia însă care va izbuti să-i împace conștiința îi va fi dat să pună stăpînire și pe libertatea lui. Emblema ce Ți s-a oferit o dată

cu pîinea avea toți sorții de izbîndă; dă-i pîine, și omul Ți se va supune fără greș, e cea mai sigură cheazășie; dar dacă în același timp cineva – nu Tu, altcineva – s-ar întîmpla să-i prindă în mreață conștiința – o, atunci, să știi, e-n stare să se lipsească pînă și de pîinea cu care îl îmbii și să-l urmeze pe acela care va fi izbutit să-i subjuge cugetul. Aici, recunosc, dreptatea era de partea Ta. Taina existenței umane nu constă în a trăi, ci în a ști pentru ce trăiești. Fără o noțiune precisă a rostului său pe lume, în vecii vecilor omul n-ar accepta să trăiască; mai curînd și-ar face singur seama decît să-și ducă mai departe existența pe pămînt, chiar dacă în jurul lui ar fi maldăre de pîine. Asta este realitatea; dar ce s-a ales pînă la urmă? În loc să cauți a pune stăpînire asupra oamenilor, îngrădindu-le libertatea, Tu Te-ai străduit să-i desfășori cît mai larg fruntariile! Ai uitat, se vede, că omul preferă liniștea și chiar moartea libertății de a alege singur între bine și rău! Fiindcă nu există ceva mai ademenitor pentru el decît libertatea conștiinței, dar în același timp nu există ceva mai cumplit! Iar Tu, în locul unor principii temeinice, care ar fi statonit o dată pentru totdeauna liniștea în conștiința umană, ai ales tot ce poate fi mai ciudat, mai nedeslușit și mai vag, tot ce depășește puterile oamenilor, procedînd așa ca și cum nu i-ai fi iubit cîtuși de puțin. Cine? Tocmai Tu, care ai pogorît pe pămînt ca să-Ți jertfești viața pentru ei! În loc de a căuta să le zălogești libertatea, Tu le-ai sporit-o și mai mult, aruncînd pe veci chinuitoarea ei povară asupra împărăției sufletului omenesc. Ai vrut să ai parte de dragostea liber consimțită a omului, ai dorit ca el să Te urmeze de bunăvoie, ademenit și subjugat de Tine, de ideea Ta. În locul legii străbune, pe care se putea bizui din momentul acela, omul trebuia să aleagă cu inima slobodă ce este rău și ce este bine, avînd înaintea ochilor doar chipul Tău drept călăuză menită să-i îndrumeze pașii, dar cum de nu Te-ai gîndit că, așezînd pe umerii lui o povară atît de grea ca libertatea de a alege, pînă la urmă el va ajunge să pună la îndoială pînă și chipul Tău și să tăgăduiască adevărul propovăduit de Tine? Într-o bună zi oamenii vor mărturisii în gura mare că adevărul nu poate sălăslui în Tine, fiindcă era cu neputință să-i urgisească cineva atît de cumplit ca Tine, lăsîndu-i să se zbată într-o incertitudine atît de chinuitoare, cu atîtea griji pe cap și atîtea probleme fără dezlegare! În felul acesta, Tu însuși ai pus la cale surparea împărăției tale și n-ai deci nici un drept să arunci vina pe alții. Asta să fie, oare, spune, ceea ce Ți s-a oferit? În lume nu există decît trei forțe, unicele pe pămînt, în măsură să înfrîngă și să subjuge definitiv, în numele propriei lor fericiri, conștiința acestor bicisnici răzvrătiți. Și aceste forțe sînt miracolul, taina și autoritatea. Tu însă le-ai respins pe cîteșitrele, rînd pe rînd, prin exemplul pe care Tu însuși l-ai dat. Urcîndu-Te pe streașina templului, preaicusitul și înfricoșatul duh Ți-a spus: «De ești Tu Fiul lui Dumnezeu, aruncă-Te jos, căci scris este: El va porunci îngerilor Săi să vegheze asupra Ta și ei Te vor ridica pe mîini, ca nu cumva să izbești de piatră piciorul Tău; numai așa vei ajunge să afli de ești cu adevărat Fiul lui Dumnezeu și cît de puternică este credința Ta în Tatăl Ceresc». Tu însă l-ai ascultat pînă la capăt, dar ai refuzat să faci ceea ce-Ți propunea el; n-ai vrut să Te lași dus în ispită și nu Te-ai aruncat jos. O, firește, ai fost într-adevăr plin de măreție, superb ca un Dumnezeu! Dar crezi Tu, oare, că oamenii, seminția aceasta bicisnică și răzvrătită, sînt zei? O, bineînțeles, în momentul acela Ți-ai dat seama că dacă ai fi făcut un singur pas, o singură mișcare ca să Te arunci în gol, ar fi însemnat să-L ispitești pe Dumnezeu și să-Ți pierzi totodată credința în El, așa încît, ajungînd jos, Te-ai fi zdrobot de pămîntul pe care veniseși ca să-l izbăvești, spre bucuria preaicusitului duh ce încercase să Te ispitească. Dar încă o dată Îți spun: sînt oare mulți pe lume ca Tine? Ai fost Tu în stare să crezi cu tot dinadinsul – fie chiar numai o clipă – că

oamenii au atîta putere în ei ca să înfrunte asemenea ispită? Sau Îți închipui cumva că firea omenească a fost în așa fel plămădită, încît prin însăși alcătuirea ei să respingă miracolul și că, în momentele de cumplită răscruce, cînd sufletul lui este bîntuit de cele mai grele și mai chinuitoare probleme, omul se poate mulțumi cu ceea ce inima sa are toată libertatea să aleagă? O, Tu ai știut că eroismul faptei Tale va fi pomenit în *Scripturi* și că va răzbate astfel prin veacuri pînă în vremea de apoi, și în sinea Ta ai nădăjduit că, mergînd pe urmele Tale, omul va rămîne alături de Dumnezeu, fără a mai avea nevoie de minuni. Cum de nu Te-ai gîndit însă că, lepădîndu-se de minuni, el se va lepăda în același timp și de Dumnezeu, fiindcă, de fapt, nu-L caută pe Dumnezeu, cît mai ales minunile Sale? Și cum nu poate să trăiască fără minuni, omul va încerca să și le făurească singur, dînd crezare miracolelor plămuite de el, închinîndu-se în fața minunățiilor săvîrșite de vraci, în fața farmecelor menite de vrăjitoare, chiar dacă ar fi de o sută de ori un răzvrătit, un eretic sau un ateu. Tu nu Te-ai învrednicit să cobori de pe cruce cînd cei din jur își băteau joc de Tine și Te ațîtau, strigîndu-Ți: «Pogoară-Te acum de pe cruce, vom vedea și vom crede!» Tu nu Te-ai învrednicit să cobori, fiindcă nu voiai să-l cîștigi pe om printr-o minune, așteptînd o credință liber consimțită din partea lui, nicidecum prilejuită de un miracol. Ceea ce doreai Tu cu ardoare era o dragoste liberă, iar nu extazul unui rob fascinat de puterea ce i-a vîrît pe veci frica în oase. Dar și de astă dată ai greșit, socotindu-i pe oameni mai presus de ceea ce se arată a fi în realitate, cînd ei nu sînt decît niște robi, cu toate că, așa cum au fost plămăuiți, în sufletul lor mocnește răzvrătirea. Privește în jurul Tău și judecă singur: au trecut cincisprezece veacuri, du-Te acum și vezi: cine sînt cei pe care i-ai înălțat pînă la Tine? Îți jur că omul este mult mai nevolnic și mai ticălos decît l-ai crezut Tu! Te poți cumva bizui să faci ceea ce ai făcut Tu? Prețuindu-l peste măsură, ai procedat ca și cînd n-ai fi avut nici cea mai mică îngăduință, fiindcă însemna să ceri de la el mai mult decît poate să dea – și cine? tocmai Tu, care l-ai iubit mai presus decît pe Tine Însuși! Dacă, însă, l-ai fi prețuit mai puțin și nu i-ai fi cerut decît ceea ce putea să-Ți dea, ar fi simțit mai mult dragostea Ta, fiindcă nu l-ai fi îndatorat să poarte o povară chiar atît de grea. Omul este slab de înger și bicisnic. Ce-are a face că în momentul de față încearcă în tot locul să se răzvrătească împotriva puterii noastre, împăunîndu-se cu fapta sa? Mîndria lui de răzvrătit este copilărească, mîndrie de școlari ce-au pus la cale o rebeliune în clasă, izgonindu-l pe învățător. Bucuria lor va fi însă de scurtă durată, și o vor plăti cu vîrf și îndesat. Vor dărîma templele și vor îneca pămîntul în valuri de sînge. Dar pînă la urmă nu se poate să nu-și dea seama, în nerozia lor puerilă, că, deși s-au răscolat, sînt prea bicisnici ca să fie în stare a duce mai departe pe umeri povara propriei lor răzvrătiri. Și cu obrajii scăldați în lacrimi nătinge, vor recunoaște în sfîrșit că cel care i-a plămădit, sădind în ei sămînța răzvrătirii, a făcut-o, fără doar și poate, numai în bătaie de joc. Vor mărturisi lucrul acesta cu deznădejdea în suflet și fiecă cuvînt al lor va fi un cuvînt de hulă; hulind însă se vor simți și mai nefericiți, fiindcă prin firea lui omul nu se poate împăca totuși cu blasfemia și pînă la urmă va căuta să se răzbune pentru ea. Așadar, neliniște, tulburare și nefericire – cu asta s-au ales oamenii după toate suferințele pe care le-ai îndurat în numele libertății lor! Marele Tău proroc [15], în viziunea lui alegorică, spune că i s-au arătat în fața ochilor toți cei care au luat parte la prima înviere și că erau cîte douăsprezece mii cu totul din fiecare seminție. Ca să fie atît de puțini, înseamnă că nici ei n-au fost oameni ca toți ceilalți, ci zei. Căci au aflat în ei destulă putere ca să poarte crucea și să viețuiască zeci de ani în pustiu, flămînzi și goi, hrănindu-se cu ierburi crude și rădăcini; Te poți mîndri, firește, cu aceste

odrasle ale libertății, ale dragostei liber dăruite, cu sublima lor jertfă adusă de bunăvoie în numele Tău! Amintește-Ți însă că acestea erau doar câteva mii, și toți plămădiți ca niște zei, pe cînd ceilalți? Cu ce sînt vinovați, oare, ceilalți, adică toți cei nevolnici, care n-au fost în stare să facă ceea ce au izbutit a îndeplini cei căliți din fire? Cu ce este vinovat un suflet plîpînd dacă nu poate cuprinde asemenea haruri înfricoșate? Nu cumva Tu ai pogorît din ceruri numai în mijlocul celor aleși și numai pentru ei? Dacă-i așa, atunci la mijloc este o taină pe care mintea noastră n-o poate pricepe. Și dacă există într-adevăr o taină, atunci avem tot dreptul să vorbim în numele ei, mărturisind în fața lumii că libertatea inimii de-a alege între bine și rău nu înseamnă mare lucru, că totul este taina căreia oamenii sînt datori să i se supună orbește, chiar împotriva conștiinței lor. Și chiar așa am și procedat. Am căutat să îndreptăm ceea ce ai făcut Tu, punînd la temelia faptei Tale eroice miracolul, taina și autoritatea. Și oamenii s-au bucurat că sînt din nou mînați ca o turmă și că, în sfîrșit, inima lor a fost ușurată de povara unui dar funest care le adusese numai necazuri. Am avut ori nu dreptate să procedăm așa, propovăduind învățătura aceasta oamenilor, spune! Crezi, oare, că noi n-am iubit omenirea, de vreme ce am înțeles cu atîta umilintă slăbiciunile ei și am căutat din toată inima să-i ușurăm povara, îngăduind firii sale nevolnice chiar și păcatul, cu condiția ca să fie săvîrșit cu știrea noastră? De ce atunci vii acum să ne tulburi? De ce mă privești în tăcere cu ochii Tăi blînzi, convins că dreptatea e de partea Ta? Mai curînd aș vrea să Te văd mînios, nu-mi trebuie dragostea Ta, pentru că nici eu nu Te iubesc. De ce aș încerca să mă prefac? Nu-mi dau seama, oare, cu cine vorbesc? Știi dinainte tot ce aș avea să-Ți spun, o citesc în ochii Tăi. Cum aș putea, oare, să ascund de Tine taina noastră? Poate că vrei totuși s-o auzi din gura mea. Atunci ascultă: noi nu sîntem cu Tine, ci cu *el*, asta este toată taina noastră! De mult nu mai sîntem cu tine, ci cu *el*, au trecut opt veacuri între timp. S-au împlinit opt veacuri de cînd am primit din mîinile lui ceea ce Tu ai lepădat cu indignare, darul din urmă, pe care el însuși Ți l-a oferit atunci, cînd Ți-a înfățișat împărățiile pămîntesti. Noi am primit de la *el* Roma și spada cezarului, decretîndu-ne stăpînitorii pămîntului, singurii lui împărați, deși nici pînă în ziua de azi n-am apucat să ne desăvîrșim lucrarea începută. Dar cine-i de vină? O, într-adevăr, lucrarea e abia înfiripată, dar totuși s-a înfiripat. Va trece încă multă vreme pînă să fie dusă la bun sfîrșit, și pînă atunci lumea va mai avea încă multe de îndurat, dar pînă la urmă ne vom ajunge țelul și vom fi cezari. Atunci ne vom gîndi la fericirea omenirii. Și cu toate acestea, Tu ai fi putut să primești pe loc spada cezarului. Pentru ce ai lepădat de la Tine acest ultim dar? Primindu-l, ai fi împlinit toate năzuințele oamenilor pe pămînt: le-ai fi dat un stăpîn căruia să i se închine, încredințîndu-i propriile lor conștiințe, și le-ai fi pus la îndemînă mijlocul de a se uni cu toții laolaltă într-un furnicar în care nu încep divergențe, fiindcă necesitatea alăturării este cea de a treia și ultima pricină de frămîntare pentru oameni. Umanitatea a dorit dintotdeauna să se organizeze într-o asociație unitară. Multe popoare au avut o istorie glorioasă, dar cu cît acele popoare se aflau la un nivel de civilizație mai înalt, cu atît erau mai nefericite, fiindcă simțeau mai adînc decît altele necesitatea asocierii tuturor oamenilor. Marii cuceritori, de talia unui Tamerlan sau Gingis-han, au străbătut ca o vijelie pămîntul în dorința de a-și întinde stăpînirea asupra întregului univers, dar și ei, fie chiar inconștient, au exprimat aceeași nestăvilită aspirație a omenirii spre o asocieri generală. Primind dominația lumii și purpura cezarului, Tu ai fi întemeiat o împărăție universală, statornicind în același timp pacea pe toată fața pămîntului. Fiindcă cine altul ar putea fi în măsură să stăpînească oamenii decît acela care le stăpînește cugetul și în mîinile căruia se află

pîinea lor? Noi am primit, aşadar, spada cezarului şi, o dată cu asta, fireşte, ne-am lepădat de Tine pentru a-l urma pe *el*. O, vor mai trece încă veacuri de bîcîsnică domnie a gîndirii libere, a ştiinţei şi a antropofagiei, fiindcă, de vreme ce au început să ridice Turnul lui Babel fără noi, vor ajunge, în cele din urmă, la antropofagie. Abia atunci, fiara se va tîrî la picioarele noastre şi le va linge supusă, stropindu-le cu lacrimi de sînge. Şi noi o vom încăleca şi vom înălţa cupa, iar pe cupă va fi săpat cuvîntul «Taină». Atunci, numai atunci se va statornici împărăţia păcii şi a fericirii omeneşti. Eşti mîndru de aleşii Tăi, dar Tu nu ai în jurul Tău decît puţini aleşi, în timp ce noi vom ajunge să-i mulţumim pe toţi. Şi pe urmă, gîndeşte-Te: cîţi din cei aleşi sau din cei tari de înger, care ar putea să fie cîndva aleşii Tăi, nu vor fi obosit aşteptîndu-Te, cîţi din ei nu-şi îndreaptă şi nu-şi vor mai îndrepta încă forţele şi ardoarea inimii spre un alt ogor, sfîrşind prin a ridica steagul *libertăţii* lor împotriva Ta Însuţi? Dar cine altul decît Tine a înălţat acest steag? Pe cînd noi vom dărui tuturor fericirea, şi nimeni atunci nu se va mai răzvrăti, oamenii nu se vor mai căsăpi unii pe alţii, aşa cum se căsăpesc în fiecare clipă şi în tot locul, acum, în numele libertăţii propovăduite de Tine. O, noi vom izbui să-i convingem că nu vor putea ajunge cu adevărat liberi decît atunci cînd vor renunţa de bunăvoie la libertatea lor în favoarea noastră şi cînd ni se vor supune cu desăvîrşire nouă! Vom avea oare dreptate, sau vom rămîne de minciună? Se vor convinge, însă, că dreptatea e de partea noastră cînd îşi vor aminti în ce cumplită sclavie şi în ce frămîntare îi împinsese libertatea Ta. Deplina independenţă, gîndirea liberă şi ştiinţa îi vor afunda într-o junglă atît de încîlcită şi le vor pune în faţă asemenea miracole şi taine atît de bine ferecate, încît unii din ei – cei răzvrătiţi şi aprigi – îşi vor face singuri seama, iar alţii – şi ei răzvrătiţi, dar nevolnici – se vor nimici unii pe alţii, iar restul – cei bîcîsnici şi nefericiţi – se vor tîrî la picioarele noastre, mărturisind în gura mare: «Da, aţi avut dreptate, voi singuri stăpîniţi taina, de aceea ne-am întors la voi, izbăviţi-ne de noi înşine!» Primind pîinea din mîna noastră, îşi vor da seama, fireşte, că nu facem decît să luăm pîinea lor, pe care au dobîndit-o ei înşşi prin munca braţelor, şi s-o împărţim între ei; şi-şi vor da seama deopotrivă că nu-i vorba de nici o minune la mijloc, că noi nu prefacem pietrele în pîine, dar nu se vor bucura atît de pîine, cît mai ales pentru că o primesc din mîna noastră! Fiindcă îşi vor aduce aminte, desigur, că odinioară, înainte de venirea noastră, pîinea pe care o cîştigau prin puterea braţelor se preschimba în piatră din clipa cînd o luau în mînă şi că, de cînd s-au întors la noi, pietrele din mîna lor s-au prefăcut iarăşi în pîine. Şi atunci se vor dumeri pe deplin ce mult înseamnă să te supui pe veci! Atît timp însă cît oamenii nu vor înţelege lucrul acesta, vor fi nefericiţi. Spune-mi, cui i se datorează în primul rînd incapacitatea lor de a înţelege? Cine a fărîmiţat turma şi a împrăştiat-o pe căi necunoscute? Turma se va aduna însă la loc şi se va supune iarăşi, de astă dată pentru totdeauna. Şi atunci noi vom hărăzi oamenilor o fericire tihnită şi umilă, o fericire pe măsură unor făpturi nevolnice, aşa cum au fost plămădiţi. O, ai să vezi că pînă la urmă vom izbui să-i convingem să nu se mai ţină mîndri, fiindcă numai Tu le-ai băgat asemenea fumuri în cap cînd ai căutat să-i ridici atît de sus! Noi le vom dovedi că sînt slabi, că sînt decît nişte bieţi prunci, dar că fericirea hărăzită copiilor este mai dulce ca oricare alta. Şi atunci, cuprinşi de sfială, cu ochii aţintîţi spre noi, se vor strînge în jurul nostru înfricoşaţi, ca nişte pui sub aripile cloştii. Privindu-ne cu admiraţie şi în acelaşi timp cu un fior de spaimă, se vor simţi mîndri de noi, văzînd cît sîntem de puternici şi de inteligenţi şi cît de lesne am izbuit să domesticim o turmă năbădăioasă de milioane şi milioane de capete. Vor tremura zgribuliţi în faţa mîniei noastre, gîndurile lor vor fi din ce în ce mai

timide, ochii – veșnic înrouați de lacrimi, ca la copii sau la femei, pentru ca, la un singur gest din partea noastră, să treacă tot atât de ușor la veselie și râs, cu chipurile luminate de o bucurie copilăroasă și cu cîntece fericite pe buze. Nici vorbă c-o să-i punem să muncească, dar în orele libere vom căuta să le înghébăm o viață plăcută, ca un joc de copii, cu cîntece naive, cu coruri și dansuri nevinovate. O, le vom da voie chiar să și păcătuiască, știindu-i slabi de înger și bicusnici, și ei, la rîndul lor, ne vor iubi ca niște copii pentru că vom fi fost atât de toleranți! Le vom spune că oricare din păcatele lor va fi de bună seamă răscumpărat, de vreme ce a fost săvîrșit cu învoirea noastră, și că numai și numai din dragoste le îngăduim să păcătuiască, luînd asupra noastră pedeapsa ce li se cuvine. Și, luînd-o asupra noastră, cu atât mai vîrtos ei ne vor iubi ca pe niște binefăcători ce-i vor fi izbăvit de povara păcatelor înaintea lui Dumnezeu. În schimb, nu vor păstra nici o taină față de noi, nu vor căuta să ne ascundă nimic. Și după cum vor fi sau nu ascultători, le vom permite sau îi vom opri să trăiască cu soțiile și ibovnicele lor, să facă sau nu copii cu ele, și ei se vor supune cu dragă inimă, fericîți. Cele mai chinuitoare secrete ce le apasă conștiința ei vor veni să ni le mărturisească nouă, dezvăluindu-ne tot, absolut tot ce au pe suflet, și noi îi vom dezlega; iar ei vor fi bucușori să se încreadă în cuvîntul nostru, pentru că, bizuindu-se pe noi, vor scăpa de o grijă împovărătoare și de înfricoșătorul chin la care îi supune în momentul de față necesitatea de-a alege singuri și în deplină libertate. Și astfel vor fi toți fericîți, milioane de făpturi omenești, toți, în afară de cei o sută de mii, în mîinile cărora se află destinele lor. Fiindcă numai noi, deținătorii secretului, noi singuri vom fi nefericiți. Vor fi mii de milioane de prunci fericîți și o sută de mii de martiri care-și vor lua asupra lor povara blestemată a cunoașterii binelui și răului. Ei vor muri în pace, se vor săvîrși din viață în numele Tău, și dincolo de mormînt nu vor găsi decît moarte. Iar noi vom păstra cu grijă secretul și, pentru fericirea lor, îi vom amăgi, făgăduindu-le o răsplată veșnică în ceruri. Fiindcă, de bună seamă, chiar dacă lumea de apoi ar exista cu adevărat, ea nu va fi fost făcută pentru făpturile de seama lor. Se zice că, așa cum s-a prorocit, vei veni din nou printre noi, și biruința va fi a Ta; vei veni însoțit de ceata celor aleși, a celor mîndri și puternici; noi, însă, vom spune atunci că aceștia nu s-au izbăvit decît pe ei, în timp ce noi am izbăvit toată lumea. Se zice de asemenea că la vremea aceea curva cea mare ce șade pe fiară [16], ținînd în mîinile ei cupa *tainei*, va fi judecată și că din nou se vor răzvrăti cei nevolnici și, sfîșiind purpura de pe ea, îi vor despuia trupul «nemernic». Eu însă mă voi ridica atunci și-Ți voi arăta mii de milioane de prunci fericîți, care n-au știut ce este păcatul. Și noi, cei ce am luat asupra noastră greșelile lor, pentru ca să poată avea parte de fericire, vom veni în fața Ta și-Ți vom spune: «Judecă-ne dacă poți și dacă Te încumeți s-o faci». Află că nu mă tem de Tine. Să știi că și eu am stat în pustie, că și eu m-am hrănit cu aguride și rădăcini, că și eu am binecuvîntat libertatea pe care Tu le-ai hărăzit-o oamenilor, că și eu mă pregăteam să ajung în rîndul aleșilor Tăi, în rîndul celor căliți și puternici cu dorința «de a împlini numărul». M-am dezmeticit, însă, și n-am vrut să mai slujesc asemenea nebulie. Înapoiindu-mă, așadar, m-am alăturat mulțimii celor care s-au străduit să îndrepte lucrarea Ta. I-am părăsit pe cei mîndri și m-am întors către cei umili, pentru a zămisli fericirea lor. Așa va fi, cum Ți-am spus, și împărăția noastră va lua ființă. Îți repet: mîine chiar ai să vezi cum, la un singur gest din partea mea, turma asta atât de supusă se va repezi să îngrămădească jăratecul la poalele rugului, pe care Ți vei ispiși osînda, fiindcă ai venit să ne tulburi. Căci nimeni pe lume nu cred să fi meritat cîndva mai mult decît Tine pedeapsa prin foc! Mîine deci am să Te ard pe rug. *Dixi!* [17]”

Ivan se opri. Vorbise cu atât însuflețire, încât se înfierbântase; isprăvind, un zîmbet îi lumină toată fața.

Aleoșa, care-l ascultase pînă atunci în tăcere, cu toate că, spre sfîrșit, din ce în ce mai tulburat de cuvintele lui, voise de cîteva ori să-l întrerupă, făcînd vădite eforturi să se stăpînească, se porni ca rupt din lanț:

– Bine, dar... dar e absurd! izbucni el deodată, cu obraji înflăcărați. Poemul tău este spre lauda lui Iisus, nicidecum o ponegrire... așa cum ai vrut. Cine poate să creadă ce spui tu despre libertate? Oare așa se cade s-o înțelegem? Asta să fie, oare, concepția religiei ortodoxe?... Ceea ce arăți tu acolo e Roma, și nici măcar întreaga Romă... Este o erezie, e tot ce poate fi mai rău în sînul catolicismului, Inchiziția, iezuiții!... Inchizitorul tău e numai o ficțiune, așa ceva nu-i cu puțință să existe! Care sînt păcatele oamenilor pe care zice că le ia asupra lui? Cine sînt acești deținători de taine ce acceptă să poarte povara nu mai știu cărui blestem pentru a fericii omenirea? Cînd s-a văzut așa ceva? Îi cunoaștem noi pe iezuiți și știm cîte lucruri urîte se spun pe socoteala lor! Cum îi înfățișează însă poemul tău? Sînt altfel, crede-mă, cu totul altfel decît îi prezinți tu... De fapt, menirea lor e să alcătuiască armata Romei în slujba viitorului imperiu mondial, în fruntea căruia urmează să fie suveranul pontif... ăsta e idealul lor. Un ideal care nu ascunde nici o taină și nici un fel de sublimă melancolie... În fond, nu este decît cea mai vulgară rîvnă de putere, o lăcomie după josnicele plăceri lumești, dorința de a subjuga... de a întrona o nouă stare de sclavie, în care ei să joace rolul unor latifundiari... asta-i tot. Se prea poate ca pînă la urmă nici să nu creadă în Dumnezeu. Inchizitorul tău cu inima îndurerată nu este decît o ficțiune...

Ivan rîse.

– Stai, stai! Cum te-ai aprins! Ficțiune, zici tu? Fie și așa! Se înțelege de la sine că nu poate fi decît o ficțiune! Aș vrea totuși să te întreb ceva: ești convins într-adevăr că mișcarea catolică din ultimele secole nu se rezumă decît la rîvnă de putere, la dorința de a dobîndi unele satisfacții josnice? Nu cumva părintele Paisie ți-a băgat în cap ideile astea?

– Da' de unde, dimpotrivă! Părintele Paisie spunea într-o zi cam aceleași lucruri ca și tine... bineînțeles, nu chiar aceleași, se grăbi să-și ia vorba înapoi Aleoșa.

– E o indicație cît se poate de prețioasă, oricît ai protesta că n-ar fi „chiar aceleași lucruri”. Eu te întreb de ce crezi tu că iezuiții și inchizitorii s-au unit numai și numai ca să-și asigure o meschină fericire pămînteană? De ce dintre ei n-ar putea să răsară un martir, unul singur, mistuit de o covîrșitoare suferință, însuflețit de dragoste față de oameni? Presupune că printre cei ce aleargă după meschinele bunuri materiale s-ar ivi un singur om, unul sînd, leit bătrînul inchizitor, un om care s-a hrănit cu rădăcini în pustie și s-a canonit din răspuțeri să-și biruie trupul, ca să poată fi cu desăvîrșire liber și să atingă, astfel, perfecțiunea, și care, în același timp, toată viața lui a iubit omenirea; unul singur care și-a dat seama, la un moment dat, că disciplina perfectă a voinței nu constituie o satisfacție morală chiar atît de mare cînd vezi că milioane de alte ființe, plăsmuite după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, sînt sortite să rămînă într-o stare de plîns, că niciodată făpturile acestea nu vor fi în stare să-și cucerească libertatea, că, așa cum sînt, niște bieți răzvrățiți fără vlagă, niciodată nu vor ajunge coșcogea uriașii în măsură să ducă la bun sfîrșit construcția turnului, că armonia la care visa marelui idealist nu avea nici în clin, nici în mînecă cu asemenea gînsaci. Și cînd și-a dat seama de toate acestea, a făcut calea întoarsă și s-a alăturat... oamenilor inteligenți. Tu crezi că n-ar fi posibil așa ceva?

– Cui să se alăture? Cine sînt oamenii aceștia inteligenți? izbucni pătimaș Aleoșa. Nici unul din ei nu are un grăunte de inteligență, nici unul nu deține vreo taină sau vreun secret... Ateismul, iată singura lor taină! Inchizitorul tău nu crede în Dumnezeu, asta-i tot secretul lui!

– Și dacă-ar fi așa? În sfîrșit, acum văd c-ai înțeles și tu despre ce-i vorba. Așa este, într-adevăr asta-i tot secretul lui, dar nu-ți închipui ce suferință cumplită trebuie să fie asta pentru un om care și-a irosit viața în pustiu, fără a înceta o singură clipă să iubească oamenii? Spre asfințitul zilelor lui, ajunge să se lămurească însă pe deplin că numai îndrumările înfricoșatului duh erau în măsură să organizeze cît de cît existența unor răzvrățiți atît de neputincioși, unor „ființe neisprăvite, făcute numai de probă, plămuite în bătaie de joc”. Convins de aceasta, el își dă limpede seama că trebuie să meargă pe calea arătată de înțelepciunea înfricoșatului duh al morții și al destrămării, și, fără a pregeta în fața minciunii și a înșelătoriei, îi conduce cu bună-știință pe oameni la moarte și la destrămare, amăgindu-i tot timpul, ca nu cumva să observe încotro sînt purtați, ca măcar pe parcurs sărmanii orbeți să aibă iluzia fericirii. Bagă de seamă: este vorba de o înșelăciune săvîrșită în numele celui în care bătrînul își pusese toată credința, ținînd o viață întreagă ochii ațintiți spre idealul propovăduit de El! Oare asta nu înseamnă o nenorocire destul de mare? Și dacă s-ar găsi unul singur ca el, care să se așeze în fruntea acelei armate „lacomе de putere, stăpînite de rîvna unor josnice plăceri”, nu crezi că-i suficient pentru a urzi o tragedie? Ba pot să-ți spun chiar mai mult: unul singur ca el ajunge pentru a se descoperi, în sfîrșit, adevărata idee călăuzitoare a întregului catolicism roman, cu toate armile și iezuiții lui, ideea supremă a acestei mișcări. Îți mărturisesc cinstit: sînt convins că acest om unic n-a fost nici un moment absent din rîndurile celor ce țin în mînă frînele mișcării. Cine știe dacă asemenea excepții nu se vor fi aflat și printre înalții pontifi romani! Poate bătrînul asta afurisit, care, în felul lui, iubește cu o nemăsurată dragoste omenirea, mai există încă și azi, și chiar în mai multe exemplare, sub înfățișarea unor moșnegi singuratici ca și dînsul și unici în felul lor. Și nu printr-o simplă coincidență, ci ca o organizație, o uniune secretă, de mult înjghebată pentru a păstra cît mai bine taina, despre care ți-am vorbit, ferind-o cu grijă de lumea celor mărunți și nevolnici, pentru ca să-i poată face fericiți. Trebuie să existe o asemenea asociație, nu se poate să nu existe. Mi se pare că și masonii au la origine tot ceva similar, de aceea cred că și sînt priviți cu atîta ură de catolici, care văd în ei niște concurenți, o sciziune a mișcării lor, cînd, de fapt, ar trebui să fie o singură turmă și un singur păstor... Apărîndu-mi însă ideea, mi-e teamă să nu fac impresia unui scriitor care nu admite nici un fel de critică. Ajunge cît am vorbit.

– Poate că și tu ești mason! exclamă Aleoșa. Nici tu nu crezi în Dumnezeu, adăugă el cu amărăciune, și în momentul acela i se păru că zărește un licăr de ironie în privirea lui Ivan. Cum se termină poemul tău? întrebă el cu ochii în pămînt. Sau poate că s-a și terminat?

– Mă gîndeam la următorul epilog: inchizitorul a spus tot ce avea de spus și așteaptă acum răspunsul Ostaticului său. Tăcerea Lui îl apasă. L-a ascultat tot timpul cu luare-amînte, liniștit, privindu-l pătrunzător, drept în ochi, fără să-i obiecteze nimic. Bătrînul ar vrea totuși să-I audă glasul, să-I spună ceva, orice, măcar un cuvînt, fie el cît de amar, cît de cutremurător. Ostaticul însă se apropie de el și sărută blînd buzele ofilite ale bătrînului de nouăzeci de ani. E singurul Lui răspuns. Inchizitorul tresare. Ceva îi tremură în colțul gurii; se îndreaptă apoi spre ușă, o deschide și spune: „Du-Te și să nu mai vii... să nu mai vii... niciodată, niciodată!” Și-L lasă să iasă „în noaptea ce învăluie piața orașului” [18]. Iar Prizonierul pleacă.

– Și bătrînul?
– Sărutul îi rămîne ca un balsam pe inimă, și totuși, stăruie mai departe, neclintit, în hotărîrea lui.

– Ca și tine, nu-i așa? răbufni Aleoșa îndurerat.

Ivan începu să rîdă.

– Toate acestea sînt cai verzi pe pereți, Aleoșa! o simplă fantezie, fără nici un sens, a unui student cu o imaginație deșuchetă, care în viața lui n-a scris nici măcar două versuri. De ce vrei să iei totul în serios? Nu cumva îți închipui că voi fi avînd de gînd acum să mă duc la ei, acolo, la iezuiți, să mă înrolez printre cei ce se căznesc să îndrepte lucrările sale? O, Doamne, mult crezi că-mi pasă mie de toate astea?! Ți-am spus doar: să ajung numai la treizeci de ani, și pe urmă gata, trîntesc cupa de pămînt!

– Și mugurii plini de mîzgă, și mormintele dragi, și cerul albastru, și aleasa inimii tale? Cum ai să trăiești, de unde ai să iei dragostea pe care zici că le-o porți? continuă cu lacrimi în glas Aleoșa. Poți, oare, să-ți duci mai departe viața cu iadul ăsta în inimă și în cuget, spune-mi, poți? Nu, sînt sigur că de aceea pleci, ca să te înrolezi la ei... iar dacă nu, ai să te omori, fiindcă n-ai să poți rezista pînă la urmă!

– Există totuși o putere în stare să reziste la orice! rosti Ivan cu un zîmbet de gheață.

– Care?

– Puterea Karamazovilor... puterea ce-o trag din ticăloșia lor.

– Puterea de a te cufunda pînă peste cap în desfrîu, de a-ți pîngări și sugruma sufletul, da?

– Poate și asta... dacă pînă la treizeci de ani n-am să izbutesc, cine știe, să scap cu fața curată, căci... după aceea...

– Cum ai să izbutești? Cu ajutorul cui? Cu ideile pe care le ai e imposibil.

– Tot cu mijloacele Karamazovilor.

– Adică „totul este permis”? Asta vrei să spui?

Ivan se încruntă, galben ca ceara la față.

– Aha! rosti el cu un rînjit forțat. Văd c-ai prins cuvintele care l-au scos din sărite deunăzi pe Miusov... și pe care Dmitri le-a parafrizat cu atîta candoare! Da, poate și așa, dacă-i vorba că „totul este permis"! Nu retractez. De altfel, formula găsită de Mitenka nu-i chiar așa de rea.

Aleoșa se uită la el fără să scoată un cuvînt.

– Trebuie să plec, frățioare. Credeam că în toată lumea asta te am măcar pe tine, continuă Ivan dintr-o dată înduișat. Văd însă că în inima ta nu există nici un locșor pentru mine, dragul meu sihastru. Nu înțeleg să renunț la formula „totul este permis”, de aceea sînt sigur c-ai să te lepezi de mine, nu-i așa?

Aleoșa se ridică, se apropie de el și-l sărută blînd pe gură.

– E un plagiat! exclamă Ivan cuprins de o subită exaltare. Ai copiat gestul descris în poemul meu! Totuși, îți mulțumesc. Și acum, să mergem, Aleoșa; nici tu, nici eu nu mai avem vreme de pierdut.

Frații părăsiră localul, oprindu-se totuși încă o clipă în prag.

– Ascultă, Aleoșa, rosti Ivan cu fermitate, dacă o să mai am încă putere să trăiesc pentru mugurii plini de mîzgă, crede-mă c-am să-i iubesc numai de dragul tău. E destul să știu că există undeva pe lume ca să nu-mi fie lehamite de viață. Ești mulțumit? Dacă vrei, ia-o drept o declarație de dragoste. Și acum, drumurile noastre se despart. Ajunge, auzi tu? Ajunge cît am vorbit! Chiar dac-ar fi să nu plec totuși mîine (deși sînt aproape sigur) și s-ar întîmpla să ne mai vedem, să nu-mi pomenesci nimic despre toate astea. Te rog din tot sufletul. Cît despre Dmitri, de asemenea, te rog stăruitor să nu mai aduci niciodată vorba de el, încheie Ivan iritat. Și cu asta, am spus tot

ce aveam de spus, nu-i așa? În schimb, îți promit că la treizeci de ani, când o să „trîntesc cupa de pămînt”, oriunde te-ai afla, voi veni să mai stau de vorbă cu tine... chiar de s-ar întîmpla să fiu în momentul acela în America, auzi tu? Am să vin special pentru asta. Sînt tare curios să știu cum ai să arăți atunci. Ia seama, ți-am promis solemn. S-ar putea, totuși, ca de astă dată să ne luăm rămas bun pentru mai multă vreme, poate pentru șapte sau chiar zece ani. Haide, du-te la *Pater Seraphicus* al tău [19], care e gata să-și dea obștescul sfîrșit; mi-e teamă să nu-mi porți pică fiindcă te-am reținut, dacă s-ar întîmpla să moară în lipsa ta. La revedere, sărută-mă încă o dată, așa, și acum du-te...

Ivan se răsuci pe călcîie și-și văzu de drum, fără să mai întoarcă o singură dată capul. La fel cum plecase cu o seară înainte Dmitri, deși în cu totul alte împrejurări decît cele de față. Gîndul acesta străbătu ca o săgeată cugetul adumbrit de tristețe și amărăciune al lui Aleoșa, care mai rămase o clipă locului să se uite după fratele său. Abia în momentul acela observă că Ivan se leagănă în mers și că, privit din spate, părea să aibă umărul drept mai căzut. Niciodată pînă atunci nu băgase de seamă lucrul acesta. Apoi Aleoșa se rupse tot atît de brusc din loc și o porni întins, mai mult alergînd, spre mănăstire. Începuse să se întunece și simțea o ușoară strîngere de inimă; ceva nedefinit i se strecura în suflet, o presimțire pe care nu putea s-o lămurească. Ca și în ajun, se stîrnise vîntul, și pinii seculari fremătau cu un vuiet lugubru cînd intra în pădurea de lîngă schit. Mergea cu pași iuți, aproape în goană. „*Pater Seraphicus*, cine știe de unde o fi luat Ivan numele ăsta! cugeta în sinea lui Aleoșa. Ivan, bietul de tine, cînd mi-o fi dat, oare, să te mai văd?... Ah, în sfîrșit, uite și schitul! Doamne! Da, da, numai el, numai *Pater Seraphicus* poate să mă izbăvească... da, numai la el mi-e scăparea!”

Adeseori după aceea Aleoșa avea să se întrebe nedumerit cum de fusese în stare, în momentul cînd se despărțise de Ivan, să uite cu totul de Dmitri. Cînd nu mai departe decît în dimineața aceleiași zile își pusese în gînd cu tot dinadinsul să se facă luntre și punte și să dea de urma lui, și-n orice caz să nu plece pînă nu va fi apucat să stea de vorbă cu el, chiar de ar fi fost să nu se mai întoarcă în noaptea aceea la mănăstire.

DESPRE IUBIREA UNIVERSALĂ*

I

Discursul** dlui Dostoievski e foarte frumos cînd îl citești, dar cei care *l-au văzut pe autor și l-au auzit vorbind* vor înțelege cu ușurință încîntarea care i-a cuprins pe ascultători... Inteligență limpede, pătrunzătoare, credință, curaj al expunerii... În fața tuturor acestora, inima rezistă cu dificultate. Dar iată care-i întrebarea: este oare posibil să reducem întreaga menire cultural-istorică a unui mare popor doar la sentimentul *de bunătațe* față de *oameni*, fără, să zicem, anumite obiecte ale credinței, determinate, simultan *materiale* și *mistice*, care se află în afară de și mai presus de această omenire?

Cosmopolitismul ortodoxismului are un asemenea obiect în persoana vie a lui Iisus cel răstignit. Credința în divinitatea Nazarineanului Răstignit în timpul lui Pilat din Pont, care ne învață că pe pămînt nimic nu e drept și important, nimic nu e de durată și că realitatea și veșnicia vor veni pe pămînt după ce vor pieri pămîntul și toată viața de pe el: iată acel punct de sprijin *palpabil-mistic*, pe care s-a rotit și se rotește și pînă astăzi pîrghia uriașă a propovăduirii creștine. Nu triumful deplin și ubicuu al iubirii și adevărului general pe *acest* pămînt ni-l promit nouă Hristos și apostolii, ci, dimpotrivă, ceva de felul aparentei *nereușite* a propovăduirii evanghelice pe globul pămîntesc, căci *apropierea sfîrșitului* trebuie să coincidă cu ultimele încercări de a face din toți buni creștini...

„Atunci cînd vor zice: pace și liniște, atunci, fără de veste, va veni peste ei pieirea... și scăpare nu vor avea.” (*ITesaloniceni* 5, 3)

Și încă:

„Răspunzînd, Iisus le-a zis: Vedeți să nu vă amăgească cineva.

Căci mulți vor veni *în numele Meu*, zicînd: Eu sînt Hristos, și pe mulți vor amăgi.

Și veți auzi *de războaie și de zvonuri de războaie*; luați seama și nu vă speriați, *căci trebuie să fie toate*, dar încă nu este sfîrșitul.

Căci se va ridica neam peste neam și împărăție peste împărăție și vor fi foamete și ciumă și cutremure pe alocuri.

Dar toate acestea sînt începutul durerilor.”

(*Matei* 24, 4-8)

„*Iar din pricina înmulțirii fărădelegii, iubirea multora se va răci.*

Dar cel care va răbda pînă la sfîrșit, acela se va mîntui. *Și se va propovădui această Evanghelie a împărăției în toată lumea spre măr-turie la toate neamurile; și atunci va veni sfîrșitul.*

Deci, cînd veți vedea urîciunea pustiirii ce s-a zis prin Daniel prorocul, stînd în locul cel sfînt – cine citește să înțeleagă.”

(*Matei* 24, 12-15)

* Din lucrarea *Noii noastrei creștini* (1882).

** Discursul lui F.M. Dostoievski la sărbătoarea dedicată lui Pușkin.

Și așa mai departe.

Pînă și dl Gradovski [1] a avut ideea, în slaba sa replică dată lui Dostoievski, să amintească de venirea antihristului și de faptul că Hristos nu ne-a propovăduit *armonia* totală (pacea totală), ci distrugerea totală. M-am bucurat foarte mult de această observație a eruditului nostru liberal.

Deși, probabil, dl Gradovski a scris aceste cuvinte cu un zîmbet și, prin pomenirea „sfîrșitului lumii”, a vrut să lezeze creștinismul; dar această trimitere, cum spune domnia sa, la o *latură esențială a învățăturii creștine este aici foarte potrivită*.

Prin urmare, profetia împăcării generale *a oamenilor întru Hristos* nu este una ortodoxă, ci o profetie *general umanistă*. Biserica nu promite această pace, iar cel care „iese din cuvîntul tău, Biserică, să fie ca un păgîn și un vameș” (adică străin ție, ca un om dăunător prin exemplul său; desigur, pînă cînd nu se va îndrepta și converti).

Să ne întoarcem la europeni... Mai înainte, bunăoară, de a-l îndrăgi pe vreunul dintre liberalii europeni și radicali, trebuie *să ne temem* de Biserică.

Începutul înțelepciunii (adică al credinței adevărate) este *frica*, iar iubirea nu este decît *rodul*. Nu putem lua rodul drept rădăcină și rădăcina drept rod. Aici, chiar foarte potrivit ar fi să continuăm cu succes tocmai această asemuire. Ce-i drept, rodul sau o parte a rodului (sămînța) se îngroapă în pămînt, astfel încît devine invizibil și *renaște* în rădăcină și în alte părți ale plantei. În acest sens aș putea, spre exemplu, să-l îndrăgesc pînă și pe Gambetta! [2]. În ce fel? Într-unul foarte simplu. Se zice că unul dintre cei mai înflăcărați girondini, care, desigur, nu era deloc laș (Isnard, mi se pare), fugind de ghilotină, și-a petrecut cîțva timp în niște cariere de piatră și, chinuit de *frică*, a devenit creștin. Dacă Gambetta, ca urmare a unui cutremur asemănător, ar fi dorit „să se consacre lui Hristos”, dacă s-ar fi dus la un preot și i-ar fi spus: „Părinte, am înțeles că republica este o neghiobie, libertatea – o banalitate uzată, că națiunea noastră, care altădată a fost într-adevăr măreață, acum nu mai merită atenție, că eu însumi îmi par atît de prost și de josnic încît mor de rușine și de întristare – învață-mă, părinte... Converteste-mă... Știu că creștinul are nevoie de *încordarea voinței* și de *modestia minții* în fața învățăturii voastre... Sînt gata să accept totul, chiar și cu ceea ce îmi repugnă, cu ceea ce dezgustătoarea abrutizare a rațiunii mele, educată de credință în progres, nu se poate declara de acord. Sînt, în principiu, de acord ca orice fel de simpatie față de această ridicolă rațiune liberală s-o consider rătăcire, greșeală, *tentation*...” etc.

Iată, într-un asemenea caz, înțeleg că l-aș putea îndrăgi pe Gambetta din toată inima și din tot sufletul, „ca pe mine însumi” – să-l îndrăgesc și moral și estetic în același timp, să-l îndrăgesc și cu admirație intelectuală, și cu înduioșare a inimii... Acum însă, *mea culpa*, considerîndu-mă la fel de îndreptățit ca oricare altul de a mă numi om rus, cu toată bunăvoința mea, nu pot nicidecum nici să mă înduioșez, nici să mă entuziasmez, gîndindu-mă la acest energic aeronaut... Și cînd te gîndești că, se pare, el este cel mai important și interesant dintre toți cetățenii actuali ai *celelalte europene* națiuni din Europa Occidentală.

Sau să luăm un exemplu mai aproape de noi. E greu să ne imaginăm ca vreunul dintre liberalii noștri moderați „să strălucească de lumina adevărului”... Totuși să ne imaginăm procesul invers. Să ne închipuim că nu frica l-a condus pe vreunul din ei, ca pe Isnard, pînă la înțelepciune, ci înțelepciunea l-a împins pînă la frică printr-o serie de deducții clare, dar care *nu sînt în spiritul timpului* (de care gîndul „viu” e nevoit să țină cont, dar pe care nu este deloc nevoit să le respecte). E greu să ne imaginăm așa ceva, să zicem. Pentru ca, în *timpul nostru*, un membru al intelectualității noastre deplorabile să devină ceea ce îndeobște se numește „mistic”, e nevoie de un alt calibru al minții decît cel pe care îl vedem la asemenea profesori și foiletoniști. Dar să zicem... să zicem că un liberal, prin înțelepciune omenească, a ajuns pînă la frica de Dumnezeu... Doar am spus deja: adeseori puterea lui Dumnezeu o cunoaștem și în neputințele noastre; liberalii ruși sînt neputincioși, însă Domnul e puternic. Să presupunem că prin înțelepciune, ei au ajuns la frică și s-au resemnat, trăiesc în lîncezeala prozelitismului blajin, au renunțat cu totul la scris... Cît de atrăgători și simpatici ar fi atunci cu toții!... Cîtă îngăduință caldă și demnă de tot respectul ar trezi atunci acești oameni modești!...

Dar acum nici măcar *nu trebuie să-i iubim*; nu trebuie să ne împăcăm cu ei... Trebuie să le dorim binele numai în sensul ca ei să se dezmeticească și să se schimbe – adică *binele superlativ*, ideal... Și dacă îi vor doborî nenorocirile, dacă vor avea de îndurat prigoane sau altă pedeapsă pămîntească, atunci chiar am putea să ne bucurăm puțin de acest fel de rău, *sperînd în vindecarea lor morală*. Răposatul mitropolit Filaret [3] găsea că pedeapsa corporală a infractorilor este folositoare pentru starea lor spirituală și de aceea era pentru pedeapsa corporală¹.

Și însuși dl Dostoievski, aproape în toate operele sale, impregnate de un sentiment atît de sincer și de iubire pentru oameni, dezvoltă aproape aceleași idei, poate involuntar, condus de un anume instinct superior.

Cei pedepsiți: criminalii, ucigașii, femeile desfrîinate, care-și vînd trupul, care-s ultragiate, apar foarte des la el ca reprezentanți ai celui mai fierbinte sentiment religios... Suferințele, remușcările, frica, lipsurile și strîmtorările, ca urmare a pedepsei din partea legilor pămîntești și a necazurilor personale, deschid noi perspective în fața minții lor... Dar fără „crimă și pedeapsă” ei s-ar afla, cu siguranță, în mîndrie deșartă și grosolănie animalică... Fără suferințe nu va fi nici credință, nici iubire pentru oameni, fundamentată pe credința în Dumnezeu; *iar principalele suferințe în viața omului nu i le pricinuiesc atît forțele naturii, cît ceilalți oameni*. Vedem adeseori, de exemplu, că un om bolnav, înconjurat de cei apropiați cu iubire și atenție, încearcă sentimentele cele mai fericite; dar e foarte puțin probabil că se va găsi vreun om sănătos care să fie fericit că nimeni nu vrea să știe de el... De aceea și poezia vieții pămîntești și condițiile mîntuirii de dincolo de

1. Vezi cartea: *Învățătura cu privire la stat a mitropolitului Filaret*, de V.N., 1885, pp. 86-94. Printre altele, textul: „Dacă o să-l bați cu toiagul, îi vei mîntui sufletul de moarte” (p. 92).

mormînt, în aceeași măsură, nu pretind cine știe ce iubire *deplină*, care de altfel e imposibilă, nici răutate permanentă ci, obiectiv vorbind, o *îmbinare a dușmăniei cu iubirea, oarecum armonioasă în vederea unor scopuri superioare*. Pentru ca samariteanul să aibă de cine i se face milă și cui să-i bandajeze rănila, era doar nevoie de tîlhari. Firește, aici urmează întrebarea: „cine să-și asume rolul de tîlhar, cine să personifice *răul*, dacă așa ceva nu e lăudabil?” Biserica nu răspunde la asta cu o *profeție morală adresată persoanei*, ci cu o profeție general istorică: „Răul va exista!”, spune Biserica. Ea mai zice: „mulți sînt cei chemați, *se va propovădui Evanghelia pretutindeni, dar cei aleși vor fi puțini*; numai *cei care se vor slei de puteri* vor urca în Împărăția Cerurilor” – pentru că firea cea mai blîndă, cea mai sfioasă, cea mai mărinimioasă este darul lui Dumnezeu. Nouă ne aparțin numai: *dorința, căderea credinței, efortul, rugăciunea împotriva puținătății credinței și a slăbiciunii, renunțarea și pocăința*.

„Fericit cel ce va răbda pînă la sfîrșit!”

Hristos, repet, pune milă sau bunătatea drept *ideal personal*; El nu a promis nicăieri *frăție în masă pe globul pămîntesc*... Pentru această frăție, în primul rînd, sînt necesare concesii din toate părțile. Însă există lucruri *pe care nu le poți ceda*.

II

Părerile lui F.M. Dostoievski sînt foarte importante, nu numai pentru că e un scriitor talentat, ci, în primul rînd, pentru că e un scriitor foarte influent și chiar foarte *folositor*.

Sinceritatea lui, patosul lui avîntat, plin de bunătate, virtute și cinste, deseale lui menționări ale creștinismului – toate acestea pot acționa (*și acționează*) binefăcător, în gradul cel mai înalt, asupra cititorului, mai ales asupra tinerilor cititori *ruși*. Desigur, nu putem afla pe cîți tineri și pe cîte tinere i-a îndepărtat de recea *răutate politică a nihilismului* și le-a pus în acord cu totul altfel mintea și inima; însă e sigur că aceștia sînt foarte mulți.

Parcă le-ar vorbi permanent printre rînduri, în mare măsură le vorbește el însuși, direct, repetă prin spusele personajelor sale, reprezintă prin drama sa; le sugerează: „nu fiți răi și uscați! Nu vă grăbiți să reconstruiți în felul vostru viața socială; ocupați-vă mai întîi de viața propriei voastre inimi; nu vă enervați; *sînteți frumoși și așa cum sînteți*; încercați să fiți și mai buni, iubiți, iertați, fie-vă milă, credeți în Dumnezeu și în Hristos; închinați-vă și iubiți. Dacă înșiși oamenii vor fi frumoși, buni, generoși și miloși, atunci și viața socială va deveni mult mai suportabilă, și înseși nedreptățile și greutățile vieții sociale se vor înmuia sub influența tămăduitoare a căldurii personale.”

Această înaltă orientare a gîndirii, care, pe deasupra, mai întotdeauna este exprimată cu lirismul profunde convingeri, nu poate să nu acționeze asupra inimilor. În această privință, lui Dostoievski putem să-i atribuim o denumire care în momentul de față e aproape ieșită din uz: e un *moralist* excepțional. Cuvîntul „moralist” se potrivește cu forma sa de activitate și cu caracterul influenței sale mult mai bine decît

denumirea de *publicist*, chiar și atunci când, după modul de relatare, nu este povestitor, ci gânditor și mentor ca, de exemplu, în extraordinarul său *Jurnal de scriitor*. Se ocupă mult mai mult de *structura psihică a persoanelor* decât de *structura socială*, care, din păcate, îi preocupă acum pe atîția alții. Omenirea secolului al XIX-lea parcă și-ar fi pierdut cu totul încrederea în moralizarea personală, venită de-a dreptul din inimă și și-a pus toate speranțele în transformarea societăților, adică într-un oarecare grad de *constrîngere* a îndreptării. *Împrejurările*, presiunea legii, a tribunalelor, a *noilor condiții economice* îi constrîng și îi deprind pe oameni să devină mai buni. „Creștinismul, cred acești contemporani ai noștri, prin eforturile zadarnice ale veacurilor, a demonstrat că, singură, propovăduirea binelui personal nu poate îndrepta omenirea, nu poate face viața pămîntească tihnită, dreaptă și plăcută pentru toți. Trebuie schimbate înseși condițiile de viață; iar inimile se vor deprinde *fără voie* cu binele atunci când răul va fi *imposibil* de făcut.”

Iată ideea preponderentă a secolului nostru, idee care plutește pretutindeni în aer. Oamenii cred în *omenire*, în *om* nu mai cred.

După cum se pare, dl Dostoievski este unul dintre puținii gânditori care nu și-au pierdut credința în *omul însuși*. Nu putem să nu fim de acord cu faptul că, în această direcție, există multă independență, iar farmec – și mai mult...

Astfel ni se prezintă problema în comparație cu unilateralul spirit social-reformist al timpului.

Dar aceeași problemă se prezintă cu totul altfel în relație cu creștinismul.

Progresul democratic și liberal crede mai mult în posibilitatea întregii omeniri de a se îndrepta forțat și treptat decât în forța morală a persoanei. Gînditorii și moralistii, de felul autorului *Karamazovilor*, își pun probabil speranța mai mult în inima omului decât în realcătuirea societății. *Însă creștinismul nu crede necondiționat nici în una, nici în cealaltă, adică nici în cea mai bună morală autonomă a persoanei, nici în rațiunea omenirii, care, mai devreme sau mai tîrziu, trebuie să creeze raiul pe pămînt.*

Asta-i diferența. De altfel, poate m-am exprimat prost, utilizînd cuvîntul *rațiune*... *Rațiunea* pură sau, să zicem, știința, în dezvoltarea ei ulterioară, va renunța probabil curînd la tendențiozitatea utilitară și optimistă care transpare în rîndurile majorității savanților contemporani și, desprinzîndu-se de această copilărie, se va întoarce cu fața spre pesimismul sever și trist, spre împăcarea curajoasă cu ideea de îndreptare a lumii pămîntești, care spune: „Răbdați! *Tuturor nu ne va fi niciodată mai bine*. Unora le va fi mai bine, alții vor ajunge mai rău. Această stare, aceste fluctuații de amărăciune și durere reprezintă singura *armonie* posibilă pe pămînt! Și să nu așteptați nimic altceva. Țineți minte și că totul are un sfîrșit; pînă și stîncile de granit sînt mîncate de vînturi și ploii; pier pînă și uriașele corpuri cerești... Iar dacă omenirea este un fenomen viu și organic, cu atît mai mult trebuie să-i vină și ei *cîndva sfîrșitul*. Și dacă va fi sfîrșitul, ce rost are să ne mai îngrijim atît de binele generațiilor viitoare, îndepărtate, pe care chiar *nu le înțelegem deloc? Cum putem visa la binele strănepoților,*

cînd nici pe cea mai apropiată de noi generație – pe fiii și pe fiicele noastre – nu o putem lămuri și liniști prin actele rațiunii? Cum putem să ne punem speranța în adevărul universal moral sau practic, cît timp însuși adevărul teoretic sau intuitiv vieții pămîntești sînt pînă astăzi ascunse de noi îndărătul unei cortine impenetrabile; cînd și marile minți și națiuni întregi greșesc, se deziluzionează și înaintează spre cu totul alte țeluri decît cele pe care le-au căutat? Învingătorii cad aproape totdeauna în aceleași greșeli care i-au distrus pe învinși ș.a.m.d. Nu există nimic sigur în lumea reală a fenomenelor.

Sigur e un singur lucru, da, un singur lucru este mai presus de îndoială – faptul că *tot ce există aici trebuie să piară!* Și atunci la ce bun această grijă febrilă pentru binele generațiilor viitoare? La ce bun aceste vise și extaze pueril de bolnăvicioase? Ziua noastră este veacul nostru! Și de aceea *răbdați* și îngrijiți-vă practic numai de treburile imediate și, din inimă, îngrijiți-vă numai de oamenii apropiați: *da, de cei apropiați, nu de întreaga omenire.*

Iată filosofia pesimistă care, mai devreme sau mai tîrziu și, cu siguranță, după o serie întreagă de *dezamăgiri înspăimîntătoare*, va trebui să fie pusă la baza noii științe.

Experimentele social-politice ale viitorului imediat (*care, după toate probabilitățile, sînt inevitabile*) vor reprezenta, desigur, prima și cea mai importantă piatră de încercare pentru mintea omenească în falsul ei drum de căutare a bunăstării și armoniei generale. Socialismul (adică răsturnarea profundă și, în parte, violentă a economiei și a modului de viață) este acum pesemne inevitabil, cel puțin *pentru o anumită parte a omenirii.*

Dar, nemaivorbind de cîte suferințe și necazuri ar putea aduce instaurarea lui în rîndul celor învinși (adică ale reprezentanților civilizației liberale mic-burgeze), înșiși învingătorii, oricît de temeinic și bine s-ar instala, vor înțelege foarte curînd că mai au mult pînă să ajungă la prosperitate și tihnă. Și asta-i limpede ca „doi ori doi fac patru”, iată de ce: acești viitori învingători se vor instala sau mai lejer, mai liberal ca noi, sau dimpotrivă, legile și ordinele lor vor fi incomparabil mai restrictive decît ale noastre, mai severe, mai coercitive, chiar mai *cumplite*.

În ultimul caz, viața acestor *oameni noi* va trebui să fie mai dificilă, mai dureroasă decît viața pe care călugării buni, conștiincioși o duc în mănăstirile severe (de pildă, la Athos). Iar această viață, pentru cel care o cunoaște, este foarte grea (deși are, se înțelege, și consolările ei, cu totul *deosebite*): permanenta frică, presiunea permanentă, implacabilă a conștiinței, regulamentului și voinței celor de la conducere... Însă monahul de la Athos are un gînd ferm și limpede care îl consolează, are firul salvator care îl scoate din labirintul luptei subtile de fiecare clipă: *fericirea de dincolo de mormînt.*

Nu știm dacă acest gînd va fi consolator și pentru oamenii plămuitelor comunități economice.

Dar dacă acea parte a omenirii, care va dori să încerce pe propria ei piele fericirea unor condiții sociale și economice absolut noi, se va instala pe baze mai lejere decît ale noastre, atunci ea va fi aruncată într-o stare de anarhie ce parcă a fost recunoscută în principiu și legiferată, de felul republicilor sud-americane sau al unor comunități

orășenești din Grecia antică. Asta deoarece revoluția socială nu va aștepta educarea personală, evoluția morală personală a tuturor membrilor societății, ci va surprinde societatea sub forma în care *o cunoaștem noi acum*. Iar în această formă, după cât se pare, mai este încă o cale foarte lungă pînă la seninătate, pînă la blîndețe, pînă la iubirea generală și pînă la adevărul neimpus de lege, ci adevărul care pulsează din plin, cald, ținînd de-a dreptul din sufletul înnobilat!... Măcar în această țară progresistă, în Franța, dacă și-ar amîna comuniștii consolidarea lor pînă cînd toți francezii vor deveni cel puțin la fel de buni, inteligenți și distinși ca eroii lui George Sand; *totuși, nu vor să aștepte...*

Prin urmare, după ce a cunoscut tot posibilul, *chiar și amărăciunea regimului socialist*, omenirea progresistă vă trebui să cadă în cea mai profundă dezamăgire, iar starea politică a societăților întotdeauna își pleacă urechea și la filosofia superioară, și la concepția despre lume generală, semiconștientă, care plutește în aer; iar filosofia superioară și filosofia instinctului oricum își pleacă urechea, mai devreme sau mai târziu, și la știință.

De aceea, inevitabil, știința va căpăta atunci, cum am spus, un *caracter mai pesimist*. Și iată unde este concilierea ei cu religia pozitivă, iată unde este triumful ei teoretic: în conștientizarea neputinței ei practice, în căința și smerenia ei curajoasă față de atotputernicia și justetea misticiei și credinței din inimă.

Iată lucrul de care slavilor nu le-ar strica să se îngrijească! Acesta nu se opune progresului, dimpotrivă, dacă progresul gîndirii nu îl înțelegem neapărat în sens agreabil egalitarist și cordial democratic, ci numai în sensul *perfecționării* gîndirii, atunci această severă și temerară atitudine a științei față de viața pămîntească trebuie să fie recunoscută drept un pas uriaș spre înainte... „Căutați-vă consolarea în ce vreți; nu vi-l impun pe Dumnezeu, asta nu-i treaba mea, vă spun doar: nu vă căutați consolarea în fostele mele pretenții *radical-filantropice*, care au tulburat atît de prostește secolul al XIX-lea, deja trecut. Nu vă pot ajuta decît *paleativ*”. Iată ce trebuie să spună știința!

Realismul bine înțeles, care nu se înșală singur cu speranțe fără temei, trebuie, mai devreme sau mai târziu, să renunțe la visul bunăstării pămîntești și la căutarea adevărului moral în străfundurile omenirii înseși. Exact la fel, religia pozitivă nu crede în această bunăstare și în acest adevăr.

Iubirea, iertarea ofenselor, adevărul, mărinimia au fost și vor rămîne pentru totdeauna corective ale vieții, mijloace paleative, balsam pe plăgile noastre inevitabile și chiar *utile*. Niciodată iubirea și adevărul nu vor fi aerul pe care oamenii să-l respire, aproape fără să-l bage în seamă... Chiar așa, aproape fără să-l bage în seamă! Ed. von Hartmann [4] spune, pe bună dreptate: „Dacă țelul ideal urmărit de progres ar fi vreodată atins, atunci omenirea ar ajunge pînă la gradul *zero* sau al *indiferenței totale* în toate domeniile ei de activitate. Dar idealul rămîne întotdeauna ideal: omenirea se poate apropia de el, neatingîndu-l niciodată. De aceea omenirea nu va ajunge niciodată la starea de *indiferență superioară*, spre care tinde mereu; dar veșnic se va afla într-o stare de suferință de grad inferior (adică în comparație cu această *indiferență superioară*)...”

La drept vorbind, această calmă indiferență înseamnă fericirea? Aceasta nu e fericire, ci un declin calm al tuturor sentimentelor, atât al celor de întristare, cât și al celor de bucurie.

Sînt sigur că un om care simte atât de puternic și *gîndește atît de febril* ca F.M. Dostoievski, vorbind despre „edificiul fericirii umane”, despre „unirea frățească a întregii omeniri”, despre „cuvîntul definitiv al armoniei generale” etc., a avut în vedere ceva mai arzător și mai atrăgător decît cea scurtă „Nirvana” suflătească pe care ne-o indică aici Hartmann. Iar acest ceva arzător, plin de abnegație și atrăgător din punct de vedere moral este neapărat condiționat de *tragismul vieții*, mai mult sau mai puțin intens și insuportabil... Argumente pentru aceasta pot fi găsite în număr mare în romanele dlui Dostoievski. Să ne oprim la *Crimă și pedeapsă*. Sărăcie, un tată bețiv, care nu mai e bun de nimic; mama – vanitoasă, tuberculoasă, irascibilă, aproape nebună, dar o muceniță cinstită în inima ei și naiv de sinceră; o fată – sfioasă, drăguță, *credincioasă, care-și vinde trupul pentru a-și întreține familia!*... Și cînd, în atari condiții, acești oameni își manifestă calitățile superioare ale sufletului, cititorul profund zguduit înțelege imediat că această căldură, acest „psihism”, acest fel de lirism moral nu sînt posibile decît în condițiile cotidian-tragice pe care le-a ales autorul. Exemple asemănătoare putem găsi din belșug și în *Frații Karamazov*.

Le găsim și în casa căpitanului, în istoria nefericitului Iliușa și a ciinelui pe care îl iubește, le găsim chiar în deznodămîntul dramei: cititorul știe că Dmitri Karamazov nu e vinovat de moartea tatălui său și va suferi degeaba. Și chiar apariția anchetatorilor și primele interogatorii conduc la ceva asemănător: imediat le permit personajelor să-și dezvăluie întîmplător porniri de cea mai înaltă ordine morală; astfel, de exemplu, șireata, destrăbălata și chiar, adeseori, cruda Grușenka de-abia la interogatoriu simte pentru prima oară că îl iubește cu adevărat pe acest Dmitri și este gata să împartă cu el amărăciunea și nenorocirile care, poate, îl vor aștepta ca pedeapsă. Năpastele, ofensele, pasiunile furtunoase, crimele, gelozia, invidia, deprimările, greșelile pe de o parte, iar pe de altă parte – consolări neașteptate, bunătate, iertare, odihnă a inimii, avînturi și fapte de abnegație, simplitate și veselie a inimii! Iată *viața*, iată singura *armonie* posibilă pe acest pămînt și sub acest cer. *Legea armonioasă a recompensării – și nimic mai mult*. Armonizarea poetică, vie a culorilor deschise cu cele mai închise – *și nimic mai mult*. O operă în cel mai înalt grad semitragică, semisenină, în care sunetele cumplite și triste alternează cu cele gingașe și emoționante – *și nimic mai mult!*

Nu știm ce va fi *pe acel nou pămînt și în acel nou cer* pe care ni le-a promis Mîntuitorul și ucenicul Său, după distrugerea *acestui* pămînt cu toate *treburile lui* pămîntești, dar pe *pămîntul pe care îl știm și sub cerul pe care îl cunoaștem* acum, toate sentimentele și faptele noastre bune: iubirea, mila, dreptatea etc. sînt și *trebuie să fie întotdeauna* doar *acel corectiv* al vieții, doar *acea vindecare paleativă a plăgilor*, de care am amintit mai sus.

Căldura este necesară pentru organism, dar ea nu poate fi, pentru organism, nici singurul material, nici singura forță creatoare.

Este nevoie de *forme determinate, limitate din afară*, ferme, prin care această căldură să se poată revărsa *fără să le modifice prea profund, chiar și temporar*, ci doar făcând aceste forme mai depline și mai plăcute.

Așa ne spune experiența reală a secolelor, adică știința, empirismul secular, care încă nu și-a găsit o explicație matematic rațională, dar care, și fără explicație, este foarte clară pentru o minte lucidă.

Exact la fel spune Biserica, așa spun apostolii...

Vor veni falși hristoși și antihriști; vor veni „batjocoritori, care vor umbla după poftele lor” (II Petru 3, 3; I Ioan 2, 18; Iuda 18-19)

Și la sfârșit, nu numai că nu se va instaura *frăția universală, ci iubirea se va împuțina tocmai atunci când Evanghelia va fi propovăduită în toate colțurile pământului*. Dar atunci când această Evanghelie va ajunge, ca să zicem așa, la punctul de saturație, indicat ei de sus, când prin împuținarea chiar a acelei *iubiri*, incomplete, paleative (care aici este posibilă și reală), oamenii vor începe să creadă nebunește în „pace și tihnă” – *tocmai atunci va da prăpădul peste ei... „și nu vor scăpa de el!...”*

Dar deocamdată?

Deocamdată, „fericiți făcătorii de pace”, căci *vrajbele sînt inevitabile...*

„Fericiți cei ce flămînzesc și însetează de dreptate...”

Căci *dreptate universală aici nu va fi...* Căci de ce să flămînzești și să însetezi? Sătulul nu flămînzește, celui care a băut nu îi este sete.

„Fericiți cei milostivi”, căci întotdeauna vor exista cei care au nevoie de milă: umiliții și obidiții (tot de către *oameni*), bogații sau săracii, totuna, în sfârșit, cei care ne obidesc pe noi!...

Biserica așa spune, coincizînd cu *realismul*, cu experiența veacurilor, grosolană și tristă, dar profundă. Probabil că tot așa gîndea și dl Dostoievski cînd scria despre *Casa Morților* [5] și cînd a creat o operă superioară și sublimă în adevărul ei dureros, *Crimă și pedeapsă*.

Atunci parcă nu a vrut decît *să amplifice* căldura iubirii prin influența sa cutremurătoare și, probabil, se gîndea în același timp la *cristalizarea bisericească, imposibilă la modul real și aproape eretică* a acestei călduri sub *forma casei vieții universale*.

În operele dlui Dostoievski, în raport cu religia, se observă o gradație foarte curioasă. Această gradație poate fi urmărită foarte ușor mai ales comparînd trei romane ale sale: *Crimă și pedeapsă*, *Demonii* și *Frății Karamazov*. În primul, aproape exclusiv, reprezentanta religiei este nefericită fiică a lui Marmeladov (care își vinde trupul de nevoie); or, nici ea n-a citit *decît* Evanghelia... Dar în asta e încă prea puțin ortodoxism – Evanghelia poate s-o citească și o tînără englezoaică aflată în aceeași situație ca și Sonia Marmeladova. Ca să fii ortodox, *este necesar să citești Evanghelia prin lentilele învățaturii sfinților părinți*; altfel, chiar din Sfînta Scriptură poți extrage și scopismul [6], și luteranismul și molocanismul [7] și alte false învățături, atît de numeroase și care, ele însele, se deduc din Evanghelie (sau, în general, din Biblie). Să mai remarcăm un amănunt: această tînără fată (Marmeladova) nu face tedeumuri, nu caută duhovnici și călugări ca să se sfătuiască; nu se închină în fața icoanelor și moaștelor făcătoare de minuni; a făcut doar un parastas după tatăl ei. Însă în viața *reală*, o

femeie ca ea ar fi făcut negreșit toate acestea, dacă în sufletul ei s-ar fi trezit sentimentul religios... Și în Petersburg, și în apropiere, așa ceva se poate găsi... Și chiar e mai probabil că viețile Sf. Teodora, a Sf. Maria Egipteanca, a Taisiei și a cuvioasei Aglaida [8] s-ar fi aflat cu mult mai des în mîna ei decît Evanghelia. De aici se vede că dl Dostoievski, în timp ce scria *Crimă și pedeapsă*, se gîdea foarte puțin la creștinismul adevărat (adică *bisericesc*). În *Demonii* e puțin mai bine. În fața cititorului, în piață, apare *icoana* venerată de „popor”. Probabil că autorul este revoltat împotriva nihilistilor [9] care și-au permis să insulte acest sfînt odor al *poporului* – și doar atît. Numeroase personaje rusești din înalta societate sau din mediile cultivate vorbesc mult despre Dumnezeu, despre Hristos („despre El”) – vorbesc frumos, elocvent, înflăcărat, cu mare sinceritate, dar totuși n-o fac întru totul ortodox, în lumina învățaturii sfinților părinți, a *bisericii*... Din punctul de vedere al religiei, aceste discursuri nu sînt altceva decît „lapte” excelent, înmiresmat, foarte util *pentru început* celor care au uitat cu desăvîrșire să se mai gîndească la Dumnezeu și la Hristos; însă nu e vorba decît de *începutul drumului*, decît de „lapte”, iar *brana fermă și adevărată a creștinismului ortodox* omul o va cunoaște doar atunci cînd, cu interes viu, *vibrant*, împins, ca să zicem așa, pînă la un egoism pornit din inimă, va începe să-i citească pe Ioan Gură de Aur, Filaret de Moscova, să citească viețile sfinților, pe Varsonofie cel Mare, pe Ioan Scărarul, corespondența mentorilor de la sihăstria Optina, Makarie și Antonie [10], cu fiii lor duhovnicești, mireni și călugări...

Ce-i drept, epigraf la romanul *Demonii* a fost ales episodul evanghelic despre tămăduirea demonizatului, care, *vindecîndu-se, s-a așezat la picioarele lui Iisus*, iar demonii ieșiți din el au intrat în porcii care s-au aruncat în mare... În cazul de față, la dl Dostoievski, „demonizatul” personifică *Rusia*, care se va vindeca de toate bolile sale, personal-morale și sociale, *cînd va deveni în spirit o națiune creștină* (firește, în persoana reprezentanților ei cultivați)... Dar nici asta nu-i clar deloc. Care creștinism: unul general-evanghelic sau unul într-adevăr ortodox, cu credință în Icoana Maicii Domnului din *Iveria* [11], în moaștele Sf. Serghie, în predicile lui Tihon Zadonski și Filaret¹, în clarviziunea și viața sfîntă dusă de cîțiva monahi care mai trăiesc și astăzi? [12]

Care creștinism anume va mîntui viitoarea Rusie: primul, vag-evanghelic, care va căuta neapărat *formele*, sau cel de-al doilea, cu forme definite, cunoscute măcar la suprafață (dacă nu în sensul lor interior)?

La aceasta, în *Demonii*, nu găsim nici o umbră de răspuns!

Frații Karamazov sînt deja mult mai aproape de subiect. Se vede că autorul, deși cam încet, a înaintat pe un drum destul de corect. S-a apropiat tot mai mult și mai mult de Biserică...

În romanul *Frații Karamazov* un rol foarte important îl joacă monahii ortodocși; autorul le arată iubire și profund respect; cîteva dintre personajele clasei suspuse le recunosc o autoritate spirituală

1. Notă din 1885: Chiar și în *autoritatea sa spirituală în problemele statului*. Încă o dată îmi permit să atrag atenția cititorilor asupra cărții foarte utile, pe care am amintit-o: *Învățătura cu privire la stat a lui Filaret* (Mitropolitul Moscovei) (V.N.), a cărei a doua ediție a apărut anul acesta la Moscova.

deosebită. Starețului Zosima îi este conferit chiar darul mistic al „clar-viziunii” (în profetica plecăciune pînă la pămînt pe care i-o face lui Dmitri Karamazov, care în viitor va trebui să fie, din eroare, acuzat de paricid de către tribunal) etc.

Ce-i drept, nici în *Frații Karamazov* călugării nu vorbesc chiar ceea ce ar trebui sau, exprimîndu-mă mai precis, nu vorbesc *deloc* ceea ce vorbesc în realitate călugării *foarte buni*, și la noi, și la Muntele Athos, și monahii ruși, și cei greci, și cei bulgari. Ce-i drept, și aici se vorbește cam puțin despre serviciul divin, despre canoanele mănăstirești; nu există nici o slujbă bisericească, nici un tedeum... *Sibastru și strict păstrător al postului*, Ferapont, pe care oamenii îl interesează prea puțin, *cine știe de ce* este zugrăvit într-o lumină defavorabilă și ridiculizat... *Cine știe de ce*, trupul mort al lui Zosima emană un *miros pestilențial*, și asta îi derutează pe călugări, care îl credeau sfînt.

Să zicem că *nu așa* ar fi trebuit să scrie despre toate acestea, rămînînd, să remarcăm acest lucru, cu totul pe „solul realității”. Să zicem, ar fi fost mult mai bine să îmbine *un sentiment mistic mai puternic cu o mai mare precizie a reprezentării sale*; ar fi fost mai autentic și mai util, căci la dl Dostoievski, și în acest roman, sentimentele propriu-zis mistice sînt totuși exprimate mai slab, în timp ce sentimentele de *idealizare umanitară*, chiar și în discursurile călugărilor, sînt exprimate foarte înflăcărat și pe spații mari.

Toate acestea sînt reale. Totuși, comparînd *Frații Karamazov* cu operele precedente ale dlui Dostoievski, nu putem să nu ne bucurăm că un rus atît de talentat și de sincer încearcă tot mai mult și mai mult să iasă pe adevărata cale a Bisericii; nu putem să nu ne bucurăm că, în mod vizibil, se străduiește să închidă, în sfîrșit, în forme definite și sfînte pentru noi, lirismul moralei înflăcărate, dar arbitrar și totuși neclare. (...)

...Atîta timp cît, în romanele sale, dl Dostoievski vorbește *în imagini*, în pofida unui anume *amalgam propriu* sau a *subiectivității lirice* din toate aceste imagini, se vede că artistul, pe deplin și mai mult decît numeroși dintre noi, este *rus*.

Însă separată, extrasă din aceste imagini rusești, din aceste circumstanțe rusești, gîndirea pură a acestui ultim discurs se dovedește a fi, ca la mai toți scriitorii noștri de primă mărime, aproape total europeană ca idee și chiar ca proveniență.

Tocmai idei noi nu dăruim veacurilor nici pînă acum!...

Și, meditănd la această întristătoare însușire a noastră, desigur, e ușor să credem că în curînd ne vom împrăștia fără urmă în *tot* și în *toate*.

Poate că așa trebuie să se întîmple; dar la ce bun să ne bucurăm de asta?... Nu pot înțelege și nu mă pricep!...

III

Prin urmare (îmi va spune cineva), vă permiteți să negați nu numai posibilitatea „instaurării adevărului”, „armoniei pașnice” și „prospereității” pretutindeni în lume, însă mai și contrapuneți parcă toate acestea creștinismului, ca lucruri incompatibile cu el, toate acestea le prezentați aproape ca antiteze ale lui... Ați uitat pînă și catehismul, în care se citează întotdeauna textul: „Lui Dumnezeu îi sînt dragi...” (...)

...În ochii unui realist, adică ai unui om, care nu are dreptul să facă preziceri fără exemple anterioare, chiar aproximative, o asemenea frăție prosperă, care îi duce pe oameni chiar la permanenta mulțumire subiectivă, nu se armonizează nici cu psihologia, nici cu sociologia, nici cu experiența istorică. În ochii unui creștin acest vis contrazice profeția *directă* și foarte *clară* a Evangheliei, referitoare la înrăutățirea relațiilor dintre oameni *spre sfârșitul lumii*.

Frăția după posibilități și omenia într-adevăr sînt recomandate de către Sf. Scriptură a Noului Testament pentru *mîntuirea personală a sufletului dincolo de mormînt*; dar în Sf. Scriptură *nu se spune nicăieri că oamenii, prin intermediul acestei omenii, vor ajunge la pace și prosperitate – Hristos nu ne-a promis așa ceva... Asta nu-i adevărat*: Hristos ne poruncește sau ne sfătuiește pe toți să ne iubim aproapele în *numele lui Dumnezeu*; însă, pe de altă parte, proroceste că mulți nu-L vor asculta.

Iată în ce sens umanitarismul neo-european și umanitarismul creștin sînt neîndoielnic antitetice, chiar foarte greu conciliabile (sau conciliabile *estetic*, numai în domeniul poeziei, al poeziei *vieții* și al poeziei *artei*, adică în sensul unei *lupte captivante și complexe*). Nu trebuie să ne mirăm sau să ne înspăimîntăm de această idee. E foarte ușor de înțeles, deși trist. Umanitarismul e o *idee* simplă; creștinismul este o reprezentare *complexă*. Creștinismul, pe lângă *multe alte* laturi ale sale, conține și umanitarismul sau iubirea pentru omenire „întru Hristos”, adică iubirea care nu decurge direct din noi, ci e *dăruită de Hristos* și *îl întrezărește pe Hristos în aproapele, iubirea de la Hristos și pentru Hristos*. Pe cînd umanitarismul simplu, „autonom”, pas cu pas, idee cu idee, poate conduce la utilitarismul uscat și sigur de sine, la demența epidemică a timpului nostru, care, în termeni psihiatrici, ar putea fi denumită *mania democratica progressiva*. Problema e că noi avem pretenția ca singuri, fără ajutorul lui Dumnezeu, să fim sau foarte buni, sau – ceea ce e și mai eronat – să fim utili. Spun „mai eronat”, fiindcă măcar propria sa bunătate, avînturile de iubire sinceră și milostenie omul nu poate să nu și le simtă – *sînt un fel de conștiință involuntară*. Dar cum să fii convins că ești util dacă nu tuturor, măcar multora? Salvîndu-l pe unul, poate, îl lovesc pe altul. Creștinismul împacă aceste lucruri tocmai prin faptul că, pe de o parte, nu crede în temeinicia și permanența virtuților noastre autonome și, pe de altă parte, consideră drept dăunătoare prosperitatea îndelungată și tihna sufletului. Celui care ofensează îi spune: „Căiește-te: ai păcătuit.” Celui ofensat îi sugerează: „Această supărare îți este folositoare; cu mîna unui om prihănit te-a pedepsit Dumnezeu; iartă-l pe om și căiește-te față de Dumnezeu.”

Amarul, suferința, ruina, insulta – creștinismul le numește uneori chiar *cercetare a lui Dumnezeu*.

Iar umanitarismul simplu vrea să șteargă de pe fața pămîntului aceste insulte, ruine și amărăciuni, care *ne sînt folositoare*.

În această privință, creștinismul și umanitarismul pot fi comparate cu două trenuri rapide, care au plecat inițial din același punct, dar

care, ca urmare a devierii treptate a liniilor, trebuie nu doar să se lovească puternic unul de altul, ci chiar să intre într-o coliziune nimicitoare¹.

Ce-i drept, în toate cărțile bisericești se vorbește despre dragostea de oameni. Însă, în toate aceste cărți găsim și că *începutul înțelepciunii* (adică al înțelepciunii religioase și al celei din viață, *care decurge din aceasta*) este „frica de Dumnezeu”, frica simplă, *foarte simplă*, și de caznele de dincolo de mormînt, și de alte pedepse, sub forma chinurilor pămîntesti, amărăciunilor și necazurilor.

Atunci de ce dl Dostoievski nu vorbește *de-a dreptul de această frică*? Oare nu pentru că *ideea iubirii e mai atrăgătoare*? Iubirea îl înfrumusețează pe om, iar frica îl înjosește. Însă, în primul rînd, în fața învățăturii creștine înjosirea de bună voie întru Dumnezeu (adică aceeași „smerire” pe care atît de mult o stimează dl Dostoievski) *e mai bună și mai sigură pentru mîntuirea sufletului* decît această mîndră și imposibilă pretenție de *nedușmănie* de fiecare ceas și *onctuozitate* de fiecare minut. Iubirii *active* mulți sfinți fără prihană i-au preferat retragerea în pustiu; acolo, *mai întîi s-au rugat lui Dumnezeu* pentru sufletul lor, iar *apoi* pentru alți oameni; mulți dintre ei au procedat așa pentru că, foarte corect, n-au avut încredere în ei și au găsit că pocăința și rugăciunea, *adică frica și înjosirea de felul acesta*, sînt mai sigure decît pretenția *nedușmănirii lumești* și decît *înfumurarea iubirii active* într-o societate numeroasă. Chiar în comunitățile monahale stareții cu experiență nu prea permit extinderea activității și a iubirii înflăcărâte, ci învață în primul rînd *canonul, umilința, iertarea pasivă a ofenselor...* Și acestea sînt considerate incredibil de dificile, mai ales pentru oamenii care se imaginează deja „smeriți” și „împăcați”, pregătiți pentru mănăstire *prin eforturi proprii*. De cazuri de prăbușire uluitoare a acestor Icari spirituali, care adesea sînt foarte sinceri și generoși, e plină istoria călugăriei de la început și pînă în zilele noastre.

Da, mai întîi *frica*, apoi *smerirea*; sau, înainte de toate, *smerenia minții* care are o atitudine disprețuitoare nu doar față de sine, ci chiar față de toate celelalte minți omenești, chiar și geniale, care greșesc neîncetat.

Această smerenie duce, pas cu pas, la credință și frică față de numele lui Dumnezeu, la ascultarea învățăturii Bisericii, care ni-l lămurește pe acest Dumnezeu. *Iar iubirea, mai pe urmă*. Iubirea sfioasă, plăcută sieși, bucurie pentru ceilalți, atotiertătoare este rodul, încununarea: este sau răsplata pentru credință și frică, sau un har aparte al fericirii transmis firii sau consolidat prin condiții întîmplătoare și favorabile ale educației. Ca în harul special, cred cu dragă inimă în sinceritate și iubire, cînd este vorba, bunăoară, de însuși oratorul, *adică de o natură foarte talentată*; dar cu totul altceva simt cînd mă gîndesc la majoritatea ascultătorilor, care sînt încîntați cu siguranță *mai mult de iubirea față de Europa decît de iubirea pentru Hristos și pentru aproapele...*

1. Această comparație nu-mi aparține; dar e atît de frumoasă, încît am ținut neapărat să o folosesc. Îi aparține lui Prévost-Paradol [13], care s-a împușcat în America. A întrebuințat-o vorbind despre Franța și Germania încă înainte de războiul din 1870 și a prezis înfrîngerea țării sale.

Există, totuși, printre numeroasele și diferitele feluri și nuanțe de iubire omenească, un fel special, care și pe omul necredincios, nesmerit, îl poate duce, pe calea sa, spre credință și spre smerenie, iar apoi chiar spre acea iubire a omenirii întru Dumnezeu, la care doar puțini au ajuns în toate timpurile, ba încă aproximativ, așa cum în cvadratura cercului se aproximează o suprafață mobilă, spre deplinul și imobilul cerc al purității dumnezeiești. (...)

„Smerește-te, omule mândru, și mai întâi sfărîmă-ți mîndria! Sme-rește-te, omule leneș, și mai întâi de toate trudește pe «țarina» ta... Nu în afara ta e adevărul, ci chiar în tine; găsește în tine pe tine însuți, supune-ți, pune stăpînire pe propria-ți ființă – și vei întrezări adevărul. Nu în lucruri e acest adevăr, nu în afara ta și nici peste mări și țări, ci ea se află în primul rînd în propria-ți lucrare asupra ta. Dacă te vei învinge, dacă te vei îmblîzi, vei deveni liber cum nu ți-ai imaginat niciodată și vei începe o faptă mare, *și pe ceilalți în vei face liberi, și vei zări fericirea*, căci viața ta se va umple și îți vei înțelege, în cele din urmă, poporul și vei înțelege sfîntul lui adevăr. Nici la țigani, nici nicăieri în altă parte nu vei găsi *armonia universală*, dacă nu ai ajuns tu primul la ea, hain și trufaș, și ceri viața pe degeaba, nici măcar bănuind că trebuie s-o plătești.”

Ceva, puțin, mai lipsește aici: *nu s-a amintit de lucrul cel mai important, de Biserică.*

Ceva, *de prisos*, a fost rostit: nu știm care *armonie definitivă* (?)

Dar să lăsăm această armonie, despre care am mai vorbit și care, după părerea mea, a dăunat întregii întreprinderi a lui F.M. Dostoievski. Mai bine să vedem ce înseamnă această smerire în fața „poporului”, în fața „credinței și adevărului”, de care și mai înainte ne-au vorbit mulți.

În aceste cuvinte: *smerenie în fața poporului* (sau parcă mai ales în fața mujicului) există ceva foarte confuz și, parțial, fals. Spuneți-mi: prin ce să ne smerim în fața poporului? Să-i respectăm munca fizică? Nu, oricine știe că nu de asta este vorba: asta se înțelege de la sine și au înțeles-o chiar mulți dintre stăpînii noștri de sclavi. Să-i imităm însușirile morale? Există, desigur, unele foarte bune. Dar nu cred că însușirile de familie, sociale și, în general, personale, în sens strict, ale oamenilor noștri simpli sînt chiar atît de demne de a fi imitate. Prea puțin probabil că ar trebui să le imităm indiferența față de mucenici și bolnavi, cruzimea lor nemiloasă la mînie, beția, înclinația pe care mulți dintre ei o au pentru violența permanentă și chiar pentru furtisaguri... Desigur, nu din această direcție sîntem sfătuiți „să ne smerim” în fața lor. Trebuie să învățăm de la popor „să ne smerim” *mental, să ne smerim filosofic, să înțelegem că în concepția lui despre lume există mai mult adevăr decît în a noastră...*

E bine măcar că oamenii noștri simpli nu cunosc Europa și nu năzuiesc spre prosperitatea generală; cînd, în versurile lui Tiutcev [14], citim despre îndelungata răbdare a poporului rus și, după ce ne-am gîndit bine, ne întrebăm: „la o adică, prin ce se manifestă această răbdare?” – atunci, desigur, înțelegem că nu doar prin munca fizică, cu care poporul s-a obișnuit pînă într-atît, încît, fără ea, parcă i-ar fi urît (care dintre noi nu a întîlnit, de pildă, servitoare și doici prin orașe,

care tînjesc după arat și după cositul finului?) Deci, nu aici e problema. Răbdarea îndelungată și smerenia poporului rus s-au manifestat și, parțial, se manifestă prin supunere față de autorități, care uneori sînt nedrepte și crude ca orice autorități pămîntești, parțial în devotamentul față de învățătura Bisericii, față de canoanele și ritualurile ei. De aceea smerirea în fața poporului pentru o persoană lucidă în sentimentele sale nu este altceva decît *smerire în fața Bisericii pe care dl Pobedonoshev ne sfătuiește să o iubim* [15].

Și această iubire este mult mai palpabilă și mai ușor de înțeles decît iubirea pentru *întreaga omenire*, căci de noi depinde să aflăm ce vrea și ce ne cere această Biserică. Dar ce va dori mîine, dacă nu întreaga omenire atunci măcar Rusia noastră (care sub ochii noștri își pierde pînă și instinctul de stat, pe care atît ni-l laudă străinii) – asta cu siguranță nu putem înțelege. Biserica are *regulile ei neclintite și forme exterioare*, tot ale ei, proprii, deosebite, clare, vizibile. Societatea rusă nu are acum nici regulile ei, nici formele ei!...

Iubind Biserica, știi, ca să spunem așa, cum „să-i faci pe plac”. Dar cum să-i faci pe plac omenirii, cînd milioanele de oameni care o alcătuiesc nu numai că nu sînt de acord între ele, dar nici *nu vor putea fi de acord în veacul vecilor?*

Acest veșnic dezacord nu se opune cîtuși de puțin tendinței spre uniformitatea ideilor, a educației și a moravurilor, pe care o remarcăm acum pretutindeni. *Drepturile asemănătoare și educația asemănătoare nu fac decît să uniformizeze pretențiile, nereducînd polaritatea dintre interese și de aceea nu fac decît să amplifice posibilitatea coliziunii.*

Ce ușor e să înțelegi că *Biserica trebuie iubită!*

Însă e pur și simplu un păcat să iubești Europa *contemporană*, care persecută cu atîta cruzime, la ea acasă, Biserica romană, o Biserică totuși mare și apostolică, în pofida tuturor profundelor nuanțe dogmatice care ne despart de ea!

De ce în societatea noastră și în literatura noastră *lipsită de un conținut de idei* nu se observă compătimire nici pentru Pius IX, nici pentru cardinalul Ledochowski [16], nici pentru instituția monahală occidentală în general, care este acum prigonită pretutindeni? Iată cazul în care ar fi putut să coincidă și sentimentul creștin, și cel artistic, și cel liberal.

Căci, pe de o parte, catolicii sînt singurii reprezentanți ai creștinismului în Occident (și despre asta a scris excelent același Tiutcev, care a lăudat marea răbdare a poporului rus); pe de altă parte, umanitarismul veritabil, viu, nemijlocit nu se poate raporta numai la un truditore sau la un soldat rănit. Un om de înaltă vocație, ofensat și prigonit de mulțime, un conducător de oști înfrînt, cum sînt Benedek sau Osman Pașa, nu pot trezi decît sentimentul foarte viu și profund de compătimire respectuoasă în inimile nedegradate de unilateralele „sentimente” democratice.

Și desigur, în persoana papei sau a lui Ledochowski există mai multă poezie decît într-un lucrător occidental de duzină.

Cred că dacă Pușkin ar fi trăit mai mult, ar fi fost de partea papei și a lui Ledochowski, chiar a lui Don Carlos... Contemporaneitatea

revoluționară înfăptuiește în sine, treptat, toată vechea și poetica Europă variată, pe care poetul nostru a iubit-o atât de mult, desigur, nu cu un sentiment moral-binevoitor, ci în primul rând cu unul artistic, cumva panteist...

Îmi amintesc un tablou dezgustător dintr-o revistă ilustrată, mi se pare, din „Gartenlaube”. Un peisaj pașnic, rural, tufișuri, în depărtare un crîng, lîngă crîng – o biserică modestă (catolică). În primul plan al politipului – o procesiune religioasă; bătrîne evlavioase, țărani fără pălării pe cap; în pozele fețelor se citește acea „smerenie” care, în cazuri asemănătoare, ne impresionează atât de mult cînd o vedem și la oamenii noștri simpli. În față – clerul satului cu prapuri. Dar acești oameni buni, „smeriți întru Hristos”, nu pot ajunge pînă la biserica Lui. Cine știe de ce, un tren s-a oprit pe șine, iar bariera este coborîtă. Ei trebuie să aștepte sau să facă un mare ocol. Sprijinindu-se de balustrada vagonului, un tip bărbos, îmbrăcat cu bluză, se uită indiferent la preoți...

E clar că politipul a fost alcătuit în batjocură și cu bucurie răutăcioasă.

O, cît de detestabilă mi s-a părut fața calmă și chiar frumoasă a acestui ins cu bluză!

Și ce mult aș vrea, drept răspuns la exclamația dlui Dostoievski: „O, popoarele Europei nici nu știu cît ne sînt de dragi!” să strig, nu în numele întregii Rusii ci, mult mai modest, în numele meu și al celor, puțini, care îmi împărtășesc părerea: „O, cît te urîm, *Europă contemporană*, pentru că, la tine acasă, ai distrus tot ce e măreț, distins, sfînt și distrugi și la nenorociții de noi atîtea lucruri de preț cu răsufierea ta molipsitoare!...”

Dacă acest fel de ură e un „păcat”, sînt gata să rămîn în veac cu acest păcat, născut de iubirea pentru Biserică... Spun „pentru Biserică”, chiar pentru cea catolică, deoarece dacă n-aș fi ortodox, aș prefera, desigur, să fiu catolic credincios decît eudemonist și liberal-democrat!!! Prea mare ar fi infamia!...

DIN DISCURSURILE ÎN MEMORIA LUI DOSTOIEVSKI

Cuvînt înainte

În cele trei discursuri despre Dostoievski nu mă ocup nici de viața lui personală, nici de critica literară a operei. Mă interesează un singur aspect: cărui crez i-a slujit scriitorul, ce idee i-a inspirat întreaga activitate?

E cu atât mai firesc să ne oprim asupra acestui aspect, cu cât nici amănuntele vieții particulare, nici calitățile artistice ori neajunsurile scrisului său nu explică singure acea influență deosebită pe care a exercitat-o în ultimii ani ai vieții și acea impresie extraordinară pe care a produs-o moartea sa. Pe de altă parte, chiar și acele atacuri înverșunate, la care încă mai este supusă amintirea lui Dostoievski, nu sînt nicidecum îndreptate asupra laturii estetice a creației sale, căci toți recunosc în el un talent artistic de prim rang, ce atinge genialitatea, chiar dacă nu e străin și de imperfecțiuni majore. Însă ideea căreia i s-a închinat acest talent le apare unora adevărată și binefăcătoare, altora falsă și primejdioasă.

Evaluarea definitivă a întregii activități dostoievskiene depinde de modul în care primim ideea sa călăuzitoare, în ce anume a crezut și ce a iubit. „Și a iubit el, înainte de orice, sufletul omenesc viu, l-a iubit în toate și pretutindenii, și a crezut că sîntem cu toții *seminția lui Dumnezeu*, a crezut în puterea nelimitată a sufletului omenesc, triumfătoare în fața oricărei constrîngerii din afară și în fața oricărei prăbușiri lăuntrice. Adunînd în suflet întreaga răutate a vieții, toată greutatea și toată întunecimea ei și biruindu-le prin nemărginita putere a iubirii, Dostoievski a proclamat în toate creațiile sale aceasta izbîndă. Resimțind puterea *dumnezeiască* în suflet, răzbătînd prin toate slăbiciunile omenesti, Dostoievski ajunge la cunoașterea lui Dumnezeu și a Dumnezeului-om. *Characterul real* al lui Dumnezeu și al lui Hristos i s-a dezvăluit în puterea *lăuntrică* a iubirii și atotiertării, și această putere rodnică, atotiertătoare a propovăduit-o el ca temelie pentru înfăptuirea pe pămînt a celei împărății a adevărului, pe care a rîvnit-o și spre care a tîns întreaga-i viață”¹.

Mi se pare că Dostoievski nu trebuie privit ca un romancier obișnuit, ca un literat inteligent și talentat. El reprezintă ceva mai mult, și acest ceva constituie particularitatea sa distinctivă, explică influența lui asupra celorlalți. Drept confirmare a celor de mai sus ar putea fi aduse numeroase mărturii. Mă voi limita la una singură, demnă de o atenție aparte. Iată ce spune contele L.N. Tolstoi într-o scrisoare adresată lui N.N. Strahov [1]: „Ce mult mi-am dorit să știu să exprim tot ceea ce

1. Din cuvintele rostite la mormîntul lui Dostoievski, la 1 februarie 1881.

simt pentru Dostoievski. Dumneavoastră, descriindu-vă sentimentul, ați enunțat o parte și dintr-al meu. Nu l-am văzut niciodată pe acest om și niciodată nu am avut relații directe cu el; și deodată, la moartea lui, am înțeles că fusese ființa cea mai necesară, cea mai scumpă și cea mai apropiată mie. Și nicicând nu mi-a trecut prin minte să mă compar cu el, niciodată. Tot ce a făcut el (ce a înfăptuit frumos, cu adevărat), a fost de așa natură, încît, cu cît făcea el mai mult, cu atît mi-era mie mai ușor. Arta îmi provoacă invidia, mintea – de asemenea, însă lucrarea inimii – numai bucurie. Așa l-am și considerat, prietenul meu, altceva nici n-am gîndit, decît că ne vom întîlni, că n-a fost să fie acum, dar că e un lucru pe care nu mi-l poate lua nimeni. Și brusc citesc – a murit. Parcă se ruptese ceva în mine. M-am pierdut cu firea, apoi am înțeles cît mi-era de scump, am plîns, mai plîng și acum. Cu cîteva zile înainte de moartea sa am citit *Umiliți și obidiți*. M-a mișcat.” Iar într-o scrisoare anterioară: „Am parcurs zilele acestea *Casa morților*. Citisem o bună parte, am recitit și nu cunosc o carte mai bună din toată literatura nouă, incluzîndu-l și pe Pușkin. Nu tonul, ci punctul de vedere uimește: sincer, adevărat, creștin. Instructivă, frumoasă carte. M-am delectat întreaga zi de ieri, cum de mult n-am mai făcut-o. Dacă îl vedeți pe Dostoievski, spuneți-i că-l iubesc.”

Acele calități sincere și acel punct de vedere la care se referă contele Tolstoi sînt strîns legate de ideea precumpănitoare pe care Dostoievski a purtat-o în suflet întreaga viață, deși numai spre sfîrșitul zilelor a reușit să și-o însușească pe deplin. Nuanțării acestei idei îi sînt închinete următoarele trei discursuri.

Primul discurs

Pe la începuturile omenirii, poezii erau proroci și sacerdoți, ideea religioasă domina poezia, cartea slujea zeilor. Apoi, pe măsură ce viața devine mai complexă și apare civilizația bazată pe diviziunea muncii, arta, ca și alte preocupări omenești, se separă și se distanțează de religie. Dacă mai înainte artiștii erau slujitorii zeilor, astăzi arta însăși a ajuns divinitate și idol. Au apărut sacerdoți ai artei pure, pentru care perfecțiunea formală constituie principalul țel, străin de orice conținut religios. Dubla primăvară a acestei arte liberale (în lumea clasică și în noua Europă) a fost luxuriantă, nu și eternă. Sub ochii noștri s-a încheiat înflorirea noii arte europene. Florile se scutură, iar fructele abia se formează. Ar fi nedrept să pretindem germenului însușirile fructului copt: poți doar ghici viitoarele lui calități. Tocmai o asemenea atitudine trebuie s-o avem față de starea actuală a artei și literaturii. Artiștii de astăzi nu pot și nu doresc să slujească frumosul pur, să creeze forme perfecte: ei caută fondul. Însă, necunoscînd precedentul conținut religios al artei, apelează cu toții la realitatea curentă, punîndu-se în postura de *dublă* aservire față de aceasta: în primul rînd încearcă slugarnic să copieze fenomenele acestei realități, apoi, într-un mod de asemenea slugarnic, se străduiesc să slujească evenimentul cotidian, să satisfacă starea de spirit a societății momentului actual, să propovăduiască morala curentă, gîndind prin aceasta să facă arta folositoare. Firește, nici prima, nici cealaltă dorință nu se realizează. În goana

deșartă după amănunte aparent reale¹ se pierde adevărata realitate a întregului, iar încercarea de a uni arta cu două din aspectele ei exterioare – caracterul moralizator și utilitatea –, în detrimentul frumuseții ei lăuntrice, o transformă în cel mai inutil lucru din lume, căci e limpede că o operă artistică de proastă calitate, oricât de bine intenționată ar fi, nu te învață nimic și nu-ți este de nici un folos. (...)

În pofida caracterului (după cât se pare) antireligios al artei contemporane, un ochi pătrunzător va ști să distingă aici semnele încă neclare ale viitoarelor creații artistice religioase, și aceasta chiar în îndoita ei aspirație, spre deplina întrupare a ideii în cele mai mărunte detalii materiale, mergînd chiar pînă la contopirea cu realitatea cotidiană, și, concomitent, în năzuința de a *înfrîuri* viața reală, corectînd-o și îmbunătățind-o în conformitate cu anumite deziderate ideale. Ce-i drept, aceste deziderate sînt încă destul de modeste, iar eforturile insuflă de ele aproape lipsite de succes. Necunoscînd caracterul religios al misiunii sale, arta realistă se dezice de unicul sprijin solid, de o puternică pîrghie în acțiunea morală pe care o are de înfăptuit în lume.

Însă tot acest realism rudimentar al artei contemporane e doar învelișul rigid în care, deocamdată, se ascunde poezia înaripată a viitorului. Și aceasta nu e doar o năzuință personală – stau măturie o serie de fapte pozitive. Deja apar artiști care, pornind de la realismul dominant în epocă și rămînînd, în bună parte, pe solul lui nesituat la înălțime, ajung totodată la adevărul religios, își leagă de acesta problematica operei lor, își sorb din el propriul ideal social, își consacră prin el datoria față de obște. Dacă vedem în arta realistă contemporană semnele noii arte religioase, atunci această previziune începe deja să se împlinească. Încă nu există reprezentanți ai acestei noi arte religioase, încep să apară, însă, precursorii ei. Un asemenea precursor a fost și Dostoievski.

Aparținînd, prin specificul activității sale, artiștilor-romancieri și fiindu-le inferior unora dintre ei într-o privință sau alta, Dostoievski are față de ei toți avantajul principal că nu vede doar împrejurul său, ci și departe, înainte...

Cu excepția lui Dostoievski, toți marii noștri romancieri iau realitatea înconjurătoare așa cum au surprins-o, așa cum aceasta s-a cristalizat și s-a manifestat – în formele ei clare, concrete, finite. Astfel sînt, în special, romanele lui Gonțearov și ale contelui Lev Tolstoi. Amîndoi zugrăvesc societatea rusă așa cum s-a constituit ea de-a lungul veacurilor (moșieri, funcționari, uneori țărani), în formele ei de viață de mult întemeiate, unele învechite ori pe cale de a se învechi. Romanele acestor doi scriitori sînt absolut similare prin tema lor artistică, cu toată diferența de talent. Trăsătura distinctivă a lui Gonțearov [2] o reprezintă forța generalizării artistice, mulțumită căreia a putut crea un asemenea tip, întru totul rusesc, precum Oblomov, căruia, *prin anvergură*, nu-i

1. Orice amănunt, luat în parte, nu este real prin sine, sînt reale numai toate *împreună*; pe lîngă aceasta, artistul realist privește totuși realitatea *prin propria-i prismă*, o înțelege în felul său și, în acest caz, nu mai putem vorbi de realitate *obiectivă*.

putem găsi egal la nici unul din scriitorii ruși¹. În ce-l privește pe Tolstoi, operele sale se remarcă nu atât prin vastitatea tipurilor (nici unul din eroii săi n-a devenit substantiv comun), cât, mai ales, prin măiestria probată în zugrăvirea amănunțită, prin reflectarea clară a tuturor detaliilor din viața omului și a naturii. Deosebita lui forță stă în reproducerea subtilă a *mecanismului trăirilor sufletești*. (...)

Idealul social pozitiv nu era încă pe deplin clar minții lui Dostoievski la întoarcerea din Siberia. Însă trei adevăruri îi erau cu desăvârșire clare: el a înțeles, înainte de orice, că persoanele izolate, chiar dacă sînt cei mai buni oameni, nu au dreptul să constrîngă societatea în numele propriei superiorități; a înțeles, de asemenea, că dreptatea socială nu e rodul unor minți, ci își are rădăcinile în sentimentul național și a mai înțeles, în final, că această dreptate are o semnificație religioasă și e în mod necesar legată de credința creștină, de idealul lui Hristos.

În cunoașterea acestor adevăruri, Dostoievski a depășit cu mult tendința dominantă din gîndirea socială a acelui moment și, datorită acestui fapt, a putut *prevedea* și indica încotro duce această tendință. Se știe că romanul *Crimă și pedeapsă* a fost scris chiar înainte de crima lui Danilov² și a lui Karakozov [4], iar romanul *Demonii* – înaintea procesului neceaevților [5]. Semnificația primului dintre romane, cu toată profunzimea detaliilor, este foarte simplă și clară, deși nu a fost înțeleasă de mulți. Principalul protagonist este reprezentantul acelei concepții potrivit căreia orice om superior își este stăpîn sieși și lui îi este totul permis. În numele propriei superiorități, în numele faptului că el este o *forță*, eroul se consideră îndreptățit să săvîrșească o crimă și, într-adevăr, o comite. Iată cum ceea ce credea el că e doar o nesocotire a unei absurde legi exterioare și o sfidare curajoasă a prejudecății sociale se dovedește, brusc, a fi pentru propria-i conștiință ceva cu mult mai mult, se vedește a fi un păcat, o încălcare a adevărului moral lăuntric. Încălcarea legii exterioare primește o pedeapsă legală, din exterior, în deportare și la ocnă, însă păcatul interior al trufiei, care-l separă pe omul superior de restul lumii și-l conduce la omucidere, acest păcat lăuntric al autodivinizării poate fi răscumpărat numai prin fapta morală lăuntrică, prin actul moral al sacrificiului de sine. Îngîmfarea fără limite trebuie să dispară în fața credinței în ceea ce e mai mult decît *propriul eu*, iar justificarea autoconfecționată trebuie să se smerească în fața supremului adevăr divin, care este viu în oamenii aceia simpli și slabi, pe care individul puternic îi privea ca pe niște insecte de tot nimicul.

În *Demonii* apare aceeași temă, dacă nu aprofundată, atunci mult lărgită și complicată. O întreagă comunitate de oameni, obsedați de visul unei lovituri de stat, pentru a prefăce lumea pe placul lor, săvîrșesc crime atroce și pier în chip rușinos, iar Rusia, lecuită prin credință, se înclină în fața Mîntuitorului ei.

Însemnătatea socială a acestor romane e uriașă: în ele, *sînt prorocite* importante fenomene sociale, care nu au întîrziat să apară; totodată,

1. În comparație cu Oblomov, și Famosovii și Molcealinii, și Oneghinii și Peciorinii, și Manilovii și Sobakievicii, ca să nu mai vorbim despre eroii lui Ostrovski, toți au doar o semnificație *specială* [3].

2. Danilov – student al Universității din Moscova, care a ucis și jefuit un cămătar, avînd, totodată, în minte cîteva intenții speciale.

aceste evenimente sînt condamnate în numele adevărului religios suprem și este arătată soluția cea mai bună pentru acțiunea obștească de acceptare a acestui adevăr.

Condamnînd căutările adevărului abuziv, abstract, ce poate duce numai la crimă, Dostoievski le opune idealul religios al poporului, bazat pe credința în Hristos. Întoarcerea la această credință reprezintă salvarea comună și pentru Raskolnikov, și pentru întreaga comunitate de oameni stăpînită de diavol. Doar credința în Hristos, existentă în popor, păstrează în sine acel ideal social pozitiv în care personalitatea individuală e solidară cu ceilalți. Tocmai personalității ce și-a pierdut această solidaritate i se cere, înainte de orice, să se dezică de propria solitudine trufașă, pentru ca prin actul moral al jertfei de sine să se reunească, spiritual, cu întregul popor. Însă în numele a ce? Doar în numele faptului că el e poporul, că șaizeci de milioane constituie mai mult decît o unitate sau decît o mie? Există, probabil, oameni care exact așa gîndesc. Însă această înțelegere, mult prea simplistă, i-a fost cu desăvîrșire străină lui Dostoievski. Cerîndu-i personalității ce s-a izolat întoarcerea în popor, autorul a urmărit, înainte de toate, reîntoarcerea la adevărata credință, ce se mai păstrează în rîndul maselor. În acest ideal social al fraternității ori al solidarității generale, în care credea Dostoievski, primează semnificația religios-morală și nu cea națională. Deja în *Demonii* apare ironia crudă la adresa acelor oameni ce se înclină în fața mulțimii doar pentru că e multîme și apreciază ortodoxia doar fiindcă e un atribut al națiunii ruse.

Dacă vrem să definim printr-un singur cuvînt idealul social atins de Dostoievski, atunci acest cuvînt va fi *Biserica*, și nu mulțimea.

Noi credem în Biserică în calitatea ei de trup mistic al lui Hristos; vedem în Biserică o adunare a credincioșilor de o anume confesiune. Dar ce-ar reprezenta Biserica în sensul de ideal social? Dostoievski nu avea nici un fel de pretenții teologice, de aceea nici noi n-avem dreptul de a-i pretinde definiții logice și la obiect ale Bisericii. Dar, propovăduind Biserica drept ideal social, el a exprimat pe deplin o necesitate certă și indiscutabilă, tot atît de certă și indiscutabilă (deși total opusă) ca și postulatul pe care îl revendică socialismul european. (De aceea în ultimul său jurnal Dostoievski a numit credința mulțimii în Biserică drept socialismul nostru rus.) Socialiștii europeni cer coborîrea forțată a tuturor la nivelul pur material al muncitorilor sătui, automulțumiți, pretend coborîrea statului și a societății la treapta simplei asocieri economice. „Socialismul rus” de care vorbea Dostoievski, dimpotrivă, îi ridică pe toți la nivelul moral al Bisericii ca o înfrățire spirituală, deși cu păstrarea inegalității exterioare a situațiilor sociale, solicită spiritualizarea întregului sistem statal și social prin întruparea în acest sistem a adevărului și a vieții lui Hristos.

Biserica, în calitate de ideal social pozitiv, trebuia să constituie ideea centrală a unui nou roman sau a noii serii de romane, din care a fost scris numai primul – *Frații Karamazov*¹.

1. Dostoievski mi-a comunicat pe scurt, în vara anului 1878, ideea centrală și, în parte, planul noii sale creații. Atunci (și nu în 1879, cum este menționat din greșeală în memoriile lui N.N. Strahov) am fost împreună la Sihăstria Optina.

Dacă acest ideal social al lui Dostoievski se opune total idealului acelor oameni de acțiune înfățișați în *Demonii*, tot atât de opuse sînt și căile de atingere a lor. Acolo, modalitatea o reprezintă violența și crima, aici, calea este *izbînda morală* și, totodată, dubla biruință, dublul act al propriului spirit de sacrificiu. În primul rînd i se cere persoanei să renunțe la libera opinie, la adevărul autoconfectionat, în numele credinței și adevărului comun pentru întregul popor. Personalitatea trebuie să se încline în fața credinței mulțimii, nu pentru că e a mulțimii, ci pentru că e cea adevărată. Și dacă este așa, înseamnă că și mulțimea, în numele acestui adevăr în care crede, trebuie să renunțe și să se lepede de tot ceea ce contravine adevărului religios.

Deținerea adevărului nu poate crea privilegii mulțimii, așa cum nu poate fi un privilegiu al personalității individuale. Adevărul nu poate fi decît *universal*, iar mulțimii i se cere să slujească acest adevăr universal, măcar, și *neapărat*, cu prețul sacrificării egoismului ei național. Iar poporul trebuie să se justifice în fața adevărului universal, iar mulțimea trebuie să-și pună sufletul zălog, dacă dorește să-l salveze.

Adevărul universal este întruchipat în Biserică. Idealul și scopul final nu stau în mulțime, care în sine este doar o forță auxiliară, ci în Biserică, aceasta fiind obiectul suprem al slujirii, care pretinde faptă morală nu doar de la o persoană, ci de la întregul popor.

Deci, Biserica, ideal social pozitiv, bază și scop ale tuturor gîndurilor și lucrărilor noastre, faptă a întregului popor, cale dreaptă întru realizarea acestui ideal – iată ultimul cuvînt pînă la care a ajuns Dostoievski și care i-a luminat întreaga activitate cu o lumină profetică.

Al doilea discurs

(*Rostit pe 1 februarie 1882*)

Mă voi referi numai la ce e mai important și esențial în activitatea lui Dostoievski. Cu o fire atât de înzestrată și de complexă, cu neobișnuita lui impresionabilitate și înțelegere pentru toate fenomenele vieții, orizontul său spiritual poseda o prea mare densitate de sentimente, idei și elanuri pentru a putea fi cuprins într-un scurt discurs. Însă, reacționînd la *toate* cu atîta patos suflesc, el recunoștea întotdeauna *un singur lucru* ca fiind important și cu adevărat necesar, spre care restul trebuia *să vină de la sine*. Această idee centrală, căreia i-a slujit Dostoievski în tot ceea ce-a întreprins, era ideea creștină a unirii liber consimțite a tuturor oamenilor, a frăției universale în numele lui Hristos. Această idee a propovăduit-o cînd se referea la adevărata Biserică, la ortodoxia universală; tot în ea văzuse esența spirituală, nemanifestată încă a poporului rus, misiunea universal-istorică a Rusiei, acel nou cuvînt pe care țara sa trebuia să-l spună lumii. Deși au trecut deja optsprezece veacuri de cînd acest cuvînt a fost rostit pentru înființarea dată de Hristos, în zilele noastre el apare cu adevărat ca un cuvînt absolut nou, și un asemenea propovăduitor al ideii creștine, precum a fost Dostoievski, poate fi pe drept numit „profet clarvăzător” care a presimțit adevărul creștinism. Pentru el, Hristos n-a fost doar un fapt ținînd de trecut, un miracol îndepărtat și de neatins. Dacă Iisus este

văzut astfel, atunci cu ușurință se poate face din El un chip mort, bun de închinat la biserică de sărbători, dar pentru care nu există loc în cadrul vieții. În cazul acesta, tot creștinismul se închide între porțile lăcașului de cult și devine ceremonie, rostire de rugăciune, iar viața activă rămîne pe de-a întregul necreștină. Și această Biserică exterioară conține o credință adevărată, însă o credință atât de slabă, încît e suficientă numai în clipele de sărbătoare. E un creștinism *de biserică*. Or, el trebuie să existe înainte de orice, căci pe pămînt exteriorul e anterior lăuntricului; totuși, acest tip de creștinism nu e suficient. Există un alt aspect ori nivel al creștinismului, la care el nu se mulțumește cu slujba religioasă, ci vrea să îndrume viața activă a omului, iese din biserică și se instalează în casele oamenilor. Apanajul lui îl constituie viața individuală, lăuntrică. În acest caz Hristos apare drept ideal moral suprem, religia se concentrează în etica personală și totul se întemeiază pe mîntuirea fiecărui suflet omenesc în parte. Și în acest tip de creștinism există o credință, dar și aici ea e încă slabă, e suficientă doar vieții *personale* și treburilor *particulare* ale omului. Vorbim, în acest caz, de *creștinismul casnic*. Și el trebuie să existe, dar și el e insuficient. Căci abandonează întregul univers uman, toate problemele sociale, naționale și universale – pe toate acestea le părăsește și le trece în stăpînirea principiilor anticreștine, opuse binelui. Dacă religia creștină este adevărul absolut, atunci cele de mai sus nu trebuie să se întîmple. Adevăratul creștinism nu trebuie să fie numai casnic sau numai bisericesc – el trebuie să fie *universal*, să se extindă asupra întregii omeniri și asupra tuturor preocupărilor umane. Iar dacă Hristos este cu adevărat întruparea adevărului, El nu trebuie să rămîna doar o imagine bisericească ori numai un ideal personal: trebuie să aflăm în El un principiu universal-istoric, fundamentul viu și piatra unghiulară a Bisericii Universale. Toate relațiile și îndeletnicirile umane vor trebui definitiv conduse după același principiu moral, în fața căruia ne închinăm în biserică și pe care-l recunoaștem în viața familială, adică principiul dragostei, al liberului consimțămînt și al unirii frățești.

Un asemenea creștinism universal a fost vestit și proferat de Dostoievski.

Creștinismul bisericesc și cel casnic există în realitate – este un *fapt*. Creștinismul universal încă nu s-a instaurat: el rămîne un *obiectiv*, o sarcină uriașă, peste puterile omului, se pare. În realitate, toate activitățile general-umane – politica, știința, arta, economia –, aflîndu-se în afara principiului creștin, în loc să-i reunească pe oameni, îi dezbină și-i izolează, căci toate aceste activități sînt guvernate de egoism și interes personal, de concurență și luptă; ele generează aspirare și constrîngeră. La o asemenea realitate, asemenea fapte.

Dar aici se află meritul, aici stă întreaga însemnătate a unor oameni ca Dostoievski, care nu se supun puterii faptelor și nici nu le slujesc. Împotriva forței oarbe a ceea ce există, ei vin cu puterea sufletească a credinței în adevăr și bine – în ceea ce trebuie să fie. În a nu fi ispitit de stăpînirea concretă a răului și în a nu te dezice, în numele acestuia, de binele nevăzut stă fapta credinței, întreaga putere a omului. Cine nu este capabil de o asemenea faptă nu va face nimic pentru omenire, nimic nu-i va spune. Oamenii faptelor trăiesc prin viața altora, dar nu ei sînt cei care creează viața. Cei care *făuresc viața* sînt oamenii credinței. Cei

numiți visători, utopici, ciudați – tot ei sînt prorocii, oamenii cu adevărat cei mai buni, conducătorii umanității. Un astfel de om pomenim astăzi.

Fără a fi tulburat de caracterul anticreștin al întregii noastre vieți și activități, fără a fi marcat de lipsa de viață și de inerția creștinismului nostru, Dostoievski a crezut și a propovăduit creștinismul viu și energic, Biserica universală, cauza ortodoxiei universale. Nu a vorbit doar despre ceea ce există, ci despre ceea ce trebuie să fie. S-a referit la Biserica ortodoxă universală nu doar ca instituție divină, ci și ca *țel* al unirii întregii omeniri în numele și în spiritul lui Hristos – în spiritul iubirii și al milei, al faptei curajoase și al jertfei de sine. Adevărata Biserică, propovăduită de Dostoievski, e universală în primul rînd în *sensul* că în ea va trebui să dispară, în cele din urmă, divizarea omenirii în neamuri și popoare, rivale și dușmane. Toate popoarele, fără să-și piardă caracterul național, ci doar eliberîndu-se de egoismul lor național, pot și trebuie să se unească pentru cauza comună a renașterii universale. De aceea, Dostoievski nu a putut, referindu-se la Rusia, să aibă în vedere diferențierea națională. Dimpotrivă, întreaga misiune a poporului său a considerat-o slujirea adevăratului creștinism, în care nu există nici grec, nici evreu. Ce-i drept, el a văzut în ruși poporul ales de Dumnezeu, dar ales nu pentru rivalitate cu alte popoare, nici pentru dominație și supremație asupra lor, ci pentru libera servire a acestora și pentru înfăptuirea, într-o frățească unire cu ele, a adevăratei universalități sau a Bisericii universale.

Niciodată Dostoievski n-a idealizat poporul și nici nu i s-a închinat ca unui idol. El credea în Rusia și-i prezicea un viitor măreț, însă principala garanție a acestui viitor îl constituia, în ochii săi, tocmai faptul că egoismului național și exclusivismul sînt slab dezvoltate la poporul rus. Două trăsături ale acestui popor îi erau cu deosebire scumpe lui Dostoievski. Mai întîi, capacitatea ieșită din comun de a-și însuși spiritul și ideile altor popoare, de a se întrupa în esența spirituală a tuturor națiunilor – însușire care s-a exprimat mai ales în poezia lui Pușkin. Apoi, o trăsătură și mai importantă, semnalată de Dostoievski, o reprezintă conștiința păcătoșeniei sale, incapacitatea de a înălța propria imperfecțiune la rang de lege și de drept, neputința de a se complăce în această stare: de aici năzuința spre o viață mai bună, dorința de purificare și de fapte mărețe. Fără aceasta nu poate fi concepută o activitate adevărată, nici pentru individ ca atare, nici pentru popor ca întreg. Oricît de jos ar decădea un om sau un popor, oricîtă ticăloșie i-ar umple viața, el poate trece peste această situație și să se înalțe, dacă *vrea*, adică dacă își recunoaște faptele nesocotite, doar ca fiind nesocotite, doar ca un fapt ce nu trebuie să existe, și dacă nu face din acest fapt nechibzuit un principiu și o lege absolută, nu-și ridică păcatul la rang de adevăr. Însă, dacă un om sau un popor nu se împacă cu realitatea sa urîtă și o consideră drept un păcat, înseamnă că el are deja o anumită reprezentare sau idee, ori numai un presentiment, al unei alte vieți, mai bune, care *trebuie* să fie. Iată de ce Dostoievski a susținut că poporul rus, cu toată aparența sa de sălbăticie, poartă în adîncul sufletului o altă imagine, chipul lui Hristos, iar atunci cînd va veni vremea, Îl va arăta aieva celorlalte popoare și le va chema să vină la El și, împreună cu ele, va împlini țelul universal.

Or, acest țel, adică adevăratul creștinism, este universal nu doar în sensul că trebuie să unească toate popoarele printr-o *singură credință*, ci important e că trebuie să unească și să împace toate *lucrările* umane într-o singură cauză comună, fără de care și credința universală ar fi doar o formulă abstractă și o dogmă moartă. Dostoievski nu numai că a propovăduit unirea tuturor lucrărilor, sau, cel puțin, a celor mai importante dintre ele, într-o singură idee creștină, ci a și ilustrat-o, într-o anumită măsură, prin propria-i activitate. Fiind om *religios*, el era totodată un *gînditor* pe deplin liber și un *artist* viguros. La Dostoievski aceste trei laturi, aceste trei activități superioare nu se delimitau și nu se excludeau reciproc, ci se contopeau în toate acțiunile sale. În propriile convingeri el nu despărțea niciodată adevărul de bine și frumos; în creația sa artistică nu izola frumusețea de bine și adevăr. Și avea dreptate, întrucît acestea trei coexistă numai unite fiind. Binele, separat de adevăr și frumusețe, e doar o senzație nedefinită, un elan lipsit de forță, adevărul abstract este o vorbă goală, iar frumusețea fără bine și adevăr e un idol. Pentru Dostoievski, ele erau doar trei chipuri inseparabile ale unei idei *depline*. Deschizîndu-se în Hristos, nemărginirea sufletului uman, care e capabilă să cuprindă în sine întreaga nemărginire a divinității, această idee reprezintă totodată și binele superior, și supremul adevăr, și desăvîrșita frumusețe. Adevărul e binele plăsmuit de mintea umană; frumusețea e același bine și același adevăr, întrupate într-o formă concretă de viață. Și este întruparea lui deplină – în toate există, deja, și finalitate, și scop, și desăvîrșire; iată de ce Dostoievski spunea că frumusețea va salva omenirea.

Lumea nu trebuie salvată cu forță. Scopul nu stă în simpla reunire a tuturor părților omenirii și a tuturor lucrărilor umane într-o cauză comună. Ne putem imagina că oamenii lucrează împreună la una din marile probleme, că spre ea își canalizează și ei îi subordonează activitățile lor private; totuși, dacă această problemă le-a fost *impusă*, dacă pentru ei ea este ceva fatal și insistent, dacă au fost uniți dintr-un instinct orb ori printr-o convingere din afară – atunci, chiar dacă o asemenea comuniune ar cuprinde întreaga lume, aceasta nu va fi adevărata omenire, ci doar un uriaș „furnicar”. Mostre de asemenea furnicare au existat, știm, în statele despotice din Răsărit – în China, în Egipt; în cadru restrîns ele au fost înfăptuite nu cu mult timp în urmă de comuniștii din America de Nord. Împotriva unui astfel de furnicar s-a ridicat cu toată forța Dostoievski, care a văzut în ele antipodul idealului său social. Acest ideal necesită nu numai unirea tuturor oamenilor și a tuturor forțelor umane, ci, mai important, unirea lor *umană*. Problema nu se află în unitate, ci în liberul *consimțămînt* la unire. Nu stă în importanța și măreția sarcinii comune, ci în recunoașterea ei suficientă.

Premisa finală a adevăratei universalități o reprezintă libertatea. Dar unde e garanția că oamenii vor tinde înspre unire în mod liber, și nu se vor împrăști care încotro, dușmănindu-se și nimicindu-se între ei, cum deja vedem că se întîmplă? Chezășia e una singură: nemărginirea sufletului omenesc, care nu-i permite ființei umane să se oprească definitiv și să se mulțumească cu un lucru parțial, mărunț și nedesăvîrșit, ci îl obligă să depună eforturi și să caute viața universală deplină, cauza comună a întregii lumi.

Credința în această nemărginire a sufletului omenesc ne-a dat-o creștinismul. Din toate religiile, doar creștinismul așază în rînd cu desăvîrșirea divină *desăvîrșirea umană*, în care deplinătatea dumnezeiască trăiește întrupată. Iar dacă realitatea deplină a nemărginirii sufletului uman a fost înfăptuită de Hristos, atunci posibilitatea, știința acestei infinități și deplinătăți există în fiecare suflet uman, chiar aflat pe treapta cea mai de jos a decăderii, și aceasta ne-a arătat-o Dostoievski prin personajele sale preferate.

Plenitudinea creștinismului o constituie universalitatea, și întreaga viață a lui Dostoievski a fost un avînt entuziast către universalitate.

Nu vrem să credem că viața lui s-a consumat fără rost. Vrem să credem că societatea noastră n-a plîns în zadar, într-o atît de bună înțelegere, moartea lui Dostoievski. În urma sa n-a lăsat nici o teorie, nici un sistem, nici un fel de plan ori proiect. Însă principiul călăuzitor și scopul, marea sarcină obștească și ideea au fost formulate de el la un nivel nemaipomenit de înalt. Îi va fi rușine societății ruse dacă va coborî ideea socială de la această înălțime și va înlocui marea cauză comună cu micile ei interese profesionale și de castă, sub diferite nume sonore. Desigur, orice om, chiar conștientizînd marea problemă universală, își are propriile obligații și preocupări, își are profesia și specialitatea sa. Or, ele nu trebuie cîtuși de puțin abandonate, cîtă vreme nu contravin prin nimic legii morale. Cauza universală de aceea e universală, întrucît poate reuni totul și nu exclude nimic, în afara răutății și a păcatului. Din partea noastră se cere doar să nu punem în locul marelui întreg tot mica noastră parte, să nu ne izolăm în lucrarea noastră individuală, ci să ne străduim a o pune în legătură cu cauza întregii omeniri, să nu pierdem niciodată din vedere această mare cauză, să o situăm mai presus și înainte de toate, iar toate celelalte – mai apoi. Nu stă în puterea noastră să decidem cînd și în ce mod se va înfăptui marea cauză a unității universale. Dar să ne-o propunem ca sarcină majoră, să o slujim prin toate faptele noastre – depinde de noi. E în puterea noastră să spunem: iată ce dorim, iată țelul major pe care vrem să-l atingem, iată stindardul nostru – iar altceva nu acceptăm.

Al treilea discurs

(Rostit pe 19 februarie 1885)

În timpul domniei lui Alexandru al II-lea s-a încheiat formarea naturală, exterioară a Rusiei, constituirea *trupului* ei, și a început în chinuri și dureri procesul nașterii ei *spirituale*. Orice nouă naștere, orice proces de creație, ce introduce elementele existente în noi forme și combinații, este inevitabil precedat de *fermentația* acestor elemente. Cîtă vreme se alcătuia trupul Rusiei și se năștea statul, poporul, de la prinți și oștirile lor și pînă la ultimul plugar, hoinărea prin întreaga țară. În Rusia, toți hălăduiau de capul lor. Această fermentație exterioară a determinat consolidarea, tot exterioară, a statului, pentru orînduirea Rusiei într-un singur trup puternic. (...)

Or, în orice activitate umană, fizică ori spirituală, de mai mică sau mai mare importanță, sînt deopotrivă de însemnate ambele probleme:

ce trebuie făcut și *cine* face? Un lucrător slab, nepregătit, poate să strice și cel mai bun lucru. Obiectul activității și calitatea executantului sînt inseparabil legate în orice proces: iar acolo unde aceste două laturi sînt distincte nu va rezulta nimic bun. Atunci, înainte de toate, lucrarea urmărită se scindează. Pe de o parte, apare imaginea unui mod de viață perfect, se instaurează un anumit „ideal social”. Însă acest ideal este perceput independent de orice activitate lăuntrică a omului însuși: el constă doar într-un mod de viață economico-socială, prestabil și impus din afară; de aceea, tot ce poate face omul pentru atingerea acestui ideal *exterior* se reduce la înlăturarea *piedicilor* exterioare din calea lui. În felul acesta, însuși idealul ține exclusiv de viitor, în prezent omul are de-a face numai cu ceea ce se opune acestui ideal și întreaga lui activitate, de la idealul inexistent, se orientează totalmente spre *distrugerea a ceea ce există*; și, întrucît ceea ce există se sprijină pe oameni și pe societate, toată această *lucrare* se transformă în constrîngere îndreptată împotriva omului și a întregii societăți. Pe nesimțite, idealul obștesc ajunge să fie substituit de o activitate anti-socială. La întrebarea: ce e de făcut? se obține un răspuns limpede și precis: trebuie uciși toți adversarii viitoarei orînduiri ideale, adică toți apărătorii orînduirii prezente.

În cazul unei asemenea rezolvări a chestiunii, e întru totul de prisos să te mai întrebi dacă făptuitorii sînt pregătiți. Pentru o *astfel* de servire a idealului obștesc natura umană, în starea ei actuală și din perspectiva celor mai rele laturi ale sale, se dovedește pe deplin pregătită și aptă. Întru atingerea idealului obștesc pe cale distructivă toate patimile oarbe, toate forțele elementare, nocive și iraționale, ale umanității își vor găsi locul și menirea; un astfel de ideal social se bazează în întregime pe răul ce guvernează în lume. El nu pune în fața slujitorilor săi nici un fel de condiții morale, nu are nevoie de forțele spirituale, ci de constrîngerea fizică, el nu reclamă *schimbarea* lăuntrică a omenirii, ci *transformarea* ei exterioară.

Înainte de apariția creștinismului, poporul iudeu aștepta venirea împărăției lui Dumnezeu și majoritatea înțelegea prin aceasta o schimbare exterioară, prin forță, ce urma să ofere domnia poporului ales și să-i nimicească dușmanii. Oamenii care așteptau o asemenea împărăție, sau cel puțin cei mai hotărîți și mai zeloși dintre ei, aveau un răspuns limpede și precis la întrebarea „ce e de făcut?”: să se ridice împotriva Romei și să-i stîlcească în bătăi pe soldații romani. Și au procedat întocmai – au început să-i snopească pe romani, apoi au fost ei înșiși nimiciți. Cauza pentru care luptau a fost ratată, iar romanii au ruinat Ierusalimul. Numai cîțiva dintre fiii lui Israel înțelegeau prin împărăția ce va să vină ceva mai profund și mai radical, un alt dușman, cu mult mai înfricoșător și mai ascuns decît romanii, și căutau un alt fel de izbîndă, mai dificilă și, de aceea, mai rodnică. Pentru acești oameni, la întrebarea: „ce e de făcut?” exista un singur răspuns, enigmatic și nedefinit, pe care nu l-au putut cuprinde înțelepții lui Israel. „Adevărat, adevărat îți spun: dacă un om nu este născut *din nou*, nu poate vedea împărăția lui Dumnezeu”. Doar o mîină de oameni care nu și-au pierdut cumpătul în fața acestui straniu și imprecis răspuns, care au acceptat

noua naștere și au crezut în împărăția spirituală a lui Dumnezeu i-au înfrînt pe romani și au cucerit lumea. Și la noi acum, în perioada frământării spirituale, în timp ce adepții „idealului social”, tot atît de exterior și de superficial precum „împărăția” materialiştilor iudei, sporesc și ucid, îi nimicesc pe alții și pier ei înșiși în zadar, lipsiți de slavă, iar alții fie că se pierd în hățișurile minții, fie că se împotmolesc în egoismul indiferent, apar doar puțini oameni care, nemulțumindu-se cu nici un fel de scopuri ori idealuri de suprafață, simt și anunță caracterul inevitabil al unei *transformări morale* profunde și indică premisele noii nașteri spirituale a Rusiei și a întregii omeniri. Primul din acești cîțiva prevestitori ai viitorului Rusiei și umanității a fost, indiscutabil, Dostoievski, pentru că a întrezărit mai profund decît toți esența viitoarei împărății, a prorocit-o mai puternic și mai entuziast. Principalul avantaj al concepției dostoievskiene constă tocmai în acest fapt care i se și impută uneori: absența sau, mai bine zis, respingerea conștientă a oricărui ideal social *exterior*, adică a idealului care nu este legat de transformarea lăuntrică a omului ori de nașterea lui din nou. O asemenea naștere nu este necesară pentru așa-zisul ideal social. Acesta se mulțumește cu natura umană așa cum este ea; este un ideal rudimentar și superficial, și noi știm că încercările de a-l realiza nu fac decît să consolideze și să sporească răul și iraționalul ce guvernează deja în lume. Un astfel de ideal grosier și superficial, ateu și inuman, nu găsim la Dostoievski – și în aceasta constă primul lui merit. El cunoștea prea bine toate abisurile decăderii umane, știa că răutatea și nebunia alcătuiesc fundamentul firii noastre denaturate și că, luînd această denaturare drept normă, nu vom putea ajunge decît la constrîngere și haos.

Cîtă vreme fundamentul obscur al firii noastre, rele în egoismul ei exclusivist și nebună în străduința de a-l înfăptui, raportînd totul la sine și determinînd totul prin sine, cîtă vreme posedăm cu evidență, neconvertită, această bază întunecată, iar acest păcat originar nu este zdrobit, pentru noi nu este posibilă nici o *faptă* adevărată, iar întrebarea *ce e de făcut?* își pierde sensul logic. Imaginați-vă o mulțime de oameni orbi, surzi, schilozi, demonizați și că, deodată, din mijlocul gloatei răsună întrebarea: ce e de făcut? Singurul răspuns înțelept în acest caz este: căutați-vă lecuirea; pînă nu vă tămăduiți nu va exista nimic de făcut pentru voi; iar cîtă vreme vă dați drept sănătoși, pentru voi nu există vindecare (...).

Dacă religia creștină este religia mîntuirii, dacă ideea creștină constă în tămăduire, în reunirea internă a tuturor principiilor, a căror discordie înseamnă moarte, atunci esența adevăratei fapte creștine constă în ceea ce numim în limbajul logicii – *sinteză*, iar în limbajul moralei – *împăcare*.

Prin această trăsătură generală a desemnat Dostoievski menirea Rusiei, în discursul său despre Pușkin. A fost ultimul lui cuvînt, testamentul său. Și aici era infinit mai mult decît un simplu apel la sentimente pașnice în numele largheței sufletului rusesc: aici era deja cuprinsă și indicația privitoare la sarcinile istorice pozitive sau, mai bine spus, la obligațiile Rusiei. Nu degeaba atunci s-a simțit și s-a spus că disputa dintre slavofilism și occidentalism a fost abrogată, iar

abrogarea acesteia (deci, *în idee*, suprimarea istoriceii discordii seculare dintre Răsărit și Apus) înseamnă a găsi pentru Rusia o nouă situație morală, a o scuti de necesitatea continuării luptei anticreștine dintre Răsărit și Apus și de a-i încredința marea îndatorire de a se afla moral în serviciul Răsăritului și Apusului, împăcându-le pe amândouă în sine.

Și n-au fost inventate pentru Rusia această îndatorire și această menire, ci îi sînt date de credința creștină și de istorie.

Delimitarea Răsărit-Apus în sensul vrajbei și antagonismului, al dușmăniei și urii reciproce, o asemenea separare nu *trebuie* să existe în sînul creștinismului, iar dacă ea a apărut, e un mare păcat și o mare nenorocire. Dar, tocmai în perioada cînd, în Bizanț, se săvîrșea acest mare păcat, Rusia se naștea pentru răscumpărarea lui. Preluînd de la Bizanț creștinismul ortodox, Rusia e într-un fel datoare să asimileze pentru totdeauna, împreună cu sfințenia dumnezeiască, și păcatele istorice ale Imperiului Bizantin, care și-a pregătit singur propriul sfîrșit? Dacă, în pofida plenitudinii ideii creștine, Bizanțul a trezit din nou marea controversă mondială și, în cadrul acestei controverse, a luat partea Răsăritului, atunci destinul acestuia nu ne este exemplu, ci lecție.

De la început Providența a plasat Rusia între Orientul necreștin și forma apuseană a creștinismului – între *păgînism* și *latinătate*; și, în timp ce Bizanțul, aflat într-o dușmănie unilaterală cu Apusul, impregnîndu-se tot mai mult de principii exclusiv apusene și transformîndu-se într-o împărăție asiatică, se dovedește a fi deopotrivă de neputincios și împotriva cruciaților latini și împotriva barbarilor musulmani, și va fi, în cele din urmă, cucerit de ultimii, Rusia reușește cu un succes incontestabil să se apere și de Răsărit și de Apus, respinge în mod triumfător și păgînismul și latinătatea. Această luptă exterioară cu ambii adversari era necesară pentru constituirea exterioară și consolidarea Rusiei, pentru formarea *trupului* ei statal. Iată însă că această problemă exterioară a fost rezolvată, trupul Rusiei s-a constituit și a crescut, forțele străine nu mai pot să-l înghită, iar vechiul antagonism își pierde sensul. Rusia a arătat în suficientă măsură și Răsăritului și Apusului capacitățile ei fizice în lupta cu ele – nu rămîne decît să le arate forța ei spirituală în împăcare. (...)

Într-adevăr, dacă pentru noi cuvîntul lui Dumnezeu este mai adevărat decît toate considerațiile umane, iar problema împărăției lui Dumnezeu ne e mai scumpă decît toate interesele pămîntești, atunci în fața noastră se deschide calea împăcării cu adversarii noștri istorici. Și nu vom spune: vor merge, oare, la pace înșiși potrivnicii noștri, cum vor reacționa și care le va fi răspunsul? Conștiința altora nu ne este cunoscută, iar problemele străine nu stau în puterea noastră. Nu e în puterea noastră ca alții să aibă o părere bună despre noi, dar stă în puterea noastră să fim demni de această părere. Și nu trebuie să ne gîndim la ceea ce ne vor spune nouă alții, ci la ceea ce vom spune noi lumii.

Într-o discuție, Dostoievski a aplicat Rusiei viziunea lui Ioan Teologul privitoare la femeia înveșmîntată în soare și care dorea să nască în chinuri un prunc de parte bărbătească: femeia e Rusia, iar cel născut de ea e noul Cuvînt pe care această țară trebuie să-l spună lumii. O astfel de tălmăcire a „mărețului semn” poate fi adevărată sau nu, însă

noul Cuvînt al Rusiei a fost intuit corect de Dostoievski. Este cuvîntul de împăcare pentru Răsărit și Apus, în alianța veșnicului adevăr al lui Dumnezeu și a libertății omului.

Aceasta este înalta menire și îndatorire a Rusiei și acesta e „idealul social” al lui Dostoievski. Fundamentul lui îl reprezintă renașterea morală și fapta spirituală nu numai a unei singure persoane, ci a întregii societăți și a întregului popor. Ca și odinioară, un asemenea ideal nu le este clar învățătorilor israeliți, însă în el este adevărul și el va cucerii lumea.

DESPRE LEGENDA „MARELE INCHIZITOR”

„Și a zis Domnul Dumnezeu : «Iată Adam s-a făcut ca unul dintre Noi, cunoscând binele și răul. Și acum nu cumva să-și întindă mâna și să ia roade din pomul vieții, să mănânce și să trăiască în veci!...» De aceea l-a scos Domnul Dumnezeu din grădina cea din Eden, ca să lucreze pământul, din care fusese luat.”

Facerea 3, 22-23

Într-una din scrierile fantastice[1], Gogol povestește cum un bătrân cămătar, aflat în pragul morții, a invitat un pictor și l-a rugat insistent să-i facă portretul; o dată treaba începută, artistul a simțit brusc o repulsie de neînvingătoare față de ceea ce făcea și, în plus, o frică inexplicabilă. Cămătarul nu slăbea din ochi lucrarea; pe chipul lui se așternuseră tristețea și neliniștea, însă, când văzu că ochii, cel puțin, i-au fost prinși pe pînză, fața i s-a luminat de bucurie. Pictorul s-a îndepărtat câțiva pași pentru a-și privi mai bine tabloul, dar n-a izbutit să se uite prea bine, că și începuseră să-i tremure genunchii: în ochii chipului zugrăvit licărea viața, viața adevărată, tocmai cea care se stinge în model și, prin cine știe ce vrajă tainică, trecuse în copie. Maestrul scăpă paleta și penelul din mîini și ieși înspăimîntat din încăpere. Peste cîteva ore cămătarul își dădu sufletul; pictorul sfîrși într-o mănăstire.

Nu știm de ce această povestire ne-a venit involuntar în minte, în clipa în care ne-am gîndit să vorbim despre celebra legendă a lui Dostoievski. Un oarece adevăr pare să străpungă întreaga țesătură fantastică a povestirii și e posibil ca el să o fi scos în lumina conștiinței dintr-un șir de alte cîteva istorisiri pe jumătate uitate, făcînd legătura cu problema care ne interesează. Să fi exprimat Gogol aici vreo taină a spiritului creator, pe care a descoperit-o el însuși în forul său lăuntric? Această viață trecută în operă, această dorință tristă de a nu muri înainte ca acest transfer să se producă ne amintesc parcă un lucru important din destinul pictorilor înșiși, al poezilor și compozitorilor. Numai că aici cel întruchipat și cel ce întruchipează sînt persoane distincte – prin această separare era mascată o alegorie ascunsă. Uniți-i pe cei doi și veți obține reprezentarea destinului și a personalității oricărui talent artistic de excepție.

Acolo „de unde nimeni nu s-a întors” există, desigur, viață: noi însă nu știm nimic despre ea și, după toate probabilitățile, e o viață cu totul aparte, prea abstractă pentru dorințele noastre vii, întrucîtva rece și fantomatică. Iată de ce omul se agață cu atîta tărie de pămînt, iată de ce îi este atît de teamă să se desprindă de el; or, cum această desprindere mai devreme sau mai tîrziu devine inevitabilă, el se străduiește din răspuțeri ca despărțirea de pămînt să nu fie totală. Setea de nemurire, de nemurire pămîntească – este sentimentul cel mai uimitor

și neîndoielnic al ființei umane. Poate de aceea ne iubim atât de mult copiii, tremurăm pentru viața lor mai ceva decît pentru a noastră, deja ofilită; iar atunci cînd se întîmplă să avem bucuria de a trăi pînă ce și ei au urmași ne atașăm de nepoți mai puternic decît de părinții lor. Pînă și în momentele de îndoială profundă cu privire la existența de dincolo de moarte, găsim aici un strop de împăcare: „chiar dacă noi murim, rămîn copiii noștri, iar după ei – urmașii lor” (*Adolescentul*), spunem în sinea noastră, lipindu-ne strîns de neprețuitul pămînt. Dar *această* nemurire, această viață a sîngelui nostru după ce ajungem o mîină de țărîină nu e nici pe departe deplină: este o existență sfîșiată, fragmentată într-o sumedenie de generații, ea nu păstrează acel lucru de seamă, pe care-l iubim în noi înșine – individualitatea noastră, întreaga personalitate. Cu mult mai deplină e existența dobîndită în marile creații spirituale; aici creatorul își eternizează personalitatea cu toate caracteristicile ei, cu toate meandrele gîndirii sale, cu toate ascunzișurile propriiei conștiințe. Uneori el nu vrea să-și dezvăluie vreuna din fațetele sufletului său și, totuși, setea de nemurire zăgăzuită în el, dorința de a avea o viață deosebită, distinctă de a celorlalți e atât de puternică, încît el dosește, maschează și lasă, în cele din urmă, să se vadă în creațiile sale reflexia acestei fațete: vor trece secole – și trăsătura în cauză se descoperă, apare imaginea completă a celui care deja nu se mai teme să se jeneze în fața semenilor. „Înaltă o piramidă mai înaltă decît tine, omule sărman”, spune, pătruns parcă de aceste simțăminte, Gogol¹.

În orice caz, sentimentul de bucurie încercat în timpul creației aruncă cel puțin o geană de lumină în acea beznă ce împresoară, de regulă, sufletul marilor poeți, pictori, compozitori. Izolați adesea aproape total de lumea vie din jurul lor, de bucuriile și tristețile acesteia, se simt legați peste veacuri de alte generații de oameni, se implică mental în viața acestora, le ajută în muncă, se bucură o dată cu ele. Este o viață ciudată, într-o oarecare măsură fantastică, ale cărei trăsături le observăm, totuși, dacă parcurgem cu atenție toate biografiile celebre. Nu în zadar regretatul profesor Usov, naturalist, dar și cunoscător al artei, numea lumea ei o „lume a iluziilor”².

De remarcat că aproape la fiecare creator din sfera artei există un centru, mai rar cîteva, dar întotdeauna puține, în jurul cărora se grupează toate operele sale: acestea din urmă par a fi încercări de a exprima o anume idee chinuitoare, iar cînd ea este, în sfîrșit, enunțată, – apare o creație încălzită de dragostea adîncă a autorului și scăldată de o lumină nemuritoare pentru alții, ale căror minți și inimi se simt atrase de el cu o putere irezistibilă. Așa au fost *Faust* la Goethe, *Simfonia a 9-a* la Beethoven, *Madona Sixtină* la Rafael. Sînt realizări de vîrf ale activității psihice, omenirea le îndrăgește și le recunoaște ca fiind apogeile pe care le poate ea atinge în cele mai bune momente ale sale, momente care sînt, desigur, rare în istoria universală, la fel cum rare sînt și clipele de deosebită iluminare în viața fiecărui om.

1. *Arabescuri*. Partea a 2-a: *Viața*.

2. V.P. Ivanțov, *Amintiri despre concepția lui S.A. Usov privitoare la artă*, în „Probleme de filosofie și psihologie”, vol. III, Moscova, 1890.

La una din creațiile de acest gen intenționăm să ne și oprim. O creație marcată de o suferință aparte, ca, de altfel, întreaga operă a scriitorului, ca însăși persoana sa. Este vorba de *Legenda Marelui Inchizitor* a lui Dostoievski. După cum se știe, ea constituie doar un episod din ultimul său roman, *Frații Karamazov*, însă legătura ei cu fabula acestei opere e atât de firavă, încât poate fi analizată ca o creație distinctă. În schimb, în locul legăturii exterioare între acest episod și *Frații Karamazov* există una interioară: *Legenda* reprezintă parcă sufletul întregii opere, ce doar se grupează în jurul ei, precum variațiunile în jurul temei; în ea sălășluiește o idee scumpă autorului, fără de care n-ar fi fost scris nu numai acest roman, ci și multe alte creații: cel puțin ar fi fost lipsite de episoadele cele mai bune și mai profunde.

I

Încă în 1870, într-o scrisoare din 25 martie, adresată lui A.N. Maikov [2], Dostoievski pomenea, printre altele, de proiectul unui mare roman, la care chibzuise pe parcursul ultimilor doi ani și pe care intenționa să-l aștearnă pe hîrtie acum, profitînd de timpul liber. „Ideea acestei cărți, spune el în scrisoare, e cea pe care deja o cunoașteți. Va fi *ultimul meu roman. Ca întindere se compară cu „Război și pace”*, și ideea o veți găsi laudabilă, după cum mi-am putut da seama din precedentele noastre discuții. Romanul va fi alcătuit din cinci nuvele ample (cite 15 coli de fiecare; în doi ani întregul plan s-a copt în minte). Nuvelele sînt absolut independente, așa că pot fi chiar și vîndute separat. Prima o voi încredința lui Kașpiriov¹: acțiunea ei se petrece încă prin anii patruzeci. Titlul întregului roman va fi *Viața marelui păcătos*, dar fiecare dintre nuvele va avea un nume distinct. *Problema centrală ce va fi abordată aici este cea cu care m-am chinuit conștient și inconștient întreaga-mi viață: existența lui Dumnezeu*. De-a lungul vieții, eroul e *ba ateu, ba credincios, ba fanatic și sectanct, ba ateu, din nou*. *A doua nuvelă se desfășoară în întregime la mănăstire*: în ea mi-am pus toate speranțele. Se va spune, poate, în sfîrșit, că nu toți scriitorii sînt oameni de nimic. Doar dumneavoastră mă destăinui, Apollon Nikolaevici: *drept personaj principal în această a doua nuvelă vreau să-l înfățișez pe Tibon Zadonski, firește sub alt nume, însă tot un arbiereu va trăi la mănăstire într-o cele veșnice. Un băiat de 13 ani, ce a luat parte la săvîrșirea unei infracțiuni de drept comun, cult și desfrînat* (cunosc acest tip), *viitorul erou al întregului roman*, a fost lăsat la mănăstire de către părinți (oameni din sfera noastră, înstăriți) și pentru ucenicie. *Băiatul – nibilist, cu fire de lup – se atașează de Tibon* (cunoașteți, doar, caracterul și întreaga personalitate a acestuia). *Aici, la mănăstire, îl voi aduce pe Ceaadaev* [3] (desigur, tot cu nume schimbat). De ce n-ar sta și Ceaadaev un an la mănăstire? Închipuți-vă că filosoful, după primul articol, în urma căruia îl examinau doctorii săptămîină de săptămîină, n-a mai putut suporta și a tipărit, să zicem,

1. Redactor al revistei „Zarea”; i-a propus lui Dostoievski să scrie o nuvelă pentru a fi inclusă în numerele din toamna lui 1870 ale publicației.

peste hotare, în franceză, o broșură – și pentru asta ar fi cât se poate de posibil să fie trimis pentru un an la mănăstire. *La Ceaadaev pot veni oaspeți, lume străină*. Belinski, spre exemplu, Granovski [4], chiar Pușkin. (Că doar nu e vorba de autenticul Ceaadaev; nu fac *decît să împrumut acest tip* pentru roman.) *Se vor afla acolo și Pavel Pruski, și Golubov și călugărul Parfenie* [5] (mă mișc ușor în această lume, mănăstirea rusă fiindu-mi familiară din copilărie). Dar, *ce e mai important – Tihon și băiatul*. Pentru Dumnezeu, nu dezvăluți nimănui subiectul acestei a doua părți... Numai dumneavoastră mă spovedesc. Pentru alții toate acestea nu fac doi bani, pentru mine ele sînt o comoară. Nu pomeniți nici de Tihon. Despre mănăstire i-am scris lui Strahov, despre Tihon, nu. Poate voi reuși să zugrăvesc un chip impunător, *pozitiv* (cursivul lui Dostoievski), sfînt. Acesta nu mai e Kostanjoglo, nici neamțul din *Oblomov*¹ [6]; nu e nici alde Lopuhov sau Rahmetov². E adevărat, eu nu voi crea nimic, voi înfățișa doar figura lui Tihon cel adevărat, *pe care l-am primit de mult în inima mea cu încîntare*. Iar dacă voi reuși, voi socoti și acest lucru o mare izbîndă personală. Nu-i dați nimănui de știre. Numai că *pentru cea de-a doua parte, pentru mănăstire, eu trebuie să fiu în Rusia*”³.

Cine nu recunoaște în rîndurile răzlețe, grăbite ale acestei scrisori prima schițare a *Fraților Karamazov*, cu al lor stareț Zosima și cu chipul neprihănit al lui Aleoșa (după cum se vede, figura divizată a lui Tihon Zadonski), cu eroul lor cult și desfrînat, e drept, nu în postura de băiat, ci de tînăr, Ivan Karamazov, cu vizita la mănăstire (moșierul Miusov e, pesemne, imaginea transfigurată a lui Ceaadaev), cu secvențe din viața monahală etc.? Permanentă sărăcie a modificat însă intențiile lui Dostoievski. Din cauza obligațiilor cu termen precis, pe care le avea față de redacții și de librări, el a fost nevoit să lucreze intens și, chiar dacă în paginile scrise de el în acest timp găsim multe scene minunate, ele nu reprezentau împlinirea visului scump al autorului, concretizarea planului copt în minte. Tot aștepta, probabil, acele clipe de răgaz, care să-i dea posibilitatea să prelucraze în tihnă materialul. În afara nevoilor bănești, îi mai punea piedici și propria-i impresionabilitate: el nu putea, fie și pentru puțin timp, să închidă ochii în fața realităților curente, a neliniștilor, a problemelor apărute în viața noastră și în literatură. Din 1876 începe să scoată *Jurnalul de scriitor* [9], inaugurînd o formă originală, de înaltă ținută a activității literare, căreia, peste ani, în toate perioadele de cumpănă, îi va fi hărăzit să joace un mare rol. Exista temerea ca imensul succes al acestei publicații să nu-i permită nicicum să se concentreze asupra unei lucrări ample și, asemeni multor proiecte, planul marelui roman, deja cumpănit cu cîțva timp în urmă, să se stingă încetul cu încetul și chiar entuziasmul pentru această operă să se risipească.

1. „De unde să știm: s-ar putea ca tocmai Tihon să reprezinte tipul *pozitiv* rus, pe care-l caută literatura noastră, și nu Lavrețki, nu Cicikov [7], nu Rahmetov ori alții”. (Nota lui Dostoievski la scrisoare.)

2. Ultimii doi sînt eroii romanului *Ce-i de făcut?* [8]

3. *Biografia și scrisorile*, Sankt-Petersburg, 1883, partea a II-a, pp. 233-234.

Numai că destinul, de atâtea ori vrăjmaș din afară marilor oameni, se poartă cu grijă față de ceea ce au ei mai scump, lăuntric. Ideea ce va avea parte de viață nu dispare o dată cu purtătorii ei, chiar și atunci când moartea îi seceră brusc, ori din întâmplare. Aflați în anticamera ei, robiți de vreo pornire instinctivă, de nestăvilit, ei se rup de tot ce e colateral și fac ceea ce trebuie – lucrul cel mai important din viață.

Dezordonat și pasional în fața miilor de ochi care-l așteaptă¹, Dostoievski amuțește brusc și se închide în sine, „pentru a se dedica doar muncii de creație”²; îi liniștește pe cititorii *Jurnalului*, spunând că nu are nevoie decât de un an pentru a lucra, după care se va întoarce din nou la discuția lunară cu ei. Însă presimțirii, exprimate cu șapte ani în urmă³, i-a fost dat să se împlinească: munca de creație s-a dovedit a fi, într-adevăr, „ultimul roman” și chiar ultima lui lucrare literară, rămasă nefinalizată. În 1880 și 1881 a apărut numai câte un număr din *Jurnal*, în momentul unei însuflețiri deosebite⁴ și în clipa de răgaz dintre finalizarea primei mari secțiuni a romanului și începutul lucrului la cea de-a doua, care „trebuia considerată aproape de sine stătătoare”. Scriitorul moare în acest scurt interval de odihnă. Ultimele volume ale romanului, „vast precum *Război și pace*”, n-au mai fost scrise. Aceste paisprezece cărți, care alcătuiesc cele patru părți (inclusiv epilogul) ale *Fraților Karamazov*, reprezintă concretizarea, dusă la capăt, a primei secțiuni din întinsa epopee. Iată ce scrie Dostoievski despre planul de ansamblu, în prefața la roman: „Nenorocirea este însă alta, și anume că biografia eroului meu este una singură, iar aici e vorba de două romane. Mai important mi se pare cel de-al doilea dintre ele, care înfățișează viața actuală a eroului meu, cum trăiește el și ce face în momentul de față. În timp ce primul reprezintă lucruri petrecute acum treisprezece ani și nici nu e, de fapt, un roman, ci numai un fragment din prima tinerețe a eroului. Nu mă pot lipsi totuși de el, fiindcă multe din împrejurările zugrăvite în cel de-al doilea roman n-ar putea fi atunci înțelese cum trebuie”.

După cum se observă, planul de suprafață al atât de îndelung zămislitei cărți a fost păstrat în *Frații Karamazov*; și tot ce era necesar înfăptuirii lui s-a realizat acum: în 1879, Dostoievski pleacă la vestita Sihăstrie Optina [10], pentru a-și reîmprospăta amintirile despre viața monahală. În persoana starețului acestei mănăstiri, părintele Amvrosie [11], a cărui autoritate moral-religioasă îndrumă pînă și astăzi viețile a mii de oameni, scriitorul a găsit, pare-se, câteva trăsături vii, prețioase pentru întregirea eroului pozitiv la care medita. Și totuși, proiectul inițial a suferit câteva modificări, i s-au făcut substanțiale adăugiri. Figura pozitivă a starețului, pe care Dostoievski intenționa să o prezinte în roman, n-a devenit centrală, cum dorea autorul: inertă, osificată, n-a putut fi introdusă în derularea evenimentelor ulterioare.

1. Despre succesul *Jurnalului de scriitor*; v. datele numerice din *Biografia și scrisorile* dostoievskiene, cap. I, p. 300.
2. *Jurnalul de scriitor*, 1877, decembrie: *Către cititori*.
3. A se vedea mai sus, scrisoarea adresată lui A.N. Maikov.
4. În numărul unic pe 1880 al *Jurnalului*, apărut cu prilejul comemorării marelui poet, se găsesc *Cuvîntul* despre Pușkin și notele explicative aferente.

Iată de ce starețul Zosima doar își face apariția în roman: îl binecuvîntează, în înfruntarea cu viața, pe ucenicul său preferat, Aleoșa Karamazov, și moare. În locul lui urma să devină personaj central acesta din urmă¹. Imaginea morală a lui Aleoșa e în mare măsură remarcabilă datorită descrierii ce i-a fost făcută. A vedea în el doar o repetare a tipului L.N. Mișkin (eroul din *Idiotul*) este o mare greșeală. Prințul Mișkin e, ca și Aleoșa, pur și desăvîrșit, străin unei evoluții sufletești, lipsit de patimi datorită firii sale bolnăvicioase, nu aspiră la nimic, nu dorește să înfăptuiască nimic, nu face decît să observe viața, dar nu participă la ea. Pasivitatea e, așadar, trăsătura lui dominantă; firea lui Aleoșa e, înainte de toate, activă și totodată luminoasă și liniștită. În acest personaj complex găsim și îndoială², și porniri senzuale³, și puterea de a se indigna⁴, și mai există în el o înțelegere profundă pentru diversitatea caracterului uman: el e cumva apropiat, intim cu orice om cu care îi este dat să intre în relație. Fratele său, Ivan, Rakitin, bătrînul depravat ce-i era tată, copilul Kolea Krasotkin îi sînt la fel de accesibili. Dar, pătrunzînd în viața intimă a celorlalți, rămîne, în adîncul său, mereu independent și ferm. Se află în el un nucleu indestructibil, de la care pornesc fire atotpătrunzătoare, capabile să se angajeze, să lupte și să învingă structura lăuntrică a celorlalți. Or, acest om, atît de puternic deja, e doar un adolescent – personaj uimitor, întîlnit întîia oară în literatura noastră. Nu încapе îndoială că partea nescrisă (cea mai importantă) a *Fraților Karamazov* ne-a privat de multe revelații privind sufletul uman, că am fi găsit acolo cuvinte ce ne-ar fi luminat, într-adevăr, calea vieții. Dar n-a fost să fie așa; în această parte a romanului, pe care o avem în față, Aleoșa numai se pregătește pentru faptă: mai mult ascultă decît vorbește, face, din cînd în cînd, cîte o remarcă la spusele altora, uneori întreabă, dar în cea mai mare parte a timpului observă în tăcere. Cu toate acestea, întregul șir de trăsături, ce doar conturează tipul, dar nu-l și explică, este exprimat atît de fin și de veridic, încît chiar și acest personaj neterminat ne apare luminat de o viață autentică. Deja intuim în el un reformator moral, un învățător și un profet, a cărui răsufare s-a oprit în clipa în care buzele-i dădeau să se deschidă – fenomen singular în literatură, și nu doar la noi. Dacă intenționați să-i găsiți analogii, le veți afla nu în literatură, ci în arta plastică rusă: chipul lui Iisus din celebrul tablou al lui Ivanov [12]. Și acesta e un chip depărtat, dar care se apropie, încă neremarcat printre alte persoane, aflate mai în față, și totuși deja central, dominînd asupra lor. Literatura noastră va reține figura lui Aleoșa, numele lui e pomenit de pe-acum în legătură cu unul sau altul din fenomenele rare și plăcute întîlnite în viață; iar dacă ne va fi dat vreodată să renaștem în bine și nou, este foarte posibil ca el să fie steaua călăuzitoare a acestei renașteri.

1. Acest lucru este enunțat cu certitudine și în prefața la *Frații Karamazov*.

2. A se vedea gîndurile și cuvintele lui după moartea starețului Zosima.

3. Dintr-o discuție cu Rakitin, în care el, „cel cast”, recunoaște că îi sînt cunoscute prea bine „pornirile Karamazovilor”.

4. Din convorbirea cu Ivan privitoare la suferințele copiilor.

Dar, în vreme ce Aleoșa Karamazov e numai schițat în roman, fără a-și expune opiniile, fratele său, Ivan, e bine conturat, ba se și exprimă (*Legenda inchizitorului*). Contrar intențiilor lui Dostoievski, care n-a apucat să-și termine cartea, acest personaj devine central sau, mai bine spus, rămîne astfel, deoarece un altul care să-l pună în umbră (Aleoșa), n-a izbutit să se manifeste și, negreșit, să intre în lupta etică și ideologică cu fratele său mai mare. Privit astfel, *Frații Karamazov* nu e, cu adevărat, un roman; acțiunea lui nici măcar nu începe: poate fi considerat doar un prolog al acestuia, fără de care „multe din împrejurările zugrăvite în cel de-al doilea roman n-ar putea fi înțelese atunci cum trebuie”. Însă, judecînd după prolog, întregul ar fi trebuit să devină o creație atît de puternică, încît cu greu am putea numi ceva asemănător în literatura universală: numai Dostoievski, scriitor capabil să împace în sine „ambele abisuri – abisul de deasupra și cel de dedesubt”, a putut crea nu o parodie ridicolă, ci o tragedie veridică și serioasă despre această luptă, care de mii de ani sfîșie sufletul omenesc, lupta dintre negarea vieții și acceptarea ei, dintre decăderea conștiinței umane și străluminarea ei. Doar el, care a trecut prin această luptă și în entuziasmul pur cu care a scris *Oameni sărmani*¹, și în cercul zgometos al lui Petrașevski [13], și în hățișurile Siberiei, printre ocași, și în prelunga însingurare din Europa, a putut să ne spună, deopotrivă de puternic, și „pro” și „contra”²; fără fățarnicie „pro” și fără deșartă vanitate „contra”.

Cît privește caracterele zugrăvite în *Frații Karamazov*, cele din romanele care l-au precedat trebuie văzute ca preparatorii: Ivan este ultimul și cel mai complet exponent al acelui tip ce a oscilat cînd într-o parte, cînd în alta și care ni s-a înfățișat cînd ca Raskolnikov și Svidrigailov (*Crimă și pedeapsă*), cînd ca Nikolai Stavroghin (*Demonii*), într-o oarecare măsură și ca Versilov (*Adolescentul*); Aleoșa Karamazov își are prototipul în prințul Mîșkin (*Idiotul*) și, parțial, în persoana naratorului din *Umiliți și obidiți*. Tatăl lor, „cu un profil de patrician din perioada de declin a Romei”, ce face copii și-i abandonează, amator de discuții pe tema existenței lui Dumnezeu la „un păhărel de coniac” și căruia – ceea ce e mai important – îi place să pîngărească tot ce e intim și scump omului, este desăvîrșirea tipului lui Svidrigailov și al bătrînului prinț Valkovski (*Umiliți și obidiți*). Singur Dmitri Karamazov, personaj stupid și totuși nobil, amestec de bine și rău, în fond, lipsit de profunzime, este un tip nou: poate doar căpitanul Lebeadkin (*Demonii*), veșnic grăbit și iritat, pare, cel puțin într-o oarecare măsură și doar ca aparență, să-l anunțe. Un tip nou se dovedește și cel de-al patrulea frate. Smerdeakov e fructul nelegitim al lui Feodor Pavlovici și al Lizavetei „care pute”, un crîmpei de ființă umană, un Quasimodo spiritual, sinteză a tot ce e mai slugarnic în mintea și inima omului. Dar această repetabilitate a celor mai importante caractere nu numai că nu dăunează valorii *Fraților Karamazov*, ci le și sporește interesul. Dostoievski e înainte de toate un psiholog, el nu prezintă viața de zi cu

1. V. amintirile lui Dostoievski, legate de apariția acestui roman, în *Jurnalul de scriitor* din ianuarie 1877.

2. Așa se numesc două din cărțile de o importanță aparte din *Frații Karamazov*.

zi, în care noi să căutăm mereu noutatea, ci numai sufletul omenesc, cu meandrele și convertirile sale, iar aici urmărim mai cu seamă continuitatea, modul în care este soluționată ori se finalizează una sau alta dintre idei, una sau alta din structurile sufletești. Și din acest punct de vedere, ca operă de încheiere, *Frații Karamazov* prezintă un nesecat interes. Dar pentru a-l înțelege pe deplin va trebui să ne referim la acel sens general pe care-l poartă în sine activitatea lui Dostoievski.

II

E cunoscută opinia¹ conform căreia întreaga noastră literatură din ultimele decenii își trage rădăcinile din Gogol; ar fi mai corect spus că ea a apărut, în totalitate, ca o negare a lui Gogol, ca o luptă împotriva lui. Izvorăște din el numai dacă privim problema în latura ei exterioară, dacă încercăm să comparăm procedeele de creație, formele și obiectele acesteia. Asemeni lui Gogol, întregul șir de scriitori noi, Turgheniev, Dostoievski, Ostrovski, Gonțarov, L. Tolstoi sînt preocupați numai de viața reală, și nu de cea creată în imaginație (*Țigani, Mîiri*) [15], de situațiile în care ne aflăm, de relațiile pe care le stabilim cu toții. Însă, dacă privim problema din interior, dacă opunem conținutului operei gogolienne pe cel al creației pseudo-succesorilor săi, nu se poate să nu observăm că se situează pe poziții contrarii. E adevărat, atît privirea lui, cît și a continuatorilor erau deopotrivă îndreptate asupra vieții, însă ceea ce ei au văzut și înfățișat nu are nimic în comun cu ceea ce a văzut și redat el. Nu cumva subtila înțelegere a evoluției lăuntrice a omului constituie particularitatea cea mai pronunțată și mai stabilă a noilor noștri scriitori? La ei, în spatele acțiunilor, situațiilor, raporturilor, vedem pretutindeni sufletul omenesc, ca animator, ca generator din umbră al tuturor faptelor vizibile. Frămîntările, patimile, căderile și înălțările lui – iată obiectul permanentei lor atenții. De aceea scrierile lor ne pun pe gînduri; din această cauză îi iubim atît și considerăm lectura constantă a operei lor drept cel mai bun mijloc de educație umanitară. Acum, dacă ne concentrăm asupra acestei particularități și o considerăm fundamentală, vom observa, raportîndu-ne la Gogol, absența ei în opera sa – *doar a ei și numai la el*. Gogol și-a numit cea mai importantă creație *Suflete moarte* și, trecînd peste orice previziune, a exprimat în acest titlu marea taină a operei sale și, desigur, a lui însuși. A fost un pictor genial al formelor exterioare și, înfățișîndu-le – domeniu în care înzestrarea lui se vădește deplină –, le-a atribuit prin cîine știe ce vrajă o asemenea vitalitate, un caracter aproape sculptural, încît nimeni n-a remarcat că, în spatele acestora, nu se ascunde nimic, nu există nici urmă de suflet, lipsește animatorul lor. Chiar dacă societatea descrisă de el era urîtă și josnică, chiar dacă merita batjocura: nu din oameni era, oare, alcătuită? Oare pentru această societate nu mai există asemenea momente cruciale, precum nașterea și moartea, dragostea și ura, care sînt sentimente generale pentru tot ce e viu? Și

1. Ea este expusă pe larg, printre altele, la Apollon Grigoriev [14] în articolul *Privire asupra literaturii artistice contemporane și punctul ei de plecare istoric*, in *Opere*, pp. 8-20.

dacă răspunsul este, desigur, „nu” – atunci *cu ce anume* puteau să răspundă aceste siluete, pe care autorul ni le-a prezentat drept eroii săi, unor asemenea clipe de vîrf, să trăiască asemenea sentimente general umane? Ce se ascunde dincolo de hainele cu care le vedem îmbrăcate, astfel încît să fie în stare măcar o dată să se bucure omeneste, să compătimească, să se lase cuprinse de ură? Și urmează întrebarea: dacă ele n-au fost capabile nici de iubire, nici n-au urît din tot sufletul, n-au cedat nici patimii, și nici n-au fost demne de respect, pentru ce, atunci, au muncit și-au cîștigat, au călătorit undeva și au îndurat ceva? Gogol înfățișează la un moment dat copii, iar aceștia sînt la fel de urîți ca și părinții lor, sînt ridicoli și ridiculizați, aidoma lor. O dată sau de două ori descrie cum se înfiripă dragostea în sufletul omului, iar noi constatăm cu uimire că singurul lucru care o aprinde e simpla frumusețe fizică, frumusețea corpului de femeie (episodul cu Andrii Bulba [16] și poloneza), ce dăinuie doar o clipă, după care nu mai ai ce spune despre ea, nu există acele sentimente și cuvinte pe care le aflăm în cîntecele melancolice ale poporului nostru, pe care le găsim în antologiile grecești, în legendele germane, pretutindeni unde oamenii iubesc și suferă, și nu se desfată doar cu trupul. Nu cumva acesta a fost un vis pentru întreaga omenire și l-a spulberat Gogol, rupînd în cele din urmă vraja și arătînd realitatea? Sau sîntem mai îndreptățiți să credem că nu omenirea era cufundată în visare și doar el vedea adevărul, ci, din contră, ea a perceput și cunoscut ce este adevărat, a cîntat realitatea în decursul a mii de ani, și doar Gogol trăia în iluzoriu, iar visele lui bolnave ni le înfățișează ca rupte din viață:

„Atunci de ce altora să le meargă din plin, iar eu să mă văd nevoit să pier ca un vierme?” se întreabă eroul lui, într-un moment dificil, descoperit cu furtul la vamă. „Și ce-s eu acum? La ce mai sînt bun? Cu ce ochi mă voi uita la un părinte de familie respectat? Cum să n-am remușcări, dacă știu că împovărez degeaba pămîntul, și ce vor spune mai tîrziu copiii mei? Știu ce vor spune: *„boul de tata nu ne-a lăsat nimic*.”

Se știe că Cicikov se îngrijea mult de urmași. *Ce subiect delicat!* Poate că omul n-ar fi vîrît așa de adînc mîna în sac dacă n-ar fi întrebarea care, fără să știe de ce, vine de la sine: „ce vor zice copiii?” Și iată că un viitor tată de familie, întocmai ca un motan prudent trăgînd cu coada ochiului să nu fie văzut de stăpîn, înhață repede tot ce e mai la îndemînă: săpunul, luminările cu seu, slămina¹.

Ce spaimă, cîtă disperare, și nu cumva lucrurile acestea sînt adevărate? N-am văzut noi în cimitirele de prin tîrguri și sate femei bătrîne ce stau și plîng la mormintele soților, chiar dacă le-au lăsat în mizeria în care trăiseră ei înșiși? Oare există *undeva* copii al căror tată, fiind pe moarte, să-și întrebe mamele: „ne rămîne ceva avere?” Să fie o minciună, simplă scornire, inegalabila poezie a bocetelor noastre populare² poezia nu mai puțin valoroasă a *Cîntecului despre oastea lui Igor* [17]? Ce

1. N.V. Gogol, *Opere*, vol. V, Edit. Cartea Rusă, București, 1958, pp. 226-227.

2. A se vedea culegerea lui Barsov, *Bocete din ținuturile nordice*. „Bocetul Iaroslavlnei”, fragmentul cel mai poetic din *Cîntecul despre oastea lui Igor*, este, probabil, transcrierea unui bocet popular. Comparați limbajul, imaginile, întorsăturile frazei.

imagini, ce tristețe sinceră, câtă speranță și câtă cinstire a memoriei! Și cu ce ochi stinși, lipsiți de viață ar trebui să privim realitatea, pentru a nu vedea toate acestea, pentru a nu auzi plîsetele, pentru a nu medita la aceste bocete. Cu ochi stinși a privit Gogol viața și a văzut în ea doar suflete moarte. El n-a reflectat nicidecum realitatea, ci a trasat, cu o precizie uimitoare, o serie de caricaturi ale ei: de aceea și pot fi ele reținute cu atîta ușurință, ceea ce nu se întîmplă în cazul imaginilor vii. Analizați cîteva din cele mai bune portrete ale unor oameni luați din viață, alcătuiți din sînge și carne, și nu știu dacă vi se va întipări vreunul în minte; priviți o caricatură dintre cele mai reușite – și multă, multă vreme, ba chiar și noaptea, dacă vă treziți din somn, o să v-o reamintiți și o să rîdeți. În primul caz, avem un amestec de trăsături distincte, de predispoziții și bune și rele, care, întretesute, se atenuează reciproc – în ele nu e nimic luminos ori puternic, care să vă uluiască; în caricatură se ia o singură trăsătură de caracter și întregul chip se exprimă numai prin ea: și grimasa feței, și convulsiile nefirești ale corpului. Ea e mincinoasă și se reține pentru totdeauna. De așa natură este și Gogol.

În cele de mai sus stă și explicația întregii sale personalități, a destinului său. Recunoscîndu-i genialitatea, ne oprim uimiți în fața lui și, cînd ne întrebăm: prin ce este el atît de deosebit de ceilalți¹, ce anume îl individualizează, începem involuntar să ne gîndim că acel ceva propriu lui nu e nici surplus al esenței umane, nici deplinătate a forțelor, superioară firii noastre, ci, dimpotrivă, marele și cumplitul neajuns al personalității sale îl constituie insuficiența acelui lucru pe care îl are toată lumea, de care nimeni nu e lipsit. Gogol era atît de retras în sine, încît nu s-a putut apropia sufletește de nici o altă ființă: iată de ce recepta intens întreaga sculpturalitate a formelor exterioare, a mișcărilor, a chipurilor, a pozițiilor. Despre el, prieten cu Pușkin, contemporan cu Granovski și Belinski, membru al grupării slavofile [18] în cea mai bună și mai pură perioadă a ei, se spune că „nu putea găsi un prototip pozitiv pentru creațiile sale”; noi înșine îl auzim cum varsă lacrimi

-
1. În *Pagini alese din corespondența cu prietenii* găsim, practic, toate datele necesare determinării procesului intim de creație gogolian. Iată un pasaj edificator în acest sens: „Am și izbutit să scap de multe din trăsăturile mele urite, *transmițîndu-le eroilor* mei, biciuindu-le în ei și făcînd și pe alții să rîdă de ele... Vei înțelege și de ce nu i-am prezentat pînă acum cititorului caractere nobile și nu am ales ca eroi *oameni virtuoși*. *Aceștia nu pot fi născociți. Aîta timp cît nu vei semăna tu însuși puțin cu ei*, aîta timp cît nu vei dobîndi prin perseverență și *nu vei cuceri* prin muncă *unele trăsături bune*, tot ce va scrie pînă la va fi un lucru mort și tot atît de departe de adevăr ca și cerul de pămînt” (*Patru scrisori către diferite persoane, cu privire la* *Suflete moarte*. *Scrisoarea a treia*, în N.V. Gogol, *Opere*, vol. VI, Edit. Cartea Rusă, București, 1958, pp. 133-134). În fragmentul citat se exprimă suficient de clar procedeul subiectiv de zămislire a tuturor personajelor lui Gogol; ele sînt calități, exteriorizate, ale sufletului *autorului*; nici măcar nu se pomenește despre copierea lor după ceva exterior. În același timp este definit și procesul de creație în sine: se ia un defect *singular* a cărui esență e bine cunoscută din viața subiectivă și pe baza lui se scrie exemplul „cu morală”. Se înțelege că fiecare trăsătură a acestui chip reflectă în felul său numai acest cusur, deoarece tipul schițat nu are alt scop. Aici stă și esența caricaturii.

fierbinți, cumva „prea vizibile” după ceva irealizabil, după cine știe ce „ideal”. Nu cumva cuvîntul nu e cel potrivit și, înlocuindu-l cu cel care trebuie, vom putea dezlega misterul ființei sale? Nu idealul nu l-a putut el găsi și exprima; marele artist al formelor s-a mistuit din dorința neputincioasă de a pune măcar în spatele uneia dintre ele un suflet viu.

Iar cînd n-a reușit să-și înfrîneze această irezistibilă dorință, în operele sale au apărut fantasmagorii monstruoase, contrare firii, precum Ulinka sau grecul Kostanjoglo, ce nu aduc nici a vis, nici a realitate. Și s-a mistuit din dorința neputincioasă de a se apropia de sufletul omenesc; se povestește ceva straniu în legătură cu ultimele sale zile, despre un fel de nebunie, despre chinuitoare remușcări, despre post și moartea prin inanție¹ [20]. Ce lecție, petrecută în istoria noastră, pe care noi n-am înțelege-o! De-a lungul întregii sale vieți genialul artist a înfățișat omul, dar n-a putut să-i descrie sufletul. Și ne-a spus că acest suflet nu există; zăgrăvind chipurile lipsite de viață, a făcut-o cu asemenea măiestrie, încît noi am crezut, cu adevărat, vreme de cîteva decenii, că a putut fi o întreagă generație de morți umblători – și am urît-o și nu am regretat tot felul de cuvinte spuse la adresa ei, cuvinte pe care omul e în stare să le spună numai privitor la ființe fără suflet. Dar el, cel vinovat de minciună, a suportat osînda care pe noi ne așteaptă în viitor. Gogol a murit, căzînd jertfă unui cusur al naturii sale, iar imaginea ascetului ce-și arde opera este ultima pe care ne-a lăsat-o în ciudata, atît de neobișnuită sa viață. „Răzbunarea mea și Eu v-o dau” – răzbate, parcă, din trosnetul focului aprins în cămin, în care genialul smintit își aruncă superba și ucigătoarea calomnie la adresa naturii umane.

Ceea ce nu conștientizează oamenii simt uneori cu aceeași forță. Întreaga noastră literatură de după Gogol și-a propus drept scop surprinderea esenței umane; și oare nu de aici, din această forță de împotrivire, a decurs faptul că nicicînd în istorie și la nici un popor toate ascunzișurile sufletului omenesc n-au fost atît de profund analizate, cum s-a întîmplat în ultimele decenii sub ochii noștri? Nimic mai uimitor decît cea schimbare pe care o observi trecînd de la Gogol la oricare dintre noii scriitori: e ca și cum ai trece dintr-un cimitir într-o livadă înflorită, unde totul e sunet și culoare, unde soarele strălucește și natura jubilează. Noi pentru înția oară auzim glasuri omenești, vedem fețele semenilor trădînd minie sau fericire, știm cît de ridicoli pot fi ei uneori: și, cu toate acestea, îi iubim întrucît simțim că sînt oameni și, prin urmare, frații noștri. Iată, în micile povestiri ale lui Turgheniev înțîlnim aceleași sate, aceleași ogoare și drumuri, pe care se poate să fi trecut și eroul *Sufletelor moarte*, și aceleași tîrguri de provincie, unde își încheie el actele de vînzare-cumpărare. Însă, cum trăiesc toate acestea la el, cum respiră și se mișcă, cum se desfată și iubesc! Avem în fața ochilor aceiași mujici, dar nu mai e o adunătură

1. Despre el, vezi în *Amintirile literare* ale lui I.S. Turgheniev („ce ființă inteligentă și bolnavă”) și, de asemenea, la F.I. Buslaev [19]: *Răgazurile mele*, Moscova, 1886, vol. 2, pp. 235-239, în care găsim cuvintele istorice ale lui Gogol, adresate (cu cîteva zile înaintea morții) *comicului* Șcepkîn: „rămîneți întotdeauna așa cum sînteți”.

de idioți care, pentru a descurca niște cai, nu se știe de ce se năpustesc asupra lor cu parii și încep să-i tăbăcescă; vedem și iobagi și slujitori la curte, dar aceștia nu sînt nici Petrușka, acela care duhnea de la o poștă, nici Selifan [21], despre care știm doar că era veșnic beat. Cîtă diversitate de caractere, posomorîte și luminoase, preocupate de muncile practice ori pătrunse de cea mai fină poezie. Analizîndu-le trăsăturile, vii, unice, începem să ne înțelegem istoria, pe noi înșine, viața din jur, care a izvorît atît de abundent din sînul poporului. Ce admirabil univers al copilăriei ni se dezvăluie în visările lui Oblomov, în amintirile Netocikăi Nezvanova, în *Copilăria și Adolescența* [22], în scenele din *Război și pace*, la mereu grijulia Dolly din *Anna Karenina*: oare toate acestea sînt mai puțin adevărate decît Alkid și Temistoclius, două jalnice păpuși [23], o batjocură răutăcioasă la adresa celor de care nimeni nu și-a bătut joc? Dar gîndurile lui Bolkonski [24] aflat pe cîmpul de la Austerlitz, dar rugăciunile sorei sale, frămîntările lui Raskolnikov, și tot acest infinit de idei, de situații, de caractere, complex, variat, care sfidează granițele și care a apărut în ultimii zeci de ani – ce putem spune despre el, raportîndu-ne la Gogol? Cu ce cuvînt definim semnificația lui istorică? Oare nu vom afirma că toate acestea înseamnă descoperirea vieții, care murise în el, reinstaurarea demnității omului, pe care el i-a răpit-o?

III

Înainte oricărui alt scriitor, Dostoievski a vorbit despre viața ce poate pulsa în formele cele mai oprimate, despre demnitatea umană, ce se păstrează în condiții cu totul neprielnice. În minuscula și fermecătoarea povestire *Un boț cinstit*¹ întîlnim două personaje din cele pe lîngă care trecem zilnic, fără a le lua în seamă. Un ungher modest, discuții simple, întîmplări din viața de toate zilele – sînt asemeni unei raze care ne coboară în suflet dintr-o lume depărtată: pentru o clipă uităm de gîndurile și dorințele noastre și scrutăm cu atenție această rază. Chipurile, pe care mai înainte le știam doar după înfățișare, iată că devin transparente și putem vedea inima ce bate înăuntru. Trec cîteva minute, raza dispăre, ne reluăm șirul ideilor, dar aici s-a și schimbat ceva, un lucru a devenit și mai cu neputință, iar altul a ajuns pentru totdeauna de neocolit: inevitabilă e preocuparea pentru ființa umană, oricît de departe de noi s-ar găsi, imposibil este disprețul față de om, indiferent unde l-am întîlni. Cu toată înțelepciunea pe care o dobîndim, cu tot nivelul înalt al capacității noastre de înțelegere, ne oprim cîteodată brusc și ne întrebăm: oare lumea lăuntrică ne este la fel de pură, oare inima ne e la fel de caldă precum a acelor oameni sărmani și nenorociți pe care i-am văzut preț de cîteva minute și i-am reținut pentru totdeauna? Iar spusele apostolului: „cu limba ta vorbească îngerii, dar dacă în cuvintele tale nu este iubire, ele vor fi aramă sunătoare și talger care zdrăngăne” devin mai limpezi ca oricînd; înțelegem că în ele se află măsura binelui și a răului, datorită căreia nu vom pieri niciodată și pe care o adăugăm oricărei înțelepciuni.

1. *Ed. rom.*, vol. 1, pp. 477-491.

Cel ce trezește în noi înțelegerea, acela trezește și iubirea. Pornim pe urmele autorului și coborâm în lumea tulbure a existenței omenești, lume ce ne-a fost pînă acum ascunsă, și împreună cu el observăm ființele vii ce se frămîntă acolo. „Ați crezut că ele au încetat să sufere, că nu mai simt nimic”, ne spune autorul: „ascultați-le vorbele cu atenție, scrutați-le fețele: voi înșivă puteți, oare, să simțiți la fel, oare în momentele de criză găseați la cei din jur aceeași înțelegere, cu care își încălzesc ele sufletele una alteia, în această beznă și în acest frig? Uitați-vă cîtă credință dăinuie în ele, cît de străine sînt de micile văicăreli, cît de rar acuză și cu cîtă răbdare își poartă crucea. Vă închipuiți că acești oameni nu știu altceva decît să mănînce și să muncească, lăsînd în seama voastră gîndurile și dorințele? Nu, în ei trăiesc toate patimile voastre; ei înțeleg multe lucruri care vouă vă scapă. Sînt oameni întru totul asemeni vouă, care au păstrat multe însușiri, pierdute de voi, și care au reușit să acumuleze aproape tot atîta cît voi. I-ați văzut: luați-o acum din loc și, de sînteți în stare, uitați această lume.”

Iar cînd vă opriți șovăitori, se uită la voi insistent și continuă: „de ce nu plecați, ce vă oprește? Luați aminte la ceea ce s-a trezit în voi și nu uitați niciodată în cugetările voastre acest amănunt: *conștiința* trăiește în fiecare om, deci și în ei. Nu mîinile, care au obosit, nici picioarele, cărora le este frig, nici burțile, cărora le este foame, le vedeți voi. Aveți în față milioane de suflete omenești, iar cînd vă trece prin cap că ele trebuie doar încălzite, hrănite și împăcate, amintiți-vă cum ați uitat acum și de somnul și de foamea care vă așteaptă. Am spus tot. Puteți merge să vă ocupați cu filosofia sau cu antichitățile voastre. Voi rămîne cu ei și, dacă nu mă voi pricepe să-i ajut în muncă, le voi împărți și necazurile și poate că într-o zi mă voi bucura de bucuria lor.”

Prin preocupările de istorie și filosofie, pe care le aveți din nou, prin strălucirea întregii lumi a frumosului, care vă țintuiește în domeniul artelor și literaturii, răzbate din acel moment sentimentul unei neliniști și vă amintiți de omul ciudat care v-a condus cîndva în acea lume atît de deosebită de cea cunoscută, și care a rămas acolo, rostind acele cuvinte sumbre. Este oare puternic, și ce va face acolo, în locurile peste care au trecut valvîrtej mileniile și s-a așternut civilizația noastră? În minutele de răgaz, luați în mînă volumele sale de povestiri, pentru a-i scruta cu și mai mare atenție chipul, pentru a-i încerca puterea mușchilor și tăria cugetului.

Vi se perindă prin față șirul nuvelor și povestirilor sale. Lucruri comice ori serioase, din cînd în cînd imposibil de absurde¹: precum un om care, pregătindu-se să spună ceva, împroască mai întîi cu salivă iar apoi scoate cîteva sunete nedeslușite. Dar iată că vorbirea i se stabilizează, uitați ceea ce e de prisos și vă străduiți să prindeți sensul celor spuse. Ce bogăție de sentimente, cîtă înțelegere, cîtă profunzime în interpretarea a ceea ce este mai important din cîte trebuie să priceapă omul. După comica și totodată trista idilă *Inimă slabă* [25]

1. De exemplu, *Un roman în nouă scrisori* și *Gazda*, ambele în: *Ed. rom.*, vol. 1, pp. 306-319, respectiv 350-419.

urmează poezia parfumată a *Noapților albe* [26], după ele patima chinuitoare a unei nuvele nefinalizate, cu muzicantul ei smintit, ce fugea cu fetița sa pe străzile întunecoase ale orașului (*Netocika Nezvanova*). În sfârșit, povestirea plină de o veselie sinceră *Micul erou* [27]; căutăm date suplimentare și citim că a fost scrisă în fortăreață, cu câteva săptămâni înainte de judecată, de sentință și, poate, de execuție [28]. „Da, este un om serios, gândim fără voie, orice ar avea în universul său lăuntric, acest univers e tare, de vreme ce activitatea creatoare nu încetează nici când scriitorul se găsește în fața mormîntului.” Dar, mai curios decît toate e faptul că autorul se mișcă nu doar în acea lume, în care l-am abandonat, ci se înalță încet-încet și-l vedem acum preocupat aproape exclusiv de lumea copilăriei (prințesa Katia din *Netocika Nezvanova*, fiica arendașului din *Un pom de Crăciun și o nuntă* [29]). Privind universul celor mici, luminos și pur, Dostoievski e și el înviorat și senin, precum acolo, în mijlocul celor săraci și umili; e la fel de îngrijorat de soarta copiilor, ca și dincolo, printre oamenii uitați de semeni: cît de bănuitor și de posomorît devine în momentul în care de lumea aceasta a jocurilor se apropie cei maturi. Iată-l pe Iulian Mastakovici cum socotește pe degete anii fetiței și procentele din capitalul acesteia, după la bancă pe numele ei, cifră pe care a aflat-o din întîmplare la serata copiilor:

„– Trei sute... trei sute, șoptea el. Unsprezece... doisprezece... treisprezece și așa mai departe. Șaisprezece – cinci ani! Să zicem că patru la sută fac doisprezece, de cinci ori doisprezece fac șaiszeci, și la acești șaiszeci... Și n-o fi luînd pungașul numai patru la sută! Poate ia opt sau chiar zece...”

Calculul se întrerupe; Iulian Mastakovici se apropie pe vîrfuri de copilul ce se juca și-l sărută pe creștet:

„Ce faci aici, copilă dragă?” șoptește el cu emoție în glas.

Serata se sfîrșește în uimirea însuflețită a oaspeților, în înduioșarea privitorilor, ce asistă la discuția prietenoasă dintre înaltul demnitar și fetița bogatului arendaș. Ochii cititorilor se închid și se redeschid peste cinci ani: o zi mohorîtă (ca întotdeauna la Dostoievski), biserica parohială, o fată încîntătoare, a cărei frumusețe tocmai înflorise și logodnicul care-i iese în întîmpinare. Murmurele mulțimii despre bogăția logodnicei și despre trăsăturile, chiar dacă puțin îmbătrînite, totuși cunoscute ale mirelui, l-au lămurit îndeajuns pe povestitor; el și-a amintit de pomul de Crăciun de la serata de acum cinci ani, de noaptea geroasă din ajunul Anului Nou.

La aceeași petrecere, printre figurile vesele de copii, el remarcă un băiețel cu o privire speriată, fiul guvernantei în acea casă, stăpînit de apriga dorință de a se apropia și a se juca împreună cu ceilalți de vîrsta lui, care se țineau deoparte. Mîntea lui fragedă înțelege deja deosebiri de situație, însă firea de copil îl îmbie să le încalce. E sfios și slugarnic – o seară plină de veselie ca aceasta nu se va mai repeta curînd – și iată-l că lipăie către copii, le suportă jignirile, îi lingusește umil, numai să nu-l alunge de lîngă ei. Simțîți că bogăția și fastul sînt ca un voal, rămîn deoparte, și privirea autorului e ațintită în permanență asupra a ceea ce trăiește și se mișcă în spatele acesteia – asupra sufletului omenesc, a primelor suferințe, a greșelilor de început.

„Dar e oare puternic?...” Într-o nuvelă întrucîtva fantastică, ale cărei subiect și ton vor fi reluate apoi în *Umiliți și obidiți*, e povestită întâlnirea dintre un visător însingurat și o fată părăsită de prietenul ei. Ce întrevederi ciudate, ce destăinuiri fierbinți, încărcate de vise, cît de strîns se țin de mîna acești doi oameni solitari și puri. Nu găsești în întreaga noastră literatură o nuvelă care să fi pătruns atît de adînc în universul lăuntric al sufletului uman, de unde nu se mai aude viața oamenilor, nu se mai vede forfoteala lor deșartă. Singurii martori ai celor doi sînt nopțile fără lună, și totuși luminoase, tipice nordului; ei înșiși se privesc: o conștiință curată pe o alta. Dar iată că o umbră se strecoară în preajma lor pe cînd el îi spunea cuvinte dezlîinate, arătînd spre cer. Era cea de-a patra noapte, a patra lor întâlnire. Ea se lipește de el, mîna îi tremură. Glasul cunoscut, pe care îl iubise atît de mult, pe care se obișnuise să-l asculte smerită, o cheamă: se năpustește strigînd la cel pe care credea că l-a pierdut pentru totdeauna – la fericirea ei destrămată, cu speranță în redeşeptarea, în reîntoarcerea dragostei aprinse. Visătorul rămîne singur; se întoarce acasă. Ce îmbătrînite i se par toate în stingherul său ungher – îmbătrînit el, el însuși, îmbătrîniți pereții camerei, îmbătrînită casa vecină. Într-o scrisoare înflăcărată, ea îi explică totul și-l roagă să nu-i poarte pică, să n-o uite – la fel cum și ea îi va purta o amintire neștersă. Scrisoarea îi scapă visătorului din mîini, își acoperă fața:

„... Sau poate că o rază de soare s-a strecurat pe neașteptate printre norii de ploaie și s-a ascuns din nou; sau, cine știe, în fața mea a licărit trist și rece întreaga perspectivă a viitorului și m-am văzut, peste exact cincisprezece ani, același, ca și acum, îmbătrînit, în aceeași cameră, la fel de singur, cu aceeași Matriona care în tot acest timp n-a devenit cu nimic mai înțeleaptă.

Dar să nu uit ofensa primită, Nastenka!? Să las norul întunecat să acopere fericirea ta senină, lipsită de furtuni; să-ți fac reproșuri amare, să-ți strecor tristețea în inimă, s-o înveninez cu tainice remușcări și s-o îndemn să bată dureros în clipele de bucurie; să strivesc fie și un singur fir din florile gingașe ce ți le-ai împletit în păr, cînd ai mers alături de el la altar... O, niciodată, niciodată! Fie-ți cerul senin, zîmbetul atît de îndrăgit să-ți fie luminos și lipsit de supărări, fii tu însăși binecuvîntată, chiar și o clipă, de fericirea și norocul pe care le-ai dăruit altuia, unui suflet însingurat și recunoscător”¹.

Nu vi se pare că aceste cuvinte au fost țesute din raze de lună? Sălășluiesc în ele aceeași liniște, aceeași autoconstrîngere, aceeași disponibilitate de a fi luminat numai prin fericirea altuia.

Și brusc acest ton: „Sînt un om bolnav... Sînt un om rău. Un ins deloc atrăgător. Îmi dă de furcă, bănuiesc, ficatul”² – se aude un murmur tulbure din subterană. Întoarcem cîteva pagini. „... Sînt convins că nu numai prea multă conștiință, dar orice conștiință reprezintă o calamitate. Acesta-i punctul meu de vedere. Dar deocamdată s-o lăsăm și pe asta. Iată ce v-aș ruga să-mi spuneți: de ce oare eu, ca un făcut,

1. *Ed. rom.*, vol. 2, pp. 57-58.

2. *Ibid.*, vol. 4, p. 128.

tocmai în momentele cînd surprindeam cu maximă atenție subtilitățile «a tot ce e frumos și sublim», cum se spunea la noi, pe vremuri, chiar atunci încetam să fiu conștient și, uite, săvîrșeam niște fapte pe care... ei da, într-un cuvînt, deși poate toți le săvîrșesc... niște fapte pe care eu le săvîrșeam, ca un făcut, tocmai cînd ajungeam conștient în cel mai înalt grad că n-ar fi trebuit să le săvîrșesc? Cu cît mi-era mai limpede ce-i binele sau tot acest «frumos și sublim», cu atît mă afundam mai zdravăn în mocirla mea și cu atît îmi venea să mă împotmolesc pînă la capătul capătului”¹. Frunzărim mai departe „... Rodul direct și firesc al conștiinței este inerția... O repet stăruitor: oamenii și militanții cu fire spontană din pricina asta sînt activi, pentru că-s neghiobi și mărginiți. Cum să vă explic? Uite: mărginiți fiind, ei iau drept cauze primordiale cauzele imediate și pe cele de ordin secundar; în felul acesta se conving mai repede și mai lesne decît alții că au găsit motivarea absolută a lucrului cu care se îndeletnicesc; așadar, se liniștesc; or, acesta-i lucrul de căpetenie. Pentru a porni la acțiune, trebuie, vezi bine, să fii mai întîi absolut liniștit, să nu-ți rămînă pic de îndoială. Dar cum să mă liniștesc eu, bunăoară? Unde-mi afl eu cauzele primordiale, pe care să mă bizui, unde-mi găsesc temeiurile? De unde să le iau, mă rog? Fac exerciții de gîndire și, drept urmare, orice cauză primordială îmi aduce aminte imediat de o alta, și mai primordială; și așa mai departe, la nesfîrșit. Tocmai aici e esența oricărei conștiințe, a oricărei meditații. Avem de-a face, iarăși, cu legile naturii”.

Ies la iveală mărturii rușinoase și o dialectică genială, apar acele de aur pe care Cleopatra, cea cuprinsă de urît, le înfingea în pieptul roabelor sale, e călcată în picioare „poezia” cunoscutelor versuri:

Cînd chiar din bezna rătăcirii
Cu-arzîndul verb al stăruirii
Eu sufletul căzut ți-am scos... [30]

și peste trupul sleit de puteri al fetei, renăscute și apoi chinuite, se năpustește o figură mîrșavă, fără chip și nume, și strigă: „sînt om”².

Da, veți gîndi, e un om tare. Sufletul în care s-au zămislit atîtea sunete și chipuri distincte, și toate aceste idei, e în stare să lupte cu tot ceea ce-i este dat omului să înfrunte. Se prea poate să nu fie ascultat, să nu fie înțeles: nici un profet nu va reuși să transforme firele de nisip ale pustiei în ascultători sensibili. Numai că pe cîmpurile nemărginite ale istoriei nu va fi de-a pururi nisip – și atunci va sosi vremea secerișului.

Concomitent cu acest scriitor, care ne captivează într-afît, se manifestă și alții. Iată-l pe Gonciarov, îngîndurat în visul lui, cu dragostea lui artistică pentru om, în lumina strălucitoare a soarelui, în mijlocul

1. *Ibid.*, pp. 131-132.

2. *În legătură cu lapovița*, din *Însemnări din subterană*, în *Ed. rom.*, vol. 4, pp. 58-233, Cu această operă, una dintre cele mai profunde ale lui Dostoievski, singura analogie o reprezintă *Nepotul lui Rameau* de Diderot. Schița inițială a caracterului „eroului din subterană” o reprezintă, dar exclusiv pe latura comică, Foma Fomici din nuvela *Satul Stepancikovo și locuitorii săi* (*Ed. rom.*, vol. 2, pp. 375-590).

nesfârșitei lumi a lui Dumnezeu, iată-l deci cum, nebăgînd de seamă nici acest soare, nici această lume, urmărește un singur colțisor al ei și își desenează încet modelul complicat. Iată-l pe agitatul și subredul Turgheniev, care este atît de talentat, care a gîndit atît de mult, că ne introduce în universul plin de vrajă al cuvîntului său, iată cum strecoară memorabilele sale idei, cum creează o serie de chipuri destul de palide și, totuși, întotdeauna atrăgătoare. În sfîrșit, iată-l și pe Tolstoi, pentru a cărui forță se pare că nu există limite, cum desfășoară vasta panoramă a vieții omenesci, pretutindeni unde aceasta a luat forme concrete. Stăm la îndoială; adînciți în realizarea misiunii lor, neabătîndu-se nici un moment de la menirea pe care o au, marii artiști pomeniți mai sus îi atrag cu o forță irezistibilă pe toți ceilalți. În comparație cu operele lor, cît de greșite sînt creațiile scriitorului pe care am fi dorit să-l urmăm: imaginile sale sînt adesea denaturate, discursului său îi lipsește armonia, ca și cum am avea în față un crîmpei de haos căruia încă nu i s-au aplicat măsura și numărul sau, mai bine spus, în care s-au amestecat, parcă, toate numerele și toate unitățile de măsură. Șovăiala noastră e și mai puternică în clipa în care privim lumea lui Tolstoi: aici nu doar splendoarea inexprimabilă a creației ne atrage, ci este altceva, cu mult mai profund și mai susținut. Pentru noi e limpede că scriitorul a pătruns în misterele eleusine ale naturii, că, lipindu-se strîns de Mama-glie, din care-și trage seva tot ce e viu, ascultă sunetele surde, scrutează umbrele obscure. El se străduiește să prindă tîlcul fiecărei nașteri și al fiecărei morți, în cadrul îngust al cărora este zăvorîtă biata existență umană. Numai că vechile legende ne spun că și acolo, în adevăratul Eleusis [31], sensul vieții și al morții era dezvăluit celor inițiați numai indirect, în forme alegorice. După cît se pare, omului îi este hărăzit pentru totdeauna să se limiteze doar la asta.

Oricît de captivantă ar fi lumea frumosului, există ceva și mai atrăgător: e vorba de prăbușirea sufletului omenesc, de strania dizarmonie a vieții, ce înăbușă puținele ei sunete armonioase. Sub formele acestei dizarmonii curg rîurile de aur ale destinului omenirii. Și, dacă privim literatura universală, vom vedea că nici un scriitor nu a fost preocupat atît de sincer de cauzele acestei lipse de armonie precum cel ales de noi. De aceea, cu tot haosul creației sale, nu vom găsi la nimeni o asemenea integritate și plenitudine; există în ea ceva profanator și totodată religios. El nu-și alege din natură un tablou pentru a-l îndrăgi și reproduce; îl interesează doar întrețeserea tuturor acestor tablouri; asemeni unui analist obiectiv, le scrutează și vrea să afle de ce întreaga imagine a lumii lui Dumnezeu este atît de denaturată și falsă. Prin această analiză el a adunat în sine, într-un mod inexplicabil, sentimentul dragostei celei mai fierbinți pentru toți cei ce suferă. Parcă acea denaturare vizibilă pe fața lumii lui Dumnezeu s-a răsfrînt profund asupra lui însuși, i-a afectat universul lăuntric și, ca nimeni altul, a simțit intens toate suferințele pe care „ființa adevărată” le poartă în sine și s-a apropiat de înțelegerea esenței ei ascunse. De aici rezultă marele grad de subiectivitate al operelor sale, caracterul lor pasionat: el nu din afară ne cheamă să mergem și să împărțim cu el interesele,

de care ne putem ocupa, așa cum ne ocupăm de toate celelalte, glasul lui ajunge la noi parcă din depărtare, iar atunci când ne apropiem, vedem o ființă ciudată și singuratică, acolo unde nu mai există nimeni altul, și ea ne vorbește despre chinurile insuportabile ale naturii omenești, despre imposibilitatea de a le suporta și despre nevoia de a găsi o cale pentru a le depăși. De aici și tonul bolnăvicios al tuturor operelor sale, absența în cadrul lor a armoniei exterioare a părților, iar lumea nepotolitei suferințe, pe care o dezvăluie el, se împletește cu ideea cauzelor ei de neînțeles, a scopurilor ei de nepătruns.

Tocmai acest lucru conferă operelor lui un sens etern, o valoare nemuritoare. Ar fi un anacronism să examinăm astăzi caracterele înfățișate de Turgheniev, spre exemplu, chiar dacă de la crearea lor nu a trecut prea multă vreme: ele au răspuns intereselor aceluia moment, au fost înțelese la timpul respectiv, iar astăzi păstrează un farmec exclusiv artistic. Le iubim ca pe niște chipuri vii, dar în ele nu mai avem nimic de ghicit. Cu totul altceva întâlnim la Dostoievski: neliniștea și îndoiala, revărsate în scrierile sale, sînt neliniștea și îndoiala noastră, și astfel vor rămîne pentru totdeauna. În perioadele în care viața este deosebit de ușoară ori când greutățile ei nu sînt conștientizate, acest scriitor ar putea fi uitat cu totul, iar cărțile lui necitite. Dar, de fiecare dată când, pe parcursul vieții istorice, va apărea ceva incomod, când popoarele vor fi cutremurate sau tulburate de ceva, numele și chipul scriitorului care a meditat atîta la aceste probleme va renaște cu o forță intactă.

Acolo unde ne invită el – în lumea denaturării și a suferinței, la examinarea cusăturilor înseși cu care este consolidată natura – se poate ajunge cu adevărat, dacă uităm și lumea frumosului, descoperită prin arte și poezie, și sferele reci ale științei, mult prea depărtate de bietul nostru pămînt pe care nu-l putem uita nicicum. Pentru că a merge acolo înseamnă a satisface cele mai intime dorințe ale propriului suflet, căruia suferința îi este cumva apropiată, care simte o atracție inexplicabilă față de ea; iar a avea un asemenea scop înseamnă să răspunzi la marea întrebare a cugetului omenesc, pe care acesta o pune neconținut prin toate distracțiile pe care încearcă să i le ofere știința și filosofia.

IV

În 1863, Dostoievski părăsește pentru cîteva zile Parisul, unde-și petrecea pe atunci timpul¹, pentru a vizita Londra și expoziția mondială organizată acolo. Într-un articol nesistematic ca formă, însă concentrat și perfect coerent, scriitorul dă glas impresiilor pe care i le-a lăsat acel oraș „agitat zi și noapte și nesfîrșit ca marea”, cu zgomotul strident al mașinilor sale, cu șinele trecînd peste acoperișurile caselor, cu mișcările

1. Era prima lui călătorie peste hotare. Impresia sa despre Europa o exprimă direct în *Însemnări de iarnă despre impresii de vară* și, indirect, în multe din romanele sale, în care opinia sa cu privire la cele văzute a fost exprimată chiar mai elocvent și mai amănunțit. A se vedea și romanul *Adolescentul*, ale cărui pagini au o semnificație autobiografică importantă.

lui haotice și cu măreția proiectelor sale. „Infecța Tamisă, aerul îmbâcsit de miros de ulei, imensele parcuri și scuaruri, cartierele cumplite ale orașului, precum Whitechapel, cu locuitorii aproape goi, flămânzi și sălbatici” – totul s-a cristalizat la Dostoievski într-un tablou integru, ale cărui părți constituente sînt inseparabile. Ca pretutindeni, în afara intereselor personale de moment, el meditează la sensul general, la semnificația eternă a tabloului: „Simțiți forța îngrozitoare ce a unit aici, într-o singură turmă, acești oameni fără de număr, sosiți din toate colțurile pămîntului; percepeți uriașa idee; vă dați seama că *aici ceva a și fost atins, că aici e o victorie, un triumf...* Vă cuprinde deodată frica. *N-o fi, oare, acesta idealul înfăptuit?* gîndiți; n-o fi aici sfîrșitul? N-o fi aceasta, în fond, *«singura turmă...* [32] Vi se taie respirația: totul e atît de sărbătorec, de triumfător, de mîndru. Priviți aceste sute de mii, aceste milioane de oameni, *curgînd supuși încoace de pe întreg pămîntul* – oameni veniți *cu un singur gînd*, îmbulzindu-se în tăcere, îndărătnic, fără cuvinte, în acest colosal palat (e vorba de Palatul de Cristal al expoziției), și simțiți că aici *s-a petrecut ceva definitiv*, s-a petrecut și s-a încheiat. *E un tablou biblic, ceva despre Babilon, o profecie din Apocalipsă, ce se înfăptuiește văzînd cu ochii*. Simțiți că e nevoie de o împotrivire și de o negare spirituală continuă pentru a nu ceda, pentru a nu fi biruiți de impresie, a nu vă închina în fața faptului și a nu diviniza pe Baal, *adică de a nu primi ceea ce există drept ideal*”¹.

În tot ceea ce se dezvăluie privirii sale el caută cu atenție fenomenele originale și, prin urmare, puternice; tot ce e împrumutat, așadar, slab, scapă observațiilor sale. La Roma a ținut să-l vadă pe papă, la Londra, însă, nici nu s-a uitat la Catedrala Sf. Pavel. A vizitat, în schimb, „sabatul negrilor albi”, cum numește el noaptea de sîmbătă spre duminică în cartierele muncitorești ale orașului: „O jumătate de milion de muncitori și muncitoare cu odraslele lor se revarsă asemeni unui fluviu și sărbătorec întreaga noapte, pînă la cinci dimineața, *mîncînd și bînd pentru întreaga săptămîină*. Aici își aduc oamenii economiile din cursul celor șase zile de lucru, *tot ce-au cîștigat muncind pe brînci, cu sudalme...* Gazul arde cu flacără mare și luminează strălucitor străzile. *Ca și cum balul s-ar organiza pentru acești negri albi*. Mulțimea se înghesuie pe străzi și-n tavernele deschise. Ei aici mîncă și beau. Prăvăliile de bere sînt împodobite asemeni palatelor. O beție generală, *însă lipsită de veselie, apăsătoare – și totul e cumva ciudat de tăcut*. Numai cîteodată certurile și încăierările scîldate în sînge tulbură această tăcere suspectă care vă umple de tristețe sufletul. Toată această mulțime se grăbește să se îmbete cît mai repede, pînă la uitare de sine... Femeile nu rămîn mai prejos și se îmbată împreună cu bărbații; copiii aleargă, se tîrăsc printre ei”². Scriitorul observă că în această uitare de sine există ceva „sistematic, docil, *încurajator*”. Cu spiritul său sintetic, el se străduiește să surprindă și semnificația ascunsă a acestui fapt, să facă o legătură cu cele văzute ziua, atît de mîndre în

1. *Însemnări de iarnă despre impresii de vară*, cap. 5: Baal, in *Ed. rom.*, vol. 4, p. 89.

2. *Ibid.*, p. 90.

finalitatea, în desăvîrșirea lor: această istovire, această destrăbălare posomorită, această dorință de a uita de sine, fie și pentru cîteva ceasuri pe săptămînă, toate la un loc îi sugerează imaginea a milioane de suflete, *încise într-un ungher al turnului zidit*, care, ce-i drept, aproape că atinge cerul și, de aceea, apasă atît de teribil pămîntul! Pentru acești paria „multă vreme de-acum încolo nu se va împlini prorocirea, multă vreme nu li se vor da ramuri de măslin și veșminte albe, și multă vreme vor mai geme ei la picioarele tronului Celui-de-Sus: «Pînă cînd, Doamne?»”¹.

Imaginile biblice sînt doar remarcabile generalizări ale acestor fapte, pînă la care au putut ajunge istoria și filosofia; „ramurile de măslin și veșmintele albe” sînt simbolurile dorinței de bucurie și de lumină pentru milioanele de suflete oprite, astăzi accesorii indispensabile ale unor mașini monstruoase, accesorii ce încă mai posedă resturi absolut inutile de conștiință. Dostoievski înțelege acest lucru în toată integralitatea și complexitatea sa: el observă nu picioarele, rebegite de frig, nu mîinile, sleite de puteri; el observă omul care e asuprit și întreabă: oare această ființă nu e tot atît de demnă și însetată de fericire sufletească precum noi, cei ce nu putem trăi fără ea?

Însă acestea sînt doar ființe asuprite, ce încă n-au fost alterate: în ele chipul lui Dumnezeu s-a estompat, dar, cel puțin, n-a fost denaturat. Dostoievski a vizitat cartierul Hay-Market, unde noaptea se adună cu miile femeile ușoare. Străzi viu luminate, cafenele împodobite cu oglinzi și aurărie, ce servesc și ca „locuri de adunare, și ca refugii; ți-e frică să pătrunzi în această mulțime. Și cît de ciudat e ea alcătuită! Întîlnești aici și femei bătrîne, și femei frumoase, în fața cărora stai locui. Nu găsești în întreaga lume o asemenea frumusețe feminină ca a englezoaicei. Nici nu încap pe trotuare, se revarsă pe străzi, într-o mulțime compactă, densă. Ele toate își așteaptă prada și se năpustesc cu un cinism nerușinat asupra primului întîlnit. Vezi aici și toalete scumpe, strălucitoare, și zdrențe, și, în genere, o mare diferență de vîrstă – totul amestecat. În această mulțime își fac loc și vagabondul bețiv, și bogătașul de neam ales. Răsună înjurături, se aud certuri, chemări în gura mare, dar și invitația șoptită, stinsă a vreunei frumoase ce nu și-a pierdut încă sfiala. Și cîtă frumusețe uneori!” Autorul descrie înfățișarea uimitoare a unei fete, cu o față gînditoare, cultă; bea gin la masă cu un tînăr, ce nu părea un vizitator obișnuit al cartierului respectiv. „În privirea ei minunată, întrucîtva mîndră, stăruia ceva tainic, ceva îngîndurat și trist. Prin educație se afla, nu putea să nu fie, mai presus de această mulțime de femei nefericite; altfel ce-ar mai însemna fața unui om?”² Se vedea că tînărul o căutase aici ori că fusese o întîlnire prestabilită. Amîndoi sedeau cufundați în gînduri, triști, vorbeau puțin, cu lungi pauze între cuvinte; ceva important rămînea, se pare, nespus. Într-un tîrziu tînărul s-a ridicat, a plătit consumația, i-a întins fetei mîna și a plecat; ea, cu pete purpurii pe față-i palidă, ieși în urma lui și se pierdu în mulțimea de prostituate. „În Hay-Market am

1. *Ibid.*, p. 91.

2. *Ibid.*, pp. 91-92.

*văzut mame care-și aduceau fiicele, încă fragede, spre a se vinde. Fetițe de vreo doisprezece ani te prind de mână și te roagă să le urmezi. Mi-amintesc, am văzut o dată o fetiță, nu mai mare de șase ani, toată în zdrențe, murdară, desculță, băută, frântă de oboseală: corpul ce i se întrezărea prin rupturile hainelor era plin de vînătăi. Mergea parcă fără să-și dea seama, fără grabă, rătăcind Dumnezeu știe de ce prin mulțime: îi era, poate, foame. Nimeni n-o lua în seamă. Dar, ce m-a uimit cel mai tare, mergea arătînd atîta durere, atîta disperare pe chip, încît era nefiresc, cumplit de sîșietor să vezi această mică ființă că duce pe umeri și ea atîtea blesteme, atîta suferință. Își clătina, dintr-o parte în alta, capul ciufulit, preocupată, parcă, de ceva grav; își desfăcea mîinile mici, gesticula, le împreuna, apoi și le trăgea brusc spre pieptu-i gol. M-am întors și i-am dat o jumătate de șiling. A apucat moneda de argint, m-a privit în ochi sălbatic, cu o uimire pătrunsă de teamă și, brusc, a rupt-o la fugă, temîndu-se, pesemne, să nu-i iau banii îndărăt*¹.

Am putea și noi repeta: „pînă cînd, Doamne?” Expoziția universală, Palatul de Cristal, undeva, prelegerea unui celebru fizician cu o strălucită experiență – merită, oare, toate acestea nefericirea minusculei creaturi, ce se lovea cu mînuțele-i uscățive peste piept, și a acestor femei, ce-și oferă spre vînzare fiicele minore primei persoane care le oferă o monedă pentru aceasta? Vor zice: „așa a fost dintotdeauna, ba chiar mai rău”; o spun ca să se justifice, și dau drept exemplu canibalismul popoarelor sălbatic, nedorind să se refere la cel căruia noi sîntem datori, se pare, să-i suportăm răutatea, otrava specifică civilizației. Nu este adevărat, n-a fost dintotdeauna așa. Poporul ce trăia ascultînd de poruncile Domnului nu practicase nici canibalismul, nu avea nici mame care să-și vîndă fiicele: în sînul acestuia erau mame care adunau spice, într-adins lăsate pe cîmp de către cei bogați². Și aceasta nu s-ar fi întîmplat la noi, *n-ar fi putut să se întîmple*, dacă acele cuvinte lăsate nouă: „Căutați *mai întîi* împărăția lui Dumnezeu și celelalte vi se vor adăuga vouă” nu le-ar fi citit de la coadă, nu le-ar fi folosit de-a-ndoaselea.

„Însă, după ce se sfîrșește noaptea și începe ziua, același spirit mîndru și întunecat se înalță din nou, regește, peste imensa urbe. Nu pare îngrijorat de cele petrecute noaptea, și nici de cele ce vede în jurul său ziua. Baal domnește și nici măcar nu cere supunere, pentru că e sigur de ea. Încrederea lui în sine e nemăsurată: *el împarte disprețuitor și calm, pentru a scăpa de obligații, pomana organizată*. El nu-și ascunde unele fenomene barbare, suspecte și chinuitoare ale vieții. Sărăcia, suferința, murmurul și îndobitocirea gloatei nu-l ating cîtuși de puțin

Tuturor acestor fapte, ca și grijii în privința lor, li se poate aplica următoarea formulă: în procesul firesc al oricărei evoluții, *bunăstarea ființei care se dezvoltă e scop*; astfel, copacul crește pentru realizarea plenitudinii formelor sale, și același lucru e valabil pentru orice altceva. Din toate procesele observate în natură, există unul singur în care

1. *Ibid.*, pp. 92-93.

2. Vezi *Cartea Rut*.

3. *Ed. rom.*, p. 94.

legea este încălcată: procesul istoriei. *Omul* e cel ce se dezvoltă în cadrul lui și, prin urmare, el *este scop*; dar numai ca idee, ca iluzie: *în realitate el e mijloc, iar scopul îl reprezintă instituția, complexitatea relațiilor sociale, înflorirea științei și artelor, forța industriei și a comerțului*¹. Toate acestea se dezvoltă impetuos și niciodată nu-i va trece prin minte sărmanului om să nu le permită să treacă peste el, să nu se întindă în fața carului triumfal al lui Baal și să nu-i stropească roțile cu sângele său². Popoarele se aștern unul după altul; strivind milioane de suflete în țara sa, carul pornește spre alte meleaguri, pînă la acei canibali care se mîncă unul pe altul cu naivitate, în solitudinea lor, și pe care se pregătește acum, după cît se pare, să-i devoreze dintr-o dată Europa.

În persoana lui Dostoievski, remarcabila capacitate de generalizare s-a contopit într-un chip uimitor cu fina percepere a tot ceea ce e particular, individual. De aceea, el nu numai că a înțeles sensul general, profund al evenimentului istoric, ci a resimțit și insuportabila groază generată de acesta, ca și cum el însuși ar fi trăit toată acea suferință personală ce ia naștere prin încălcarea legii fundamentale a dezvoltării. Imediat după publicarea *Însemnărilor de iarnă despre impresii de vară*³ apar umbrele *Însemnări din subterană*⁴, despre care am pomenit deja.

1. Există în istorie un exemplu extrem de potrivită explicării acestei idei: în Germania, pe timpul revoltelor țărănești, se răspîndise simțitor dreptul roman, înlocuind obiceiurile juridice de tip feudal din partea locului. Povara resimțită din pricina lui în rîndul populației era atît de mare, încît răsculații, nepricepuți într-ale juridicii, oameni simpli, reclamau, printre altele, eliminarea dreptului roman din practică. Dar cine pune la îndoială că, fiind drept, ca și obiceiurile judecătorești medievale, el depășește cu mult nu numai aceste obiceiuri, ci, în general, tot ceea ce a apărut vreodată de-a lungul istoriei în materie de drept. De aceea, răspîndirea lui ulterioară n-a conținut, ci a devenit un proces firesc și, să zicem, inevitabil. Acest caz demonstrează că *desăvîrșirea* unor domenii aparte ale vieții nu este neapărat legată de diminuarea suferințelor umane, că *perfecționarea* are o legătură internă și este *autonomă*, și din această cauză se produce în istorie independent de orice altceva.
2. Un exemplu particular poate nuanța și în acest caz procesul general istoric: 1) este necesar ca într-o țară, pentru susținerea poziției ei pe plan internațional, să existe cîteva sute de mii de bărbați care să se ocupe special cu arta militară, și, pentru ca pregătirea lor să fie fără cusur, ei trebuie eliberați de problemele familiale; 2) trebuie ca oamenii ce mențin țara la apogeele înfloririi ei spirituale și materiale să se pregătească atît cît se poate de bine în vederea îndeplinirii misiunii lor și să pătrundă cît mai adînc în lumea complexă și dificilă a științelor pure ori aplicate. Se formează un uriaș contingent de oameni pentru care familia e convenabilă și posibilă doar la o vîrstă înaintată. Din motive pe care ar fi inutil să le explicăm, apare și un contingent corespunzător de femei nemăritate, cu deosebirea că pentru reprezentanții primului familia e ceva tîrziu și absența ei temporară ține de comoditate, în vreme ce pentru componentele celui de-al doilea ea devine ceva închis pentru totdeauna, femeile apărînd drept un mijloc lipsit de personalitate pentru traiul comod al altora. Așa cum un rîu mare absoarbe pîraie și pîrîiașe și prin evaporarea apelor sale dă naștere umezelii și ploii – ce se va vărsa, în cele din urmă, tot în el –, tot astfel acestui mare torrent de existențe lipsite de familie i se alătură mulți alți mici afluenți, generați în mare măsură, pur și simplu, de imensitatea lui, de ușurința, de comoditatea pentru fiecare și de caracterul lui obișnuit.
3. *Însemnările de iarnă despre impresii de vară* apar în 1863, în revista „Vremea”.
4. Sînt publicate în numerele 1, 2 și 4/1864 ale revistei „Epoha”.

Lectura lor naște involuntar ideea necesității la noi a unor ediții critice, unde operele să fie comentate nu sub aspectul formei și al genezei (studii de acest fel avem deja), ci sub aspectul conținutului și al semnificațiilor acestora, pentru a rezolva, în sfârșit, problema: e plauzibilă ideea enunțată, ori e mincinoasă, și de ce?, și anume a o rezolva cu eforturi cumulate, amănunțit și exact, cum e posibil numai în știință. *Însemnările din subterană*, spre exemplu, sînt importante prin fiecare rînd, aproape că nu pot fi raportate la formule generale; totuși, afirmațiile expuse în text nici un om care gîndește nu le poate lăsa fără explicație.

N-a existat în literatura noastră un scriitor ale cărui idealuri să fie atît de categoric delimitate de realitatea curentă. A o menține și a o corecta pe alocuri – o asemenea idee n-a stat în intenția lui Dostoievski nici măcar o clipă. Dată fiind structura generalizatoare a minții sale, el s-a concentrat cu tot interesul asupra răului ce se ascunde în alcătuirea generală a vieții apărute istoricește; de aici ostilitatea și disprețul scriitorului față de orice speranță de a îmbunătăți ceva prin intermediul schimbărilor individuale, de aici dușmănia sa față de grupările progresiste și de adepți ai occidentalismului de la noi. Observînd doar generalul, el trecea direct de la realitate la extrem în idee, și primul lucru pe care-l găsea aici era încrederea de a înălța, cu ajutorul minții, edificiul vieții omenești la o asemenea perfecțiune, încît acesta să aducă alinarea ființei umane, să ducă la bun sfârșit procesul istoric și să elimine suferința. Critica acestei idei străbate întreaga sa creație; pentru prima dată și, în plus, cu deosebită minuțiozitate, ea a fost expusă în *Însemnări din subterană*.

Omul subteranei e un individ retras în sine, ce nu poate suferi viața și care critică cu răutate idealul utopiștilor raționaliști, pe baza cunoașterii exacte a naturii umane, cunoaștere cristalizată în urma observării îndelungate și solitare a propriei persoane și a istoriei.

Înțelesul general al acestei critici ar fi următorul: omul poartă în sine, în stare latentă, un univers complex de predispoziții, de gemeni încă nedescoperiți, iar descoperirea lor va forma viitoarea lui istorie, tot atît de invincibilă pe cît de reală este acum prezența acestor predispoziții în el. De aceea, determinarea istoriei și a sensului ei prin intelectul nostru va rămîne întotdeauna o simplă vorbărie, ce nu are nici o semnificație în fond.

În sfera acestor predispoziții, în măsura în care s-au manifestat de-a lungul istoriei, există atît de multe aspecte inexplicabil de stranii, de iraționale, încît e imposibil de găsit vreo formulă pentru satisfacerea naturii umane. Să reprezinte, oare, *fericirea* principiul necesar alcătuirii acestei formule: nu cumva omul simte uneori nevoia de *suferință*, există oare plăceri pentru care să fi dat Hamlet chinurile propriei conștiințe? *Ordinea* și caracterul planificat nu formează, oare, trăsăturile generale ale oricărei organizări finale a relațiilor dintre oameni: totuși, nu iubim uneori *baosul*, distrugerea, dezordinea chiar mai puternic decît corectitudinea și creația? Poate fi găsit, oare, un om care de-a lungul întregii sale vieți să fi făcut numai *ce e bine* și *se cuvine*, și nu încercă el, oare, limitîndu-se multă vreme numai la asemenea fapte, o *sfîrșeală* ciudată, și nu trece, fie și pentru o scurtă perioadă, la poezia actelor nesocotite?

În sfârșit, va mai avea omul parte de fericire când nu vor mai exista pentru el sentimentul *noutății*, surpriza, tot ce e capricios schimbător, cu care acum, punându-și de acord calea vieții, încearcă multe supărări, dar și altele bucurii? Uniformitatea hărăzită *tuturor* nu contrazice, oare, principiul fundamental al naturii omului – *individualitatea*, iar caracterul fix al viitorului și al „idealului” nu contrazice libera sa voință, dorința de a alege în felul său un lucru sau altul, câteodată chiar în ciuda definiției exterioare, chiar și judicioase? Dar fără libertate, fără personalitate poate fi omul fericit? Păgubit de acestea, în cazul veșnicei absențe a noului, se vor redeștepta în el instincte în stare să desfacă și cea mai stabilă formulă: și omul va dori să sufere, va avea nevoie de distrugere, de sînge, de toate, dar nu și de ceea ce formula i-a sortit pe veci; nu va proceda, oare, asemeni celui care, închis foarte mult timp într-o încăpere bine luminată și încălzită, își taie mîinile spărgînd geamul și iese dezbrăcat în frig, doar pentru a nu mai rămîne în acel loc? Nu cumva această senzație de istovire sufletească l-a dus pe Seneca la intrigă și crimă? Și nu ea o îndemnase pe Cleopatra să înfigă ace de aur în sînii sclavelor negre, privindu-le cu aviditate fața, buzele, ce tremurau în încercarea de a zîmbi, ochii speriați? În sfârșit, stăpînirea *neschimbată* a idealului realizat va satisface, oare, omul, pentru care *a dori, a se strădui, a atinge* constituie o necesitate de neînfîrnt? Oare rațiunea epuizează, în general, natura umană? Nu cumva ea este singura a cărei formulă definitivă i-o poate atribui doar însuși creatorul ei, mintea?

Omul în întregul său este o ființă irațională; de aceea, așa cum explicarea lui deplină nu stă în puterea minții, tot astfel nu stă în puterea ei nici satisfacerea lui. Oricît de tenace ar fi gîndirea omului, ea nu va reuși niciodată să acopere întreaga realitate, va răspunde unui om fictiv, nu celui existent în realitate. În om se găsește latent *actul creator* și el anume i-a dăruit viață, l-a înzestrat cu suferințele și bucuriile sale, pe care rațiunea nu le poate nici înțelege, nici modifica.

În comparație cu raționalul, altceva este misticul. Iar ceea ce e inaccesibil puterii și domeniului științei mai poate fi accesibil religiei. De aici amploarea misticului la Dostoievski, interesul acestuia față de fenomenul religios, cum putem observa în cea de-a doua și mai importantă perioadă a activității sale, ce începe cu *Crimă și pedeapsă*.

V

Dostoievski este recunoscut drept cel mai profund analist al sufletului omenesc. A devenit astfel după ce a văzut în suflet concentrarea tuturor enigmelor asupra cărora meditează omenirea și rezolvarea tuturor dificultăților pe care, de-a lungul întregii sale istorii, nu i-a fost dat să le depășească.

Mai sus, l-am numit pe contele L. Tolstoi artist al vieții în formele ei încheiate, care s-au solidificat; în limitele acestor forme, lumea spirituală a omului a fost epuizată de el cu o perfecțiune inaccesibilă altora: cele mai mici mișcări ale inimii, cei mai greu de observat germeni de gîndire în formele instaurate de viață, de structură spirituală instaurată – toate acestea sînt zugrăvite în operele sale cu o

precizie care nu lasă loc de mai bine. Dar două momente mari ale vieții ce se dezvoltă istoric, nașterea și descompunerea, nu au fost atinse de el; neîndoielnic, aceste momente poartă în sine ceva maladiv, includ adesea ceva incorect și uneori chiar criminal. Tolstoi evită cumva irezistibil toate acestea. Dimpotrivă, Dostoievski este atras irezistibil de ele, îl completează pe contele Tolstoi; în opoziție cu acesta, el este analistul *a ceea ce e încă instabil* în viața și spiritul omului.

Absoluta lui distanțare de realitatea curentă, absența oricăror legături organice cu ea, a simpatiilor pentru ea, reprezintă, desigur, principala cauză, în virtutea căreia el se oprește exclusiv asupra momentelor nașterii și descompunerii. Plin de așteptări sau regrete, el a fost veșnic orientat către viitor sau către trecutul îndepărtat, dar niciodată către prezent. Iată de ce, pentru el, cea mai mare satisfacție a fost să urmărească cum, descompunându-se, moare prezentul sau cum, în interiorul acestei morți, licărește o viață nouă. În lunga serie a romanelor sale, de la *Crimă și pedeapsă* pînă la *Frații Karamazov*, tipurile deja stabile le vedem doar în treacăt, de la distanță; în primul plan se mișcă oameni care nu aparțin nici unei categorii determinate, oameni care sînt îngrijorați și căută, care distrug sau creează.

Din această cauză analiza sa psihică are cîteva particularități: este analiza sufletului uman *în general*, în diferitele lui *stări, stadii, treceri* și nu analiza vieții individuale lăuntrice, izolate și încheiate (ca la contele L.N. Tolstoi). Operele lui nu pun în mișcare, în fața noastră, personaje finalizate, fiecare cu concentrarea sa interioară, ci o serie de umbre ale unei singure entități: sînt parcă diferite transformări, diferite meandre ale unei singure ființe spirituale care se naște sau moare. De aceea meditația, și nu contemplația, este starea principală pe care ne-o provoacă personajele aduse de el în scenă. El deschide în fața noastră tainele conștiinței umane, altfel spus, dezleagă și diseacă în limitele forțelor sale acel nod mistic care este punctul de concentrare a firii iraționale a omului.

Dar, în orice caz, în ordinea apariției intereselor sale, analiza psihică n-a reprezentat decît un aspect secund și condiționat; de fapt, analiza evoluează doar începînd cu *Crimă și pedeapsă*. Suferința umană și legătura ei cu sensul general al vieții au fost pentru el latura principală, care condiționează totul. Tocmai această latură apare deja, dar numai ca imagine, în prima sa operă, *Oameni sărmani*, și tot ea este discutată dialectic în ultima scriere (*Frații Karamazov*).

După cum s-a remarcat deja mai sus, răul originar al istoriei constă în corelația incorectă, în cadrul ei, dintre scop și mijloace: persoana umană, recunoscută doar ca mijloc, este aruncată la rădăcina edificiului în curs de clădire al civilizației și, desigur, nimeni nu poate stabili în ce măsură și pînă cînd poate continua așa ceva. Civilizația a strivit deja clasele de jos, se pregătește să strivească popoarele primitive, uneori prin aer plutește ideea că generația de oameni aflați în viață trebuie sacrificată pentru binele viitorului, pentru un număr nedefinit de generații ce vor veni. Ceva monstruos se săvîrșește în istorie, o fantomă a înșfăcat-o și a deformat-o: pentru ceea ce nu a văzut nimeni, pentru ceea ce doar așteaptă cu toții, se săvîrșește ceva insuportabil: oamenii, care au fost pînă acum întotdeauna mijloc, sînt aruncați, de-acum nu

unul cîte unul, ci cu masele, cu popoarele întregi, în numele unui scop social îndepărtat, care nu s-a arătat pînă acum nici unei ființe, despre care nu putem face decît presupuneri. Și rămîne pentru toți o necunoscută: unde este sfîrșitul acestei situații, cînd își va face apariția, în cel din urmă, omul *ca scop*.

Cu vigoarea acestei idei, care nu se rostește, dar se transpune în practică, Dostoievski, avînd exemple la îndemînă, a intrat în luptă, de asemenea fără a fi foarte conștient de ea, ci doar simțind-o, sesizînd-o.

Critica posibilității idealului definitiv a fost doar prima jumătate a misiunii pe care o avea de îndeplinit. Arătînd caracterul irațional al naturii umane și, prin urmare, *virtualitatea scopului final*¹, el nu s-a ridicat în apărarea demnității relative, ci absolute a omului, a fiecărui individ existent, care niciodată și pentru nimic nu poate fi numai mijloc.

La acestea s-a adăugat și o serie de idei religioase ale lui. Extraordinară și fericită a fost coincidența care s-a dovedit a exista între rezultatul neconținutei sale analize a firii omenești și ceea ce îi pretindeau sarcinile luptei purtate. Această coincidență, arătînd iraționalitatea ființei umane, a dezvăluit la el ceva mistic, care, neîndoielnic, i s-a transmis în însuși actul de creație. Acest fapt concordă în cel mai înalt grad cu necesitatea de a-l considera pe om drept ceva infinit mai înalt decît l-am crezut, ceva religios, sfînt, intangibil. Ca agregat al funcțiilor fiziologice, dintre care una este conștiința, omul se prezintă, desigur, doar ca mijloc, cel puțin ori de cîte ori aceasta este cerința impusă de altă mulțime, mai mare, de agregate fiziologice asemănătoare. Cu totul altceva vedem în el recunoscîndu-i originea mistică și natura mistică: el poartă reflexul luminii Creatorului său, în el este chipul lui Dumnezeu, care nu se întunecă, nu se închină, ci este scump și ocrotit.

Trebuie să observăm că numai în religie se dezvăluie valoarea *persoanei* umane. În cadrul sistemului juridic, *persoana* este doar o funcție, un centru necesar, la care se referă obligațiile contractuale, apartenența proprietății etc.; aici, importanța ei nu este explicată și fundamentată și, dacă este definită într-un fel sau altul, această definire este primară, arbitrară: este o condiție cu care putem și să nu fim de acord. În sistemul juridic, *persoana* poate servi drept obiect al unui contract, și sclavia în general este consecința firească a unui sistem juridic pur. În economia politică, *persoana* dispăre cu totul: acolo există doar forța de muncă, față de care persoana este un accesoriu absolut inutil. Astfel, pe calea cunoașterii, pe calea științei este irealizabilă reinstaurarea *persoanei* în istorie: putem s-o respectăm, dar nu-i absolută nevoie s-o facem, putem s-o și neglijăm, mai ales cînd este de proastă calitate, vicioasă. Dar însăși introducerea acestor condiții subminează caracterul absolut al *persoanei*: pentru greci nu erau buni toți *barbarii*, pentru romani – toți *ne-cetățenii*, pentru catolici – *ereticii*, pentru umaniști – toți *obscuranțiștii*, pentru oamenii anului 1893 – toți *conservatorii*. Acestui caracter condiționat, cu toate ezităările

1. În acest fel, *Însemnările din subterană* alcătuiesc parcă prima piatră unghiulară din activitatea literară a lui Dostoievski și ideile expuse aici formează înființarea fundamentală a concepției despre lume a scriitorului.

și îndoielile sale, îi pune capăt religia: orice personalitate, care este vie, este absolută precum chipul lui Dumnezeu și inviolabilă.

Iată de ce, în problema particulară a sclaviei, în condițiile religiei, aceasta se amplifică pe măsură ce religia slăbea sau era din ce în ce mai deformată; dimpotrivă, în condițiile sistemului juridic, sclavia s-a amplificat o dată cu consecvența, cu puritatea acestuia. În istorie, cel mai teribil a fost cazul poporului roman, cel mai desăvârșit în înțelegerea dreptului: aici sclavii erau sfinșiți și cu carnea lor erau hrăniți peștii din iazuri; relațiile cele mai umane au existat însă la evreii vechi, care aveau o religie severă: acolo, în anii jubiliari, toți sclavii trebuiau să-și reprimească libertatea, adică ei constituiau un obiect de uz temporar, nu de posesiune în sensul strict al cuvântului, nu erau proprietatea stăpînului.

În *Crimă și pedeapsă*, pentru prima dată și cu cea mai multă minuțiozitate¹, este dezvăluită de către Dostoievski ideea importanței absolute a persoanei. În mijlocul suferinței iremediabile, văzînd oameni care pier sau se pregătesc să piară, se indignează inima virtuoasă a eroului principal din roman, și acesta se decide să încalce legea inviolabilității omului. La baza acestei intenții este pusă o dialectică genială; fapta este dusă la îndeplinire. Și imediat după producerea ei, începe relația mistică reciprocă dintre criminal, victimă și toți oamenii din jur. Tot ce se întîmplă în sufletul lui Raskolnikov este irațional; pînă la sfîrșitul cărții, nu știe de ce nu avea voie s-o ucidă pe cămătăreasă. Și totodată, nici noi nu înțelegem cu mintea noastră, dialectic, stările conștiinței lui, însușirile faptei lui. Dar cu toată ființa noastră simțim absolut clar necesitatea tuturor consecințelor ce decurg din fapta săvîrșită. De îndată ce a spart Chipul reflectat al lui Dumnezeu, care, ce-i drept, era deformat de purtătorul lui, a simțit cum pentru el însuși s-a întunecat acest chip și, o dată cu el, întreaga natură. „Nu o bătrînă am ucis, pe mine însumi m-am ucis”, spune el într-un loc. Parcă s-ar fi strămutat ceva în sufletul lui, și această mutație face ca totul să apară în altă lumină și să dispară pe vecie ceea ce știa mai înainte. El a simțit că între el și cei vii, rămași de cealaltă parte a crimei, nu există nimic comun, nimic care să-i unească; și niciodată așa ceva nu va exista. El a trecut de cealaltă parte a ceva, s-a îndepărtat de toți oamenii, ca și cum ar fi ajuns într-un loc unde alături de el nu mai este decît bătrîna ucisă. Nodul mistic al ființei lui, pe care în mod convențional îl numim „suflet”, parcă ar fi unit, printr-o legătură imperceptibilă, cu nodul mistic al celeilalte ființe, a cărei formă exterioară el a spart-o. S-ar părea că s-a pus capăt tuturor relațiilor dintre ucigaș și victimă, însă ele continuă; s-ar părea că relațiile dintre ei și oamenii dimprejur s-au păstrat și doar s-au modificat puțin, însă ele sînt cu desăvîrșire întrerupte. Aici, în această analiză a criminalității, în care parcă se descoperă învelișurile, găoacele sincerității ce acoperă fiecare *eu*, care ba interacionează, ba încetează a mai interacționa, este pusă în lumină marea

1. Astfel, acest roman care, sub aspect literar, este cea mai riguroasă și deci cea mai bună operă a lui Dostoievski, constituie cea de-a doua piatră unghiulară din evoluția concepției lui despre lume. Ideea exprimată pozitiv în acest roman mai este susținută, dar în forme negative, în *Demonii*.

și sfînta lege privitoare la interdicția de a nesocoti ființa umană, caracterul ei absolut. În măsura în care acest fenomen mistic este pasibil nu atît explicitării, cît simplei desemnări prin cuvinte, noi îl putem exprima în felul următor: ceea ce observăm la om, faptele, cuvintele, dorințele, ceea ce știu despre el alții și ceea ce știe el despre sine – toate acestea, deci, nu-i epuizează ființa; în el mai există ceva pe lîngă toate acestea, ceva important, neștiut de nimeni¹. Trebuie să ne atașăm, trebuie să îndrăgim acest ceva important: de aceea îl și iubim cîteodată, în pofida a tot ce vedem la el; dimpotrivă, la om putem urî doar ceea ce este exterior și neimportant, o anumită mutilare pe care și-a făcut-o singur. Dar cînd, confundîndu-le una cu alta sau, mai precis, neștiind că în om, dincolo de manifestările exterioare, mai există și altceva, spargem imaginea lui, atunci spargem un întreg pe care nici măcar nu-l bănuiam. Subit, atingem un aspect fundamental, la care nu ne-am gîndit, și simțim o surpriză, care nu intra în intențiile noastre. Astfel, numai nesocotind personalitatea omului intuim toată valoarea ei: pentru noi se deschide sensul ei mistic și irațional, dar e deja prea tîrziu. Efectuînd o asemenea experiență inutilă, dezvăluind convingător, într-o descriere genială, starea conștiinței criminale, Dostoievski ne-a făcut un mare serviciu istoric.

Propriu-zis, prin rezolvarea acestor două probleme și-a îndeplinit misiunea, în măsura în care aceasta se referea la om ca ființă care suferă și este călcată în picioare. Dar acestea erau urmate de o problemă teoretică și, urmărind-o, el a pătruns în domeniul nemărginit de cercetare a ceea ce numim cusături ale universului. Prima străfulgerare a acestei năzuințe a gîndirii o găsim deja în *Crimă și pedeapsă*.

În scena inexprimabil de gravă dintre Raskolnikov și Sonia, petrecută în camera fetei, i-a spus că există posibilitatea ca ea să se molipsească de ceva și să se îmbolnăvească, așa că va pieri și familia de dragul căreia își vinde trupul:

„ – Dar să economisești nu se poate? Să strîngi bani albi pentru zile negre? întrebă el deodată, oprindu-se în fața ei.

– Nu, șopti Sonia.

– Sigur că nu. Dar ai încercat? adăugă el aproape cu ironie.

– Am încercat.

– Și n-ai reușit. Sigur că da! Nici n-are rost să mai întreb!

Și iarăși începu să se plimbe prin cameră. Mai trecu aproape un minut.

– Nu primești în fiecare zi?

Sonia se fistici și mai tare și se înroși la față.

– Nu, șopti ea, cu un efort chinuitor.

– Cu Polecika (sora ei cea mică) tot așa se va întîmpla, cu siguranță, spuse el deodată.

– Nu! Nu! Nu se poate, nu! strigă cu disperare Sonia, de parcă ar fi rănit-o cineva cu cuțitul. Dumnezeu, Dumnezeu n-o să îngăduie o grozăvie ca asta!...

1. Faptele de atavism și, de asemenea, faptul nașterii unui geniu din părinți obișnuți dezvăluie și prezența reală în om a unor aspecte necunoscute nici lui, nici altora.

– Păi alte grozăvii le îngăduie!

– Nu, nu! Pe ea Domnul o s-o apere, Domnul!... – repetă ea, nedîndu-și seama ce face.

– Păi poate *că Dumnezeu nici nu există*, îi răspunse Raskolnikov cu un fel de răutate, rîse și o privi. Deodată, Sonia se schimbă teribil la față¹.

În același roman, între Raskolnikov și *alter ego*-ul său, care este cea de-a doua jumătate a lui, nefastă, adică Stavroghin, are loc o discuție pe marginea temei fantomelor și a vieții de dincolo de mormînt.

„– Sînt de acord, spune Svidrigailov, că fantomele li se arată numai celor bolnavi; însă asta nu face decît să demonstreze că fantomele *nu există* ca atare. Fantomele sînt, ca să zic așa, crîmpeie și bucăți din cealaltă lume, temeiul ei. Firește, omul sănătos n-are de ce să o vadă, pentru că omul sănătos este omul cel mai terestru și, prin urmare, trebuie să-și trăiască numai viața de aici, pentru deplinătate și pentru ca să fie ordine. Ei bine, dacă s-a îmbolnăvit cîtuși de puțin, dacă s-a dereglat cît de cît ordinea normală, pămîntească din organism, îndată începe să se manifeste posibilitatea lumii celeilalte, și cu cît e mai bolnav, are parte și de contacte mai multe cu lumea cealaltă, așa că, atunci cînd omul moare de tot, se și mută de-a dreptul pe cealaltă lume. De mult m-am gîndit la asta. Dacă crezi în viața viitoare, poți crede și în aceste raționamente.

– *Nu cred în viața viitoare*, spuse Raskolnikov. Svidrigailov stătea îngîndurat.

– Ce-ar fi dacă *acolo* n-ar exista decît *păianjeni sau ceva în genul acesta*, spuse el deodată.

«E smintit», gîndi Raskolnikov.

– Ne tot închipuim veșnicia ca pe o idee pe care n-o putem înțelege, ca pe ceva imens, imens! Dar de ce mă rog trebuie să fie neapărat imens? Dacă deodată, imaginează-ți și dumneata, acolo ar fi o cameră, cam cît o baie clădită din bîrne; o chichineață afumată, cu păianjeni prin unghere – și asta să fie toată veșnicia. Știi dumneata, uneori mi se năzare cam așa ceva.

– Și chiar, chiar nu-ți imaginezi ceva mai liniștitor și mai drept decît asta? strigă cu durere Raskolnikov (mai înainte nu voia să vorbească nimic cu Svidrigailov).

– Mai drept? Dar cum să știi, *poate asta este drept*, și, știi dumneata, eu așa aș fi făcut-o dinadins, răspunse Svidrigailov, surîzînd vag.

Auzind acest răspuns nerușinat, Raskolnikov se simți cuprins de un fior de gheață².

Simțim atmosfera înăbușitoare a unor ciudate idei și sentimente. Dacă în același roman există o dialectică ce justifică crima și totuși în întregul său, sufletul este pedepsit pentru ea, aici vedem o dialectică

1. *Crimă și pedeapsă*, în *Ed. rom.*, vol. 5, p. 303. Sensul teribil al cuvintelor despre „încercarea de a economisi” constă în *graba*, în *lăcomia* de desfrîu pe care îl face și este nevoită să-l facă această față depravată numai din exterior. Aici Dostoievski, cu o suferință infernală, urmărește cum nevoia fizică, lovind în suflet, parcă îl găurește și-l desface pentru a pătrunde în el un viciu deja lăuntric.

2. *Ibid.*, pp. 272-273.

ce se înalță pînă la recunoașterea „lumii celeilalte”, iar simțirea – în privința răsplatei veșnice – coboară pînă la cine știe ce păianjeni. „Făptura tremurătoare”, cum este aici numit omul de două ori, nici prin meschinăria crimelor, nici prin virtuțile sale inutile nu merită nici mai mult, nici mai puțin decît atît.

Ulterior, problema religioasă nu va mai dispărea din operele lui Dostoievski: în fiecare roman o atinge, dar o face în așa fel, încît simțim că doar o amînă pînă în momentul cînd va fi în stare s-o trateze fără piedici, fără grabă și liber. În sfîrșit, acest moment a venit și a apărut romanul *Frații Karamazov*.

VI

Însăși perioada cînd a apărut acest roman a fost semnificativă în cel mai înalt grad: erau ultimii ani ai domniei precedente. Comploturile anarhiștilor, ezitățile guvernului, presa zgomotoasă și influentă – toate acestea răsplineau în societate neliniște și așteptare. Lupta dintre diferitele grupări atinsese tensiunea maximă, dar aceea dintre ele care a coincis cu orientarea de două secole a istoriei noastre – ne referim la gruparea occidentalistilor și adepților reformei – se bucura de o dominație nemărginită în literatură și societate. De faptul că toate speranțele și aproape toate revendicările grupării în cauză erau sortite să se îndeplinească se îndoiu propriu-zis foarte puțin chiar și adversarii ei; și toate eforturile pe care ultimii le puteau depune erau îndreptate spre o amînare cît de mică a triumfului acesteia.

Tocmai acum, aproape unul după altul, și-au rostit cuvîntul definitiv cei trei scriitori foarte influenți: Turgheniev, contele Tolstoi și, ultimul, Dostoievski. Oricine le-ar dechide *aceste* opere, fără ca măcar să le analizeze, ar simți cît de ambiguu era momentul în care au apărut, cît de fals era totul în societatea a cărei stare de spirit le-a generat.

Ca întotdeauna, în *Deștelenire* [33], Turgheniev a răspuns aspirațiilor curente ale timpului și doar le-a înmuiat și limitat puțin. Multilateralitatea și lărgimea educației sale, absența vigoriei înnăscute și – deși nerostită – indiferența fătășă pentru orice nu este artă – toate acestea l-au făcut și acum, ca și mai înainte, să încerce a pătrunde într-o sferă de idei și năzuințe cu care, evident, nu avea nici un punct comun. El, care se pronunțase odată că Venus din Milo are ceva mai neîndoielnic și mai etern decît Revoluția franceză, a dorit spre sfîrșitul vieții, în pofida tuturor idealurilor, să fie pe gustul oamenilor pentru care întregul univers al frumosului și artei nu avea nici o importanță și nici un sens. Dar și această tentativă nefirească, după cum era de așteptat, a ieșit atît de chinuită și jalnică, încît toți cei ce îl îndrăgeau pentru fostele opere nu-l putea privi altfel decît cu cea mai adîncă tristețe. Această tristețe sau părere de rău nu putea să n-o simtă și creatorul; ea a conferit însuflețire și un colorit special ultimelor sale opere. Fiecare, atît omul obișnuit cît și scriitorul, poartă în harurile proprii firi și amărăciunea și dulceața vieții. Turgheniev a fost primul dintre scriitorii noștri pe cale de a dobîndi celebritatea europeană; și cînd a dobîndit-o, a văzut subit că a obținut ceva ne semnificativ: tot ce era important și valoros îi scăpase.

Dimpotrivă, ceilalți doi scriitori, care pînă atunci fuseseră întrucîva puși în umbră de Turgheniev, au început să vorbească cu o putere nemaivăzută, iar vocea lor a început să răsună în opoziție cu tot ce dorea și credea societatea. Și dacă e nevoie să căutăm în istorie un exemplu cînd importanța și influența unei personalități a fost neîndoielnică și clară, nu putem găsi altul mai bun decît cel oferit de ultima fază din activitatea acestor doi scriitori. În toiul pasiunii pentru reformele exterioare, în momentul de negare indiscutabilă a tot ce este lăuntric, religios, mistic în viață și în om, ei au refuzat, ca absolut lipsit de valoare, tot ce este exterior, adresîndu-se lumii lăuntrice și religioase. Iar societatea, care inițial se mirase și se indignase, fiind totuși fermecată de cuvîntul lor, parcă a fost trasă de ei în direcția contrară celei urmate pînă atunci; în viața ei a avut loc o cotitură bruscă, iar noi acum ne situăm pe cu totul alte căi decît cele pe care stăteam cu puțin timp înainte.

În *Anna Karenina*, cu o perfecțiune excepțională a formei, s-a contopit un conținut profund și sever. Mai mult decît în *Război și pace*, deasupra tuturor grupelor de personaje scoase aici în scenă domnește gîndirea artistului, ceea ce le relaționează mai strîns și conferă întregii opere mai multă coerență și unitate. Grupurile și scenele sînt mai puțin risipite, nu trăiesc chiar atît de liber, totul tinde parcă spre un centru nevăzut, aflat înainte. În schimbul calmului epic dominant din *Război și pace*, care conferă o înțetinelă uniformă tuturor evenimentelor și personajelor din acest roman, în *Anna Karenina* resimțim prezența a ceva alarmat și căutător, prezență ce explică lirismul întregii opere. Lăsînd deoparte *Război și pace*, cititorul încearcă o satisfacție senină; dimpotrivă, terminînd de citit *Anna Karenina*, se simte alarmat și derutat. Sentimentul de amărăciune, de spaimă sufletească, de ură față de viață și de milă pentru destinul omului – toate acestea se amestecă în sufletul lui, devenind insuportabile; și, neavînd puterea să lupte cu sine, el caută ajutor la marele artist care i-a tulburat atît de mult pacea. Iar cel din urmă nu și-a lăsat așteptat prea mult cuvîntul; *Anna Karenina* s-a dovedit a fi doar un mare prolog la doctrina pe care, ba direct, ba în alegorii, autorul o dezvoltă de zece ani încoace. Trecînd de la îndoială la credință și căzînd iarăși din credință în îndoială, fiind ferm numai în negații și ezitant în afirmații, prin toată seria ultimelor opere pare a personifica scepticismul ce-și caută rezolvarea: „cred într-un Dumnezeu, asta o știu; dar în *care* Dumnezeu cred, asta e o enigmă pentru mine”, pare a ne spune el prin întregul sens al celor din urmă lucrări.

Deosebindu-se categoric prin formă, prolix, episodic, romanul lui Dostoievski este profund înrudit cu *Anna Karenina* în spirit, în sensul pe care îl înglobează. Și el este sinteza analizei sufletești, a ideilor religioase și a luptei dintre aspirațiile religioase și îndoială. Dar misiunea este asumată în el mai larg: în timp ce la Tolstoi se arată ce implacabil și teribil moare omul care a pășit o dată alături de căile pe care nu el le-a ales, aici este dezvăluită nașterea tainică a noii vieți prin viețile ce mor. Bătrînul Karamazov e parcă simbolul morții și al descompunerii, toate principiile naturii lui spirituale parcă și-au pierdut centrul ce le fixează, și noi simțim duhoarea de cadavru pe care o emană. El

nu mai are nici o normă de reglare și toată duhoarea din sufletul omenesc a răbufnit irezistibil din el, murdărind și pătind tot ce atinge. Niciodată în literatura noastră n-a mai apărut vreun personaj pentru care să existe mai puțin vreo lege exterioară sau lăuntrică: nelegiuit, batjocoritor al oricărei legi, înșinător al oricărui lucru sfânt – iată numele, iată definiția lui. Societatea noastră, care înaintează fără tradiții, care nu a reușit să evolueze până la nivelul vreunei religii, al vreunei datorii și care, totuși, crede că a depășit deja orice religie și orice datorie, societatea noastră, deci, amplă numai drept consecință a relaxării lăuntrice, este, în linii mari, exact, deși prea brutal, simbolizată în acest personaj. Este dezvăluită principala ei trăsătură, absența unei norme interne care s-o disciplineze și, drept consecință, apare nudă pofta ei rapace, cu batjocură impertinentă față de oricine i s-ar opune cu un reproș. Prin duhoarea pestilențială a acestui cadavru ce putrezește se întrevește rodul ei. Între cei patru fii ai lui Karamazov poate fi găsită o corelație internă, care se supune legii contrariului. Smerdeakov, această miasmă, această coajă putredă „a grăuntelui căzut în pământ și mort”, este parcă polul opus al purului Aleoșa, care poartă în el o viață nouă, la fel cum un lăstar proaspăt, din micul său mormînt întunecat, scoate la lumina soarelui viața și legea organismului matern defunct. Taina renașterii a tot ce moare este splendid exprimată în această opoziție. Cel de-al treilea fiu, Ivan Karamazov, sobru, închis în sine, reprezintă contrariul lui Dmitri, care este deschis, vorbăreț, purtînd în sine impulsuri benefice, dar fără nici o limită, în timp ce această limită este, în cel mai înalt grad, concentrată în Ivan. Așa cum Dmitri se simte atras de Aleoșa, și Ivan are ceva care îl leagă, ceva comun cu Smerdeakov. El „are o părere foarte bună” despre Aleoșa, dar firește această părere se explică prin faptul că îl consideră un pol opus sieși, dar de aceeași forță. Însă cu Dmitri nu are nimic în comun; toate relațiile acestor doi frați sînt pur exterioare, ceea ce e mai important decît faptul că în cele din urmă devin chiar adverse. Dimpotrivă, cu Smerdeakov, Ivan are ceva înrudit: se înțeleg de la primul cuvînt, de la cea mai mică aluzie, reiau discuția ca și cum nici în tăcere ceea ce au ei comun nu s-a întrerupt. Astfel, legătura dintre ei este sigură, ca și legătura dintre Aleoșa și Dmitri. Și la fel cum în Aleoșa s-a evidențiat, purificată, tăria afirmației și a vieții, și în Ivan, purificată, s-a concentrat tăria negației și a morții, tăria răului. Smerdeakov nu este decît coaja lui, un reziduu putred și, desigur, răul aflat în natura umană nu este atît de mic ca să se manifeste numai în urciune. Răul are tărie, are farmec, și acestea sînt concentrate în Ivan. Lui Dmitri îi e hărăzit să renască în viață; prin suferință el se va purifica; gata fiind să-și asume suferința, a simțit deja în sine pe „omul nou” și de-acolo, din Siberia cea friguroasă, din ocne, se pregătește să-i cînte „un imn lui Dumnezeu”. O dată cu purificarea, în el se trezește tăria vieții: „într-o mie de chinuri, eu *sînt*; pe scurt – sufăr, dar *exist*”, spune el în ajunul procesului care, presimte el, va lua sfîrșit cu punerea lui sub acuzație. În această sete de existență și în setea nepotolită de a deveni demn de ea, fie și prin suferință, Dostoievski a sesizat iarăși o trăsătură profundă a istoriei, cea mai importantă, poate trăsătura centrală. E foarte probabil ca în ea omul să-și fi păstrat preponderența binelui asupra răului în care este atît de teribil cufundat,

rău care este divulgat de fiecare faptă singulară a sa, de fiecare gând al lui. Dar sub acestea, sub toată murdăria prin care omul se târăște de mii de ani, setea irezistibilă de a ajunge totuși undeva și de a vedea lumina îl ridică pe om deasupra întregii naturi, această sete este cheazășia pieirii sale nedefinitive în mijlocul oricăror suferințe, în mijlocul oricăror nenorociri. Tocmai aici stă explicația faptului că ne cutremurăm și ne ferim ochii când vedem o sinucidere, iată de ce sinuciderea ni se pare mai înfricoșătoare decât uciderea, încălcând o lege și mai înaltă; iată de ce religia condamnă sinuciderea, considerînd-o drept o crimă ce nu poate fi răscumpărată. Din punct de vedere rațional, ar trebui să avem față de sinucidere o atitudine de indiferență, oferindu-i fiecăruia posibilitatea de a decide dacă e mai bine pentru el să trăiască sau să nu trăiască. Dar legea generală, legea supremă, de natură mistică, desigur, ne constrînge pe toți să trăim, ne impune aceasta ca pe o datorie, de a cărei povară nu ne putem elibera. Dacă Dmitri Karamazov, vicios și nefericit, se întoarce la viață datorită faptului că are totuși binele sădit în el, Ivan, căruia din afară i se deschide calea largă a vieții, în pofida înaltei sale educații, în pofida caracterului său puternic, se află, totuși, la marginea aceleiași pante pe care a alunecat și a murit Smerdeakov. Puternic purtător al negației și răului, el va lupta încă mult timp cu moartea, cu această concluzie firească ce decurge din negare; și totuși legile eterne ale naturii îi vor birui tăria, forțele lui vor seca și el va muri la fel cum a murit Smerdeakov.

Sînt uimitoare ultimele zile ale celui de-al patrulea dintre frați, relatate în cursul primei, a doua și a treia întrevăderi dintre el și Ivan. Și aici, ca și în *Crimă și pedeapsă*, printr-un procedeu special, al cărui secret îl deținea numai Dostoievski, ne cufundăm iarăși într-o atmosferă psihică deosebită, înăbușitoare, întunecată și – încă nevăzînd nimic, încă neajungînd pînă la faptă – resimțim spaima metafizică a apropierei de o încălcare a legilor naturii, de ceva criminal; și ne cutremurăm deja din pricina așteptării. Ura cu care îl privește acum pe Ivan, care i-a sugerat că „totul este permis”; această carte: *Învățăturile sfîntului părinte Isaac Sirul* [34], care, sub perna lui, ia locul cărților franțuzești, și crizele de frenezie pe care ni le relatează gazda alarmată, deși noi nu remarcăm nimic deosebit la el; în sfîrșit, acest teanc de bancnote, pe care el și-l scoate din ciorap, iar Ivan tremură, fără să știe încă din ce pricină, și se trage cu spatele spre perete; și însăși povestirea modului cum s-a produs crima, cu această frică nemotivată a victimei față de ucigașul ei, față de fiul nelegitim, care îi e și lacheul de încredere, un ins slab și idiot – toate acestea sînt uimitoare, apăsătoare în cel mai înalt grad și ne reintroduc în lumea criminalității. Semnificativ e faptul că legea naturii, care e încălcată aici, este o lege mai importantă decît cea încălcată în *Crimă și pedeapsă*, la fel cum și atmosfera ce-l înconjoară pe criminal este parcă mai înăbușitoare și mai apăsătoare decît cea pe care o simțim împrejurul lui Raskolnikov. Iată de ce acesta nu s-a sinucis; el mai avea încă motive să trăiască și, după cîțiva ani de răscumpărare, a ieșit din atmosfera lui la lumină și la soare. Smerdeakov nu mai avea de ce să trăiască; și, cu toate că și pentru el poate exista undeva soare și lumină, e absolut clar că nu a putut ajunge pînă la ele și a căzut asfixiat chiar de la primii pași. Ultima lui despărțire de Ivan,

banii pe care i-a dat, din pricina cărora s-a săvârșit crima, cuvintele despre Providență – toate acestea ne introduc în sufletul unui ins aflat în ultimele ore de dinaintea sinuciderii și sînt o taină încă nezugrăvită de nimeni, netransmisă nimănui dintre cei vii.

Aici am dori să spunem cîteva cuvinte despre caracterul crizelor celor doi frați, dintre care unul este ucigașul tatălui său, iar celălalt este implicat în paricid. Ultimul, după cum se știe, se plînge că este vizitat de un „demon mizerabil, meschin”; primul vorbește despre Providență, despre faptul că îl vizitează Dumnezeu. Mai înainte amîndoi au fost ateî, ba încă destul de convinși. Citind cu atenție narațiunea lui Dostoievski, nu e greu să observăm că tocmai halucinațiile alcătuiesc chinul *principal* al lui Ivan Feodorovici. Să ne amintim ce-i zice lui Aleoșa: „asta *el* ți-a spus-o”; cum se înviorează de fiecare dată cînd cuvintele vagi ale interlocutorului îi oferă prilejul să creadă că și celălalt știe că există posibilitatea apariției diavolului („Cine? Care-i al treilea? Unde e?” îl întrebă el, speriat, pe Smerdeakov); în sfîrșit, să ne amintim fiorul de gheață care i-a străpuns brusc inima cînd s-a apropiat de casă după cea de-a treia întvedere cu Smerdeakov, bănuind că acolo îl așteaptă deja „vizitatorul”, și tonul aproape plîngăreț de după halucinație: „Nu, el știe cu ce să mă chinuiască... e viclean ca o fiară”; „...Aleoșa, cine îndrăznește să-mi pună asemenea întrebări... S-a speriat de tine, hulu-bașule. Tu ești un heruvim neprihănit” etc. Dacă ne amintim tonul rece și sever al acestui ateu, firea lui într-adevăr tare, această transformare a unui om puternic într-un copil ce se jeluie, într-o femeie plîngăreată ne poate face să înțelegem clar cauzele halucinațiilor: „Mîine o să fie crucea, nu ștreangul”, decide, pregătindu-se, după aceeași halucinație, să povestească totul la proces. Prin analogie, putem admite că și pentru Smerdeakov obiectul principal al chinului l-a constituit ceva asemănător. Căința și amintirea crimei trebuie să fie mai puternice în primele zile, însă Smerdeakov, în acest interval, e absolut calm; boala și frenezia au început după cîteva săptămîni; iar crizele, ca și la Ivan Feodorovici, nu sînt continue, ci au loc din cînd în cînd. Diferența e că „cel de-al treilea”, de existența căruia este sigur chiar de față cu oaspetele, este Dumnezeu, „pronia cerească”, deși imediat, la întrebarea lui Ivan, răspunde ca și cum aceasta nu s-ar referi la fondul problemei: „Nu, nu mi-am recăpătat credința”. Cu siguranță, ceea ce au discutat ei la timpul lor și ceea ce au pus la cale era cu totul altceva decît situația în care s-au pomenit după ce au încălcat legea naturii. De aceea, simțind ceea ce unul numește „diavol” iar celălalt „pronie”, au sesizat ceva absolut neașteptat; totuși, fostele lor cuvinte despre viața de apoi și despre Dumnezeu s-au dovedit a nu avea nici un referent. Continuînd analogia cu Ivan, trebuie să credem că tocmai spaima cu care aștepta „vizita” l-a împins pe Smerdeakov într-o derută frenetică, făcîndu-l să se sinucidă. Așa cum se întîmplă întotdeauna cu omul, a alunecat pe panta suferinței celei mai mici. Probabil că i-a fost mai ușor să îndure durerea sugrumării fizice decît să mai simtă încă o dată atingerea de gheață a fantomei care îl chinuia.

Crizele lui Smerdeakov, probabil mai grele, nu ne sînt descrise; ni se prezintă amănunțit doar criza lui Ivan Feodorovici. Există informația

că, atunci când se tipărea *Frații Karamazov*, un medic psihiatru i-a trimis lui Dostoievski o scrisoare¹ în care se miră de profunda asemănare dintre descrierea artistică și ceea ce observația obiectivă dezvăluie în cursul crizelor; observația obiectivă, desigur, nu cunoaște conținutul launtric al halucinațiilor, în timp ce acest conținut este redat la Dostoievski. Scriitorul insinuează în descrierea sa un ton întrucâtva ironic, însă, citindu-i cu atenție o serie de opere ale sale, vedem că, la început și la sfârșit, își înconjoară ideile preferate cu o ușoară ironie², sau cel puțin făcea aceasta ori de câte ori se aștepta ca ele să fie luate în deridere. Probabil, nu dorea să-i incite prea mult pe cititori împotriva sa, dar îi era greu și să treacă sub tăcere anumite lucruri. În tot timpul halucinației sale, Ivan Feodorovici nu crede în caracterul ei obiectiv, adică nu crede atîta timp cît este bolnav; și dimpotrivă, de realitatea ei este sigur cînd este sănătos, cînd nu mai trece prin ea: și chiar numai de ea se teme, numai la ea se gîndește. Prea serioase sînt cuvintele bolnavului tocmai atunci cînd se simte bine și prea concentrat devine autorul cînd abordează aceste cuvinte. Toate acestea ne fac să vedem ceva dedublat și ascuns la Dostoievski, atunci cînd ne redă „vedenia lui Ivan Feodorovici”: e prea puțin probabil să fi vrut să ne prezinte doar descrierea unei halucinații; cu siguranță, sub tonul ironic, este ascunsă o convingere reală a lui; și nu este exclus ca opinia lui Svidrigailov (vezi *supra*) despre posibilitatea „celeilalte lumi, ale cărei crîmpeie i se revelează omului atunci cînd este bolnav” să fie o idee a lui Dostoievski însuși. Cel puțin aceasta este situația cuvintelor pe care, de-acum fără pic de ironie, le pune în gura starețului Zosima:

„Multe lucruri sînt ascunse privirii muritorilor, în schimb sălășluiește în noi tainica simțire a legăturii noastre vii cu lumea cealaltă, o lume mai desăvîrșită și mai plină de slavă, iar *rădăcinile gîndurilor și simțirilor noastre nu se află aici, ci pe alt tărîm*. De aceea spun înțelepții că aici, pe pămînt, nu sîntem în stare a pătrunde în miezul lucrurilor. *Luînd sămînța din altă lume, Dumnezeu a semănat-o pe aceste cuprinsuri*. Grădina Lui a crescut, tot ce a putut să încolțească a răsărit, *dar mlădițele tinere trăiesc numai datorită legăturii lor tainice cu lumea cealaltă*, și dacă simțămîntul acesta slăbește sau se stinge cu totul, moare și ceea ce a răsărit în tine din sămînța sădită de Dumnezeu. Atunci viața nu mai are farmec pentru tine, ba chiar începe să te scîrbească”³.

Sînt uimitoare aceste cuvinte și prin profunzimea ideii conținute în ele, și prin frumusețea imaginilor, care par a corespunde îndeaproape realității ascunse a lucrurilor, și prin forța convingerii. Este deja a doua oară⁴ cînd literatura noastră, ce a depășit atît de mult dezvoltarea

1. Dacă scrisoarea s-a păstrat, am fi curoși s-o vedem tipărită.

2. Astfel este, de pildă, în *Frații Karamazov*, discursul procurorului la proces, susținut pe un ton ironic; și, totuși, multe dintre ideile din acest discurs sînt reluatea unor idei enunțate de Dostoievski în numele său, în *Jurnalul de scriitor*.

3. *Frații Karamazov*, cap. „Din vorbele rostite în felurite împrejurări de părintele Zosima și din învățăturile sale” în *Ed. rom.*, vol. 9, p. 437.

4. Ne referim la celebra poezie a lui Lermontov *Pe cerul miezului de noapte, un inger zbura* etc.

indolentă a științelor noastre, s-a ridicat la acea înălțime a contemplației, pe care s-au menținut doar Platon și alți câțiva. În ceea ce resimte criminalul, Dostoievski, neîndoielnic, a văzut atingerea cu „lumea cealaltă”, care a devenit brusc clară, palpabilă, în timp ce pentru ceilalți oameni, care nu au încălcat legile naturii, atingerea există, dar nu este conștientizată, este într-un totu innesizabilă și imperceptibilă.

Că Dostoievski era departe de o greșeală grosolană și că nici noi nu cădem în ea, descoperindu-i gândul nerostit – ne convinge răspunsul pe care trebuie să-l dăm la două întrebări ce apar fără voie atât la lectura romanului *Crimă și pedeapsă*, cât și în cazul descrierii înțevderilor dintre cei care și-au ucis tatăl în *Frații Karamazov*: de ce înțelegem atât de bine faptul că starea sufletească a criminalilor este descrisă exact, cu toate că noi n-am încercat-o niciodată, și de ce, săvârșind crima și, prin urmare, căzând de la înălțimea sa în ochii oamenilor care îl înconjoară, criminalul, dimpotrivă, *într-o anumită privință*, se înalță deasupra tuturor? Înainte de crimă, Smerdeakov este o insectă tremurătoare comparativ cu Ivan, însă, săvârșind-o, vorbește cu acesta ca unul care are puterea, ca unul care domină. Însuși Ivan este uimit de acest lucru și rostește: „Nu zău, nu ești prost deloc, dimpotrivă, ești mult mai deștept decât mi-aș fi putut închipui”. Raskolnikov, fiind înainte de crimă doar *primus inter pares* printre oameni, după aceasta depășește în mod evident nivelul celorlalți; numai Svidrigailov, tot un ucigaș, vorbește cu el de la egal la egal, spunând ironic că au „un punct comun de atingere”. Toate acestea necesită o explicație, și noi o vom enunța pe cea care ni se pare probabilă. Dacă pentru noi, care n-am săvârșit nici o crimă, starea sufletească a eroilor este inteligibilă și, citindu-l pe Dostoievski, nu ne mirăm de caracterul capricios al fanteziei lui, ci de arta și de profunzimea analizei sale, atunci poate fi absolut clar că noi avem *un mijloc de apreciere*, în posesia căruia fiind rostim judecata noastră asupra autenticității reprezentării a ceea ce ar trebui să ne fie absolut necunoscut. Este evident că acest mijloc poate fi doar cunoașterea *prealabilă* a acestei stări, deși nu ne dăm seama de asta; iată, deci, că cineva ne zugrăvește niște senzații pe care noi nu le-am mai încercat și, drept răspuns la spusele lui, în noi se trezește o cunoaștere până atunci ascunsă. Și numai pentru că această cunoaștere care începe să se trezească se contopește, coincinzând cu aceea care ne vine din exterior, noi tragem concluzii asupra veridicității, asupra autenticității celei din urmă. În caz de necoincidență, am spune că este falsă, ne-am referi, probabil, la un fenomen despre care nu putem avea nici o idee, nici o reprezentare. Acest fapt bizar ne dezvăluie taina cea mai profundă a sufletului nostru, complexitatea acestuia: sufletul nu constă doar din ceea ce se observă în mod clar (de exemplu, intelectul nostru nu constă doar din informațiile, ideile, reprezentările pe care le conștientizează); în el există multe aspecte pe care noi nu bănuim că le-am avea în noi, însă acestea încep să acționeze perceptibil doar în anumite momente, excepționale. Și, de cele mai multe ori, nu cunoaștem nici până în clipa morții adevărul cuprins al propriului suflet; nu cunoaștem nici adevărul chip al lumii în care trăim, de

vreame ce el se schimbă în funcție de gândul sau ideea cu care ne raportăm la ea. O dată cu crima se dezvăluie unul dintre izvoarele întunecate ale ideilor și senzațiilor noastre și imediat ni se descoperă firele spirituale ce leagă universul de tot ce e viu în el. Cunoașterea tocmai a acestor aspecte, care sînt încă ascunse celorlalți oameni, îl înalță într-o anume privință pe criminal în raport cu ceilalți. Legile vieții și morții devin palpabile pentru el de îndată ce, încalcîndu-le, simte brusc că într-un loc a rupt unul din aceste fire și, rupîndu-l, a pierit și el cumva, ciudat. Ceea ce-l distruge, *ceea ce poate fi simțit doar încalcînd o lege*, este într-un fel „lumea cealaltă, cu care intră în contact”; iar noi doar o presimțim, o intuim cu un fel de cunoaștere ocultă.

Am spus că în *Frații Karamazov* marele analist al sufletului omenesc ne-a prezentat renașterea vieții noi din vechea viață, aflată pe moarte. În virtutea unor legi inexplicabile, tainice, toată natura este sortită unor astfel de renașteri, și principalul lucru pe care îl găsim în ele este inseparabilitatea vieții de moarte, imposibilitatea ca prima să se săvîrșească pe deplin fără să se producă și cea de-a doua. Aici își găsește explicația motoul pus de Dostoievski la opera sa: „Adevărat, adevărat zic vouă că dacă grăuntele de grîu, cînd cade în pămînt, nu va muri, rămîne singur; iar dacă va muri, aduce multă roadă” (*Ioan* 12, 24). Căderea, moartea, putrefacția nu sînt decît cheazășia unei vieți noi și mai bune. Așa trebuie să privim istoria; trebuie să învățăm s-o privim astfel, observînd și elementele de putrefacție în viața care ne înconjoară: numai această privire ne poate salva de disperare, ne poate umple de cea mai tare credință în momentele cînd, s-ar părea, vine deja sfîrșitul oricărei credințe. Numai ea corespunde forțelor reale și viguroase care direcționează fluxul timpurilor, iar nu lumina slab licărindă a minții noastre, nu spaimele și griile trăite, cu care umplem istoria, dar n-o conducem cîtuși de puțin.

Însă tabloul imens plănuit de Dostoievski a rămas nefinalizat. Indiscutabil, înțelegerea beznei, a haosului, a distrugerii era, în sufletul artistului, legată de o oarecare lipsă de armonie, de ordine și continuitate. Propriu-zis, în *Frații Karamazov* este descrisă doar moartea vechiului; iar ceea ce renaște, deși se conturează, conturul este dat totuși succint și din exterior; și cum anume se produce renașterea însăși – această taină Dostoievski a luat-o cu el în mormînt. Judecînd după pagina finală a romanului *Crimă și pedeapsă*, el toată viața s-a pregătit pentru această descriere și ea trebuia, în sfîrșit, să-și facă apariția în volumele următoare din *Frații Karamazov*; din pricina morții autorului, însă, descrierii nu i-a fost hărăzit să apară. Cea mai importantă sarcină a vieții sale doar a formulat-o, dar nu a îndeplinit-o.

Însă ceea ce se afla în pragul acestei sarcini a fost îndeplinit cu o imensitate a gândirii și cu o profunzime a înțelegerii ce nu-și află egal nici în literatura noastră, nici în altele. Ne referim la *Legenda Marelui Inchișitor*. Mai sus am remarcat deja că, murind, orice viață, care reprezintă o îmbinare de bine și rău, degajă, în stare pură, atît binele, cît și răul. Tocmai răul, care, desigur, urmează să piară, dar nu mai înainte de a duce o luptă tenace cu binele, este exprimat cu o forță singulară în *Legendă*.

VII

Într-un mic local, după un paravan se întâlneau pentru întâia oară doi frați: Aleoșa, un tânăr visător și credincios, novicele preferat al starețului Zosima, tînăr ce a părăsit atît de senin făgașul vieții obișnuite în schimbul singurătății monahale, și Ivan, mai vîrstnic, cu mai multă experiență. Din cei patru frați doar ei doi aveau aceeași mamă, Dmitri și Smerdeakov le erau frați numai după tată. Trecuseră deja patru luni de cînd se văzuseră, pentru prima oară după o lungă despărțire, și iată că abia acum, în ajunul altei despărțiri, care putea fi definitivă, se întâlneau și discută între patru ochi. În timpul lunilor scurse Aleoșa își observase cu mare curiozitate fratele; despre convingerile și înalta pregătire ale acestuia aflate de mai multă vreme; la rîndul său, remarcase că și Ivan îl privește uneori cu insistență. Fiecare din ei tăcuse în prezența celuilalt, deși numai unul față de altul își puteau descărca inimile, de vreme ce cu restul oamenilor vorbeau indiferent, fie cu supunere (Aleoșa cu Zosima), fie dominînd în conversație (Ivan cu Miusov). Îi unea un punct de plecare comun; și chiar dacă tocmai din acest punct apucaseră pe căi diferite, ce nu aveau să se mai intersecteze vreodată, totuși apropierea produsă între ei în acest punct era mai importantă, mai vie decît apropierea de cei din jur, datorate ramificațiilor laterale sau piscurilor pe care îi dusesese evoluția lor spirituală. Această idee e bine exprimată în următorul episod introductiv al conversației lor:

„– Dar de ce te neliniștește plecarea mea? Mai avem încă timp berechet pînă atunci. O eternitate întreagă, nemurirea!

– Ce fel de eternitate dacă pleci mîine?

– Ei și, ce-are a face? spuse, rîzînd, Ivan. O să avem destulă vreme *să ne spunem tot ce aveam de spus*, doar pentru asta sîntem aici! Ce te uiți așa mirat la mine? Răspunde: pentru ce crezi că ne aflăm aici? Ca să vorbim despre dragostea mea pentru Katerina Ivanovna, despre babacul sau despre Dmitri? Despre străinătate? Despre situația fatală a Rusiei? Ori despre împăratul Napoleon? Pentru asta, da?

– Bineînțeles că nu.

– Prin urmare, îți dai și tu seama că nu pentru asta. Fiecare cu ale lui; noi,ăștia, copilandrii cu cașul la gură, *trebuie să rezolvăm în primul rînd problemele eterne*, asta-i grija noastră cea mai mare. În clipa de față tot tineretul rus nu face altceva decît să discute asemenea probleme. Așa cum oamenii vîrstnici nu sînt preocupați decît de chestiunile practice! Ia spune-mi, de ce ai fost tot timpul cu ochii pe mine trei luni de zile? Nu ca să mă iscodești? Ca și cum ai fi vrut să mă întreb: «Crezi oare, în ceva, sau nu crezi în nimic?»...

Aleoșa zîmbi:

– Fie și așa. Nu cumva rîzi de mine acum?

– Să rîd de tine? Cum aș putea să-mi necăjesc frățiorul, care trei luni de zile încheiate m-a privit întruna, ca și cum ar fi așteptat ceva din partea mea. Uită-te în ochii mei, Aleoșa, și eu sînt tot un puști, un copilandru care abia a deschis ochii, ca și tine, atîta doar că eu nu sînt novice. Ce crezi tu că fac azi băieții de-o vîrstă cu noi în Rusia? Sau cel puțin unii din ei? *Să luăm, bunăoară, cîrciuma asta infectă; se strîng*

cu toții aici și se așază în câte un colț. Nu se cunosc între ei și, după ce vor ieși din local, timp de patruzeci de ani după aceea, nu vor mai ști nimic unul despre altul. Ei și? În jurul căror lucruri se învârtesc discuțiile pe care le poartă de câte ori au o clipă de răgaz, aici, în cârciumă? Numai și numai în jurul unor probleme de importanță universală: «Ce părere aveți despre existența lui Dumnezeu? Dar despre nemurire?» Iar cei ce nu cred în Dumnezeu vor discuta, la rîndul lor, despre socialism și despre anarhism, despre transformarea lumii după un nou sistem, ceea ce, în definitiv, e cam același lucru, problemele sînt aceleași în fond, numai că sînt privite dintr-un alt punct de vedere. În zilele noastre, un număr infinit de tineri ruși, care mai de care mai originali, nu fac altceva decît să dezbată asemenea chestiuni. Nu este așa?

– Da, pentru adevărații ruși existența lui Dumnezeu sau nemurirea sufletului, sau, așa cum spui tu, aceleași probleme privite din alt punct de vedere, sînt probleme esențiale și, *deci, e normal să fie așa*, rosti Aleoșa, privind-și fratele cu surîsul lui blajin și parcă întrebător.

În punctul lui „e normal să fie așa” s-au întîlnit cei doi frați. Citatul de mai sus va rămîne pentru totdeauna istoric și, se pare, a existat într-adevăr un timp cînd oamenii se atașau sau se deziceau unii de alții în funcție de aceste „probleme fundamentale”, se simțeau mai apropiați, pe baza interesului față de ele, decît dacă ar fi fost uniți prin legături de rudenie, ca să nu mai vorbim de uniunea datorată poziției ori stării sociale. Vremuri fericite, oameni fericiți: decăderea morală era departe de ei. Dar toate acestea au trecut și, se pare, pentru mult timp. Cum s-a făcut ca un lucru de cea mai mare importanță să devină la noi, într-un interval scurt, absolut neinteresant – să lăsăm istoria să judece. Neîndoielnic e doar faptul că indiferentismul intelectual, nepăsarea față de orice fel de probleme, n-a fost niciodată atît de acută ca la generațiile ce urmează să ne înlocuiască.

Simțindu-se de acord în ceea ce era mai important, frații nu se mai sfîiesc unul de altul în celelalte, și Ivan își dezvăluie în fața novicelui Aleoșa firea: setea de viață era trăsătura fundamentală ce-o găsea la sine. „Dacă n-aș avea încredere în viață, dacă mi-aș pierde credința în femeia iubită, în existența ordinii universale, dacă m-aș convinge că totul nu este decît un haos¹ blestemat și fără nici o noimă, poate chiar diabolic, de ar fi să sufăr cele mai cumplite dezamăgiri ce se pot abate asupra unui om, eu tot aș mai fi dornic să trăiesc², fiindcă, o dată ce mi-am lipit buzele de cupa vieții, nu m-aș îndura s-o smulg de la gură

1. În *Demonii*, cu puțin timp înaintea sinuciderii, Kirillov zice: „întreaga noastră planetă e o minciună, se bazează pe minciună și pe o ironie stupidă; înseși legile planetei sînt minciună și vodevil diavolesc. Ce rost are atunci să trăiești, răspunde, dacă ești om?” Din repetiții și din tonul plin de patimă se poate observa cu ușurință că Dostoievski a dat glas aici propriei sale îndoieli, cu care a luptat multă vreme și chinuitor de greu.

2. În *Biografie și scrisori* pot fi găsite extrem de multe referiri la neobișnuita *sete de viață* a lui Dostoievski însuși, o sete care i-a dat puterea să suporte tot ceea ce i-a fost dat să trăiască. „Am o vitalitate *de piscică*, nu crezi?” mărturisește el în finalul uneia din scrisori.

pînă n-aș deșerta-o pînă la fund! Cînd am să ajung la treizeci de ani, probabil, am să lepăd cupa din mînă, chiar dacă n-am s-o golesc pînă la fund, am să mă dau foarte frumos deoparte, *și am să mă duc... nici eu nu știu unde*". Această sete de viață e nemijlocită și instinctivă: „cîtă forță centripetă mai are încă planeta noastră!” remarcă el, și încearcă să o explice. „Vreau să trăiesc, și am să trăiesc chiar în pofida oricărei logici”. Există ceva în om apropiat de viața naturii și de cealaltă viață care se desfășoară în sînul ei și pe care o numim istorie; iar omul se lipește de toate acestea: o legătură cu mult mai trainică și mai vitală decît legăturile reci ale sloganurilor îl unește cu pămîntul și dragostea pentru acesta este una dintre cele mai puternice, mai de neînțeles: „mi-s dragi mugurii cleioși, ce se deschid primăvara, mi-e drag cerul albastru, mi-s dragi unii oameni, despre care – mă crezi? – nici măcar nu-mi dau seama pentru ce mă atrag, mi-e drag uneori eroismul omenesc, virtutea în care poate de mult am încetat să mă cred, dar pe care totuși, în adîncul meu, o cinstesc ca pe-o veche amintire...”.

„– Cred că toată lumea trebuie să iubească viața mai presus de orice, spuse Aleoșa gînditor.

– Să iubești viața mai mult chiar decît *rostul* ei?”

Alioșa răspunde „da”, considerînd că dragostea sinceră, spontană de viață e urmată totdeauna de înțelegerea rostului ei, mai devreme ori mai tîrziu.

La Ivan dragostea față de viața naturii plîpînde, față de „mugurii cleioși, ce se deschid primăvara” e nedespărțită de dragostea față de cealaltă natură, ce trăiește pe deplin conștientă: ne referim la om și la mirifica lume pe care a creat-o. „Aș vrea să călătoresc prin Europa”, spune el. Moștenise două mii de ruble, lăsate prin testament de către mama adoptivă (a lui și a fratelui său mai mic), care i-a luat la ea din milă, în amintirea mamei lor, atunci cînd tatăl îi părăsise. Acum, absolvind universitatea, se pregătea să plece peste hotare, și se gîndea să folosească în acest scop cele două mii de ruble.

„– Vreau să plec de aici; știu că mă duc într-un cimitir, dar nu pot să-ți spun *cît îl iubesc și ce înseamnă pentru mine cimitirul ăsta!* Ațiția răposați dragi zac în pămînt acolo, *fiecare piatră de mormînt vorbește despre o viață apusă ca o flacără ce s-a stins, despre credința pătimasă în eroismul lor, despre lupta pe care au purtat-o în numele adevărului și al științei lor! Parcă mă și văd cum am să cad în genunchi și am să sărut pietrele, stropindu-le cu lacrimi*¹, deși în inima mea sînt convins că nu-i decît un cimitir, și nimic mai mult. Nu vor fi lacrimi de disperare, fiindcă, vîrsîndu-le, mă voi simți fericit.”

Aceste cuvinte mișcătoare dezvăluie o inimă mare și o gîndire profundă, dar și toată acea tristețe pe care nu se poate să n-o poarte un asemenea suflet. Tristețea izvorăște aici din puterea dragostei și totodată dintr-o conștiință exemplară, care există separat și se opune acestei tristeți. A nega în mod dialectic, fără a simți nici un atașament, ori a fi legat doar instinctiv, fără a înțelege – iată două atitudini față de Europa,

1. Și aici sînt incluse sentimentele lui Dostoievski față de Europa; compară, în *Adolescentul*, cu spusele lui Versilov și cu nota din *Biografie și scrisori*, p. 295.

deopotrivă de facile, care, în virtutea acestei facilități, domină aproape exclusiv la noi. Puțini sînt cei ce se ridică pînă la unirea uneia cu cealaltă și, desigur, o asemenea reunire nu poate să nu trezească cea mai adîncă suferință. Dar, în această fuziune stă adevărul și, oricît de greu ar fi acest lucru, fiecare din cei care doresc să fie dreptți trebuie să se străduiască să dezvolte în sine disponibilitatea și pentru acest sentiment al iubirii, și pentru această conștiință a faptului că tot ce iubești e deja pe moarte.

Cel care poartă în sine un interes deosebit pentru ceva străin, nelegat de el în mod personal, nu poate să nu fie sincer și drept. Gîndurile sînt prea concentrate asupra acestui interes, pentru a mai avea timp să se ocupe de toate celelalte mărunțisuri, pe care, de regulă, omul se străduiește să le îngrămădească în jurul său pentru a-și masca nimicnicia. Din cauza aceasta adevărata măreție este întotdeauna atît de simplă; și tot din cauza aceasta, desigur, ea niciodată nu este recunoscută, în timpul vieții, ceea ce nu se întîmplă în cazul măreției false, care își ascunde cu îndemînare minciuna. Singurătatea spirituală, neîmpărtășirea gîndurilor intime sînt doar urmarea necesară a acestei stări de lucruri și ea, la urma urmei, se transformă și în închiderea în sine și în nedorința de a comunica. Și, totuși, necesitatea exprimării există, iar aici și stă explicația acelor momente de întîlnire și mărturisiri profunde, care cu un minut în urmă nici nu puteau fi presimțite și care lasă asupra preopiniențelor o impresie de neșters.

„— Eu nu am prieteni, Aleoșa, și caut pe cît pot să mi-i fac”, mărturisește Ivan. Tot ceea ce părea o barieră de netrecut între el și ceilalți dispărea într-o clipă acum; Aleoșa glumește cu el, cu cel cu care nimeni nu-și permisesese, Ivan însuși îi spunea rîzînd „ca un puști sfios”: „Frătorul meu drag, să știi că nu vreau să te corup, nici să-ți zdruncin cumva convingerile, dimpotrivă, *poate că dorința mea este să mă lecuiesc prin tine*”. Aleoșa îl privește uimit; niciodată pînă atunci nu-l mai văzuse așa.

VIII

„— Cu ce să încep, cu Dumnezeu?” întrebă Ivan și dezvoltă ideea incompatibilității lui Dumnezeu cel milostiv cu omenirea care suferă, a lui Dumnezeu cel drept cu crimele nerăzbunate.

„Un bătrîn învechit în rele”¹, începe Ivan, „a declarat în secolul trecut că, dacă Dumnezeu n-ar exista, ar trebui inventat... Surprinzător, aș zice chiar miraculos, nu este însă faptul că Dumnezeu există, ci miracolul constă tocmai în aceea că ideea necesității unui Dumnezeu... s-a putut înfiripa în căpățîna unei fiare sălbatice și crude precum omul: *pînă într-atît de sfîntă, de emoționantă și plină de înțelepciune este această idee; ea nu poate decît să-i facă cinste ființei umane*”.

Depravarea omului și sfințenia religiei reprezintă, astfel, ceea ce încearcă el să afirme în primul rînd. Religia este ceva înalt: a o face accesibilă omului, a deveni capabil să înțelegi concepția despre lume

1. Primul om, căruia i s-a atribuit această idee, este Voltaire.

cuprinsă în ea constituie țelul suprem, deplina satisfacție pe care o poate atinge ființa umană. Însă, *cu adevărat, în chip sincer*, el poate ajunge la asta nu împotriva capacităților sale de asimilare, ci doar lăsându-se călăuzit de ele, așa cum i-au fost sădite în suflet de Creator, ceea ce religia însăși ne învață.

Astfel, aici nu mai există nici umbră de ostilitate, de aroganță sau de dispreț față de ceea ce acum este contestat cu atîta tărie; în aceasta și stă originalitatea profundă a procedeului în sine.

În literatura universală, unde asemenea tăgăduiri erau atît de frecvente, simțim că ne apropiem de ceva deosebit, de ceva care n-a mai existat în cadrul ei, de un punct de vedere cu totul nou, pe care nu l-a mai adoptat nimeni. Și mai simțim că acest punct de vedere este singurul serios, poate singurul amenințător, pe care cei aflați în ofensivă îl promovează față de partea aflată în defensivă.

Iar această originalitate în mobilitatea gândirii se păstrează și pe mai departe: existența lui Dumnezeu, a cărei nedemonstrabilitate pentru *rațiunea* omului (atît în filosofie, cît și în știință) este pusă de regulă ca prim obstacol pentru conceperea religioasă a lumii, este depășită aici din mers, ca o obiecție, care nu obstrucționează cîtuși de puțin. Ceea ce religia se străduiește cel mai mult să apere – ceea ce poate fi apărat de ea doar cu mari dificultăți – nu este deloc supus atacului, este cedat fără a fi contestat. Și e imposibil să nu recunoaștem caracterul strict științific al acestui procedeu: *relativismul* și *convenționalismul* gândirii omenești reprezintă adevărul cel mai profund și mai subtil, care vreme de un mileniu a rămas ascuns pentru ființa umană, dar, în sfîrșit, a fost dat la iveală. Mărturia strălucitoare, extraordinară a acestei relativități o reprezenta, pînă foarte recent, îndoiala: se reduce, oare, spațiul *real* la spațiul *cunoscut* de om, singurul pe care el îl poate *concepe* și *reprezenta*? Apariția așa-zisei geometrii neeuclidiene¹, ce este acum în atenția celor mai buni matematicieni ai Europei și conform căreia liniile paralele se întîlnesc undeva, iar suma unghiurilor unui triunghi este puțin mai mică decît cea a două unghiuri drepte, este un fapt cert, împiedică pentru toți, și nu lasă nici un dubiu asupra ideii că *realitatea* existenței nu se acoperă prin ceea ce este conceput în intelect. De ceea ce nu poate fi conceput dar totuși există poate ține și existența lui Dumnezeu, a cărei nedemonstrabilitate nu constituie un argument împotriva realității ei. Pornind de la această relativitate a gândirii omenești, Ivan refuză să judece dacă sînt juste ori nu afirmațiile religiei privitoare la Acel Care este izvorul oricărei existențe, Care determină și legiuiește orice cugetare. „Mărturisesc cu toată umilința”, spune Ivan, „că nu mă simt capabil să rezolv probleme de felul acesta; spiritul meu euclidian, realist, refuză să caute soluția

1. Geometria neeuclidiană este descoperirea profesorului Lobacevski [35]. Universitatea din Kazan, unde acesta a activat, i-a cinstit memoria prin editarea, sub auspiciile sale și pe propria-i cheltuială, a operelor complete (1883). Volumul cuprinde: *Geometria imaginară, Noile principii ale geometriei și teoria completă a paralelelor, Pangeometria*. Amănunte privitoare la geometria neeuclidiană și indici bibliografici pot fi găsite în cartea prof. Viașcenko-Zaharcenco: *Principiile lui Euclid, cu o introducere explicativă și comentarii* (Kiev, 1880).

unor probleme *ce nu au nimic de-a face cu lumea aceasta*. Și tot așa te sfătuiesc și pe tine, dragul meu Aleoșa, să nu-ți frămînți în zadar mintea cu asemenea șarade și mai ales să nu-ți pui niciodată întrebarea dacă Dumnezeu *există* sau *nu*. Sînt lucruri ce depășesc posibilitățile unei inteligențe inițial înzestrată cu noțiunea celor trei dimensiuni spațiale. Așadar, cum spuneam, admit existența lui Dumnezeu; o admit cu dragă inimă, după cum admit și înțelepciunea și finalitatea Lui, care nouă ne sînt cu desăvîrșire necunoscute; cred în ordinea, în sensul vieții, cred în armonia eternă, cu care – se zice – ne vom contopi cîndva; cred în Cuvîntul spre care tinde întregul univers și care El Însuși «este la Dumnezeu», și care este Însuși Dumnezeu”¹.

IX

„Dar eu nu accept lumea lui Dumnezeu”, așa își încheie el mărturisirea.

Ne întîlnim din nou cu o întorsătură de gîndire absolut necunoscută: făptura nu-și neagă Creatorul, ea Îl recunoaște și-L știe pe El; ea *se răzvrătește* împotriva Lui, neagă creația Lui și, o dată cu ea, se neagă pe sine, sesizînd *în ordinea acestei creații* o incompatibilitate cu felul *cum este ea însăși concepută*. Voința supremă și înțeleaptă, emanată în univers dintr-un Izvor de neînțeles, revărsată într-o părțică a acestuia, care poartă numele de om, se răzvrătește singură împotriva sa și cîrtește împotriva legilor după care ea acționează.

„Trebuie să-ți mărturisesc încă ceva, spune Ivan. Eu n-am putut niciodată să pricep cum e posibil să-ți iubești aproapele. Fiindcă, cel puțin așa mi se pare mie, tocmai pe acela care-ți este mai apropiat nu-l poți iubi decît, cine știe, doar așa, de la distanță. Am citit undeva despre *Ioan cel Milostiv* (un sfînt) [36] că, venind la el într-o zi un ins flămînd și rebegit de frig și rugîndu-l să-l încălzească, sfîntul s-a culcat cu el în pat și, îmbrățișîndu-l, i-a suflat în gura puturoasă, fiindcă bietul om pătimea de nu știu ce boală cumplită. Ei, uite, eu sînt convins că toate faptele astea săvîrșite de el pornesc dintr-o înclinație morbidă, un fel de isterie, că sfîntul n-a fost sincer, dragostea lui fiind dictată de datorie, o penitență pe care și-a impus-o singur. Nu poți iubi un om decît dacă-și ascunde fața... Teoretic, firește, poți să-ți iubești aproapele, dar numai așa, de la distanță, niciodată însă cînd e-n preajma ta.”

În aceste cuvinte răzbate o ură înfiorătoare, la baza căreia stă o mare amărăciune. „Nimeni nu-și urăște trupul, ci fiecare și-l hrănește și încălzește”, se spune despre om, ca o lege generală a naturii lui. Noi vedem aici tocmai ura împotriva propriului trup, dorința nu de a-l „încălzi sau hrăni”, ci dimpotrivă, dintr-o pripeală provocată de emoție: desigur, Ioan cel Milostiv a făcut ce a făcut, cu bucurie și fericire, și aproape că nici nu e nevoie să explicăm acest lucru. Dar această greșeală într-o imagine trecătoare nu modifică nimic; noi o trecem cu vederea și ascultăm mai departe.

1. Se au în vedere cuvintele din debutul *Evangeliei după Ioan*: „La început era Cuvîntul (Logos = intelect, sens, cuvînt ca idee rostită) și Cuvîntul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvîntul. Acesta era într-o început la Dumnezeu. Toate prin El s-au făcut și fără El nimic nu s-a făcut” (1-3).

„Țineam oricum să-ți împărtășesc punctul meu de vedere, continuă Ivan. Aș fi vrut să-ți vorbesc despre suferința omenească în genere, dar poate că-i mai bine să ne limităm numai la suferințele copiilor... În primul rând, copiii îți sînt oricum dragi, chiar dacă îi ai tot timpul lîngă tine, chiar dacă-s nespălați sau urîți (deși mi se pare că nu există copii urîți). Și, pe urmă, nu-mi face plăcere să vorbesc despre adulți, nu numai pentru că sînt respingători și nu merită să fie iubiți, dar și pentru că apasă asupra lor un păcat: acela de a fi mușcat din mărul oprit, de a fi ajuns să cunoască binele și răul, ajungînd «ca Dumnezeu». Aș spune că și astăzi încă se mai înfruptă din mărul oprit. *Pe cînd copilașii n-au apucat să se înfrupte din el și deocamdată nu au nici un păcat.* Ție îți plac copiii, Aleoșa? Știu că-ți plac, și sînt convins că înțelegi de ce nu vreau să-ți vorbesc decît despre ei. *Și dacă suferă atît de crunt pe lumea asta, este pentru că sînt sortiți, probabil, să ispășească păcatele săvîrșite de părinții lor, atunci cînd au mușcat din măr; asta încă e o explicație metafizică, pentru care sufletul unui pămîntean nu poate avea nici o înțelegere. Nu se poate ca un nevinovat – un biet prunc neprihănit! – să sufere pentru alții.* N-o să-ți vină poate să crezi, Aleoșa, dar să știi că-mi sînt nespuse de dragi copiii. Să observi că tocmai oamenii cruzi, pătimași, sîngeroși, ca de-alde noi, aștia din neamul Karamazovilor, iubesc uneori din toată inima copiii. Vezi tu, copiii, cît sînt încă prunci, adică pînă pe la vreo șapte ani, bunăoară, se deosebesc teribil de oameni: parcă ar fi niște ființe complet diferite, înzestrate cu altă fire. Am cunoscut cîndva un tîlhar care asasinase familii întregi de-a lungul carierei sale, pătrunzînd pe furiș noaptea prin case, și care, printre alte victime, înjunghiasc și cîtiva copii. Curios e însă că, la pușcărie, prinsese dragoste de ei. Tot timpul nu făcea decît să stea la fereastră și să se uite la copiii care se jucau prin curtea închisorii. Ba chiar îl obișnuise pe unul dintre ei – un prichindel, uite, atîtica – să se apropie de ferestruica lui, și cu timpul piciful ajunsese să se împriete-nească cu el... *Tu nu știi pentru ce îți spun toate astea, Aleoșa? Mă doare capul îngrozitor și nu știu de ce mă simt atît de deprimat.*

– Ai un aer ciudat, se neliniște Aleoșa, parcă ești cuprins de un fel de *nebunie*”.

Pricinuirea de suferință din setea de a suferi este o trăsătură a polarității sufletului uman, o trăsătură tainică și inexplicabilă, pe care o dezvăluie Dostoievski aici. El însuși, se știe, se oprește frecvent și cu supremă durere în creațiile sale¹ asupra suferințelor copiilor, descriindu-i astfel încît se vede întotdeauna cum suferă el de suferința lor

1. În *Umiliți și obidiți* – caracterul și destinul lui Nelly, în *Demonii* – discuția lui Stavroghin cu Șatov și discuția, tot a lui Stavroghin, cu Kirillov, cînd acesta juca mingea cu un copil, în *Crimă și pedeapsă* – copiii lui Marmeladov; în *Frații Karamazov* – două capitole: „O altă criză de isterie într-o magherniță” și „La aer curat”, unde suferința copilului este aproape insuportabilă la lectură („Tăticule, tăticul meu drag, cum a putut să te înjosească așa?” îi spune Iliușa, cuprins de isterie, tatălui său). Există ceva arzător și pătimaș în această durere. În același capitol, toți oamenii sînt numiți „bolnavi” și „copii”. După aceste scene începe «Pro și Contra», marea dialectică a oricărei religii și a creștinismului, care, deși concepută cu mulți ani în urmă, totuși, a răbufnit, pare-se, pe neașteptate, fără vreo legătură cu desfășurarea acțiunii în roman.

și cum poate el să pătrundă în această suferință: tabloul descris, prin meandrele sale, pătrunde ca un pumnal într-un trup cutremurat, tot mai adânc în ființa nevinovată, ce se zbate, și ale cărei lacrimi ard inima artistului, la fel cum sîngele prelins arde mîna ucigașului. Poți simți criminalitatea acestui fapt, poți să dorești să-ți sfîșii trupul, care e astfel alcătuit; dar, cît timp el nu e sfîșiat, cît timp această aberație a sufletului omenesc nu este corectată, ar fi o încercare zadarnică de a închide ochii la faptul că aceasta *există* sau, cel puțin, se întîlnește, după o lege inexplicabilă a naturii. Dar, desigur, făcînd această mărturisire, poți ajunge la „nebulie”, conștientizînd că istoria omenirii nu se sfîrșește încă și că acest trup rău orînduit mai are milenii de trăit, de chinuit și de suferit.

„Am auzind spunîndu-se uneori, continuă Ivan, că omul e crud «ca o fiară», ceea ce, după părerea mea, este o nedreptate strigătoare la cer și o insultă pentru bieteile jivine; nici o fiară de pe fața pămîntului nu se poate compara în privința asta cu omul, a cărui cruzime aproape că atinge perfecțiunea. Un tigru se mulțumește să-și sfîșie și să-și înfulece prada, *e tot ce știe el să facă*”. Din contra, omul pune în cruzimea sa un oarecare rafinament, o bucurie răutăcioasă, tainică și desfătătoare. Nu-l scutește de această trăsătură nici naționalitatea, nici studiile, sau, dimpotrivă, starea primitivă, și nici măcar religia; ea este în om eternă și cu neputință de stîrpit. Cleopatra, grecoaica rafinată, cînd se simțea plictisită de monotonia unei vieți pline doar de fericire, o diversifica fie cu o pagină din Sofocle sau Platon, fie cu un zîmbet schimbător pe fața devenită palidă a slavei, față pe care o privea și care, la rîndu-i, se uita în ochii ei, în timp ce ea îi înfingea un ac în sînul negru. Turcii, mahomedanii și barbarii, ocupați fiind cu o revoltă dificilă, își găsesc totuși timp ca să încerce cea mai înaltă desfătare pentru un om – desfătarea provocată de imensitatea unei suferințe străine; iată-i intrînd într-o casă și găsind o mamă speriată cu un prunc. „Care mai de care mîngîie pruncul și se strîmbă la el ca să-l facă să rîdă, și pînă la urmă reușesc, mititelul începe să rîdă. Atunci, unul dintre ei ațîntește asupra lui pistolul de la o distanță de-o palmă. Prichindelul rîde fericit și întinde mînuțele, dînd să apuce jucăria aceea strălucitoare; în momentul acela bestia apasă pe trăgaci, slobozindu-i glonteale drept în față și-i zdrobește căpsorul... Se zice că turcii se prăpădesc după dulciuri¹.

– De ce-mi spui toate astea, frățioare? întrebă Aleoșa.

– Știi ce cred eu? Dacă diavolul nu există și este numai o născocire a omului, atunci acesta l-a plăsmuit după chipul și asemănarea lui.

– Adică la fel ca pe Dumnezeu...

– Te pricepi să întorci vorba, cum zice Polonius în *Hamlet*, începu a rîde Ivan. Gata, m-ai prins, n-am încotro, ba chiar îmi pare bine! Dar frumos mai trebuie să arate Dumnezeuul ăsta al tău dacă omul l-a plăsmuit după chipul și asemănarea sa!”

Și el continuă să dezvolte tabloul suferinței omenesti. În pașnica Elveție, harnică și protestantă, cu numai cinci ani în urmă a avut loc

1. *Ed. rom.*, p. 323. Aluzia la preferința turcilor pentru „dulciuri” are un sens mai general: Dostoievski leagă înclinația naturii umane spre cruzime de înclinația ei spre senzual și desfrîu.

execuția unui criminal, eveniment remarcabil prin amănunțele lui. Un oarecare Richard a fost dat încă din pruncie de părinții săi, care l-au adus pe lume în afara căsătoriei, unor ciobani; aceștia l-au acceptat ca pe o viitoare forță de muncă. Le-a fost dat ca un obiect și ei s-au purtat cu el ca față de un obiect. Pe timp urât, pe frig, aproape dezbrăcat și niciodată sătul, el le păștea turma în munți. „Richard spune în mărturisirea lui că, în anii aceia, aidoma fiului risipitor din Evanghelie, jinduia după lăturile pe care ciobanii le dădeau porcilor îngrășați pentru vânzare; băiatul n-avea însă parte nici măcar de atât și-l băteau de câte ori șterpelea din hrana pentru porci. Așa își petrecuse copilăria și adolescența, pînă cînd, făcîndu-se coșcogea vlăjgan, se apucase de furat. Crescut ca un sălbatic, băiatul își agonisea pîinea muncind cu ziua la Geneva, ca să cheltuiască tot cîștigul pe băutură; trăia în rînd cu drojdia societății și pînă la urmă a ajuns să asasineze un bătrîn ca să-l jefuiască. A fost prins bineînțeles, judecat și condamnat la moarte.” O dată condamnat, deja pierdut, societatea, religia și statul îl înconjoară cu atenție și grijă. În închisoare vin la el pastori, și pentru prima oară se dezvăluie în fața lui lumina Învățăturii lui Hristos; învață să citească și să scrie, își recunoaște crima și-i scrie el însuși judecătorului despre sine, că este un monstru „dar că, între timp, s-a învrednicit să descopere adevărul și că Dumnezeu l-a luminat, împărtășindu-i harul cunoașterii”. Înalta societate se înduioșează și se emoționează; vin la el, îl sărută și-l îmbrățișează: „Ești fratele nostru, harul Domnului a pogorît asupra ta!”... Richard plînge; impresii noi, nemaîncercate pînă atunci, i-au pătruns în suflet, i l-au înmuiat și înduioșat. Sălbaticul, puiul de animal sălbătic, care fura lăturile porcilor, află brusc că și el e om, că nu este un străin și un izolat, că și el are oameni apropiați, care îl iubesc, îl încălzesc și-l mîngîie. „Da, harul Domnului a pogorît asupra mea, spune el mișcat (...), mor întru Domnul.” „Da, da, Richard, mori întru Domnul, ai vărsat sînge omenesc și trebuie să mori întru Cel-de-Sus. Chiar dacă n-ai nici o vină, fiindcă nu cunoșteai cuvîntul lui Dumnezeu pe vremea cînd jindui ai la belșugul porcilor și cînd te snopeau în bătai pentru că le șterpeleai din mîncare (ceea ce, de altminteri, este foarte urît, căci furtul e un lucru oprit), ai vărsat totuși sînge omenesc și trebuie să-ți ispășești păcatul prin moarte.” Și iată că vine ultima zi. „E ziua cea mai frumoasă din viața mea, zice el, dat fiind că mă înfățișez Stăpînului Ceresc!” „Da (...), i se zice, este cea mai fericită zi din viața ta, căci vei intra în împărăția cerurilor!” Căruța infamiei, în care-l duc spre piață, este înconjurată de nenumărate grupuri de oameni, și toți îl privesc cu duioșie și dragoste. Iată că s-au oprit în fața eșafodului: „Mori, frate, îl îmbărbătează cu toții pe Richard. Mor întru Domnul, căci ai avut parte să cunoști fericirea!” îi spun cei din jur. Își iau rămas bun de la el, îl acoperă cu sărutări, el urcă și-și pune capul sub ghilotină, cuțitul alunecă și capul, atât de îndelung aflat în întuneric și, în sfîrșit, iluminat, cade retezat la picioarele fraților care l-au luminat și-l plîng¹. Contopirea sentimentului de dragoste și a acestui sînge

1. La Geneva a fost alcătuită o broșură cu descrierea amănunțită a acestui caz și, tradusă în limbi străine, a fost expedită în diferite țări, chiar și în Rusia, gratuit, ca supliment la reviste și ziare. Dostoievski observă că un asemenea eveniment,

cald, care îl încălzește și mai tare și-l excită, este desfătarea sufletului neorînduit al omului, desfătare care, în felul ei, este tot așa de rafinată ca și îmbinarea dintre nevinovăția prefăcută și intenția batjocoritoare de a spulbera peste o clipă această nevinovăție.

Omul nu numai că suferă și este el însuși depravat, impune depravarea și chinul peste tot unde poate, în întreaga natură. Făcînd animalele să-i semene, omul le-a denaturat chiar și instinctele¹, a stors de la acestea și de la plante forme nemaivăzute, obligîndu-le la încrucișări² nefirești, pentru care n-ar cunoaște margini, dacă n-ar avea de înfrînat rezistența tenace a legilor misterioase ale naturii. Ființă nelegiuită și odioasă, s-a oprit în fața acestor legi, încăpățînîndu-se în continuare să nascocoască fel de fel de tertipuri pentru a le încălca, pentru a trece orice hotar, cu toată depravarea și răul lui. El înhață grăbit din natură orice diformitate, orice maladie, le colecționează, le pune la păstrare și încă le sporește³. A amestecat climatele, a modificat toate condițiile de viață, a combinat ceea ce nu poate fi combinat și a despărțit ceea ce nu poate fi despărțit, i-a răpit naturii chipul lui Dumnezeu și i-a aplicat chipul său deformat. Și în mijlocul acestei întregi distrugerii stă el, stăpînul și călăul ei, care, chinuîndu-se, compune poezia despre faptele ieșite din mîinile lui.

Întorcîndu-se din țări îndepărtate și de la alte tipuri de suferință, pe pămîntul patriei, trecînd la suferința noastră națională, Ivan se oprește în treacăt și la poezia acesteia. Ce-i drept, înainte de a înțelege toată monstruozitatea pe care o impune omul în natură, nu poți înțelege întreaga profunzime a răului pe care el o aduce cu sine. „La noi ar părea absurd să decapitezi pe cineva numai pentru că s-a învrednicit să fie *frate* cu tine și pentru că *barul Domnului* a pogorît asupra lui, dar, repet, avem și noi asemenea fenomene interesante. Bunăoară, la noi nu există o desfătare mai mare, mai intimă, decît tortura consacrată prin tradiție, ca să zic așa, a bății cu biciul. Nekrasov pomenește într-o poezie [37] despre un mujic care-și lovește calul peste ochi,

cu caracter exclusiv local (în sensul naționalității și al religiei), este absolut imposibil la noi, „deși – menționează el subtil mai departe – se pare că și la noi prinde, de cînd adie a predică luterană în înalta noastră societate”. Această observație este foarte profundă: între capacitățile diferite ale sufletului omenesc există o oarecare corelație și, atingînd prin dezvoltare, învățătură sau religie una dintre aceste capacități, noi le modificăm inevitabil *și pe toate celelalte, în funcție de ea, după un tip nou*, pe care îl adoptă datorită acestei influențe. Pietatea lacrimogenă, acest produs caracteristic al protestantismului, are și ea nevoie de a se stimula prin crimă și suferință, dar numai în *manieră proprie*, ca și alte tipuri de factură sufletească, create în alte condiții ale istoriei. În țările catolice, de exemplu, este imposibil cazul descris, al lui Richard; în schimb, în țările protestante este imposibil sistemul variat, rafinat, sinuos, de chinuri, care a fost născocit acolo de către inchiziție. În mod *specific* și totuși *pretutindeni*, omul este torturat de către om.

1. Pe bună dreptate și cu profunzime, Byron spune, într-un loc, că animalele domestice sînt „corupte”.
2. Vezi detalii uimitoare despre aceasta la Bogdanov, de exemplu, în *Zoologia medicală*, vol. 1, Moscova, 1883, § 37-38.
3. Vezi Danilevski, *Darwinismul. Studiu critic*, Sankt-Petersburg, 1885 (despre speciile de porumbei).

„peste ochii lui blînzi”. Cine n-a avut parte să vadă asemenea scene? E ceva specific rusesc. Nekrasov descrie căluțul numai piele și oase, covârșit de o povară peste puterile lui. Carul s-a împotmolit în noroi și bietul căluț se trudește zadarnic să-l urnească din făgașuri. Mujicul îl bate, îl bate cu înverșunare, croindu-l așa cum apucă, înfierbîntat de beția loviturilor; îl spetește în bătaie, cărîndu-i la bice cu nemiluita. „N-oi fi putînd, știu, dar trebuie să urnești carul de aici, chiar de-ai crăpa, trebuie să-l urnești!” Gloaba se smucește, în timp ce mujicul n-o slăbește deloc, plesnind nefericitul dobitoc fără apărare, cu șfichiul peste ochi, peste „ochii lui blînzi”, înlăcrimați. Mîrtoaga se opinteste, reușind, în sfîrșit, să scoată carul din făgaș, și pornește mai departe, într-o rînă, „tremurînd toată și abia mai suflînd, cu un mers șontîcăit, nefiresc, penibil”.

Toată oroarea constă aici tocmai în nefirescul și penibilul pe care omul le-a impus naturii, natură care în sine e nevinovată precum un copil. Dar dacă biciuirea unui cal peste „ochii lui blînzi” poate face să fiarbă sîngele în tine de indignare, sîngele îți va fierbe cu infinit mai multă înverșunare auzind țipetele unui copil, ale copilului tău, care caută la tine apărare împotriva ta. „Să luăm, bunăoară, cazul cutărui domn, om cu școală, intelectual, care, împreună cu soarta sa, își bate sistematic copila, o fetiță de șapte anișori, biciuind-o cu nuiiele (...). Tăticul se bucură chiar cînd nuiielele au noduri: «Așa are s-o doară mai tare», zice el (...). Omul își bate copila un minut, cinci, zece, mai mult, și loviturile se întetesc, tot mai aprige și mai dureroase. Fetița țipă ca din gură de șarpe, apoi nici să țipe măcar nu mai poate, se înecă: «Tată, tată, tăticule, tăticuțule!»¹. Altă dată, niște părinți respectabili, instruiți, demnitari au început să-și urască, nu se știe de ce, propriul copil, o fetiță de cinci ani, o băteau, o loveau cu picioarele și, în final, au ajuns chiar pînă acolo încît „iarna, în toiul gerului, o țineau toată noaptea încuiată în privată, sub cuvînt că nu se cere afară cînd o prind nevoile peste noapte (ca și cum un prunc de cinci ani, care doarme dus, cufundat în somnul lui de îngerăș, poate fi deprins cumva să se trezească atunci cînd trebuie să se ceară afară!), o ungeau pe obraz cu excremente, pe care chiar o sileau să le mănînce, și cine crezi că făcea treaba asta? Însăși mamă-sa, da, da, mama ei! O mamă care e în stare să doarmă liniștită, în timp ce se aud țipetele nefericitului copilăș, încuiat în miez de noapte în privată!”... „Poți tu să-ți închipui, spune Ivan, un noduleț ca ăsta, care nici nu e în stare încă să-și dea bine seama ce se întîmplă cu el, stînd așa închis în closet, pe întuneric și în frig, și bătîndu-se cu pumnișorii lui mici în pieptul zbuciumat de plîns, cu obrajii scăldați în lacrimi fierbinți, lacrimi suave, curate și pline de nevinovăție, în timp ce se roagă lui «Doamne, Doamne» să-l scape. Spune-mi, pricepi tu ceva din toată harababura asta, prietenul și fratele meu, dragul și smeritul meu novice? Ești tu cumva în măsură să-mi explici *care-i rostul ei pe pămînt și la ce ne poate folosi?* Se zice că omul n-ar putea trăi fără ea, fiindcă atunci n-ar avea posibilitatea să

1. Aici, probabil, este vorba de procesul domnului Kroneberg și al doamnei Yezing, a cărui dezbatere, împreună cu pledoaria d-lui Spasovici au fost comentate de Dostoievski în numărul din februarie al *Jurnalului de scriitor* pe 1876.

facă deosebirea dintre bine și rău. Dar pentru ce să cunoști deosebirea asta blestemată dintre bine și rău dacă trebuie plătită atît de scump? Toată știința lumii, adunată la un loc, nu face cît lacrimile bietei copile și ruga ei către «Doamne, Doamne». Nu-ți vorbesc despre suferințele oamenilor în toată firea, treaba lor dacă au mușcat din mărul oprit, dracu să-i ia! – dar copiii, mititeii de ei!... Mi se pare că te chinuiesc, Aleoșa, am impresia că stai ca pe ghimpi. Poate că-i mai bine să încetez.

– Ba nu, ba nu, vreau să mă chinuiesc, bîngui Aleoșa.”

„N-am să-ți mai descriu decît o singură scenă”, continuă impetuos Ivan și îi povestește cum în timpurile întunecate ale iobăgiei un copil de curte, de vreo opt ani, pentru că a lovit cu o piatră fără să vrea laba unui cîine de vînătoare îndrăgit de moșier, la porunca acestuia, a fost sfîșiat de cîini sub ochii mamei¹. Generalul retras din activitate, într-o dimineată geroasă, se pregătește să plece la vînătoare, cu nenumărații săi cîini și cu îngrijitorii acestora. Pentru „învățătură de minte”, au fost adunați buluc toți servitorii, și în fața lor au adus-o pe mama copilului: băiatul fusese smuls de lîngă ea încă de cu seară. A fost scos din beci și dezbrăcat la piele: „bietul copil, pierit de groază, tremura ca varga, fără a îndrăzni măcar să crîcnească... «Goniți-l!» ordonă generalul. «Fugi, fugi!» se pornesc hăitașii să strige”. Și cînd, înnebunit, copilul o rupe la fugă, generalul asmute asupra lui toată haita de cîini și într-o clipă acesta este sfîșiat, de nu mai rămîne nimic întreg din el. „Ei, ia spune... ce crezi tu c-ar fi meritat să-i facă? Să-l pună la zid? Să-l împuște pentru ca morala să fie satisfăcută? Zi, Aleoșa!

– Da, să-l împuște! murmură Aleoșa cu un surîs stins, crispat, ridicînd ochii spre Ivan.

– Bravo! strigă Ivan încîntat. Dacă pînă și tu spui asta, înseamnă că...

– Poate că-i absurd ce am spus, dar...

– Ei, uite, asta e, vezi: există un «dar» la mijloc! exclamă Ivan. *Află de la mine, călugărașule, că asemenea absurdități sînt mai mult decît necesare pe lume. Universul se sprijină pe absurdități, și fără ele mă întreb dacă s-ar mai putea împlini ceva pe fața pămîntului*². Știm noi ce știm!”

„– Nu pricep nimic, continuă Ivan, ca și cum ar fi vorbit în delir, și nu vreau să pricep. Mă mulțumesc numai cu faptele. De mult mi-am pus în gînd să nu mai înțeleg nimic. Încercînd să înțeleg ceva, ar însemna să trădez faptele, și eu țin să mă limitez la ele...”

– Pentru ce cauți să mă ispitești? izbucni, plin de amărăciune, Aleoșa. Ai să-mi spui odată pentru ce?

– Mai începe vorbă?! Aici chiar voiam să ajung”, spune Ivan și trage concluzia: „Dacă vrei să știi, m-am ocupat numai de cazul copiilor, care este și cel mai flagrant. Pămîntul nostru este însă îmbibat de lacrimi omenești, și nu numai la suprafață, ci mult mai adînc, pînă în miezul lui, dar despre lacrimile astea nu-ți mai spun nici un cuvînt, am

1. Acest fapt este veridic, ca, de altfel, toate cele invocate; a fost comunicat într-una din revistele noastre de istorie.

2. Vezi un loc paralel în *Frații Karamazov*, capitolul „Vedenia lui Ivan Feodorovici”, unde diavolul explică, în glumă, că el există „numai pentru ca să aibă loc evenimentele” și, indiferent de dorințele sale, nu poate nicicum să se alăture la „osana” întregii naturi, căci atunci imediat „ar înceta să se mai împlină ceva”.

circumscrie anume subiectul. Nu sînt decît o ploșniță, și recunosc cu toată umlința că nu pot cu nici un chip să pricep de ce lumea a fost zidită așa cum o vedem... O, mintea asta păcătoasă a mea, spiritul meu realist, euclidian, îmi spune că suferința există, dar că nu e nimeni vinovat, că toate lucrurile decurg unele din altele, simplu și direct, că totul e trecător și totul se compensează, dar, vezi tu, astea nu sînt decît elucubrațiile lui Euclid! Îmi dau seama, și de aceea nu pot, nu, nu pot accepta să trăiesc după asemenea concepții absurde!¹

Ce-mi pasă mie că nu există vinovați și că sînt conștient de lucrul acesta! *Eu am nevoie de răzbunare, altfel simt c-am să mă distrug singur!*² Și răzbunarea asta să nu se înfăptuiască cine știe pe ce lume, undeva, în infinit, cine știe cînd, ci chiar aici, pe pămînt, s-o pot vedea cu ochii mei! Am crezut în ea și vreau s-o văd cu ochii mei, iar dacă la ceasul acela s-o întîmpla să fiu mort, vreau să mă scol din mormînt, căci mi-ar părea nespuse de rău să se petreacă totul fără mine. *Doar n-am suferit ca să îngraș cu ființa mea, cu ticăloșiile și suferințele mele pămîntul pe care va înflori armonia viitoare, ca să se bucure de ea mai știu eu cine!* Vreau să văd cu propriii mei ochi ciuta tolănindu-se alături de leu și victima îmbrățișînd pe cel care a înjunghiat-o. *Vreau să*

1. Acesta este un punct extrem de înalt, una din mărturisirile cele mai triste și mărețe ale spiritului uman, a cărei justete nu poate fi negată. Ideea sa constă în faptul că *există discordanță între legile realității exterioare*, după care în natură și în viața omului totul curge, și *legile judecății morale* ascunse în om. Ca urmare a acestei discordanțe, omul trebuie sau să se dezică de cele din urmă și, o dată cu ele, de personalitatea sa, de știința lui Dumnezeu în sine, să se contopească cu natura exterioară, supunîndu-se orbește legilor ei; sau, păstrîndu-și libertatea judecății sale morale, să intre în contradicție cu natura, într-o discordie veșnică și neputincioasă cu ea. Prima licărire a acestei idei la Dostoievski o găsim în anul 1864, în *Însemnări din subterană* (partea I, cap. III), unde este exprimat nervos și dezorganizat, dar foarte caracteristic: „Doamne, ce treabă am eu cu legile naturii și ale aritmeticii, cînd, nu știu de ce, aceste legi și acest «doi ori doi fac patru» nu-mi plac? Se înțelege, eu n-am să străpung acest zid cu capul, dacă într-adevăr nu voi avea atîta forță ca să-l străpung, dar *nu mă voi împăca* cu el numai pentru că aici este un zid de piatră și eu n-am atîta forță. *De parcă asemenea zid de piatră ar fi cu adevărat o alinare, de parcă cu adevărat ar include în sine măcar un cuvînt ce trebuie spus lumii, pur și simplu numai pentru că zidul e un «doi ori doi fac patru»?! Oh, absurditatea absurdităților! Cu totul altceva este să înțelegi totul, să conștientizezi totul, toate imposibilitățile și zidurile de piatră; să nu te împaci cu nici una din aceste imposibilități – ziduri de piatră, dacă ți-e scîrbă să te împaci; să ajungi prin combinații logice inevitabile la tema eternă că pînă și de zidul de piatră ești cumva vinovat, deși iarăși este cît se poate de clar că nu ești vinovat deloc și, în consecință, tăcut și scrișnind din dinți, să încremenești cu voluptate în inerție, visînd la faptul că, după cum rezultă, nici măcar n-are pe cine să-ți fie ciudă; că nu găsești și poate nici nu vei găsi vreodată pe cine să-ți verși necazul; că aici e o substituție, o denaturare, o trișare («vodevilul diavolesc», în *Demonii*), dar că, în pofida acestor lucruri necunoscute, în pofida acestor trișări, te doare, și cu cît ești mai în necunoștință de cauză, te va durea și mai tare.” (*Ed. rom.*, vol. 4, p. 137). În tonul de batjocură și de suferință al ultimelor cuvinte se află deja germele *Legendei Marelui Inchizitor*.*

2. Adică, în cazul suferinței și al crimei, dacă nu există răzbunarea dătătoare de satisfacție, atunci eu, căutînd satisfacția, îmi voi distruge trupul ca fiind criminal și suferind. Aici se află explicația sinuciderii. Locuri paralele în *Jurnalul de scriitor*, 1876, octombrie și decembrie.

fiu de față atunci când lumea va apuca să aște, în sfârșit, pentru ce a fost tot ce-a fost înainte. Dorința asta stă la temelia tuturor religiilor de pe lume¹, și eu sînt un om credincios. *Dar copilașii, cum rămîine atunci cu ei? Iată o problemă pe care eu, unul, îți mărturisesc, nu mă simt în stare s-o rezolv...* Dacă toată lumea trebuie să sufere pentru a răscumpăra prin suferință acea nepieritoare armonie, ce caută aici copilașii, explică-mi și mie, te rog. În ruptul capului nu pot să înțeleg pentru ce sînt sortiți să sufere și ei și de ce armonia trebuie neapărat plătită cu prețul suferințelor lor? De ce trebuie să ajungă și ei bālîgar, să îngrășe cu făptura lor, spre binele nu știu cui, pămîntul pe care va înflori armonia viitoare? Îmi pot explica, bunăoară, solidaritatea întru păcat a oamenilor, după cum îmi pot explica și solidaritatea lor în răzbunare, *dar nu vād cum solidaritatea întru păcat se poate extinde și asupra pruncilor*, și dacă este adevărat că și ei sînt răspunzători, deopotrivă cu părinții, pentru fărădelegile săvîrșite de aceștia, așa ceva, crede-mă, depășește înțelegerea mea, *e un adevăr ce nu aparține acestei lumi!* Probabil un mucalit ar putea să-mi riposteze că, în orice caz, pruncul va crește cu timpul și va săvîrși la rîndul său destule păcate², dar ce ne facem atunci cu băiețașul acela de opt anișori rupt în bucăți de dulăi? O, Aleoșa, zău, nu vreau să hulesc divinitatea! Îmi dau seama ce cutremurare va fi în tot universul cînd tăriile cerești și toată suflarea pămîntului își vor uni glasurile, ridicînd un imn de slavă, cînd tot ce este viu sau care a trăit cîndva pe lume va striga: *Drept ești Tu, Doamne, pentru că judecățile Tale s-au dat pe față!* Fiindcă atunci cînd mama va îmbrățișa pe călăul copilașului ei, pe cel care i-a ucis feciorul, asmuțînd copoiu asupra lui, și cîteșitrei, înlăcrimați, vor mărturisi în gura mare: *«Drept ești Tu, Doamne!»,* desigur, *vom fi atins treapta cea mai înaltă a cunoașterii și totul se va lămurii.* Ei, uite, aici este buba, *tocmai cu gîndul ăsta nu pot să mă împac!* Și, cît timp mai sînt încă pe lume, mă grăbesc să iau măsuri. Vezi tu, Aleoșa, dacă într-adevăr mi-o fi dat să apuc vremea aceea³, sau dacă am să mă scol din mormînt atunci, ca să mă conving cu ochii mei, în clipa cînd mama va îmbrățișa pe gîdele copilului, se prea poate să strig și eu într-un glas cu ea: *«Drept ești Tu, Doamne!» Eu însă nici*

-
1. În aceste cuvinte se recunoaște că religiile, fără vreo excepție, nu i-au fost date omului din afară, ci au izvorît din adîncurile sufletului uman, din contradicțiile proprii omului și din dorința arzătoare de a le depăși în vreun fel. Adică, originea lor se recunoaște a fi mistică *doar în măsura* în care mistic este însuși sufletul omului, dar nu mai mult. Această concepție contrazice toate teoriile obișnuite despre originea religiei, atît originea absolut mistică, cît și cea naturală.
 2. În filosofie și în așa-numita „teologie etică” există o explicație asemănătoare, dar ea, în realitate, este absolut nesatisfăcătoare.
 3. Vezi un pasaj paralel în capitolul „Vedenia lui Ivan Feodorovici”, unde diavolul spune: „Știu că la mijloc e un secret, pe care nimeni încă nu vrea cu nici un preț să mi-l dezvăluie... Sînt convins însă că *pînă la urmă am să mă împac cu dumnezeirea și am să străbat și eu cvadrilionul de kilometri ce-mi va fi fost bîrdăzit. Atunci am să aflu, în sfîrșit, secretul.* Deocamdată, însă, nu-mi rămîine altceva decît să cîrtesc, îndeplinindu-mi fără nici o tragere de inimă menirea. Rostul meu pe lume este *să duc la pierzanie mii de suflete omenești, ca unul singur să se poată izbăvi...* Atîta timp cît secretul nu va fi dezvăluit, pentru mine există două adevăruri: *unul – cel de dincolo, pe care n-am ajuns încă să-l cunosc, și al doilea – adevărul meu*”. (Ed. rom., vol. 10, pp. 424-425).

atunci n-aș vrea să fac asemenea mărturisire. Cît mai e timp, deci, caut să-mi iau toate măsurile de apărare, și de aceea sînt hotărît să renunț cu desăvîrșire la acea supremă armonie. Fiindcă armonia aceasta nu merită nici măcar o lacrimă vărsată de bietul copilăș chinuit, care se bătea cu pumniișorii în piept într-o văgăună infectă, rugîndu-se lui Dumnezeu și vărsînd la picioarele lui șiroaie de lacrimi, pe care nimeni, nimeni nu le-a răscumpărat! Nu merită, *de vreme ce lacrimile lui au rămas nerăscumpărate.* Și trebuie neapărat să se găsească o compensație, altminteri nu poate să existe armonie. Dar cum, te întreb, în ce fel? Mi se pare un lucru imposibil. Răzbunîndu-le? La ce mi-ar folosi răzbunarea, ce să fac, oare, cu iadul în care vor fi azvîrliți călăii, ce le mai poate ajuta iadul celor jertfiți după ce au fost supuși la cazne și au murit în chinuri? Ce fel de armonie mai poate fi aceea, atîta timp cît admitem focul gheenei? Dorința mea e să iert și să îmbrățîșez pe toată lumea, nu vreau să mai pătimească nimeni. Iar dacă suferințele copiilor sînt sortite să se adauge noianului de suferințe necesare pentru răscumpărarea adevărului, declar de la bun început că tot adevărul lumii nu merită a fi plătit cu asemenea preț. *Nu vreau, în definitiv,* ca mama să îmbrățîșeze pe ucigașul odorului ei, pe cel care a pus cîinii să-l sfîșie! Fiindcă nu are dreptul să-l ierte! Din partea ei, n-are decît să-l ierte dacă vrea să treacă peste nemărginita durere a inimii ei de mamă, absolvindu-l pe călău; nu are însă nici un drept să-l absolve în numele copilului ei sfîșiat de copoi, nu are dreptul să-l ierte pe ucigaș, chiar dacă însuși feciorul ei ar face-o! Și, dacă așa stau lucrurile, dacă nu-i e îngăduit să acorde această iertare, atunci unde mai este armonia? Există, oare, în lumea asta o singură ființă care să poată și care să aibă dreptul de a ierta? *Nu vreau să primesc deci armonia, din dragoste pentru omenire nu vreau s-o accept!* Prefer să rămîn cu suferințele nerăzbunate. Mai bine să rămîn nerăzbunat, chiar dacă nu am dreptate, fără a fi apucat să găsesc împăcarea sufletului meu mistuit de revoltă. Și apoi, cred că s-a pus un preț exagerat pe această armonie, biletul de intrare e prea scump pentru punga noastră. De aceea mă și grăbesc să-l restitui. Și, dacă vreau să fiu un om într-adevăr cinstit, sînt dator să-l restitui cît mai curînd. Ceea ce și fac. Asta nu înseamnă că nu accept existența lui Dumnezeu, Aleoșa; mă mulțumesc doar să-i dau înapoi cu tot respectul biletul meu de intrare.”

X

„Asta e răzvrătire... murmură cu ochii în pămînt Aleoșa.”

Fragmentul citat este cel mai amar discurs care i-a fost smuls omului în istoria lui. Fără a-l nega pe Dumnezeu, își întoarce fața de la El; fără a se îndoi de răsplata finală pentru suferințele sale, nu mai vrea această răsplată. Ceva prețios pînă atunci se denaturează în el, ceva sfînt pînă atunci este insultat, încît el își ridică privirea spre cer și, plin de amărăciune, se roagă pentru ca, în sfîrșit, această ofensă să nu fie răscumpărată, această denaturare să nu fie anulată: Tu, Care ai sădit în firea mea plăcerea de a-mi tortura semenul și prin forța acestei plăceri mi-ai smuls copiii de la piept și mi i-ai chinuit, de ce mi-ai dăruit

dragostea față de ei, care chiar și împotriva Ta a fost în stare să cîrtească? De ce mi-ai tulburat sufletul, de ce ai zdrențuit în el toate începuturile și toate sfîrșiturile, încît nu sînt în stare nici să iubesc, nici să urăsc, nici să știu, nici să rămîn în neștiință, nici să fiu doar neprihănit ori numai păcătos? Și dacă ai frămîntat fructul lui, care a pătruns în ființa mea din arborele cunoașterii binelui și răului, de ce ai făcut Tu să crească acest arbore spre ispita mea, sau de ce n-ai pus între el și mine un hotar de netrecut? În sfîrșit, de ce, creîndu-mă, ai sădit în mine mai puțină putere de supunere decît dorința de a mă lăsa dus în ispită? E drept, asta ai făcut-o pentru răsplată; dar, iată, copiii mi-au pierit, așa că răsplata poate să mă ocolească. Stinge în mine conștiința și o dată cu ea dă-mi uitarea, amestecă-mă iar cu pămîntul din care m-ai luat. Dar dacă conștiința mea nu se va stinge, vreau mai bine să plîng după copiii mei chinuți, decît să contemplu triumful adevărului Tău. Nu vreau consolarea, vreau doar ca pe vecie, cu inima mea chinuită, să împărtășesc chinul copiilor mei care au pierit.

Aici se manifestă sleirea forțelor umane, incapacitatea lor de a continua drumul pe care este condus omul de către Providență, de la începutul ascuns la un sfîrșit la fel de tainic. Omul a mers mii de ani pe acest drum și a îndurat totul supus, în speranța că, odată și odată, cunoașterea finală și triumful deplin al adevărului lui Dumnezeu îi vor alina inima. Dar iată, în sfîrșit, această suferință a sporit atît de mult, încît el se oprește fără voie, nu poate merge mai departe. Se uită înapoi la tot drumul parcurs, își aduce aminte de toate, pune în balanță povara și restul forțelor ce i-au mai rămas și întreabă: încotro merg și pot oare să ajung? Speranța mea a fost nebunie și răul zăcea în voința care mi-a insuflat-o.

Fără îndoială, religia conține contemplarea supremă a destinelor omului pe pămînt. Nici istoria, nici filosofia sau științele exacte nu posedă nici măcar umbra *unității* și *integralității* reprezentării, așa cum apare ea în religie. Aceasta este una din cauzele în virtutea cărora religia îi este omului atît de scumpă, așa se explică de ce ea îi înalță pe asemenea piscuri intelectul, de ce i-l iluminează în asemenea măsură. Cunoșcînd întregul și generalul, este deja ușor să te regăsești, să-ți definești sinele în detalii; dimpotrivă, oricît de multe detalii am cunoaște – și istoria, științele, filosofia doar detalii ne oferă – întotdeauna putem întîlni altele noi, care ne pot pune în încurcătură. De aici fermitatea, statornicia vieții, atunci cînd este religioasă.

În contemplarea religioasă, trei acte mari, mistice, servesc drept puncte de sprijin, pe care parcă sînt fixate destinele omului, de care sînt ancorate ca de propriile lor suporturi. Este vorba de actul *căderii în păcat*: el *explică* ceea ce există; de actul *ispășirii*: el îl *întărește* pe om în ceea ce există; de actul răsplătirii veșnice pentru bine și rău, *al triumfului definitiv al adevărului*: el îl atrage pe om *spre viitor*.

Numai clătînînd unul dintre aceste temeiuri principale pot fi zguduite destinele omului. Altfel, la oricîte nenorociri ar fi supusă ființa umană: război, foamete, molime, nimicirea unor popoare întregi, ea le va îndura pe toate, pentru că în toate esența ei se păstrează; vor pieri oameni, dar va rămîne omul, și oamenii vor renaște; schimbarea va

atinge expresiile, dar nu va afecta esențele exprimate; frunzele vor fi rupte, dar se va păstra germenul și pistilul. Un singur lucru nu va putea omul suporta – ruperea existenței și conștiinței sale de cele trei acte mistice, în care el și-a pus credința. În acest caz, va pieri derutat cumva, chiar dacă nu trece prin nici un fel de nenorociri, chiar dacă viața îi e îndestulată; durînd un timp oarecare, expresiile vor dispărea, pentru că dispăre esența ascunsă în spatele lor; oamenii nu vor mai renaște, pentru că va muri omul.

De aici, e de înțeles acea ură cu care privește omul la orice apropiere dușmănoasă de aceste puncte de sprijin ale existenței sale. „Nu te atinge, eu prin aceasta trăiesc”, pare el a-i spune oricui încearcă să se apropie de ele, oricui vrea să le cîntărească ori să le măsoare, să le corecteze cu ceva, să le completeze ori să le purifice. În acest sentiment de ură instinctivă se află explicația tuturor persecuțiilor religioase care s-au săvîrșit cîndva în istorie, persecuții care au trezit cel mai mult simpatia maselor largi populare, oricît de crunte au fost ele.

Tocmai aceste trei acte, aceste trei puncte de sprijin ale destinelor pămîntești ale omului, adică sursa conștiinței de sine, izvorul care îi dă puteri, tocmai aceste acte, deci, sînt clătinate cu ajutorul acelei dialectici din care am menționat aici o parte. Actul ispășirii, al doilea, care leagă cele două acte extreme, nu a fost încă abordat. Dar este pus la îndoială primul act – căderea oamenilor în păcat, și este respins ultimul – actul răsplătirii veșnice pentru bine și rău, actul triumfului definitiv al adevărului dumnezeiesc. El este respins nu pentru că e imposibil, nu pentru că nu va exista, ci pentru că *nu mai este necesar*, pentru că nu va fi acceptat de către om.

Trebuie să observăm că niciodată dialectica n-a mai fost îndreptată, într-o formă atît de puternică precum aici, împotriva religiei. De regulă, dialectica pornea din răutate față de religie și aparținea unui număr mic de oameni rătăciți de religie. Aici ea pornește de la un om care evident este devotat religiei mai mult decît oricărui alt lucru existent în natură, în viață, în istorie, de la un om care se bazează realmente pe laturile bune ale naturii umane. Se poate spune că aici, împotriva lui Dumnezeu, se răzvrătește latura divină a omului, se revoltă tocmai sentimentul dreptății pe care îl are în el și conștiința propriei demnități.

Exact aceste aspecte îi conferă dialecticii un caracter periculos, întrucîtva satanic. Deja despre primul înger căzut se spune că a fost „mai presus de toți ceilalți”, a stat „mai aproape de Dumnezeu decît ceilalți”, adică a fost în chip deosebit *asemenea* Lui – desigur, prin *puritatea*, prin *sfințenia* lui. Această dialectică are un anumit caracter religios, iar sentimentul devotamentului, pe care îl inspiră orice religie, și ura pe care și-o provoacă oricine atinge religia par a se constitui într-un fel de acoperămint ocotitor și deasupra acestei dialectici, deși ea este îndreptată tocmai împotriva religiei. Încercarea de a dezavua această dialectică, ce provine în întregime din fiorul dragostei pentru om, pare a fi posibilă numai neubind omul. Cu ajutorul ei sînt săpate la rădăcină fundamentele existenței umane, subminîndu-le, și acest lucru se face în așa fel, încît fundamentele nu pot fi apărate fără a-i provoca omului

sentimentul amar al jignirii. Fără voie, omul însuși se lasă antrenat în apărarea propriei pieiri, care nu mai este temporară sau parțială, ci generală și definitivă.

Neîndoelnic, elaborarea unei teorii care să combată această dialectică, o teorie la fel de profundă și riguroasă precum dialectica, va reprezenta pe viitor una dintre cele mai dificile sarcini ale literaturii noastre filosofice și teologice, dacă, firește, aceasta din urmă va înțelege vreodată că e de datoria ei să soluționeze îndoielile care circulă în societatea noastră, și nu doar să servească drept diplomă de erudiție germană pentru câțiva oameni obligați, cine știe de ce, să o cunoască. Fără să încercăm elaborarea unei asemenea teorii, vom enunța doar două observații.

Refuzul de a accepta răsplata sau numai de a vedea triumful adevărului dumnezeiesc se bazează într-adevăr, în cuvintele expuse mai sus, pe o particularitate exactă, fin observată, a sufletului omenesc: de fiecare dată când suferința lui este prea mare, când jignirea este insuportabilă, în suflet se naște setea de a nu se despărți de această suferință, de a nu se descotorosi de această jignire. Este ceva care alină însăși suferința în conștiința faptului că ea *nu e meritată* (cum se presupune că sînt suferințele copiilor) și că nu e răsplătită: și de îndată ce apare această răsplată, *dispare potolirea*, iar *durerea suferinței devine insuportabilă*. Astfel, răsplata apare printr-o *altă nouă bucurie*; dar ea nu vine în locul vechii amărăciuni și nu o înlătură deloc. Și aceasta este o lege a sufletului omenesc, așa cum este el dat, alcătuit. Nu se poate nega faptul că în această trăsătură există multă noblețe și că ea decurge din conștientizarea de către om a unor merite în sine, decurge dintr-o oarecare mîndrie și, totodată, smerenie, însă fără nici un adaos rău.

Și cîtă vreme omul rămîne în formele existenței sale spirituale și fizice în care este acum cuprins, singurele pe care le cunoaște în propria sa ființă, el va voi într-adevăr să rămînă „mai bine cu suferința sa nerăz-bunată”, decît să-și primească pentru ea răsplata și să se împace cu ea. Dar ar fi cea mai mare greșeală să credem că aceste forme ale existenței sale sînt ceva absolut și etern, necondiționat de nimic. Spiritul uman este strîns, prea strîns legat, în ideile sale, în noțiunile și în sentimentele sale, de organizarea misterioasă a corpului său; el este fixat de aceasta, ancorat și condiționat de ea, la fel cum cel care se naște, dar nu s-a născut, este încă legat de pîntecele mamei. Însă această stare de legătură este doar temporară; dacă și cursul ideilor noastre se modifică simultan cu orice schimbare a alcătuirii noastre, rezultă că ne e greu să ne imaginăm măcar ce va simți spiritul nostru și ce va crede el cînd se va elibera de această alcătuire și va deveni pur. Așa cum imposibilă, într-adevăr imposibilă, este acum pentru el împăcarea, tot așa, probabil, va fi ea necesară și de nedorit atunci. Și va fi „cer nou și pămînt nou”, se spune despre ultima zi, cînd Dumnezeu „va șterge orice lacrimă”¹, și în aceste cuvinte se indică soluționarea acestei dificultăți, care pentru noi este *deocamdată* de neînvins.

1. *Apocalipsa* Sf. Ioan 21, 1 și 4.

Mai departe, suferințele copiilor, atât de incompatibile, după cât se pare, cu acțiunea dreptății supreme, pot fi întrucîtva înțelese la o privire mai riguroasă asupra păcatului originar, asupra naturii sufletului uman și a actului nașterii. Am spus mai înainte că în sufletul omului, în afară de ceea ce este exprimat clar și precis, mai este cuprins un întreg univers de conținut, *neexprimat, nemanifestat*. Cînd omul face ceva rău, *săvîrșirea* faptei de către el este ceva secundar și de mai mică importanță, primordială și principală fiind acea *mișcare sufletească* – mișcare care a precedat însă – care a generat actul reprobabil. Aceasta adaugă o cută deosebită, trasează o linie de neșters în sufletul omenesc, îl supune la o oarecare deformare. Se pune întrebarea dacă linia este trasată, dacă deformarea lezează doar ceea ce este clar exprimat în suflet: memoria cu informațiile pe care le conține, dorințele obișnuite, sentimentele trecătoare? Evident că nu: *răul* pătrunde în sufletul ca *întreg*, acesta se deformează în deplinul conținutului său, atât în partea sa clară, cât și în ceea ce nu s-a manifestat încă. Despre tot ce este reprobabil știm că ia naștere în om pe căi neclare, că vine din străfundurile întunecate ale sufletului. Mai departe, în actul *nașterii*, fără îndoială, de la cel care naște la cel născut nu se transmite numai alcătuirea lui, dar și ceea ce-i servește parcă drept lege, drept centru de consolidare, adică *sufletul* însuși. *Ereditatea* caracterelor, a unor haruri deosebite ori înclinații vicioase este un fapt prea cunoscut acum, pentru a ne mai îndoi cîtuși de puțin de ea. Pluralitatea actelor nașterii și particularitățile individuale ale celor născuți ne îndreptătesc să credem că în fiecare act luat separat se transmite o parte din acel conținut complex care intră în alcătuirea sufletului celui ce naște; în plus, atunci cînd se transmit părțile exprimate, se observă ereditatea, iar cînd *se transmite neexprimatul*, e posibil ca ea *să lipsească*. Fiecare parte, tocmai în virtutea naturii sale, conține în sine *capacitatea de a se reface pînă la întreg*, de a determina apariția părților care lipseau, care toate, ca și ordinea lor, sînt prestabilite în interiorul ei tocmai de relația anterioară cu întregul din care a ieșit, așa cum, de exemplu, în arcu cel mai mic rămas dintr-o circumferință sînt prestabilite toate părțile ei dispărute și, pornind de la arc, ele pot fi refăcute. Aceste părți refăcute ale organismului psihic, pe care îl posedă fiecare organism născut pot fi considerate drept ceva nou; însă, printre ele, fără îndoială, există și *o parte precedentă* care n-a apărut, ci doar *s-a transmis*. Ea poartă în sine denaturarea generală care a fost proprie sufletului născătorului, uneori și un rău deosebit, profund, o *crimă* ce a reprezentat în el *o parte* pierdută printre altele, iar acum *a rămas singură și a refăcut în jurul său întregul*. Și purtînd în sine crima, el poartă și *vina acesteia*, și inevitabilitatea *pedepsei*. Astfel, puritatea copiilor și, prin urmare, nevinovăția lor reprezintă un fenomen doar aparent: în ei este deja ascunsă *depravarea părinților* și, o dată cu aceasta, *vinovăția* lor; ea doar nu se manifestă, nu apare în niște acte distrugătoare, adică nu atrage după sine o nouă vină, dar *vina veche*, în măsura în care nu și-a primit răsplata, *există deja în ei*. Această pedeapsă o primesc în sufărînta lor. Delictul săvîrșit de tată poate fi atît de grav, încît nici nu poate fi răscumpărat de el, nici chiar prin moartea lui: a siluit, să presupunem, un copil, a corupt o ființă pură, care s-a apropiat cu încredere

de el. Poate el, pentru această crimă, să răspundă cu ființa sa? Nu, și crima lui rămîne ascunsă, nepedepsită. Dar iată că trec generații și apare răsplata – în suferința, care, după cît se pare, este neînțeleasă și încalcă legile adevărului. În fapt, însă, pedeapsa restabilește dreptatea.

Un fenomen extrem de profund în viața spirituală a omului își capătă aici explicația: aceasta este *semnificația purificatoare a oricărei suferințe*. Noi purtăm o mulțime de delictе și, o dată cu ele, o groaznică vinovăție, care nu este încă răscumpărată cu ceva; și, chiar dacă nu o știm în noi, n-o simțim precis, ea ne apasă acut, ne umple sufletul de o beznă inexplicabilă. Și, de fiecare dată cînd simțim o suferință, se răscumpără o parte din vinovăția noastră, ceva criminal iese din noi, și simțim lumină și bucurie, devenim mai puri. Omul trebuie să binecuvînteze orice amărăciune, pentru că prin ea Dumnezeu îl cercetează. Dimpotrivă, oamenii a căror viață trece ușor ar trebui să se neliniștească de răsplata care, pentru ei, este amînată.

Posibilitatea unei asemenea explicații nu i-a trecut lui Dostoevski prin minte, și el credea că suferința copiilor este ceva absolut, ceva *apărut subit pe lume, fără nici o vină care s-o precedă*; de aici e de înțeles întrebarea lui: cine poate ierta pe cel vinovat de această suferință? De această dificultate se leagă problema răscumpărării, al doilea act mistic, central, cu care se unesc destinele omului. După numele Mîntuitorului, însăși religia noastră se numește „creștină”; ea este luată aici în discuție în continuarea respectivei dialectici. Se contestă ispășirea, așa cum mai înainte au fost contestate căderea în păcat și judecata veșnică. Aceasta este a doua parte a dialecticii lui, care, prin opoziție cu prima, *biblică*, poate fi numită, după obiectul ei, *evangelică*, și este inclusă în forma cam ciudată a *Legendei inchișitorului*.

De critica actului ispășirii a fost legată la Dostoevski expunerea ideii ascunse a catolicismului¹. Tocmai această idee, dezvăluindu-și conținutul, exprimă în el *judecata proprie asupra vieții și învățăturii lui Hristos* și, totodată, fundamentează necesitatea apariției sale pe pămînt. Analizînd natura omului și comparînd-o cu învățătura lui Hristos, inchișitorul împovărat de ani, care dă pe față ideea Bisericii al cărei slujitor este, găsește o neconcordanță între prima și a doua. Harurile aduse de Hristos pe pămînt sînt prea *înalte și nu pot fi cuprinse de către om*; și de aceea omul nu este în stare să le accepte, adică nu poate nici să priceapă cuvîntul lui Hristos, nici să ducă la îndeplinire preceptele Lui. Din cauza acestei neconcordanțe dintre cerințe și capacității, dintre ideal și realitate, omul trebuie să rămînă veșnic nefericit: doar puțini, cu spiritul puternic, au putut și pot să se salveze, urmîndu-l pe Hristos și înțelegînd taina răscumpărării. Astfel, Hristos, comportîndu-se față de om cu un atît de înalt respect, a procedat „parcă neiubindu-l deloc”. El nu a luat în considerație natura ființei umane și a săvîrșit ceva măreț și sfînt, dar totodată *imposibil, irealizabil*. Catolicismul este o *rectificare a faptei Lui*, o coborîre a învățăturii cerești pînă la nivelul *înțelegerii pămîntești*, o adaptare a dumnezeiescului *la omenesc*. Dar, săvîrșind aceasta, catolicismul a

1. Poate că prima schiță a acestei idei se află în *Idiotul* (1868), Dostoevski revenind adesea la ea în *Jurnal de scriitor* (de exemplu, cel pe anul 1877, mai-iunie, cap. III).

ascuns taina schimbării în interiorul propriei ființe: iar popoarele, urmînd catolicismul, cred că-L urmează pe Hristos. Suportarea acestei taine a înșelăciunii, cu o parte îndreptată spre Dumnezeu și cu alta spre omenire, cere o suferință profundă; și au luat-o asupra lor puțini, cîțiva conducători ai Bisericii Occidentale, de dragul izbăvirii de suferință a restului omenirii și de dragul înlăturării destinelor pămîntene. Astfel, și aici iubirea de om este principiul călăuzitor al întregii dialectici, iar arma ei este analiza naturii sale.

Sensul general al celor expuse constă în faptul că *n-a existat actul* însuși al *răscumpărării*: a existat doar *greșeala*; și *nu există* o religie păstrătoare a tainelor religioase, ci există doar iluzia prin care omul are nevoie *să fie înșelat*, pentru ca să-și aranjeze cît de cît viața pe pămînt.

Și, ca o concluzie definitivă a întregii dialectici – absența, în realitate, a religiei și imposibilitatea ei absolută, din cauza lipsei temeiului exterior al acesteia, reprezentat de actele mistice ale căderii în păcat, răscumpărării și judecății veșnice.

Să trecem acum la o analiză detaliată a acestei idei, căreia i-am expus doar tema. La exclamația lui Aleoșa: „Asta este răzvrătire”, Ivan răspunde sincer:

„– Răzvrătire? N-aș fi vrut să aud din gura ta cuvîntul ăsta. *Crezi tu că ar putea cineva să trăiască tot timpul în răzvrătire? Ei bine, eu așa vreau să trăiesc.* Te rog stăruitor să-mi răspunzi cinstit la o întrebare: închipuiește-ți că ți-ar fi dat să clădești¹ cu mîna ta destinul omenesc spre fericirea tuturor, ca lumea să se poată bucura în sfîrșit de liniște și pace, dar că, pentru a ridica această construcție, trebuie neapărat, e absolut necesar să uciți în chinuri o singură făptură plăpîndă, bunăoară pe copilașul acela care se bătea cu pumnișorii în piept, să pui la temelia construcției lacrimile lui nerăzburate. Spune, ai accepta în aceste condiții să fii tu arhitectul? Mărturisește cinstit!?”

– Nu, rosti încet Aleoșa.

– Ai putea să concepi *că oamenii pentru care vrei s-o durezi ar accepta să primească o fericire ce-și trage obîrșia din sîngele nevinovat al micului martir, și crezi tu că, primînd-o, ei ar putea să fie pururea fericiți?*”

Iată la ce trăsătură măreață și nobilă a conștiinței omenеști, care ea singură îl înalță pe posesorul ei deasupra naturii necruțătoare, spre Dumnezeu cel milostiv, se reduce problema revoltei împotriva lui Dumnezeu însuși. Nu poți ezita în răspuns: dacă omenirea va spune:

2. În *Cuvîntare despre Pușkin (Jurnal de scriitor, 1880)*, Dostoievski, analizînd caracterul Tatiane și refuzul ei de a-și jigni soțul bătrîn, de dragul satisfacerii sentimentului său de dragoste, întreabă, *deja din partea lui personal*: „Poate oare omul să-și bazeze fericirea pe nefericirea altuia? Fericirea constă... în suprema armonie a spiritului. Cu ce să-l liniștești, dacă în spate se află o faptă nefericită, nemiloasă, inumană... *Dați-mi voie, imaginați-vă că dumneavoastră înșivă înălțați edificiul destinului uman cu scopul final de a fericii oamenii, de a le da, în sfîrșit, pace și liniște. Și mai imaginați-vă că pentru aceasta trebuie în mod necesar și inevitabil să chinuiți o singură ființă omenеască... Sînteți de acord să fiți arhitectul unui asemenea edificiu în această condiție?*” Din această comparație se vede clar că tot ce spune Ivan Karamazov îi aparține chiar lui Dostoievski.

„da, pot accepta”, atunci ea încetează imediat a fi omenire, „chipul și asemănarea lui Dumnezeu”, și se transformă într-o adunătură de animale; răspunsul negativ afirmă și justifică refuzul armoniei veșnice și, prin aceasta, transformă totul în haos...

Aleoșa este dezorientat; el respinge posibilitatea de a accepta în această condiție armonia universală și rostește deodată, cu ochi strălucitori: „Frate, m-ai întrebat adineaori dacă există pe lumea asta o singură ființă care să poată și să aibă dreptul de a ierta? Ființa aceasta există, să știi, și poate să ierte totul, și să ierte pe toți, da, da, pe toți și pentru tot, fiindcă Ea Însăși și-a dăruit sângele nevinovat pentru toți și pentru toate. Și tu o cunoști, Ea este într-adevăr temelia clădirii de care vorbeai, către Ea se vor ridica glasurile tuturor spre a-i spune: *„Drept ești Tu, Doamne, pentru că judecățile Tale s-au dat pe față!”*

– Aha, El, Unicul Neprihănit și sângele Lui”, spune Ivan și, în loc de răspuns, se oferă să-i povestească fratelui o legendă, care i s-a înfiripat în minte când cugeta la toate aceste probleme. Aleoșa s-a pregătit de ascultat și Ivan începe.

XI

Scena se mută într-o țară îndepărtată, spre Extremul Occident, veacurile se desfac și se deschide secolul al XVI-lea, epocă de amestec și luptă între diverse elemente ale civilizației europene: a primelor călătorii în recent descoperita Americă și a războaielor religioase ale lui Luther și Loyola, a umanistilor zgomotoși și a primilor generali din ordinul iezuiților. Vuietul și tulburarea acestei lupte se dezlanțuie însă în centrul continentului: tot acolo, dincolo de Pirinei, în Spania, oamenii doar urmăresc lupta de la distanță, se închid în ei înșiși și rămân inerți. Mai departe, în adâncimile întunecate ale timpului, se întrevede o țară sărmană, arsă de soare, unde s-a împlinit marea taină a răscumpărării, unde s-a vărsat pe pământ sânge pentru păcatele acestui pământ, pentru mântuirea omenirii chinuite. Au trecut deja cincisprezece veacuri de când s-a săvârșit taina; a pierit un imperiu cumplit, iar pe insula acestuia s-a ivit o lume nouă, proaspătă, viguroasă, alcătuită din alte popoare și state, luminate de o credință nouă, învigorată de sângele mântuitor al Dumnezeului lor. Cu sete și nădejde neostoită, îl așteaptă pe El, așteaptă împlinirea prorocirii lăsate de ucenicul Său: „Iată, vin curînd”¹. El însuși a rostit pe pământ: „iar de ziua și de ceasul acela nu știe nici Fiul, ci numai Tatăl meu Ceresc”. Îl așteaptă cu și mai multă credință chiar, căci au trecut cincisprezece veacuri de când au încetat să mai ajungă din cer făgăduieli către om:

Crede doar ce inima îți dorește,
Căci nimic cerul nu-ți mai făgăduiește...

și numai nemărginita speranță în sfințenia cuvîntului îl sprijină pe om. „Diavolul stătea însă de veghe, iar lumea începuse să pună la îndoială asemenea minuni. Tocmai atunci, în Nord, în cuprinsul

1. *Apocalipsa* 22, 12: „Iată, vin curînd și plata Mea este cu Mine, ca să dau fiecăruia după cum este fapta lui.”

Germaniei, a ieșit la iveală o nouă și cumplită erezie. O stea uriașă arzînd ca o faclă¹ «a căzut peste izvoarele apelor, și apele s-au făcut amare ca pelinul». Dar cu atît mai înflăcărat cred cei care au rămas credincioși. Lacrimile omenirii se ridică spre El, ca și odinioară. El este așteptat, este iubit, și speranța e în El, și oamenii abia așteaptă să sufere și să moară întru El, ca altădată. Și iată, „atîtea veacuri își ridicase omenirea glasul spre *El*, rugîndu-L cu rîvnă și smerenie: «Vino, Doamne!» Afîtea veacuri îl implorase, încît, pînă la urmă, în nemăsurata Lui milă, s-a înduplecat să pogoare din nou în mijlocul ei”.

Tabloul se schimbă și povestirea se concentrează. Apare Sevilla, cu străzile ei stăpînite de arșiță, peste care se lasă o seară tihnită. Mulțimi de oameni merg care încotro; deodată apare *El*, „din senin, pe tăcute”, cu chipul pe care-l purtase timp de treizeci și trei de ani, cu cincisprezece veacuri în urmă. După înfățișare nu se remarcă în mijlocul celorlalți, dar, ciudat, „toată lumea își dă seama că este *El*. Mînat de o forță irezistibilă, poporul se strînge în preajma Lui, înconjurîndu-L; clipă de clipă mulțimea sporește, ținîndu-se pas cu pas de Dînsul. Și-n vremea asta, El trece tăcut mai departe, cu același surîs plin de îndurare nemărginită. Soarele dragostei arde în inima Lui și razele Luminii, Cunoștinței și Puterii, ce se revarsă din privirile Sale, răspîndindu-se asupra gloatelor, trezesc în sufletul fiecăruia o iubire plină de osîrdie pentru Dînsul. Cu brațele întinse, El îi binecuvîntează pe toți, și simpla atingere a mîinilor Lui, sau chiar numai a veșmintelor Sale, are virtutea de-a lecu orice beteșug. «*Tămăduiește-mă, Doamne, ca să Te pot vedea la fața!*» strigă spre El un bătrîn orb din nascare, și-n aceeași clipă solzii ce-i acopereau ochii cad, și orbul își recapătă vederea și poate să-L privească. Poporul plînge și sărută pămîntul pe care calcă. Copiii îi aruncă flori în cale, cîntînd și preamărindu-L: «Osana!» «*El, El este!*» zboară din gură în gură zvonul prin mulțime. «*Trebuie să fie El. Nu poate fi decît El!*» Continuîndu-și drumul, El nu-și încetinește pașii decît în pridvorul catedralei din Sevilla, unde tocmai fusese adus cu plînsete și jale un sicriș alb în care se află o fetiță de șapte ani, singura odraslă a unui cetățean de frunte din partea locului. Sumedenie de flori sînt presărate peste trupșorul neînsuflețit. «*Lasă, că El o să-ți învie copila*», strigă norodul mamei înlăcrimate. Parohul catedralei, care ieșise în pridvor să întîmpine sicriul, privește în jur și se încruntă. Deodată mama pruncului mort scoate un geamăt și se aruncă la picioarele Lui: «*Dacă ești într-adevăr Tu, trezește-mi la viață copila!*» îl imploră femeia cu brațele întinse spre Dînsul. Alaiul de înmormîntare se oprește în loc, și racla este lăsată jos în pridvor, în dreptul Lui. El își coboară ochii cu milă, și buzele Lui șoptesc din nou, abia auzit: «*Talifa, kumi!*» – și fata s-a sculat. Copila se trezește, se ridică în capul oaselor din coșciug

1. „Adică Biserica”, remarcă Dostoievski. Imaginea stelei ce cade este luată din *Apocalipsă* (8, 10-11), ca și alte cîteva comparații ulterioare, prin care se reflectă destinul Bisericii creștine pe pămînt. Se exprimă aici un punct de vedere privind Reforma, văzută ca un simulacru de Biserică, ce ademenește oamenii prin aparenta asemănare cu ea, dar, trecînd peste aceasta, îi îndepărtează de adevărata Biserică; „izvoarele apelor” semnifică în acest caz „puritatea credinței” contaminată de simulacrul de Biserică.

și se uită¹ cu ochi mari, nedumerită, în jur. Un zîmbet i-a înflorit pe chip, și încă mai ține în mînă buchetul de trandafiri albi cu care fusese așezată în sicriu. Poporul freamătă și plînge cutremurat”.

Chiar atunci trece prin dreptul catedralei un bătrîn de 90 de ani, cu fața suptă, îmbrăcat într-o rasă călugărească din pînză groasă. El este cardinal al Bisericii de la Roma și, de asemenea, Marele Inchizitor al țării. Se oprește, urmărește de departe tot ceea ce se întîmplă și privirea i se întunecă. Țipetele mulțimii ajung pînă la el, aude plînsul cu hohote al bătrînilor și strigătele de „Osana” de pe buzele copiilor, vede fetița care se ridică din sicriu; și iată că, înfășurîndu-se mai strîns în rasă, face semn străjerilor și le arată pe Vinovatul de tulburările și jubilațiile iscate. Iar poporul, „atît de strunit și de plecat, deprins să i se supună fără a crîcni”, se dă în lături; soldații vin, pun mîna pe El și-L duc. Mulțimea se înclină pînă la pămînt în fața bătrînului întunecat la față; el o binecuvîntează și își vede de drum. Ostaticul este dus în subteranele întunecoase ale Sfîntului Tribunal și închis acolo.

Seara se sfîrșește, se lasă noaptea meridională, „toridă și moartă”. Aerul e încă fierbinte și îmbălsămat de arome de laur și lămîi înfloriți. În această liniște se aude deodată scîrțîitul ruginit al ușii închisorii care se deschide, și bătrînul Inchizitor pășește în subterană. În urma lui ușa se închide imediat. Rămîne singur cu Ostaticul său. Îi cercetează îndelung fața, pune opaițul chior pe masă, se apropie și șoptește:

„Tu ești? Tu? Neprimind, însă, nici un răspuns, se grăbește să adauge: Taci, nu spune nimic. Ce ai putea să mai spui? Știi prea bine ce! Numai că Tu n-ai dreptul să mai adaugi nimic la cele mărturisite odinioară. *De ce ai venit atunci să ne tulburi?* Căci venirea Ta nu face decît să ne tulbure, cred că-Ți dai seama. Știi Tu, însă, ce o să se

-
1. O vitalitate extraordinară a fost insuflată de Dostoievski acestui uimitor pasaj: parcă n-am citi rîndurile scrise, ci am avea în fața ochilor viziunea celei de-a doua coborîri, petrecute aproape de zilele noastre, a lui Hristos printre oameni. Există în biografia lui Dostoievski cîteva aspecte care ar putea explica într-o oarecare măsură această scenă ciudată, de o vitalitate fantastică nemaiaținsă, cu totul neobișnuită. „Odată – se povestește acolo –, Dostoievski se afla în compania unor oameni străini, ba chiar ostili oricărei religii. Deodată, unul dintre vorbitori a pomenit numele lui Iisus Hristos, și a făcut-o fără respectul cuvenit. Dostoievski a pălit dintr-o dată și în ochi i-au izvorît lacrimi. Lucrurile se petreceau pe vremea cînd era încă tînăr și, se pare, încă de pe atunci scriitorul medita profund la chipul Lui”. Mai tîrziu, în anii deportării, singura carte pe care avea voie s-o citească era *Biblia* și, reluînd mereu lectura povestirilor biblice, s-a familiarizat, pare-se, într-atît cu ele, încît pricepea clar tot ce era redat acolo... În sfîrșit, învierea fetei, descrisă în așa fel încît vedem parcă săvîrșirea faptului în sine, are, de asemenea, o explicație biografică. Iată ce aflăm din *Biografie și scrisori*, partea I, p. 296: „Nașterea fiicei (pe 22 februarie 1862) a însemnat o mare fericire pentru ambii soți și l-a înșuflețit neșpus pe Feodor Mihailovici. Fiecare clipă liberă și-o petrecea lîngă căruciorul ei și se bucura de orice mișcare a micuței. Or, acest lucru a continuat mai puțin de trei luni. Moartea ei a fost o lovitură cumplită și neașteptată. Feodor Mihailovici n-a putut uita pînă la capătul zilelor întîiul copil și-și amîntea întotdeauna cu neșpusă durere de ea. Într-una din călătoriile sale s-a abătut pe la Geneva, pentru a-i vedea mormîntul.” Fără îndoială, în momentul în care scria pasajul menționat, își imagina foarte viu propriile sentimente, închipuindu-și că fetița îndrăgită s-ar fi ridicat deodată prin cine știe ce miracol din mormînt.

întîmple mîine? Eu nu Te cunosc, și nici nu vreau să știu dacă ești Tu Acela sau semenii numai cu El; oricum ar fi, mîine am să Te osîndesc și am să Te ard pe rug, ca pe cel mai nelegiuit dintre eretici, și ai să vezi atunci cum norodul, care azi Ți-a sărutat picioarele, la un singur semn al meu, se va arunca să adune tăciunii împrăștiati în jurul rugului Tău, știi Tu asta? Da, poate că știi”, adaugă el într-o meditație încordată, fără să-și dezlipască ochii nici o clipă de la Ostaticul său.

În aceste vorbe încordate, rostite cu suflul la gură, sînt cuprinse toate variațiunile dialecticii ulterioare: recunoașterea Divinității se păstrează pînă la clara percepere a Lui, pînă la contemplare; și ura față de El se dilată pînă la amenințarea că a doua zi chiar Îl va nimici, Îl va arde și-L va călca în picioare. În istorie, aceasta este cea mai măreață unire și, în același timp, dezbinarea cea mai tranșantă dintre suflul omenesc și Izvorul Veșnic al acestuia. În depărtare, ca într-o perspectivă, apare o relație ciudată cu mulțimea, cu milioanele de suflete păstorite: această relație cuprinde, fără îndoială, o îngrijorare alarmată, adică deja *iubire*, alături de *dispreț*; cuprinde și un soi de *minciună*, ceva ascuns. În tăcerea Ostaticului și în cuvintele: „Da, poate că știi” se strecoară gîndul blasfemator că pentru însuși Mîntuitorul scena care începe dezvăluie ceva nou și neașteptat, o mare taină, pe care El nu a cunoscut-o înainte și pe care începe să o înțeleagă abia acum. Și această taină vrea să I-o dezvăluie un om: „o creatură tremurătoare” se simte cuprinsă de o asemenea forță de convingere, forță provenită din întregul său destin, încît nu se teme să se ridice cu ea și pentru ea în fața Creatorului și Dumnezeuului său.

În întreaga spovedanie pe care urmează s-o rostească bătrînul, se relevă ideea care pune în mișcare Biserica Romană; e foarte greu însă de a renunța la gîndul că, în același timp, această idee reprezintă și spovedania întregii omeniri, cea mai înțeleaptă și mai pătrunzătoare conștiință a propriilor destine, atît trecute cît și (în mai mare măsură) viitoare. Biserica Apuseană este, desigur, numai înțelegerea romană a creștinismului, după cum ortodoxia reprezintă înțelegerea ei greco-slavă, iar protestantismul înțelegerea germană. Dar problema e că din aceste trei ramificații apărute în cadrul Bisericii Universale, numai prima s-a dezvoltat în deplinătatea puterilor sale; celelalte două încă se mai dezvoltă. Catolicismul este finalizat și împlinit în structura sa interioară, el și-a conștientizat cu precizie sensul și tinde implacabil să-l transpună în viață și să-i subordoneze istoria; dimpotrivă, celorlalte două Biserici le este străină o conștiință de sine¹ atît de limpede. Iată

-
1. Protestantismul, ce a permis totodată interpretarea individuală a creștinismului, nu numai în momentul de față nu reprezintă ceva terminat, definitiv, dar nici în viitor, după cît se pare, nu va căpăta o astfel de formă. În privința ortodoxiei, aceasta a avut parte de împrejurări istorice atît de sufocante, atît de tare a fost asuprită din afară, cînd de barbarism (jugul mongol), cînd de mahomedanism (jugul turcesc), cînd, în fine, de catolicism, încît apărarea propriei ființe și înfăptuirea, pe cît era cu putință, a tuturor trebuințelor, în vederea mîntuirii sufletuștii printre popoarele nedreptățite și umilate au constituit deocamdată întregul ei efort istoric; cît despre ridicarea conținutului ei tainic, intim, la lumina unei conștiințe clare – nu a avut mijloace de a se preocupa de aceasta. Încercările slavofililor (precum Homiakov, Samarini) și ale lui Dostoevski însuși de a clarifica specificul și ideea ortodoxiei în istorie se explică prin acest conținut al ei și n-ar fi fost posibil în alte condiții.

de ce, repet, este imposibil să nu generalizezi pînă la extrem, pînă la dimensiunile întregii umanități, ciudata confesiune pe care Inchizitorul o rostește în fața lui Iisus.

El începe cu afirmația că toată învățătura lăsată de Hristos, așa cum a fost păstrată de Providență, este ceva veșnic și imuabil, ca o piatră unghiulară pusă la temelia părții deja edificate din istoria universală, așa că acum ar fi prea târziu pentru a mai corecta această învățătură, pentru a o mai limpezi sau restrînge: astfel s-ar zdruncina cincisprezece veacuri de trudă ziditoare. Și aceasta nu se referă numai la omenire, care nu poate s-o ia mereu de la capăt, ci și la Dumnezeu; ce ar însemna noua Mărturisire, *adăugirea* la cele spuse, dacă nu recunoașterea faptului că tot ce s-a spus deja este *insuficient*? Și cine a spus toate astea? Dumnezeu însuși! În sfîrșit, și acesta e lucrul cel mai important, o asemenea completare ar încălca libertatea umană: Hristos le-a lăsat oamenilor un chip al Său, după care omenirea s-ar fi putut conduce cu inima ușoară, acest chip fiind idealul ce corespunde esenței umanității (esență tănuț divină) și potrivit cu năzuințele ei difuze. Urmarea lui Hristos trebuie să fie liberă, tocmai în aspectul libertății constă demnitatea ei morală. Altminteri, fiecă nouă mărturisire a cerurilor ar apărea ca o *minune* și ar insera *constrîngerea* în istorie, i-ar frustra pe oameni de alegerea liber consimțită și, totodată, de meritul lor moral. De aceea, privindu-l pe Hristos și gîndind la a doua Lui venire, promisă, pe Pămînt, Inchizitorul îi spune: „Acum poți să nu mai vii deloc...” „Nu mai veni deocamdată, cel puțin”, se corectează el, gîndindu-se la lucrarea sa încă neterminată pe pămînt.

Tot timpul el este în mod ciudat căzut pe gînduri; în fața chipului Mîntuitorului, contrastul dintre marile Lui învățături și realitate îi apare deosebit de puternic și îi trezește o ironie amară. Își amintește cît de des, cu cincisprezece veacuri în urmă, Hristos le spunea oamenilor: „vreau să vă fac liberi” și adaugă: „Ai avut acum prilejul să-i vezi pe oamenii aceștia liberi”. Ironia acestei observații nu se referă numai la cei pe care Hristos a vrut să-i înalțe prin învățătura Lui, ci și la El Însuși: „Da, continuă el, să știi că ne-a costat scump treaba asta, dar acum am ajuns, în fine, să ducem, în numele Tău, la bun sfîrșit misiunea noastră. Cincisprezece veacuri ne-am canonit cu libertatea asta, dar acum am isprăvit, da, da, am isprăvit o dată pentru totdeauna”.

Aici se vorbește despre principiul autorității, care a constituit întotdeauna un temei de profunzime al Bisericii de la Roma și care, în comparație cu celelalte Biserici, a constituit cauza intoleranței sale mult mai accentuate față de orice fel de abateri de la dogmă. În secolul al XVI-lea, cînd se petrece scena descrisă, necesitatea autorității și a supunerii oarbe fusese proclamată de Roma cu deosebită forță, avîndu-se în vedere amenințarea exercitată de mișcarea Reformei, mișcare ce scindase unitatea spirituală milenară a Europei. Formele în care s-a manifestat acest principiu au fost introducerea Inchiziției și a cenzurii cărților, promulgatorii acestei idei fiind Conciliul de la Trident și ordinul iezuiților, cu doctrina sa privitoare la supunerea necondiționată¹ față

1. „Fii supus în mîna celui mai vîrstnic decît tine, precum toiagul în mîna pribeagului” ș.a.

de cei mai în vîrstă, la sugrumarea absolută a voinței individuale¹. Dar, precum oriunde în *Legenda* despre care discutăm, la trăsătura esențială a catolicismului se face aluzie numai pentru că aceasta a corespuns unei anumite necesități a omenirii din toate timpurile și, prin urmare, a exprimat un imperativ etern, permanent al istoriei umanității. Acest lucru devine clar din explicațiile ulterioare ale Inchizitorului; el zice:

„Numai acum, cînd am terminat cu libertatea, sîntem în măsură pentru prima oară să ne gîndim *la fericirea oamenilor*. Așa cum a fost el plămădit, omul e un răzvrătit din fire, dar crezi Tu, oare, că răzvrățiții pot avea parte de fericire?” întrebă el.

Hristos a adus *adevărul* pe pămînt; Inchizitorul spune, însă, că viața pămîntească a omului se conduce după legea *suferinței*, a eternei fugi de suferință sau, cînd acest lucru este imposibil, prin urmarea eternă a căii suferinței minime. Între adevăr (care este nerelativ și se constituie într-un atribut propriu numai lui Dumnezeu cel absolut) și această lege a suferinței (căreia i se supune omul, ca urmare a esenței sale relative) se cascadează o prăpastie de netrecut. Cine poate n-are decît să-l îmbie pe om ca să urmeze calea adevărului, însă omul va merge întotdeauna pe cea de-a doua cale. Exact acest lucru îl afirmă Inchizitorul: fără a nega înălțimea adevărului adus de Mîntuitor, el neagă numai concordanța dintre acest adevăr și natura umană și, prin aceasta, neagă posibilitatea ca omul să urmeze prima cale. Cu alte cuvinte, el respinge ca fiind imposibilă construirea destinelor pămîntești ale omului pe bază învățurii Mîntuitorului și, prin urmare, afirmă necesitatea clădirii lor pe *alte* temeuri.

La aceste temeuri chiar trece imediat. Dar înainte de a le analiza, să semnalăm modificarea radicală din concepția lui Dostoievski privind libertatea umană, modificare petrecută în intervalul scurs de la scrierea *Însemnărilor din subterană*. În *Însemnări*, ca și aici, voința liberă a omului se prezintă ca principalul obstacol în calea așezării definitive a destinelor umane pe pămînt; dar, în virtutea acestui fapt, se neagă numai necesitatea și posibilitatea unei asemenea orînduiei, iar libertatea ca atare îi este lăsată omului ca fiind cea mai de preț calitate a sa. În opinia privitoare la această libertate există ceva aprobativ, iar în atitudinea aprobativă transpare tonul vocii al unui om care încă nu a obosit. Cu vădită plăcere își imaginează Dostoievski cum, în momentul bunăstării generale, care, în sfîrșit, a fost atinsă, apare deodată un om „cu o fizionomie retrogradă și ironică”, spunîndu-le semenilor săi fericiți și doar nițel plictisiți: „Ce ziceți, domnilor, n-ar fi bine să dăm naibii toată cumințenia asta, să-i tragem un picior de să se aleagă praful din ea, numai cu scopul de a trimite la mama dracului toți logaritmii ăștia, iar noi să putem trăi iarăși după cum ne taie capetele noastre proaste?”² De atunci multe s-au schimbat în concepția lui

1. *Cadaver esto*, adică fii lipsit de personalitate, inert, ca un cadavru.

2. *Însemnări din subterană*, partea I, cap. 7, p. 147, în: *Ed. rom.*, vol. 4. De asemenea, cap. 10, despre preferința pentru vremelnicul „coteț” în orînduirea social-istorică, tocmai deoarece acesta nu este ceva definitiv și nu ucide pentru totdeauna libertatea, în detrimentul „palatului de cleștar”, detestat anume pentru indestructibilitatea sa.

Dostoievski, tonul lui nu mai are vioiciunea de altădată, n-a mai rămas nici urmă de persiflare sau glumă. Câtă suferință pentru om și câtă ură pentru om a îndurat el în sine – stau mărturie operele lui ulterioare și, printre ele, romanul *Crimă și pedeapsă*, cu mucenicii lui smeriți, cu călăii lui stupizi. Oboseala și mîhnirea au luat locul încrederii de altădată și setea de liniște se manifestă cel mai pregnant în *Legendă*. Marile haruri – libertatea, adevărul, eroismul moral – sînt date la o parte ca niște poveri pe care omul nu are de ce să le poarte; un singur lucru este invocat: *un fel* de fericire, *un fel* de odihnă pentru „răzvrătitul vrednic de milă” și totuși chinuit, pentru ființa totuși bolnavă; în inima scriitorului, compasiunea față de această ființă estompează orice altceva, orice aspirație către ceea ce este divin și superior uman. Pînă la o anumită limită, *Legenda Inchizitorului* poate fi considerată ca fiind ideea privitoare la orînduirea definitivă a destinelor omenirii, idee respinsă indiscutabil în *Însemnări din subterană*, cu singura diferență că, dacă în *Însemnări* se vorbea despre o orînduire rațională, bazată pe studiul subtil și detaliat al legilor naturii fizice și al relațiilor sociale, aici (în *Legendă*) se vorbește despre o întemeiere pe baze religioase, prin pătrunderea în straturile cele mai adînci ale *structurii psihice umane*.

„Ți s-a spus răspicat, îi spune Inchizitorul lui Hristos, Ți s-a atras atenția asupra acestui lucru, Ți s-au dat destule avertismente, pe care însă Tu le-ai nesocotit deopotrivă, respingînd singurul mijloc care putea să-i facă pe oameni fericiți.” Iar apoi își exprimă ideea care, urmărită cu tenacitate, nu poate să nu trezească în noi o groază ce se amplifică pe măsură ce începem să-i sesizăm caracterul irezistibil. Firele istoriei universale, așa cum s-a împlinit ea deja, destinele viitoare ale omului, așa cum pot fi ele prezise, clarobscurul mistic și îngemănarea de neînțeles dintre setea de credință, ce nu poate fi potolită, și disperarea că nu poate exista pentru ea vreun obiect – toate acestea s-au împletit aici într-un mod uluitor și, în întregul lor, au creat un cuvînt pe care nu putem să nu-l luăm drept cuvîntul cel mai vibrant și înțelept pe care omul – din unicul punct de vedere posibil pentru el – l-a rostit vreodată despre sine.

XII

„Înfrișosatul și preaiscusitul Duh, Duhul nimicniciei și al neființei – așa începe Inchizitorul –, strălucitul Duh a grăit către Tine în pustii și, după cum mărturiseste Sfînta Scriptură, a încercat să Te *ispitească*... E drept, ori nu? Există, oare, un adevăr mai deplin decît acela pe care el Ți l-a dezvăluit, punîndu-Ți cele trei întrebări, sau, precum spun Scripturile, cele trei *ispitiri* ale Tale, adevăr pe care Tu l-ai respins? Și totuși, dacă va fi avut loc vreodată pe lume o minune în toată puterea cuvîntului, o minune fără seamăn, ea s-a întîmplat numai și numai atunci, în ziua celor trei ispitiri. Căci în asta constă toată minunea, în faptul că cele trei întrebări au fost rostite. Dacă ne-am închipui, bunăoară, că întrebările puse de Înfrișosatul Duh ar fi pierit fără urmă și c-ar fi trebuit, deci, reconstituite cumva, născocite din nou, alcătuite vorbă cu vorbă, pentru a fi puse la locul lor în Scripturi, și că în acest scop ar fi adunate laolaltă toate capetele luminate de pe fața pămîntului:

toți dregătorii, cei mai de seamă păstori ai Bisericii, învățații, filosofil, poeții, cărora li s-ar încredința misiunea de a născoci, de a formula trei întrebări, trei întrebări plătuite nu numai pe măsura unui eveniment de o însemnătate atât de mare¹, dar ceva care să exprime în același timp în trei cuvinte, sau, mai bine zis, în trei propoziții pe înțelesul minții omenești *întreaga istorie de mai sus a umanității și a universului* – crezi Tu, oare, că tot acest areopag format din înțelepții pământului ar fi în stare să dea în vileag ceva care să se asemuiească măcar pe departe prin forță și adâncime cu cele trei întrebări pe care într-adevăr Ți le-a pus atunci în pustiu puternicul și iscusitul Duh? Aceste întrebări, miracolul prin care ele au ieșit la lumină dovedesc îndeajuns că aici avem de-a face nu cu inteligența omenească, a cărei soartă e pieritoare, ci cu o inteligență nepieritoare și desăvârșită. Fiindcă aceste trei întrebări, atât de strâns legate între ele, preconizaseră întreaga desfășurare de mai târziu a istoriei lumii, constituind totodată cele trei formule în care se îmbină toate contradicțiile istorice nerezolvate ale firii omenești. Pe vremea aceea era un lucru de care nimeni nu-și putea da seama chiar atât de precis, viitorul fiind încă învăluit în neguri; acum însă, după ce au trecut cincisprezece veacuri, vedem că în aceste trei întrebări era cuprins totul, și că tot ce preconizează ele s-a adevărit în așa măsură, încât nu se mai poate adăuga sau înlătura nici o iotă.”

Cele cincisprezece secole de istorie trecută sînt pomenite aici numai pentru că însăși discuția dintre Inchizitor și Hristos este imaginată în secolul al XVI-lea. Dar ea a fost scrisă în veacul al XIX-lea și, dacă acest lucru s-ar fi putut face fără o încălcare gravă a verosimilității, Inchizitorul ar fi trebuit să accepte toate cele nouăsprezece secole; tot ceea ce spune el în continuare și ceea ce arată prin cuvintele: „pe vremea aceea era un lucru de care nimeni nu-și putea da seama chiar atât de precis” s-a manifestat în totalitate doar în secolul nostru, și epoca în care este plasată scena descrisă nu prezenta încă nici un fel de semne prevestitoare. Oricît ar fi de ciudat, transmutarea unor contradicții manifestate în secolul al XIX-lea într-o discuție din secolul al XVI-lea nu face impresie proastă, nici măcar nu se observă: în *Legenda* analizată tot ceea ce este trecător se plasează pe un plan atât de îndepărtat, iar în primul plan apar doar trăsături care sînt atât de profund și etern umane, încît amestecarea trecutului cu viitorul și prezentul, concentrarea întregului timp istoric într-un singur moment nu numai că nu este ceva monstruos, ci, din contra, se prezintă cît se poate de oportună și pare necesară. Chiar din cuvintele citate simțim că Inchizitorul însuși parcă ar uita că își îndreaptă cuvintele către altcineva; discursul lui sună ca un *monolog*, ca o *mărturisire* de credință a unui bătrîn de 90 de ani și, pe măsură ce continuă, dindărătul „siluetei lui înalte și drepte” se ițește tot mai mult silueta mică și vlăguită a unui om din secolul al XIX-lea, care a îndurat în sufletul său cu mult mai mult decît a putut îndura bătrînul ce a „gustat aguride și miere în pustie” și care a ars pe rug eretici cu sutele *ad maiorem gloriam Dei*.

1. Cîtă pregnanță în simțirea realității lui; remarcăm acest ton deoarece, variînd, el se modifică în diferite pasaje ale *Legendei*, ajungînd la sentimentul absolut clar că „evenimentul” nu a existat niciodată.

Din punctul de vedere al celor trei ispitiri, care par a reprezenta în mod figurat destinele viitoare ale omenirii, Inchizitorul începe să vorbească despre aceste destine, analizând sensul lor ca atare. Astfel, relevarea sensului istoriei și un fel de măsurare a forțelor morale ale omului se desfășoară aici sub forma unui comentariu amplu pe marginea unui scurt text din Evangheliile. Iată ce este scris despre ispitire în prima „întrebare a Duhului” la Evanghelistul Matei: „Atunci Iisus a fost dus de Duhul în pustiu, ca să fie ispitit de către diavolul. Și după ce a postit patruzeci de zile și patruzeci de nopți, la urmă a flămânzit. Și apropiindu-se, ispititorul a zis către El: *Dacă ești Tu Fiul lui Dumnezeu, zi ca pietrele acestea să se facă pâini*. Iar El, răspunzând, a zis: Scris este: *«Nu numai cu pâine va trăi omul, ci cu tot cuvântul care iese din gura lui Dumnezeu»*” (4, 1-4).

„Hotărăște deci Singur, zice Inchizitorul, cine a avut dreptate: Tu sau acela care Ți le-a pus? Amintește-ți prima întrebare, dacă nu cuvânt cu cuvânt¹, cel puțin sensul ei: «Vrei să te duci în lume așa, cu mâinile goale, făgăduind oamenilor o libertate pe care ei, *în ignoranța și bicornicia lor înnăscute*, nu pot s-o înțeleagă, de care se feresc, îngroziiți, fiindcă nu există nimic mai insuportabil, și nici n-a existat vreodată pentru om și pentru societate, decât libertatea². Vezi pietrele astea din pustietățile dogorite de arșiță? Poruncește ca ele să se facă pâini, și omenirea întreagă, plină de recunoștință, va alerga pe urmele Tale ca o turmă ascultătoare, deși tot timpul va fi cu frica-n sân ca nu cumva, la un moment dat, să-Ți retragi brațul întins și, o dată cu asta, să se isprăvească și pâinea dăruită de Tine.» Tu însă n-ai vrut să-l lipsești pe om de libertate și nu Te-ai îndurat să primești, judecând că nu mai poate fi vorba de libertate, de vreme ce supunerea a fost cumpărată cu pâine. Drept care ai răspuns că omul nu trăiește numai cu pâine; *știi Tu, însă, că în numele acestei brane pămîntești Dubul Pămîntului se va ridica împotriva-Ți și, dînd piept cu Tine, Te va birui și că toată lumea îl va urma strigînd în gura mare: «Cine este asemenea Fiarei, care a făcut să se pogoare focul din cer?»*”

1. Într-adevăr, este semnificativ că Duhul l-a ispitit pe Dumnezeu-om *nu cîndva în timpul* slujirii la salvarea neamului omenesc, ci *înainte de a începe această slujire* și, prin urmare, el, vechiul vrăjmaș al lui Dumnezeu și dușmanul neamului omenesc, pare să-l fi ispitit pe Dumnezeu cu alte posibile mijloace de mîntuire, arătîndu-L, *pentru aceasta, alte căi* decât învățătura Lui dumnezeiască și moartea pe cruce. Ispitele vizau *întreaga lucrare* a lui Iisus Hristos și, de aceea, *pîinea, minunea și puterea* oferite de către ispititor sînt, de bună seamă, celelalte *trei moduri ale unei alte mîntuiri*, care nu este nici cerească, nici dumnezeiască, ci este o mîntuire fără har și fără taină.
2. Pentru prima oară, această idee, foarte profundă, a fost exprimată de Dostoievski în 1847, în una din cele mai dezordonate opere, *Gazda*. Iată cuvintele lui: „Omul slab nu poate să se stăpînească de unul singur... E de ajuns să-i dai totul și va veni chiar el să-ți aducă totul înapoi; dă-i jumătate din împărăția pămîntească să o stăpînească, încearcă – și ce crezi? Imediat are să ți se ascundă în papuci, așa de mic se va face. *Dă-i omului slab libertate și el are să o lege singur și are să ți-o aducă înapoi*” etc. (cf. *Ed. rom.*, vol. 1, p. 414). Acest lucru demonstrează că de timpuriu au apărut toate ideile de bază ale lui Dostoievski; ulterior, decenii de-a rîndul, a ezitat doar între afirmarea sau negarea lor, însă *nu a mai descoperit* nimic esențial în afara lor.

Aici, într-o imagine apocaliptică, ni se prezintă revolta a tot ceea ce este pămîntesc în om împotriva a tot ceea ce este ceresc în el și ni se arată deznodămîntul victorios al acestei revolte, ai cărei martori triști sîntem noi toți. Nevoia, amărăciunea împovărătoare, durerea mădularilor înfrigurate și a măruntaielor flămînde vor stinge scînteia divină din sufletul omenesc și omul se va întoarce cu spatele la tot ceea ce este sfînt și se va închina, ca în fața unui nou lucru sfînt, la tot ce este grosolan și chiar josnic, dar care îl hrănește și îl încălzește. Ca de niște oameni de care nu mai are nimeni nevoie își va rîde de foștii săi sfinți și se va închina altora, îi va însemna pe aceștia în noile calendare și, ca „binefăcători ai omenirii”, le va sărbători zilele de naștere. În locul creștinismului, pe care îl considera o religie anacronică, Auguste Comte [38] a încercat deja să inventeze un simulacru de nou cult religios, cu zile de sărbătorire și cinstire a memoriei marilor oameni – și cultul punerii în serviciul omenirii se propagă tot mai mult în timpurile noastre, pe măsură ce slăbește slujirea lui Dumnezeu. Omenirea se deifică *pe sine*, ea pleacă urechea doar la *propriile suferințe* și caută cu ochi oboșiți în jur pe cineva care să le vindece, să le anihileze sau, cel puțin, să le domolească. Lipsită de îndrăzneală și tremurînd temătoare, este gata să se repeadă pe urmele oricui va face ceva pentru ea, este gata să se plece cu venerație în fața celui care îi va ușura munca prin intermediul unei mașini reușite, care îi va fertiliza pămîntul cu un îngrășămînt nou, care, chiar și pe calea otrăvirii veșnice, îi va potoli durerea vremelnică. Și răzvrătită, încărcată de suferință, omenirea a pierdut cu siguranță sensul întregului, de parcă dincolo de *amănuntele* vieții sale nu se vede răul *esențial și monstruos* care o copleșește din toate părțile: cu cît omul se străduiește mai mult să-și înfrîngă suferința, cu atît mai mult suferința sporește și devine atoațacaparatoare, așa că oamenii nu mai pier cîte unul, ci cu miile, cu milioanele, pier popoare întregi, tot mai repede și mai de nestăvilit, uitînd pe Dumnezeu și blestemîndu-se singure.

Vom aduce ca exemplificare maiestuoasă imagine din Apocalipsa Sf. Ioan – acea revelație privind destinele Bisericii lui Dumnezeu pe pămînt, precum și ale neamului omenesc care se agită în preajma Bisericii, care se străduiește să o înghită; aici imaginile exprimă în mod alegoric ciclurile și evoluția acestor destine și, prin caracterul lor, determină sensul general, care este mai presus de restul amănuntelor: „Și am văzut ridicîndu-se din mare o fiară, care avea zece coarne și șapte capete și pe cornele ei zece cununi împărătești și pe capetele ei: nume de hulă. Și balaurul¹ i-a dat ei puterea și scaunul lui și stăpînire mare. Și unul din capetele fiarei era ca înjunghiat de moarte, dar rana ei cea de moarte fu vindecată și tot pămîntul s-a minunat mergînd după fiară. Și s-au închinat balaurului², fiindcă i-a dat fiarei stăpînirea; și s-au închinat fiarei, zicînd: *Cine este asemenea fiarei și cine poate să se lupte cu ea?* Și i s-a dat ei gură să grăiască semeții și hule și i s-a dat

1. Adică, conform *Apocalipsei*, Primul Duh căzut de lîngă Dumnezeu.

2. Ne-am fi așteptat să se închine „Fiarei” – dar în ce mod uluitor este menținută precizia imaginilor apocaliptice, corespondența dintre acestea și sensul lor real!

putere să lucreze timp de patruzeci și două de luni. Și și-a deschis gura sa spre hula lui Dumnezeu, ca să hulească numele Lui și cortul lui și pe cei ce locuiesc în cer. Și i s-a dat să facă război cu sfinții și să-i biruiască și i s-a dat ei stăpânire peste toată seminția și poporul și limba și neamul. Și i se vor închina ei toți cei ce locuiesc pe pământ, ale căror nume nu sînt scrise, de la întemeierea lumii, în cartea vieții Mielului celui înjunghiat. Dacă are cineva urechi – să audă! Cine duce în robie de robie are parte; cine cu sabia va ucide trebuie să fie ucis de sabie. Aici este răbdarea și credința sfinților” (*Apocalipsa* 13).

Cunoașterea care îl nutrește, dar nu îl mai iluminează pe om, marea schimbare a darurilor spirituale cu darurile materiale, a conștiinței curate cu pîntecul sătul sînt prezentate în acest extraordinar tablou. Grijă pentru „pîine doar” va face să se închidă altarele, va dispărea marea forță rînduitoare, iar oamenii se vor apuca din nou să înalțe un edificiu pe nisip, să construiască, cu forțele și cu înțelepciunea ce le posedă, Turnul Babel al vieții lor. Toate acestea sînt arătate de Inchizitor în cuvinte vibrante, după care, imediat, prezice cum se va sfîrși totul.

„Știi Tu, oare, spune el, că peste veacuri omenirea va da glas prin gura înțelepților și a învățaților săi că *nu există pe lume crimă și, prin urmare, nu există nici păcat, ci numai flămînzii?* » Dă-le mai întîi de mîncare, și abia după aceea le poți cere să respecte virtutea!» va sta scris pe steagul celor ce se vor scula împotriva Ta, *culcînd la pămînt templul durat de Tine*¹. Pe ruinele templului Tău se va zidi o altă clădire², un nou și înfricoșător Turn Babel; se va înălța piatră cu piatră, cu toate că și el va împărtași soarta celui dintîi, rămînînd, ca și acela, neterminat; puteai totuși să-i scutești pe oameni de toată această trudă de prisos, să le cruți o mie de ani de suferință, *fiindcă, pînă la urmă, tot spre noi se vor îndrepta, după ce se vor fi canonit în zadar zece veacuri în șir să-și isprăvească turnul*³! Și atunci ne vor căuta

1. Se subînțelege, firește, teoria *relativității crimei*, conform căreia aceasta din urmă nu diferă prin nimic de alte fapte săvîrșite de om și, la fel ca ele, este provocată de influența mediului, a educației și, în general, de împrejurări exterioare. Voința, determinată întru totul prin aceste circumstanțe, nu este capabilă de a nu face ceva anume, în cazul de față o crimă, de aceea nu putem vorbi de libertate în cazul ei și, prin urmare nici de vinovăție („nu există păcat”). *Crimă și pedeapsă, Demonii* (în cîteva episoade) și, în cele din urmă, *Frații Karamazov* pot fi înțelese ca o critică artistico-psihologică a acestei idei din secolul al XIX-lea, idee de care sînt atrase, iată, mințile cele mai alese, iar respingerea ei reprezintă ceva ce nu corespunde naturii lucrurilor, ceva neadevărat.
2. În virtutea teoriei despre inocența voinței individuale, toate crimele, ca și orice rău, sînt puse în legătură cu alcătuirea incorectă a lumii, care le-ar servi drept cauză. Pornind de aici, și problema luptei cu răul se reduce la chestiunea unei mai bune orînduiri a societății umane, ceea ce introduce gîndirea teoretică (în calitatea ei de principiu constructiv) în istorie și în locul forțelor inconștiente care acționează în cadrul ei. A se compara pasajul din cap. IV cu fragmente din *Însemnări de iarnă despre impresii de vară*.
3. Dostoievski a arătat frecvent și cu insistență (de exemplu, în *Demonii*) cum știința, refuzînd voința liberă și absolutul în crimă, îi împinge pe oameni pînă la antropofagie, și atunci, în disperare, „va plînge pămîntul după vechii zei”, iar oamenii se vor converti iarăși la religie. Astfel, convertirea întru Dumnezeu, credea el, încununează istoria, lucru care se va săvîrși neapărat, dacă în viitor omenirea va avea de înfruntat catastrofe din ce în ce mai mari.

iarăși pe sub pământ, prin catacombele în care vom sta ascunși (fiindcă ne va fi dat din nou să fim persecutați¹ și schingiuiți) și, găsindu-ne în cele din urmă, vor ridica glasul spre noi: «Dați-ne pâine, căci cei ce ne-au fâgăduit² să pogoare focul din ceruri pentru noi nu ni l-au dat!» Și noi *vom izbui să ridicăm pînă la capăt turnul* început de ei; cine va da de mîncare mulțimii va apuca să-l ducă la bun sfîrșit, și noi vom fi aceia care o vom hrăni în numele Tău. *O, în vecii vecilor, fără noi, ei nu vor ajunge să-și astîmpere foamea!* Toată înțelepciunea lumii nu va putea să le dea pâine, atîta timp cît vor rămîne liberi; dar ai să vezi că pînă la urmă ne vor aduce singuri plocon libertatea și, depunînd-o la picioarele noastre, ne vor spune: «Înrobiți-ne, dar astîmpărați-ne foamea!»³ Abia atunci vor înțelege în fine că libertatea și faptul de a avea pâine în realitate și cu prisosință, așa ca să ajungă pentru toată lumea, sînt două lucruri incompatibile, fiindcă în vecii vecilor oamenii nu vor fi în stare să împartă pîinea între ei⁴! Și în același timp se vor

-
1. Aici se vorbește despre perioada persecuțiilor insuportabile, pe care omenirea nefericită, ce-și rînduiește singură viața, le va aplica religiei cîva timp, și anume înainte de a se întoarce către Dumnezeu. Persecuțiile – nu împotriva Bisericii, ci împotriva însuși principiului religios din sufletul omului – care au avut loc în Franța la sfîrșitul secolului trecut și care mai apar și azi ici-colo pot fi considerate drept prime semne, firave și timide, ale tentativei de a stîrpi acest principiu de pe fața întregului pămînt.
 2. Adică teoreticienii raționali ai orînduirii omului pe pămînt fără religie și, în particular, teoreticienii noilor forme de organizare a muncii și a proprietății.
 3. Disperarea provocată de catastrofe economice va duce la uitarea oricăror altor idealuri, care au fost inițial inseparabile de idealul împărțirii egale a bogățiilor: încă de pe acum, democrații extremiști manifestă indiferență față de preceptele libertății politice și sociale (constituționalism), ca și față de succesele științelor și educației, fiind gata, în egală măsură, să se ralieze și la despotismul militar, și la triumful Bisericii asupra statului, nedorindu-și altceva decît ca o forță – militară sau ecleziastică, pentru ei e totuna – să rezolve chestiunea economică, „să-i hrănească pe toți”.
 4. Grijă pentru „pîine doar” le va întuneca oamenilor conștiința și, o dată cu aceasta, compasiunea, fiindcă aceste sentimente sînt imposibil de transformat „în pîine”, dar nici nu pot fi deduse din „grija pentru pîine”. Fiecare își va lua partea cea mai mare, care i se cuvine conform calității și cantității muncii sale, iar *geniul va cere ca de la ospăț să fie alungați cei nevrednici pentru că aceștia iau prea mult din ceea ce este a lui*. În privința organizării societății pe baze economice, repartizarea produselor după regula *suum cuique* (după adevărul inimii omenestii) – „Dumnezeu pentru toți” reprezintă dificultatea cea mai mare și, strict vorbind, de nerezolvat. Această dificultate constituie încă de pe acum obiectul nesfîrșitelor confruntări dintre teoreticienii vieții sociale; și dacă ei sînt atît de ireconciliabili în gîndire, atît de divergenți în cărți, atunci e greu să ne imaginăm la ce confruntări haotice va duce imposibilitatea de a rezolva această chestiune în realitatea peste care domnesc patimile, unde nemulțumirea și furia nu se potolească cînd e nevoie să se potolească, iar mila își are și ea puterea ei de convingere, unde, în sfîrșit, orice dialectică este spulberată cînd se lovește de sincera neînțelegere a oamenilor de suflet. Se poate prevedea de pe acum că, după ce se va rezolva conform propriilor sale dorințe interioare, criza socială va fi confruntată cu lozinci diametral opuse, precum „să fie înlăturați cei fără de talent, să fie ascunși, făcuți una cu pămîntul, să fie aserviți” și „n-avem nevoie de genii, geniile sînt de prisos... căci, în sărăcia noastră, ne insultă cu frumusețea lor spirituală; geniile sînt periculoase”. Filosofia lui Nietzsche, care sub ochii noștri s-a răspîndit în Europa, reprezintă expresia timpurie, dar cît se poate de îndrăzneată a primei lozinci.

convinge că niciodată nu vor putea fi liberi, fiindcă sînt slabi de înger, dedați la rele, bicisnici și îndărătnici. Tu le-ai făgăduit pîinea cerească, dar, iarăși Te întreb, crezi într-adevăr că poate avea același preț în ochii stîrpei omenești, nevolnice, desfrîate și pururea nerecunos-cătoare, ca pîinea reală, pămîntească? Dacă, în numele pîinii cerești, se vor găsi cîteva mii sau zeci de mii de suflete care să Te urmeze, cum rămîne cu milioanele și zecile de mii de milioane de făpturi omenești incapabile să renunțe la hrana pămîntească pentru cea făgăduită în ceruri?”

XIII

„Sau Ție nu-ți sînt dragi, continuă Inchizitorul, decît cele cîteva zeci de mii de suflete mari și puternice, restul, adică puzderia nenumărată, ca nisipul mării, de oameni slabi de înger, dar care Te iubesc cu adevărat, fiind menită să slujească doar ca un suport material celor puternici și oțeliți?”

Cu aceste cuvinte începe, în gîndurile lui, o cotitură, apelul la sensul etern al istoriei, care este incompatibil cu adevărul absolut și cu mila. Deocamdată acest sens este indicat doar în treacăt, dar apoi tocmai pe el își va fundamenta Inchizitorul negarea sa.

Este mult prea bine cunoscută părerea potrivit căreia marile realizări ale culturii sînt opera cîtorva aleși, oameni cu capacități superioare; și pentru ca să-și poată duce la îndeplinire misiunea liberi și fără grabă, lor li se asigură îndeostul și liniștea, cu prețul muncii și al suferințelor unei vieți mizere pe care o îndură marea masă a oamenilor. Nu vom lua seama la această opinie, mult prea simplistă ca să ne oprim asupra ei; pentru a clarifica ultimele cuvinte ale Inchizitorului, vom cita, din *Apocalipsa* Sf. Ioan, pasajul privitor la „puținii aleși mîntuiți” din ziua Judecării de Apoi. Inchizitorul are probabil în vedere tocmai acest tablou înalt și vibrant, atunci cînd își dezvoltă ideea:

„Și m-am uitat și iată Mielul stătea pe muntele Sion și cu El o sută patruzeci și patru de mii, care aveau numele Lui și numele Tatălui Lui, scris pe frunțile lor.

Atunci am auzit un glas din cer, ca un vuiet de ape multe și ca bubuitul unui tunet puternic, iar glasul pe care l-am auzit ca glasul celor ce cîntă cu alăutele lor.

Și cîntau o cîntare nouă, înaintea tronului și înaintea celor patru ființe și înaintea bătrînilor; și nimeni nu putea să învețe cîntarea decît numai cei o sută patruzeci și patru de mii, care fuseseră răscumpărați de pe pămînt.

Aceștia sînt cei care nu s-au întinat cu femei, căci sînt feciorelnici. Aceștia sînt cei care merg după Miel oriunde se va duce. Aceștia au fost răscumpărați dintre oameni, pîrgă lui Dumnezeu și Mielului.

Iar în gura lor nu s-a aflat minciună, fiindcă sînt fără prihană” (*Apocalipsa* 14, 1-5).

Ce ideal minunat și ademenitor se află în acest tablou; ce putere are el să stîrnească în noi dorința mistuitoare; privindu-l, cît de puțin ne mirăm de profunda și rapida schimbare pe care a înfăptuit-o Evanghelia la trecerea de la lumea veche la cea nouă.

Și totuși, tocmai fiindcă frumusețea acestui ideal este atât de mare, încât pînă și avîntul spre el este dătător de fericire, în noi se trezește pe loc mila copleșitoare față de acele ființe omenesti, față de „puzderia nenumărată, ca nisipul mării”, care, după ce i-au emanat pe cei „o sută patruzeci și patru de mii”, au rămas uitate undeva în istorie, călcate în picioare¹.

Acest sentiment de milă cuprinde și sufletul Inchizitorului și acesta spune răsplat: „Nu, nouă ne sînt deopotrivă de dragi și *cei slabi din fire*”, iar prin mintea lui trece iute gîndul că el și cei care îl vor înțelege se vor gospodări împreună cu cei slabi: dar se vor gospodări de-acum absolut singuri, *fără El*, cu toate că, în lipsa unei alte idei rînduitoare, o vor face *în numele Lui*:

„Deși nărași și îndărătnici, spune el, pînă la urmă tot ei vor fi cei supuși. Cuprinși de admirație, aceștia ne vor socoti niște zei, ca unii ce vom domni asupra lor – atât de înfricoșătoare li se va părea pînă la urmă libertatea! Dar noi vom căuta să-i convingem că nu facem decît să ascultăm de porunca Ta și că domnim în numele Tău. Îi vom înșela astfel din nou, de astă dată, însă n-o să-Ți mai îngăduim să vii printre noi. Și în acest timp, înșelătoria va fi un nesecat izvor de suferință pentru noi, fiindcă vom fi mereu nevoiți să mințim.”

El trece apoi la nevoile nepotolite ale sufletului omenesc, întrucît, cunoscîndu-le și satisfăcîndu-le, poate construi edificul definitiv, veșnic al vieții lui pămîntești. În întrebarea privitoare la pîini, spune el, „sălășluia ferecată taina cea mare a lumii acesteia. Învrednicindu-Te să primești miracolul pîinii, ai fi reușit să împlinești acea năzuință eternă a omului – și nu numai a fiecărui individ în parte, ci a întregii omeniri – pururea dornic să știe *în fața cui trebuie să-și îndoieie genunchii*. Fiindcă nu există pentru omul liber o grijă mai statornică și mai chinuitoare decît aceea de-a afla mai degrabă în fața cui să se plece pînă la pămînt. Numai că el vrea să se plece înaintea unei forțe indiscutabile, atât de indiscutabile, încît toată lumea s-o respecte, îndoindu-și genunchii în fața ei. Căci, în primul rînd, aceste ființe vrednice de plîns vor să găsească pe cineva în fața căruia să se plece pînă la pămînt, un om care să se ridice deasupra celorlalți, în care să

1. În capitolul „Vedenia lui Ivan Feodorovici”, care reprezintă, de fapt, o variațiune pe tema *Legendei Marelui Inchizitor*, demonul spune: „Gîndește-te numai cîte suflete am fost silit să irosc... ca să iasă la iveală cucernicul Iov”. (*Ed. rom.*, vol. 10, p. 425). Fără a ne opri asupra gîndului lipsit de profunzime potrivit căruia, pentru „odihna liniștită” a cîtorva care „ar făuri științele și artele” (acestea sînt *cu adevărat* făurite de oamenii săraci, care trăiesc muncind continuu), este necesară truda apăsătoare, exagerată a celorlalți, vom arăta un alt fapt, care într-adevăr există, cu privire la „salvarea unuia singur” cu prețul pieirii celor mulți: puțini sînt cei ce se mîntuiesc prin ceva *greu*, prin ceva care, fiind peste puterile majorității și, totuși, frîngîndu-i sub povara sa pe cei mulți, îi distruge. Un exemplu singular va explicita cel mai bine gîndul nostru: marea erudiție este bună, se bucură de respect în ochii tuturor și îi atrage pe toți; și întrucît în copilărie nu se poate încă spune despre nimeni dacă este sau nu capabil de ceva, atunci mii și zeci de mii de copii sînt mutilați în cadrul unui sistem de învățămînt greoi și complicat, pentru a fi puși astfel în evidență cîteva zeci de oameni cu adevărat erudiți; pe lîngă aceștia se înghesuie restul, care sînt mai puțin decît o masă incultă, sînt o masă *perversită*.

creadă toată lumea și căruia să i se închine toți, *absolut toți*. De la începutul începutului, necesitatea de a *generaliza* supunerea a constituit preocuparea cea mai arzătoare a fiecărui om în parte, precum și a întregii umanități. Din pricina acestei necesități, oamenii s-au tăiat adesea cu săbiile¹. Și, făurindu-și singuri zei, s-au amenințat unii pe alții: «Lepădați-vă de zeii voștri, strigau ei, și veniți de vă închinați celor ce se află în mare cinste la noi, altfel va fi vai și amar de voi și de zeitățile voastre!» Și așa o să fie până la sfârșitul veacurilor. Chiar atunci când vor pieri toți zeii de pe fața lumii, vor continua totuși să îngenuncheze în fața idolilor. Și Tu ai știut asta, nu se poate să nu fi cunoscut această fundamentală taină a firii omenesti, și totuși, cunoscînd-o, ai refuzat unica emblemă infailibilă ce Ți s-a oferit, și în virtutea căreia omenirea Ți s-ar fi supus fără să crîncească, *emblema pîinii reale, pămîntești*. Tu însă ai refuzat-o în numele libertății și al pîinii cerești. Am să-Ți arăt acum ce ai făcut mai departe, iarăși și iarăși în numele libertății! Adevăr zic Ție că sufletul omenesc nu cunoaște altă grijă mai chinuitoare decît aceea de a găsi cui să-i încredințeze mai degrabă harul libertății cu care această nefericită făptură se naște pe lume. Numai aceleia însă care va izbuti să-i împace conștiința îi va fi dat să pună stăpînire și pe libertatea lui. Emblema ce Ți s-a oferit o dată cu pîinea avea toți sortii de izbîndă; dă-i pîine, și omul ți se va supune fără greș, e cea mai sigură cheazășie; dar dacă în același timp – nu Tu, altcineva – s-ar întîmpla să-i prindă în mreajă conștiința – o, atunci, să știi, e-n stare să se lipsească pînă și de pîinea cu care îl îmbii și să-l urmeze pe acela care va izbuti să-i subjege cugetul. Aici, recunosc, dreptatea era de partea Ta. Căci taina existenței umane nu constă în *a trăi*, ci în *a ști pentru ce trăiești*. Fără o noțiune precisă *a rostului său pe lume*, în vecii vecilor omul n-ar accepta să trăiască; mai curînd și-ar face singur seama decît să-și ducă mai departe existența pe pămînt, chiar dacă în jurul lui ar fi maldăre de pîine². Asta e realitatea; dar ce s-a ales pînă la urmă? În loc să cauți a pune stăpînire asupra oamenilor, îngrădindu-le libertatea, Tu Te-ai străduit să-i desfășori cît mai larg fruntariile! Ai uitat, se vede, că omul preferă liniștea³ și chiar moartea libertății de a alege singur între bine și rău! Fiindcă nu există ceva mai ademenitor pentru el decît libertatea conștiinței, dar în același timp nu

-
1. În *Adolescentul*, Makar Ivanovici, un bătrîn de un tip asemănător cu cel al starețului Zosima din *Frații Karamazov*, spune: „E imposibil să fii om și să nu te *închinî*, un asemenea om nu *se va suporta*, de fapt, nici n-ar fi *deloc* om. S-ar dezice și de Dumnezeu, atunci s-ar închina la un idol din lemn sau din aur, ori unuia închipuit”. Prin „idolii” în fața cărora se vor prosterna oamenii, decizîndu-se de Dumnezeu cel adevărat, se înțelege idoli „închipuirii”: rațiunea deificată și creațiile acesteia – filosofia și științele exacte; sau, în sfîrșit, niște idoli foarte grosolani, cum sînt unele idei particulare ale aceleiași rațiuni, ale acestei științe sau filosofii, de pildă ideea utilitarismului. În acest pasaj din *Legendă*, se vorbește, totuși, de închinarea mistică, religioasă, cum ar fi cea în fața lui Hristos, Mahomed etc.
 2. O trăsătură bine remarcată, care, singură, prin idealismul ei, echilibrează toate aspectele josnice atribuite, în aceeași *Legendă*, omului.
 3. Fără îndoială, este o eroare de exprimare, și trebuie să citim „mai comod, mai convenabil, mai necesar și mai bine”.

există ceva mai cumplit! Iar Tu, în locul unor principii temeinice care ar fi statornicit o dată pentru totdeauna liniștea în conștiința umană, ai ales tot ceea ce poate fi mai ciudat, mai nedeslușit și mai vag, tot ce depășește puterile oamenilor, procedînd așa ca și cum nu i-ai fi iubit cîtuși ne puțin. Cine? Tocmai Tu, care ai pogorît pe pămînt ca să-Ți jertfești viața pentru ei! În loc de a căuta să le zălogești libertatea, Tu le-ai sporit-o și mai mult, aruncînd pe veci chinuitoarea ei povară asupra împărăției sufletului omenesc. Ai vrut să ai parte *de dragostea liber consimțită* a omului, ai dorit ca el să Te urmeze de bunăvoie, ademenit și subjugat de Tine, de ideea Ta. În locul legii străbune¹, pe care se putea bizui, din momentul acela omul trebuia să aleagă cu inima slobodă ce este rău și ce este bine, avînd înaintea ochilor doar chipul Tău drept călăuză menită să-i îndrume pașii², dar cum de nu Te-ai gîndit că, așezînd pe umerii lui o povară atît de grea ca libertatea de a alege, pînă la urmă el va ajunge să pună la îndoială pînă și chipul Tău și să tăgăduiască adevărul propovăduit de Tine? Într-o bună zi oamenii vor mărturisii în gura mare că adevărul nu poate sălășlui în Tine, fiindcă era cu neputință să-i urgisească cineva atît de cumplit ca Tine, lăsîndu-i să se zbată într-o incertitudine atît de chinuitoare, cu atîte griji pe cap și atîte probleme fără dezlegare! În felul acesta, Tu însuși ai pus la cale surparea Împărăției Tale și n-ai nici un drept să arunci vina pe alții.”

Cu alte cuvinte, învățătura venită să mîntuiască lumea a dus-o la pieire chiar prin înălțimea ei, nu a adus împăcare și unitate în istorie, ci haos și învrăjbire. Istoria nu este încheiată; or, ea trebuie să se sfîrșească, acesta este lucrul pe care îl caută popoarele în setea lor de a găsi la ce să se închine toate în bună înțelegere. De aceea se și distrug unele pe altele, pentru ca, măcar prin pieirea unei mulțimi de încrîncenați, să se unească, în sfîrșit, cei rămași. Creștinismul nu a dat răspuns acestei nevoi a inimii omenești, lăsînd totul în seama hotărîrii individuale, încrezîndu-se în mod fals în capacitatea omului de a

-
1. Adică a Legii *Vecbiului Testament*, care, față de *Legea Noului Testament*, se prezintă într-adevăr ca foarte amănunțită, răsplată, cu indicații ferme și pedepse imuabile pentru încălcarea celor prescrise de ea (vezi *leșirea*). Se poate spune, transpunînd totul în termeni juridici, că în *Vecbiul Testament* se dau *regulile*, iar în *Noul Testament* – *principiile*.
 2. În aceste trei rînduri este exprimată concepția lui Dostoievski în legătură cu esența creștinismului și se indică principiul director al activității creștinului: *întotdeauna, în minte, înainte de a face ceva, să pui această faptă pe seama lui Hristos și să te întrebi dacă El ar săvîrși-o sau, vîzînd-o, dacă ar fi de acord cu ea*; în cadrul acestui exercițiu mental este necesar *să nu ne atingem de integritatea imaginii Lui*, așa cum ne-a fost transmisă de Evangheliști, să vedem această imagine în ansamblul ei. Credem că acesta e principiul cel adevărat, iar prin respectarea lui Evanghelia nu ar fi putut niciodată să fie supusă acelor modificări forțate căroră, prin preluarea unor expresii izolate, le-a fost supusă în istorie. Astfel, pe expresia *compell intrare* – „siliți-i (pe cei poftiți) să intre” (la ospățul de nuntă al mirelui, în „Parabola despre cei chemați și cei nechemăți”) și-a bazat Inchiziția catolică dreptul la existență; iar expresia „Împărăția Mea *nu este de pe lumea asta*” servește și astăzi multora pentru a-i pretinde Bisericii să manifeste indiferență față de păcat, față de crima „lumii” (a unei întregi orînduiri istorico-sociale).

deosebi binele și răul. Chiar și legea străveche, nu atât de solemnă, dar precisă și aspră, se potrivea mai bine acestei nevoi: lapidarea excludea pe oricine se abătea de la ea, iar oamenii rămâneau uniți, chiar dacă unirea lor era forțată. Și mai bine ar fi răspuns acestei nevoi un mijloc, ce-i drept, cu totul rudimentar, „pîinile pămîntești”, adică *ascunderea* de ochii omului a tot ceea ce este *ceresc*. Hrănindu-l pe om, acest mijloc ar fi adormit neliniștile conștiinței sale.

Nu ne vom îndepărta, cred, prea mult de adevăr dacă vom spune că, prin apelul la „pîinile pămîntești”, prin luarea în posesie a destinelor omenirii în vederea mîntuirii, se înțelege aici un deznodămînt cumplit, dar într-adevăr puternic, rezultat din contradicțiile istorice, și anume *coborîrea nivelului psihic* al omului. A stinge în el tot ceea ce este nedefinit, tulburător, chinuitor, a simplifica¹ natura, coborînd-o pînă la claritatea dorințelor mărunte, constrîngîndu-l să știe *laolaltă cu toți*, să simtă *laolaltă cu toți*, să dorească *laolaltă cu toți* – iată mijlocul de a-l mulțumi și, în sfîrșit, de a-l potoli...

XIV

Deviindu-și tot mai mult discursul spre trecerea de la haosul în care omenirea a fost împinsă de creștinism și de învățătura acestuia despre libertate către zugrăvirea viitoarei liniști a omenirii pe pămînt, Inchizitorul procedează la analiza celorlalte două ispitiri ale diavolului. Iată în ce cuvinte sînt notate ele la Evangheliștii Matei și Luca:

„Atunci diavolul L-a dus în sfînta cetate, L-a pus pe aripa templului, și I-a zis: Dacă Tu ești Fiul lui Dumnezeu, aruncă-Te jos, căci scris este: *„Îngerilor Săi va porunci pentru Tine și Te vor ridica pe mîini, ca nu cumva să izbești de piatră piciorul Tău.”* Iisus i-a răspuns: Iarăși este scris: *„Să nu ispitești pe Domnul Dumnezeuul tău.”*

„Din nou diavolul L-a dus pe un munte foarte înalt și I-a arătat toate împărățiile lumii și slava lor. Și I-a zis Lui: Acestea toate Ți le voi da Ție, dacă vei cădea înaintea mea și Te vei închina mie. Atunci Iisus i-a zis: Piei, satano, căci scris este: *„Domnului Dumnezeuului tău să te închini și Lui singur să-I slujești.”*

Atunci L-a lăsat diavolul și iată îngerii, venind la El, Îi slujeau” (Matei 4, 5-11, Luca 4, 5).

După ce enunță elementele de autodistrugere de care este impregnat creștinismul, Inchizitorul continuă, adresîndu-I-se lui Hristos: „Asta să fie, oare, spune, ce Ți s-a oferit? În lume nu există decît trei forțe, unicele pe pămînt, în măsură să înfrîngă și să subjuge definitiv, în numele propriei lor fericiri, conștiința acestor bicsinici răzvrățiți. Și aceste forțe sînt *miracolul, taina și autoritatea*. Tu însă le-ai respins pe cîteșitrele, rînd pe rînd, prin exemplul pe care Tu Însuți l-ai dat. Urcîndu-Te pe streășina templului, preaiscusitul și înfricoșatul Duh Ți-a spus: «Dacă Tu ești Fiul lui Dumnezeu, aruncă-Te jos, căci scris

1. În *Demonii*, unul dintre personaje, căruia de-abia i se pomenește numele (Șigaliu), exprimă ideea acestei simplificări a naturii umane, a scăderii nivelului psihic. Ea poate fi considerată o expunerea timpurie și mai detaliată a acestui pasaj din *Legendă*.

este: El va porunci îngerilor Săi să vegheze asupra Ta și ei Te vor ridica pe mîini, ca nu cumva să izbești de piatră piciorul Tău; numai așa vei ajunge să afli de ești cu adevărat Fiul lui Dumnezeu și cît de puternică este credința Ta în Tatăl Ceres». Tu însă l-ai ascultat pînă la capăt, dar ai refuzat să faci ceea ce-Ți propunea el; n-ai vrut să Te lași dus în ispită și nu Te-ai aruncat în jos. O, firește, *ai fost într-adevăr plin de măreție, superb ca un Dumnezeu!* Dar crezi Tu oare că oamenii, semînția asta bicornică și răzvrătită, sînt zei? O, bineînțeles, în momentul acela Ți-ai dat seama că dacă ai fi făcut un singur pas, o singură mișcare ca să Te arunci în gol, ar fi însemnat să-L ispitești pe Dumnezeu și să-Ți pierzi toată credința în El, așa încît, ajungînd jos, Te-ai fi zdrobit de pămîntul pe care veniseși să-l izbăvești, *spre bucuria pre-iscusitului Dub* care încercase să Te ispitească.”

Este uimitoare lipsa de credință în actul mistic al răscumpărării, exprimată în *primele* dintre cuvintele subliniate, unite cu credința în ispitirea lui Iisus și chiar în importanța mistică a acestei ispitiri, în încercarea Diavolului de a opri venirea Lui, ca Mîntuitor, în lume, încercare exprimată în *ultimele* cuvinte subliniate.

„Dar încă o dată Ți spun, continuă Inchizitorul: sînt oare mulți pe lume ca Tine? Ai fost Tu în stare să crezi cu tot dinadinsul – fie și numai o clipă – că oamenii au atîta putere în ei ca să înfrunte asemenea ispită? Sau Ți închipui cumva că firea omenească a fost în așa fel plămădită, încît prin însăși alcătuirea ei să respingă miracolul și că, în momentele de cumpănită răscură, cînd sufletul este bîntuit de cele mai grele și mai chinuitoare probleme¹, omul se poate mulțumi cu ceea ce inima sa are toată libertatea să aleagă? O, Tu ai știut că eroismul faptei Tale va fi pomenit în *Scripturi* și că va răzbate astfel prin veacuri pînă în vremea de apoi², și în sinea Ta ai nădăduit că, mergînd pe urmele Tale, omul va rămîne alături de Dumnezeu, fără a mai avea nevoie de minuni. Cum de nu Te-ai gîndit însă că, lepădîndu-se de minuni, el se va lepăda în același timp și de Dumnezeu³, fiindcă, de fapt, nu-l caută pe Dumnezeu, cît mai ales minunile Sale? Și cum nu poate să trăiască fără minuni, omul va încerca să și le făurească singur, dînd crezare miracolelor plămuite de el⁴, închinîndu-se în fața minunilor săvîrșite de vraci, în fața farmecelor menite de vrăjitoare⁵, chiar dacă ar fi de o

-
1. Este vorba despre atitudinea omului față de actul mistic al Mîntuirii, cu credința în care el va trăi, și dacă această credință sau această viață mai este nevoie de întărit și cu altceva decît puterea pe care i-o conferă înălțimea chipului lui Hristos.
 2. Din nou, credință extraordinară răsună în aceste cuvinte!
 3. Cu dispreț îndreptățit, se vorbește despre felul cum în istorie – și pînă în zilele noastre – lupta împotriva religiei aproape că a fost identificată cu lupta împotriva miraculosului, și invers de altfel; și cum, de-abia dezlegînd ceva ce mai înainte în natură părușe supranatural, omul trecea cu lașitate din tabăra credinței în cea a necredinței.
 4. Se vorbește despre descoperirile ulterioare ale științei și, mai mult încă, despre invențiile tehnice, de care, în timpul nostru, omul se minunează atît de mult, de care îi place să vorbească la nesfîrșit, deși nu-i vine a crede că ele există și că le-a descoperit chiar el.
 5. Se pomeniște acel interes special cu care, în perioadele de ateism, oamenii își pleacă urechea la tot ceea ce este ciudat, excepțional, în care ar fi încălcată vreo lege a naturii. Se poate spune că, în asemenea perioade, oamenii nu caută

sută de ori un răzvrătit, un eretic sau un ateu. Tu nu Te-ai învrednicit să cobori de pe cruce când cei din jur își băteau joc de Tine și Te ațîtau, strigîndu-Ți: «*Pogoară-Te acum de pe cruce, vom vedea și vom crede!*» Tu nu Te-ai învrednicit să cobori, fiindcă nu voiai să-l cîștigi pe om printr-o minune, așteptînd o credință liber consimțită din partea lui, nicidecum prilejuită de un miracol. Ceea ce doreai Tu cu ardoare era o dragoste liberă, iar nu extazul unui rob fascinat de puterea ce i-a vîrît pe veci frica în oase¹. Dar și de astă dată ai greșit, socotindu-i pe oameni mai presus de ceea ce se arată a fi în realitate, când ei nu sînt decît niște robi, cu toate că, așa cum au fost plăsmuiți, în sufletul lor mocnește răzvrătirea. Privește în jurul Tău și judecă singur: au trecut cincisprezece veacuri, du-Te acum și vezi: cine sînt cei pe care i-ai înălțat pînă la Tine? *Îți jur că omul este mult mai nevolnic și mai ticălos decît l-ai crezut Tu!*² (...) Prețuindu-l peste măsură, ai procedat ca și când n-ai fi avut nici cea mai mică îngăduință, fiindcă însemna să ceri de la el mai mult decît putea să dea – și cine? tocmai Tu, care l-ai iubit mai mult decît pe Tine Însuși! Dacă, însă, l-ai fi prețuit mai puțin și nu i-ai fi cerut decît ceea ce putea să-Ți dea, ar fi simțit mai mult dragostea Ta, fiindcă nu l-ai fi îndatorat să poarte o povară chiar atît de grea.”

Din înălțimea prea mare a preceptelor Mîntuitorului a rezultat neînțelegerea acestora de către om, a cărui inimă e denaturată și a cărui rațiune e întunecată. De neprihănirea imensă a acestor precepte, de miraculoasa lor simplitate și sfințenie el își bate joc, și aceasta concomitent cu închinarea lui în fața vulgarității și a grosolaniei, care însă îi impresionează imaginația fricoasă. În cuvinte aspre, Inchizitorul zugrăvește tabloul revoltei împotriva religiei, din care istoria universală n-a văzut decît o mică parte, și cu o privire dojenitoare întrezărește ce va urma după aceea:

„Omul este slab de înger și bîcîsnic. Ce-are a face că în momentul de față³ încearcă în tot locul să se răzvrătească împotriva puterii

nimic cu mai multă lăcomie decît miraculosul, cu condiția neapărată ca acesta să nu fie și divin. Pasiunea pentru spiritism, pomenită la modul ironic în *Jurnalul de scriitor*, i-a amintit, neîndoielnic, lui Dostoievski caracterul general și permanent al acestei particularități psihice a omului (vezi superstițiile ce bîntuiau societatea romană din secolele II-III, când a căzut cu totul în ateism).

1. Este observată înălțimea inexplicabilă a creștinismului, cu simplitatea și umanismul lui, aflat mai presus de toate celelalte religii de pe pămînt, în care elementele miraculosului predomină față de toate celelalte elemente, care, din punct de vedere istoric, au apărut din pricina spaimei față de acest miraculos.
2. Este ideea principală a *Legendei*. Mai jos, vom sublinia încă vreo cîteva fraze, în care este concentrat parcă întregul ei *sens* sau, mai precis, sînt indicate *punctele ei de plecare*.
3. Nu este vorba despre mișcarea Reformei, contemporană cu dialogul *Legendei*, pentru că spiritul de credință profundă cu care a fost impregnată această mișcare a fost prea înalt pentru a fi posibilă o opinie disprețuitoare la adresa ei (despre acest spirit, vezi, la Dostoievski, cele cîteva cuvinte din *Discursul despre Pușkin* în legătură cu versurile: „Umblînd cîndva printr-o barbară vale...”.) Fără îndoială, cuvintele *Legendei* sînt provocate de mișcarea antireligioasă din secolul al XVII-lea, dar mai ales din secolul al XIX-lea, în cadrul căreia, pentru lupta cu religia se depun tot atît de puține eforturi și tot atît de puțină seriozitate ca și în cazul luptei cu cine știe ce superstiții.

noastre, împăunându-se cu fapta lui? Mîndria lui de răzvrătit este copilărească, mîndrie de școlari ce-au pus la cale o rebeliune în clasă, izgonindu-l pe învățător. Bucuria lor va fi însă de scurtă durată¹, și o vor plăti cu vîrf și îndesat. Vor dărîma templele și vor îneca pămîntul în valuri de sînge². Dar pînă la urmă nu se poate să nu-și dea seama, în nerozia lor puerilă, că, deși s-au răsculat, sînt prea bicsnici ca să fie în stare a duce mai departe pe umeri povara propriei lor răzvrătiri³. Și cu ochii scăldați în lacrimi năînge, vor recunoaște în sfîrșit că cel care i-a plămădit, sădind în ei sămînța răzvrătirii, a făcut-o, fără doar și poate, numai *în bătaie de joc*. Vor mărturisi lucrul acesta cu deznădejdea în suflet și fiecăre cuvînt al lor va fi un cuvînt de hulă; hulind, însă, se vor simți și mai nefericiți, fiindcă prin firea lui omul nu se poate împăca totuși cu blasfemia și pînă la urmă va căuta să se răzbune pentru ea.”

Apoi, făcînd bilanțul celor întîmplate în istorie, Inchizitorul trece la dezvăluirea tainei sale, care constă în *corijarea* Actului Mîntuirii prin acceptarea tuturor celor trei sfaturi ale „preaiscusitului și înfricoșatului Duh al pustului”, ceea ce s-a înfăptuit de dragul iubirii pentru omenire, pentru buna orînduire a destinelor ei pămîntești. Justificarea acestei corijări criminale Inchizitorul o raportează la imaginea celor puțini răscumpărați, pe care am citat-o mai sus din capitoul 14 al *Apocalipsei*; amintind această imagine, el spune:

„Așadar, neliniște, tulburare și nefericire – cu asta s-au ales oamenii după toate suferințele pe care le-ai îndurat în numele libertății lor! Marele tău proroc, în viziunea lui alegorică, spune că i s-au arătat în fața ochilor toți cei care au luat parte la prima înviere și că erau cîte

1. Și este, într-adevăr, de scurtă durată, îi vine sfîrșitul, cum s-a întîmplat în vremea noastră cu recentul curent antireligios, cum s-a întîmplat întotdeauna, chiar în vremuri mai serioase, cu orice revoltă împotriva religiei. Astfel, însăși Reforma, ca și căutarea individuală a Bisericii, a apărut în urma umanismului, care a avut față de religie o atitudine profanatoare; iar după epoca Revoluției franceze a venit vremea lui Chateaubriand, Joseph de Maistre [39] și a altora, cu ideile lor alambicate și zăpăcelile de simțire. Atitudinea adevărată față de aceste curente și de altele analoge, Dostoievski a arătat-o în mod just: ele nu înseamnă credință, simplă și veritabilă, ci spieretura și panica școlarilor profanatori de mai ieri; nu este vorba de Dumnezeu, care acționează în interiorul omului, ci de omul care, din punct de vedere exterior, imită gesturile și cuvintele celor în sufletul cărora El a acționat într-adevăr, pe care i-a chemat cu adevărat cîndva la El (sfînții).
2. Nu de perioada Revoluției franceze, cum s-ar putea crede, este vorba, ci despre ceea ce neapărat se va săvîrși în viitor, deci despre încercarea de a reprima prin violență conștiința religioasă a întregii omeniri. Aceste cuvinte sînt conforme cu unele pasaje deja citate din *Legendă*.
3. Lui Dostoievski, fiind întotdeauna mai presus de eroii săi (pe care niciodată nu-i admiră ci, mai degrabă, îi împinge în primul plan pentru a-și exprima ideile), îi place să observe cum, cu toate că sînt foarte puternici, aceștia slăbesc sub presiunea chinurilor sufletești, cum nu rezistă propriei lor „largheți” și criminalități, deși mai înainte ridicaseră în slăvi, în teorie, aceste aspecte (ultima discuție a lui N. Stavroghin cu Liza în *Demonii*, ultima întrevvedere a lui Ivan Karamazov cu Smerdeakov). Aproape peste tot, la Dostoievski, zugrăvirea unui om foarte puternic, dacă acesta nu eșuează în pocăință (precum Raskolnikov), se încheie cu descrierea epuizării forțelor sale, cu înjosirea și batjocorirea „fostului om puternic”.

douăsprezece mii cu totul din fiecare seminție¹. Ca să fie atât de puțini, înseamnă că nici ei n-au fost oameni ca toți ceilalți, ci zei. Căci au avut în ei destulă putere ca să poarte crucea și să viețuiască zeci de ani în pustiu, flămânzi și goi, hrănindu-se cu ierburi crude și rădăcini; Te poți mândri, firește, cu aceste odrasle ale libertății, ale dragostei liber dăruite, sublima lor jertfă adusă de bunăvoie în numele Tău²! Amintește-Ți însă că aceștia erau doar câteva mii, și toți plămădiți ca niște zei, pe când ceilalți? *Cu ce sînt vinovați, oare, ceilalți, adică toți cei nevolnici, care n-au fost în stare să facă ceea ce au izbutit a îndeplini cei căliți din fire*³? Nu cumva Tu ai pogorît din ceruri numai în mijlocul celor aleși și numai pentru ei? Dacă-i așa, atunci la mijloc este o taină pe care mintea noastră n-o poate pricepe.”

XV

Aici, în această imposibilitate de a concepe că Taina Mîntuirii, înfăptuindu-se în formele cele mai înalte, i-a lăsat *în afara ei pe cei slabi fără vină*, începe pătrunderea dialecticii Marelui Inchizitor într-un cerc nou, superior: respingerea Mîntuirii înseși; ca mai sus, în spovedania lui Ivan Karamazov, pe imposibilitatea de a concepe taina suferinței fără vină s-a fundamentat respingerea de către el a vieții viitoare, a Judecății de Apoi. Nu există negare a *existenței* acestor acte; dimpotrivă, există pricepere a lor, dusă la orbire; *revoltă* împotriva lor, *dezicere* de Dumnezeu, cea de-a doua la sfîrșitul destinelor, după încheierea istoriei, asemănătoare în toate cu prima despărțire, care s-a săvîrșit înaintea începutului acestor destine – totuși cu conștiința adîncită în toată povara lor.

„Și dacă există într-adevăr o *taină*, spune Marele Inchizitor, atunci avem tot dreptul să vorbim în numele ei, mărturisind în fața lumii că libertatea inimii de-a alege între bine și rău nu înseamnă mare lucru⁴, că totul e *taina* căreia oamenii sînt datori să i se supună *orbește*, chiar

-
1. În capitolul 7 al *Apocalipsei* se efectuează calculul preliminar al celor mîntuiți, cîte douăsprezece mii din fiecare dintre semințiile fiilor lui Israel, israeliți care, în capitolul 14, sînt socotiți a fi în total o sută patruzeci și patru de mii.
 2. Ce înțelegere uimitoare, profundă și exactă a sensului adevărat pe care îl are libertatea spirituală *față de tine, față de ce e josnic în natura ta*, în numele a tot ce e înalt și sfînt, a ceea ce ai simțit și cunoscut în afara ta cu cea mai bună parte din tine! Această libertate este aici indicată în opoziție cu înțelegerea ei rudimentară.
 3. Aceasta este cea de a doua idee centrală a *Legendei*.
 4. Această premisă, după cum se știe, alcătuiește o particularitate reală a doctrinei catolice, și tocmai ea a dus la tot formalismul Bisericii Occidentale și la descompunerea morală a popoarelor pe care le păstorește. Din ea a rezultat așa-numita concepție a „faptelor bune”, care, oricum ar fi făcute, chiar și absolut mecanic, sînt la fel de mîntuitoare pentru suflet (de aici, indulgența, adică iertarea păcatelor celor care mai întîi au plecat la cruciade, să-și dea viața pentru credință în Biserică, apoi a celor care au susținut cruciadele într-un fel sau altul și, în sfîrșit, a celor care fac donații bănești pentru nevoile Bisericii: de aici nu mai este decît un pas pînă la vinderea, cu prețuri diferite, de formulare scrise, menite să mîntuiască de păcate). În legătură cu acest mijloc de justificare s-a disociat protestantismul de Biserica veche, modului ei formal de mîntuire a sufletului opunîndu-i justificarea prin *credință*, adică printr-un act de converșiune vie, lăuntrică.

împotriva conștiinței lor. Și chiar așa am și procedat. Am căutat să îndreptăm ce ai făcut Tu, punînd la temelia faptei Tale *miracolul, taina și autoritatea*. Și oamenii s-au bucurat că sînt din nou mînați ca o turmă și că, în sfîrșit, inima lor a fost ușurată de povara unui dar funest, care le adusese numai necazuri¹. Am avut ori nu dreptate să procedăm așa, propovăduind învățătura aceasta oamenilor, spune! Crezi, oare, că noi n-am iubit omenirea, de vreme ce am înțeles cu atîta umilință slăbiciunile ei și am căutat din toată inima să-i ușurăm povara, îngăduind firii sale nevolnice chiar și păcatul, cu condiția să fie săvîrșit cu știrea noastră? De ce mai vii acum să ne tulburi? De ce mă privești în tăcere cu ochii Tăi blînzi, convins că dreptatea e de partea Ta? Mai curînd aș vrea să Te văd mînios, nu-mi trebuie dragostea Ta, pentru că nici eu nu Te iubesc. De ce aș încerca să mă prefac? Nu-mi dau seama, oare, cu cine vorbesc? Știi dinainte tot ce aș avea să-Ți spun, o citesc în ochii Tăi. Cum aș putea, oare, să ascund de Tine taina noastră? Poate că vrei totuși s-o auzi din gura mea. Atunci ascultă: noi nu sîntem cu Tine, ci cu *el*, asta e toată taina noastră!... Am primit din mîinile lui ceea ce Tu ai lepădat cu indignare, darul din urmă, pe care el Ți l-a oferit atunci, cînd Ți-a înfățișat împărățiile pămîntești. Noi am primit de la el Roma și spada Cezarului.”

Cu aceste cuvinte începe dezvoltarea ideii catolice particulare din istorie. Tot ce s-a spus mai înainte are o valoare absolut generală, adică reprezintă *dialectica creștinismului* în fundamentul său, același pentru toți credincioșii, în legătură cu relevarea naturii umane, cu judecarea și compasiunea față de ea. Dezvoltîndu-se în continuare și, în sfîrșit, încheindu-se cu ideea despre rînduiala religioasă a destinelor omenestii pe pămînt, rînduială *definitivă și generală*, această dialectică, cu desăvîrșire abstractă pînă acum, a coincis cu faptul istoric care îi corespunde și l-a atras fără voie în sine, prin întorsături de gîndire cuplate cu cele mai importante trăsături ale realității. Este un fapt al Bisericii catolice, cu năzuințele ei universale, cu forța ei exterioară unificatoare; este sămînța creștină crescută pe terenul vechiului păgînism.

Menționînd că lucrarea lor încă „nu a fost dusă la bun sfîrșit”, că ei doar „au început”, Inchizitorul își exprimă totuși convingerea că aceasta va fi finalizată: „va mai trece încă multă vreme pînă atunci”, spune el, „și pînă atunci lumea va mai avea încă multe de îndurat, dar pînă la urmă ne vom atinge țelul și vom fi cezari”, după care „ne vom gîndi la fericirea omenirii”². „Și cu toate acestea, Tu ai fi putut să primești pe loc spada Cezarului. Pentru ce ai lepădat de la Tine acest ultim dar? Primindu-l, ai fi împlinit toate năzuințele oamenilor pe pămînt: le-ai fi dat un stăpîn *căruia să i se închine*, încredințîndu-i propriile lor conștiințe, și le-ai fi pus la îndemînă mijlocul de *a se uni* cu toții laolaltă,

1. Adică libertatea și distingerea liberă a binelui de rău.

2. Idee ce îi aparține exclusiv lui Dostoievski și nu Romei, care, în epocile vechi și noi, dacă aspira la dominația universală, nu aspiră cîtuși de puțin pentru „fericirea oamenilor”. Din acest exemplu se poate vedea cel mai bine cum într-un fapt istoric Dostoievski își împletește propriul suflet, *gîndirea sa deosebită și personală*.

într-un furnicar în care nu încap divergențe¹. Fiindcă necesitatea alăturării este cea de-a treia și ultima pricină de frământare pentru oameni². Umanitatea a dorit dintotdeauna să se organizeze într-o asociație *unitară*. Multe popoare au avut o istorie glorioasă, dar cu cât acele popoare se aflau la un nivel de civilizație mai înalt, cu atât erau mai nefericite, fiindcă simțeau mai adânc decât altele necesitatea asocierii tuturor oamenilor. Marii cuceritori, de talia lui Tamerlan sau Gînghis-han, au străbătut ca o vijelie pămîntul, în dorința de a-și întinde stăpînirea asupra întregului univers, dar și ei, fie chiar înconștienți, au exprimat aceeași nestăvilită aspirație a omenirii spre o asociere generală. Primind dominația lumii și purpura Cezarului, Tu ai fi întemeiat o împărăție universală, statornicind în același timp pacea pe toată fața pămîntului. Fiindcă cine altul ar putea fi în măsură să stăpînească oamenii, decât acela care le stăpînește cugetul și în minile căruia se află pîinea lor? Noi am primit, așadar, spada cezarului și, o dată cu asta, firește, ne-am lepădat de Tine pentru a-l urma pe *el*.”

Astfel, în sfaturile „înfricoșatului și preaicusitului Duh”, care l-a ispitit pe Iisus în pustiu, erau conținute taina istoriei universale și răspunsul la cele mai profunde necesități ale naturii umane; sfaturile erau criminale, dar aceasta pentru că însăși natura umană este deja decăzută. Și nu există alt mijloc pentru a răspunde cerințelor ei decât crima, nu există posibilitatea, prin alt mijloc, să rînduiești, să ferești și

-
1. Avem deja un limbaj și niște idei elaborate de Dostoievski, care sună cam ciudat pe buzele Inchizitorului, în secolul al XVI-lea. „Furnicarul”, „Palatul de cristal” și „Cotețul” sînt cele trei expresii plastice ale unirii universale a oamenilor și ale potolirii lor, care la Dostoievski au fost luate pentru prima dată în discuție în *Însemnări din subterană*. „Cotețul” este realitatea sărmană și lipsită de confort, care este totuși preferabilă în raport cu orice altceva, pentru că este fragilă, poate fi oricînd dărîmată și schimbată, astfel că, necorespunzînd necesităților secundare ale naturii umane, corespunde particularității ei principale și esențiale: voinței libere, capriciului, care nu se stinge în individ. „Palatul de cristal” este edificiul vieții umane, artificial, clădit pe principiile rațiunii și artei, edificiu care e mai rău decât orice realitate, întrucît, satisfăcînd toate necesitățile omenești, nu corespunde uneia, principale: necesității dorinței individuale, deosebite; acest edificiu strivește personalitatea. În *Însemnări din subterană* este refuzată cea de-a doua formulă și rămîne prima, din pricina faptului că omului îi lipsește cea de-a treia, „Furnicarul”: prin această denumire se înțelege unirea generală și armonioasă a ființelor de o anumită specie, unire fundamentată pe prezența în ele a instinctului, comun și infailibil, de construire a locuinței. Cu asemenea instincte sînt dotate toate animalele ce trăiesc în comunități (furnicile), dar omul nu-l are; de aceea, în timp ce animalele construiesc întotdeauna și pretutindeni aceleași bîrloguri, la fel de pașnic, omul construiește peste tot în mod diferit, se transformă veșnic o dată cu dorințele și noțiunile lui: și de îndată ce se apucă de construit ceva universal, se scindează în reprezentanții săi – unici și personali –, făcînd-o cu dușmănie și ură de moarte. Aceste trei formule trebuie să ni le amintim mereu cînd citim operele lui Dostoievski.
 2. Trebuie să discernem între această „unire” și „închinarea generală” a conștiinței umane față de ceva, despre care s-a vorbit mai sus. Aceea a fost unirea lăuntrică, sufltească a oamenilor, pe cînd aici se vorbește despre unirea lor exterioară, despre viața social-istorică armonioasă. Între aceste noțiuni există un raport de corelație, nu unul de coincidență; corespunzîndu-și reciproc precum trupul și sufletul, ele sînt părți dintr-o a treia entitate, din armonia universală de vieți omenești.

să compătimești seminția de ființe denaturate, decît luînd drept bază această denaturare; turma lor rătăcită trebuie adunată printr-o idee denaturată, a cărei minciună să corespundă minciunii naturii lor.

XVI

Niciodată nu a existat mai multă disperare decît cea care s-a infiltrat în această idee ciudată și foarte greu de combătut. Putem spune că e cea mai tristă idee care a trecut vreodată prin conștiința omenească și că pagina citată este cea mai grea din întreaga literatură universală. Ea se și sfîrșește cu disperarea totală, cu prăbușirea minciunii, îndărătul căreia nu există nici un adevăr, cu spulberarea mirajului datorită căruia doar pot trăi oamenii. Aceste lucruri sînt enunțate ca tîlcuire la cuvintele mistuitoare din capitolele 12, 17 și 18 din *Apocalipsa* Sf. Ioan, în care, conform explicațiilor teologilor, sînt reprezentate alegoric, în imaginea „Femeii”, destinele pe pămînt ale Bisericii *Vecchiului* și *Noului Testament*. Iată cuvintele respective:

„Și s-a arătat pe cer un semn mare: o femeie înveșmîntată cu soarele și luna era sub picioarele ei și pe cap purta cunună din douăsprezece stele. Și era însărcinată și striga, chinuindu-se și smucindu-se ca să nască.

Și alt semn s-a arătat pe cer: iată un balaur mare, roșu, avînd șapte capete și zece coarne, și pe capetele lui, șapte cununi împărătești.

Iar coada lui tîra a treia parte din stelele cerului și le-a aruncat pe pămînt. Și balaurul stătu înaintea femeii, care era să nască, pentru ca să înghită copilul, cînd îl va naște.

Și a născut un copil de parte bărbătească, care avea să păstorească toate neamurile cu toiag de fier. Și copilul ei fu răpit la Dumnezeu și la tronul Lui.

Iar femeia a fugit în pustie, unde are loc gătit de Dumnezeu, ca să o hrănească pe ea, acolo, o mie două sute și șaiszeci de zile...”

În continuare este descrisă soarta balaurului: „Și a fost aruncat balaurul cel mare, șarpele cel de demult, care se cheamă diavol și satana, cel ce înșală toată lumea (...) Și am auzit glas mare, în cer, zicînd: Acum s-a făcut mîntuirea și puterea și împărăția Dumnezeului nostru și stăpînirea Hristosului Său, căci aruncat a fost pîrșul fraților noștri, cel care îi pîra pe ei înaintea Dumnezeului nostru, ziua și noaptea. Și ei l-au biruit prin sîngele Mielului și prin cuvîntul mărturiei lor și nu și-au iubit sufletul lor, pînă la moarte (...).

Iar cînd a văzut balaurul că a fost aruncat pe pămînt, a prigonit pe femeia care născuse pruncul. Și femeii i s-au dat cele două aripi ale marelui vultur, ca să zboare în pustie, la locul ei, unde e hrănită acolo o vreme și vremuri și jumătate de vreme, departe de fața șarpelui. Și șarpele a aruncat din gura lui, după femeie, apă ca un rîu ca s-o ia apa. Și pămîntul i-a venit femeii într-ajutor, căci pămîntul și-a deschis gura sa și a înghițit rîul pe care-l aruncase balaurul din gură.

Și balaurul s-a aprins de mînie asupra femeii și a pornit să facă război cu ceilalți din seminția ei, care păzesc poruncile lui Dumnezeu și țin mărturia lui Iisus.”

Apoi imaginile se schimbă; apare o nouă vedenie, despre care am vorbit deja mai sus: din apele mării iese o fiară, căreia balaurul îi transmite puterea și stăpînirea sa. Evident, tocmai prin aceasta, balaurul se ridică la război cu „cei ce păstrează poruncile lui Dumnezeu”. Tot pămîntul o urmărește cu uimire; popoarele se închină în fața puterii ei miraculoase, pentru că fiara face semne mari și chiar face focul să se pogoare din cer. Își pune pecetea pe oameni și este primită de toți „ale căror nume nu sînt scrise în cartea vieții Mielului”. Vedenia se modifică iarăși: apare Mielul „căznit de la zidirea lumii”, alături de cei o sută patruzeci și patru de mii de răscumpărați prin sîngele Lui, care nu s-au întinat cu tina lumii. Vine în zbor un Înger, ducînd în mîini veșnica Evanghelie ca s-o binevestească celor ce locuiesc pe pămînt și la tot neamul și seminția și limba și poporul. După el vine alt Înger, zicînd: „A căzut, a căzut Babilonul, cetatea cea mare, care a adăpat toate neamurile din vinul furiei desfrînării sale”. Aceasta este prima prevestire a mării prăbușiri, a cărei zugrăvire încă urmează, dar care deja se apropie. Apare un nor alb și, pe nor, „Cel asemenea Fiului Omului”, ținînd în mînă o seceră ascuțită. Îngerul îi spune: „Trimite secera și seceră, că a venit ceasul de secerat, fiindcă s-a copt secerișul pămîntului”. Și marele seceriș se săvîrșește. Apoi se arată alt semn: „biruitorii fiarei și ai chipului ei și ai numărului numelui ei, stînd în picioare pe marea de cristal și avînd alăutele lui Dumnezeu, cîntau cîntarea lui Moise, robul lui Dumnezeu, și cîntarea Mielului, zicînd: Mari și minunate sînt lucrurile Tale, Doamne Dumnezeule, Atotîitorule! Drepte și adevărate sînt căile Tale, Împărate al neamurilor! Cine nu se va teme de Tine, Doamne, și nu va slăvi numele Tău? Căci Tu singur ești sfînt și toate neamurile vor veni și se vor închina înaintea Ta, pentru că judecățile Tale s-au făcut cunoscute!” După aceea, ies șapte Îngeri, care țin în mîini șapte cupe ale mîniei lui Dumnezeu și le varsă asupra pămîntului. Urgiile îi lovesc pe oamenii care se închinau chipului fiarei și aveau semnul fiarei, toată natura își alterează însușirile, iar suferințele cresc din ce în ce mai mult: „Și au hulit numele lui Dumnezeu, Care are putere peste urgiile acestea și nu s-au pocăit ca să-I dea slavă”. Cînd al cincilea Înger și-a vărsat cupa „pe scaunul fiarei, în împărăția ei s-a făcut întuneric și oamenii își mușcau limbile de durere. Și au hulit pe Dumnezeul cerului din pricina durerilor și a bubelor lor, dar de faptele lor nu s-au pocăit.” Cînd a fost vărsată pe lume ultima cupă, din templul tainic din ceruri, unde se află tronul lui Dumnezeu, s-a auzit un glas zicînd: „S-a făcut!” și după aceea începe vedenia cu judecarea desfrînatei:

„Și a venit unul dintre cei șapte îngeri, care aveau cele șapte cupe, și a grăit către mine, zicînd: Vino să-ți arăt judecata desfrînatei celei mari, *care șade pe ape multe,*

Cu care s-au desfrînat împărății pămîntului și cei ce locuiesc pe pămînt s-au îmbătat de vinul desfrînării ei.

Și m-a dus, în duh, în pustie. *Și am văzut o femeie șezînd pe o fiară roșie, plină cu nume de bulă, avînd șapte capete și zece coarne.*

Și femeia era îmbrăcată în purpură și în stofă stacojie și împodobită cu aur și pietre scumpe și cu mărgăritare, avînd în mînă un pabar de aur, plin de urciuni și necurățeniile desfrînării ei.

Iar pe fruntea ei e scris nume tainic: Babilonul cel mare, mama desfrînaților și a uriciunilor pămîntului.

Și am văzut o femeie, *beată de sîngele sfinților și de sîngele mucenicilor lui Iisus*, și văzînd-o, m-am mirat cu mirare mare.”

Văzîndu-l că se miră, Îngerul îi dă lămuriri:

„Apele pe care le-ai văzut și deasupra cărora șade desfrînata sînt popoare și gloate și neamuri și limbi.

Și cele zece coarne pe care le-ai văzut și fiara *vor urî pe desfrînată și o vor face pustie și goală și carnea ei o vor mânca și pe ea o vor arde în foc.*

Căci Dumnezeu a pus în inimile lor să facă voia Lui (...)

Iar femeia pe care ai văzut-o este cetatea cea mare care are stăpînire peste împărații pămîntului.”

După aceea urmează vedenia judecății asupra desfrînatei triumfătoare, din pricina căreia „toate neamurile s-au rătăcit cu prefăcătoria ei” (18, 23), care „a stricat pămîntul cu desfrînarea ei”, iar neguțătorii, îmbogățiți datorită ei, „vor sta departe, de frica chinurilor ei, plîngînd și tînguindu-se”, bătîndu-se cu pumnii în piept, strigînd cu amărăciune și uimire: „Care cetate era asemenea cu cetatea cea mare!”

Ca să înțelegem mai bine aceste cuvinte, trebuie să observăm că, după judecata asupra desfrînatei, la ultimul război cu fiara și cu popoarele care i s-au închinat ei, doborîte de urgii, dar încă nebiruite, coboară „Împăratul împăraților și Domnul domnilor” și cu privire la El se repetă (19, 15) cuvintele spuse despre pruncul născut de Femeie, pe care a vrut să-l înghită Fiara, dar a fost luat la Dumnezeu.

Acum vom continua discursul Inchizitorului, fără să mai facem întreruperi. Spunînd că el și ciracii săi, respingîndu-l pe Hristos și acceptînd sfaturile Diavolului, vor pune stăpînire pe conștiința oamenilor, pe spada și împărăția cezarului, zugrăvește astfel atitudinea omenirii, pentru care se înfăptuiesc toate acestea:

„O, vor mai trece încă veacuri de bicisnică domnie a gîndirii libere, a științei și antropofagiei, fiindcă, de vreme ce au început să ridice Turnul Babel fără noi, vor ajunge, în cele din urmă, la antropofagie.”

Știința, ca o cunoaștere exactă a realității nu conține nici un fel de principii morale, care să tempereze excesele, și construind cu ajutorul ei clădirea definitivă a vieții omenești, nu se poate nega că, la nevoie, se va întrebuița și ceva crud sau criminal. Ideea lui Malthus (împărtășită și de un gînditor ca J.S. Mill) [40], pentru clasele muncitoare, singurul mijloc de a menține salariile la un anumit nivel este abținerea muncitorilor de a se căsători și de a avea o familie, ca să nu-și sporească numărul, altfel spus, coborîrea unei uriașe mase de femei la gradul de accesoriu al bine cunoscutei funcții masculine, această idee, deci, poate servi drept exemplu pentru a arăta cruzimea și imoralitatea gîndirii teoretice, cît de departe poate ajunge ea cînd nu-i închide gura legea religioasă nestrămutată. Și într-adevăr, întrucît știința însăși a descoperit mijloacele de a muri fără durere (doze mărite de substanțe anestezice), de ce nu și-ar face apariția un nou Malthus, la fel de însuflețit de „dragostea de aproapele” ca și primul, care să spună că „oamenii se pot căsători”, însă copiii rezultați din aceste căsătorii trebuie mîncăți, lucru pe care „nu e neapărată nevoie să-l facă părinții”, totul se va desfășura fără suferință și va deveni „avantajos pentru omenire”.

„Abia atunci, continuă Inchizitorul, fiara se va tîrî la picioarele noastre și le va linge supusă, stropindu-le cu lacrimi de sînge. Și noi o vom încăleca și vom înălța cupa, iar pe cupă va fi săpat cuvîntul *Taină*. Atunci, numai atunci se va statornici împărăția păcii și a fericirii omenești. Ești mîndru de aleșii Tăi, dar Tu nu ai în jurul Tău decît *puțini aleși*, în timp ce noi vom ajunge să-i mulțumim *pe toți*. Și pe urmă, gîndește-Te: cîți din cei aleși sau din cei tari de înger, care ar putea să fie cîndva aleșii Tăi, *nu vor fi obosit așteptîndu-Te, cîți din ei nu-și îndreaptă și nu-și vor mai îndrepta forțele și ardoarea inimii spre un alt ogor, sfîrșind prin a ridica steagul libertății lor împotriva Ta Însuși*? Dar cine altul decît Tine a înălțat acest steag?”

Sînt cuvinte uimitoare, e înțelegerea profundă a întregii mișcări antireligioase, adoptată de marile inteligențe europene din ultimele secole, însoțite de recunoașterea forței și generozității lor, de tristețea pentru ei, dar în același timp și de divulgarea erorilor lor.

„Pe cînd noi vom dăruia tuturor fericirea și nimeni atunci nu se va mai răzvrăti, oamenii nu se vor mai căsăpi unii pe alții, așa cum se căsăpesc în fiecare clipă și în tot locul, acum, în numele libertății propovăduite de Tine. O, noi vom izbui să-i convingem că nu vor putea ajunge cu adevărat liberi decît atunci cînd vor renunța de bunăvoie la libertatea lor *în favoarea noastră și cînd ni se vor supune cu desăvîrșire nouă!* Vom avea, oare, dreptate, sau vom rămîne de minciună? Se vor convinge, însă, că dreptatea e de partea noastră cînd își vor aminti în ce cumplită sclavie și în ce frămîntare îi împinsese libertatea Ta. Deplina independență, gîndirea liberă și știința îi vor înfunda într-o junglă atît de încîlcită și le vor pune în față asemenea miracole și taine atît de bine ferecate, încît unii dintre ei – cei răzvrățiți și aprigi – își vor face singuri seama¹, iar alții – și ei răzvrățiți, dar nevolnici – se vor nimici unii pe alții², iar restul – cei bicsnici și nefericiți – se vor tîrî la picioarele noastre, mărturisind în gura mare: «Da, ați avut dreptate, voi singuri stăpîniți taina Lui, de aceea ne-am întors la voi, izbăviți-ne de noi înșine»³.”

Această mîntuire se va dezvălui în supunerea absolută și în lipsa de voință a maselor. Nimic nou nu le vor oferi înțelepții care le-au confiscat libertatea; dar ceea ce mai înainte era irealizabil, vor atinge, dirijîndu-le cu înțelepciune voința și repartizîndu-le munca:

„Primind pîinea din mîna noastră, își vor da seama, firește, că nu facem decît să luăm pîinea lor, pe care au dobîndit-o ei înșiși prin munca brațelor, și s-o împărțim între ei; și-și vor da seama deopotrivă

1. Ideea teoretică ce justifică „automicirea” [41] este expusă de Dostoievski în *Jurnalul de scriitor*, pornind de la o sinucidere.

2. O idee asemănătoare vezi în *Demonii*, și anume cuvintele pe care Kirillov i le spune lui Piotr Verhovenski, înainte de a se sinucide: „A-l ucide pe *altul* ar fi cel mai mîrșav punct al bunului meu plac, și în această propunere te văd pe de-a-ntregul. Eu nu sînt ca tine: eu vreau punctul cel mai înalt și *pe mine* mă voi ucide [42].”

3. Problema principală a istoriei – care, atunci cînd subiectul și obiectul se contopesc (și mîntuitul și mîntuitorul sînt oameni), este irezolvabilă, se rezolvă aici doar prin separație (în religie, unde cel mîntuit este om, iar mîntuitorul este Dumnezeu).

că nu-i vorba de nici o minune la mijloc, că noi nu prefacem pietrele în pâine, dar nu se vor bucura atât de pâine, cît mai ales pentru că o primesc din mîna noastră! Fiindcă își vor aduce aminte, desigur, că odinioară, înainte de venirea noastră, pâinea pe care o cîștigau prin puterea brațelor se preschimba în piatră din clipa cînd o luau în mînă și că, de cînd s-au întors la noi, pietrele din mîna lor s-au prefăcut iarăși în pâine.”

Acest lucru se spune în zilele noastre, cînd, în condițiile concurenței libere, în pofida cantității uriașe de alimente produse, imense mase populare de-abia își duc zilele, și totul dispare undeva, se risipește, se pierde ca urmare a dorințelor și acțiunilor umane nepuse de acord. Dimpotrivă, cînd se vor tempera dorințele celor care huzuresc acum și munca omenirii se va armoniza într-un întreg, chiar dacă această muncă va fi împovărătoare (cum este acum pretutindeni), alimentele produse vor fi suficiente pentru existența lipsită de griji a tuturor.

„Și atunci se vor dumeri pe deplin ce mult înseamnă să te supui pe veci¹! Atîta timp înșă cît oamenii nu vor înțelege lucrul acesta, vor fi nefericiți. Spune-mi, cui i se datorează în primul rînd incapacitatea lor de a înțelege? Cine a fărîmițat turma și a împrăștiat-o pe căi necunoscute? Turma se va aduna înșă la loc și se va supune iarăși, de astă dată pentru totdeauna. *Și atunci noi vom hărăzi oamenilor o fericire tibnită și umilă, o fericire pe măsura unor ființe nevolnice, așa cum au fost plămădiți*². O, ai să vezi că pînă la urmă vom izbuti să-i convingem să nu se mai țină mîndri, fiindcă numai Tu le-ai băgat asemenea fumuri în cap cînd ai căutat să-i ridici atât de sus! Noi le vom dovedi că sînt slabi, că nu sînt decît niște bieți prunci, *dar că fericirea hărăzită copiilor este mai dulce ca oricare alta*. Și atunci, cuprinși de sfială, cu ochii ațintiți spre noi, se vor strînge în jurul nostru înfricoșați, ca niște pui sub aripile cloștii. Privindu-ne cu admirație și în același timp cu un fior de spaimă, se vor simți mîndri de noi, vîzînd cît sîntem de puternici și de inteligenți și cît de lesne am izbutit să domesticim o turmă năbădăioasă de milioane și milioane de capete. Vor tremura zgribuliți în fața mîniei noastre, gîndurile lor vor fi din ce în ce mai timide, ochii – veșnic înrouați de lacrimi, ca la copii sau la femei, pentru ca, la un singur gest din partea noastră, să treacă tot atât de ușor la veselie și rîs, cu chipurile luminate de o bucurie copilăroasă și cu cîntece fericite pe buze³. Nici vorbă c-o să-i punem să muncească, dar în orele libere vom căuta să le înjghebăm o viață plăcută, ca un joc de copii, cu cîntece naive, cu coruri și dansuri nevinovate. O, le vom da voie chiar să și păcătuiască⁴, știindu-i slabi de înger și bicsnici, și ei, la rîndul lor, ne vor iubi ca niște copii pentru că vom fi fost atât de toleranți! Le vom spune că oricare din păcatele lor va fi de bună seamă

1. „În lume un lucru lipsește, trebuie să se realizeze un lucru – *supunerea*”, spune Dostoevski în *Demonii* (cu gura lui Piotr Verhovenski).

2. Aceste cuvinte, precum și cele subliniate puțin mai jos alcătuiesc cea de-a treia idee, centrală, a *Legendei*.

3. Această „relaxare” a firii umane este, în esență, identică „reducerii” artificiale a nivelului ei psihic, numai că nu se realizează forțat, ci pașnic.

4. Criminalitatea în istorie, devenind prevăzută și permisă în limitele necesarului, își va pierde imediat caracterul primejdios și amenințător.

răscumpărat, de vreme ce a fost săvârșit cu învoirea noastră, și că numai și numai din dragoste le îngăduim să păcătuiască, luînd asupra noastră pedeapsa ce li se cuvine¹. Și luînd-o asupra noastră, cu atît mai vîrtos ei ne vor iubi, ca pe niște binefăcători ce-i vor fi izbăvit de povara păcatelor înaintea lui Dumnezeu. În schimb, nu vor păstra nici o taină față de noi, nu vor căuta să ne ascundă nimic. Și după cum vor fi ori nu ascultători, le vom permite sau îi vom opri să trăiască cu soțiile și ibovnicele lor, să facă sau nu copii cu ele, și ei se vor supune cu dragă inimă, fericiți. Cele mai chinuitoare secrete ce le apasă conștiința ei vor veni să ni le mărturisească nouă, dezvăluindu-ne tot, absolut tot ce au pe suflet, și noi îi vom dezlega; iar ei vor fi bucuroși să se încreadă în cuvîntul nostru, pentru că, bizuindu-se pe noi, vor scăpa de o grijă împovărătoare și de înfricoșatul chin la care îi supune în momentul de față necesitatea de a alege singuri și în deplină libertate.”

În ultimele cuvinte, mai că nu este conținută și indicația cu privire la posibilitatea de reglare a populației, la creșterea și scăderea numărului ei, în funcție de necesitățile momentului istoric. Ideea generală a acestui pasaj constă în faptul că întreaga anvergură a pasiunii va fi eliminată din sînul omenirii și va fi asumată, în toată profunzimea ei, de cei care sînt în stare să-și reprime orice avînt și să suporte orice povară. Astfel, și toate contradicțiile nerezolvate ale istoriei, și mișcările tainice, de neînțeles ale sufletului omenesc, adică tot ce îngreunează viața omului pe pămînt, se vor concentra pe umerii cîtorva, care sînt capabili să suporte cunoașterea binelui și a răului. S-ar putea spune că istoria va tăcea și că va rămîne numai istoria secretă a cîtorva suflete mari și, desigur, acestei istorii îi este scris să nu fie niciodată povestită.

XVII

„Și astfel vor fi toți fericiți, încheie Inchizitorul, milioane de făpturi omenești, toți în afară de cei o sută de mii, în mîinile cărora se află destinele lor. Fiindcă numai noi, deținătorii *secretului*, noi singuri vom fi nefericiți. Vor fi mii de milioane de prunci fericiți și o sută de mii de martiri, care-și vor lua asupra lor povara blestemată a cunoașterii binelui și răului. Ei vor muri în pace, se vor săvîrși din viață în numele Tău, și dincolo de mormînt nu vor găsi decît moarte². Iar noi vom păstra cu grijă secretul și, pentru fericirea lor, îi vom amăgi, făgăduindu-le o răsplată veșnică în ceruri. Fiindcă, de bună seamă, *chiar dacă lumea de apoi ar exista cu adevărat, ea nu a fost făcută pentru făpturile de seama lor.*”

Înfumurarea din aceste cuvinte, spuse cu atîta franchețe, este infailibilă: îndărătul lor se simte o forță care într-adevăr iluminează liber nesfîrșitele drumuri ale istoriei, care a cîntărit cu precizie în mîinile sale măsura inimii omenești și a gîndirii omenești. Nu ne mirăm, ascultînd în continuare cuvintele ce se referă la *Apocalipsa* Sf. Ioan, din care am citat mai sus:

-
1. Tot acest tablou al viitoarei vieți semi-inocente se mai repetă o dată la Dostoievski în *Adolescentul*, în discuția lui Versilov cu fiul său.
 2. A se compara tonul și ideile cu cele din pasajul, indicat mai sus, din *Adolescentul*.

„Se zice că, așa cum s-a prorocit, vei veni din nou printre noi, și biruința va fi a Ta; vei veni însoțit de ceata celor aleși, a celor mândri și puternici; noi, însă, vom spune atunci că aceștia nu s-au izbăvit decât *pe ei*, în timp ce noi am izbăvit *toată lumea*. Se zice de asemenea că la vremea aceea curva cea mare ce șade pe fiară, ținând în mînile ei cupa *tainei*, va fi judecată și că din nou se vor răzvrăti cei nevolnici și, sfîșiiind purpura de pe ea, îi vor despuia trupul «nemernic». Eu însă mă voi ridica atunci și-Ți voi arăta mii de milioane de prunci fericiți, care n-au știut ce este păcatul. Și noi, cei care am luat asupra noastră greșelile lor, pentru ca să poată avea parte de fericire, vom veni în fața Ta și-Ți vom spune : *Judecă-ne dacă poți și dacă Te încumeți s-o faci*. Află că nu mă tem de Tine. Să știi că și eu am stat în pustie, că și eu m-am hrănit cu aguride și rădăcini, că și eu am binecuvîntat libertatea pe care Tu le-ai hărăzit-o oamenilor, că și eu mă pregăteam să ajung în rîndul aleșilor Țăi, în rîndul celor căliți și puternici cu dorința «de a împlini numărul». M-am dezmeticit, însă, și n-am vrut să mai slujesc o asemenea nebulie. Înapoiindu-mă, așadar, m-am alăturat mulțimii celor care s-au străduit *să îndrepte* lucrarea Ta. I-am părăsit pe cei mândri și m-am întors către cei umili, pentru a zămisli fericirea lor. Așa va fi, cum Ți-am spus, și împărăția noastră va lua ființă. Îți repet: mîine chiar ai să vezi cum, la un singur gest din partea mea, turma asta atît de supusă se va repezi să îngrămădească jăraticul la poalele rugului, pe care îți vei ispăși osînda, fiindcă ai venit să ne tulburi. Căci nimeni pe lume nu cred să fi meritat cîndva mai mult decât Tine pedeapsa prin foc! Mîine deci am să Te ard pe rug. *Dixi!*”

Inchizitorul se oprește. În liniștea adîncă de sub bolțile închisorii strîmte, el își privește Ostaticul și așteaptă răspunsul Lui. Îl apasă tăcerea, îl apasă privirea sfredelitoare și blîndă, cu care El continuă să-l privească, așa cum l-a privit și pe durata discursului. Măcar de i-ar spune ceva amar și înfricoșător, numai să nu-l lase fără răspuns. Deodată Ostaticul se apropie de el și, tăcut, îl sîrută pe buzele lui ofilite, de bătrîn. „E singurul Lui răspuns. Inchizitorul tresare. Ceva îi tremură în colțul gurii; se îndreaptă apoi spre ușă, o deschide și spune: «Du-Te și să nu mai vii... să nu mai vii... niciodată, niciodată!»” Ostaticul iese „în noaptea ce învăluie piața orașului”. Noaptea la Sevilla e atît de neînsuflețită. De pe cerul negru, stelele strălucitoare își revarsă lumina blîndă peste pămîntul tihnit. Orașul doarme și numai bătrînul stă în picioare și privește natura adormită, în dreptul ușii deschise, cu cheia grea în mînă. În inimă arde sărutul, dar... „va rămîne la vechea idee” și... Împărăția se va zidi.

Astfel se încheie poemul. Veacurile se pun iarăși în mișcare, morții se duc în pămînt și avem iarăși în față noastră mica bodegă, în care cei doi frați, cu o oră mai înainte, au deschis discuția pe marginea unor probleme îngrijorătoare. Însă, orice și-ar spune acum, noi nu îi vom mai asculta. Sufletul nostru este plin de alte gînduri, în auzul nostru răsună ceva ca un cîntec mefistofelic, cîntat, din înălțimile stelare, deasupra sărmanului nostru pămînt.

Am descompus poemul și am stăruit cu gîndul asupra fiecărui cuvînt al lui; dar, iată, a răsunat fiecare din ele și ne rămîne doar amintirea întregului, de care încă n-am fost conștienți pînă acum.

În primul rînd, ne uimește complexitatea și varietatea neobișnuită a poemului, coroborat cu o mare coeziune. Iubirea fierbinte față de om se contopește aici cu disprețul absolut față de om, scepticismul nemărginit – cu credința înflăcărată, îndoiala în forțele șovăielnice ale omului – cu credința nezdruccinată în suficiența propriilor puteri pentru orice faptă; în sfîrșit, planul celei mai mari crime care a fost săvîrșită vreodată în istorie se întîlnește cu inefabila înțelegere superioară a ceea ce e drept și sînt. În poem, totul e neobișnuit, totul e straniu. E ca și cum pîrîiașele șerpuitoare ale binelei și răului, care curg și licăresc în istorie, împletind desenul ei foarte complicat, s-au revărsat unele într-altele; și ca în primul moment, cînd omul a învățat să le deosebească și și-a început istoria, noi le vedem iarăși nedespărțite și, precum el atunci, sîntem cuprinși de spaimă și nedumerire. Unde-i Dumnezeu, unde-i adevărul, unde-i calea? ne întrebăm, pentru că deodată, cum încă nu ni s-a mai întîmplat, simțim pieirea noastră implacabilă, simțim apropierea făpturii teribile și dezgustătoare, despre care ni s-au spus atîtea în versuri și în proză, încît am început să credem la modul serios că e o simplă distracție a fanteziei, și acum, subit, simțim atingerea ei de gheață și-i auzim glasul. Un om care a trăit printre noi dar, care, desigur, nu a semănat cu nici unul dintre noi, într-un mod de neînțeles și misterios, a simțit absența *reală* a lui Dumnezeu și prezența *celuilalt* și, înainte de a muri, ne-a transmis spaima sufletului său, a inimii sale singuratiche, care se zbătea neputincioasă din iubire pentru Cel Care nu este, a inimii care fugea neputincioasă de cel care este. Toată viața l-a propovăduit pe Dumnezeu și, dintre cei care l-au auzit, unii rîdeau de perseverența lui și erau indignați de ideile lui preconceptuate, iar alții se înduioșau arătînd spre el. Dar el parcă nu a observat nici indignarea, nici înduioșarea lor. Spunea mereu același lucru și toți se mirau că el, care avea în inimă o idee atît de voioasă, atît de liniștitoare, era tot timpul atît de posomorît, atît de mîhnit și îngrijorat. El vorbea despre bucuria în Dumnezeu, indica religia ca singura salvare pentru omenire, și cuvintele lui sunau fierbinte și pătimaș, încît pînă și natura, pe care el n-o pomenea în mod obișnuit, începea parcă s-o iubească în acest timp, îi înțelegea freamătul, frumusețea și viața¹. Ca și cum și ea se ofilea din pricina fiorului de gheață emanat din inima lui și se înviora, cînd el se descotorosea de acest fior, cel puțin în sonoritatea cuvintelor sale. Au existat și mărturisiri în cuvintele lui, dar toate au fost neînțelese. El a lăsat să-i scape că omul care într-adevăr nu-l are pe Dumnezeu în inimă e îngrozitor tocmai pentru că „vine cu numele Domnului pe buze”. Aceste cuvinte au fost citite, dar nimeni nu le-a priceput înțelesul. Și el a coborît în mormînt, necunoscut, dar nu a luat cu el taina sufletului său; ca împins de un instinct, încă nesimțînd cîtuși de puțin apropierea morții, ne-a lăsat o imagine uluitoare, pe care, privind-o, înțelegem în sfîrșit totul. „Și *tu* ești cu el”, aceste cuvinte pe care, cu amărăciune, i le adresează Aleoșa fratelui său, după ce i-a ascultat povestirea, nici noi nu ne putem abține să nu i le adresăm

1. A se compara descrierea naturii (mai precis, prea puținele cuvinte despre ea) din *Oameni sărmani*, din *Însemnări din subterană* etc. cu cuvintele starețului Zosima (*Frații Karamazov*) și Makar Ivanovici (*Adolescentul*).

autorului, care se află cu atîta evidență în spatele personajului: „Și tu ești *cu el*, cu preaicusitul și cumplitul Duh, care, în pustiu, i-a oferit sfaturi ispititoare Celui Care a venit să mîntuie lumea, sfaturi pe care le-ai înțeles și tălcut atît de bine, de parcă chiar tu le-ai fi născocit!” Mărturisirea dintr-o scrisoare particulară, pe care Dostoievski o face cu mult timp înaintea scrierii romanului, mărturisire citată de noi mai sus, și cuvintele scrise în caietul său de însemnări cu puțin timp înaintea morții: „Osanalele *mele* au trecut prin grea cumpănă”, simultan cu trimiterăa chiar la *Legendă*; în sfîrșit, absoluta izolare a legendei în roman și în același timp poziția centrală pe care o ocupă nu doar în acesta, ci și în întreaga lui operă – toate acestea nu lasă deloc îndoială cu privire la sensul ei real. Sufletul autorului, pesemne, s-a împletit în toate rîndurile extraordinare pe care le-am transcris mai sus, chipurile se amestecă în fața noastră, transpar unul prin celălalt, noi uităm persoana vorbitoare din spatele Inchizitorului, nu-l vedem nici măcar pe Inchizitor, dinaintea noastră se află Duhul Rău, cu imaginea tremurătoare și cețoasă și, ca acum două mii de ani, își dezvoltă cuvîntul ispititor, pe care atunci l-a rostit atît de laconic. Și într-adevăr, trebuie să vorbească mai amănunțit: acum îl ascultă oamenii și, în fața lor, nu se poate să închizi istoria în două-trei cuvinte.

XVIII

Dialectica lui subtilă, ispititoare și puternică începe cum trebuia să înceapă. El se numește „hulitor”, astfel că discursul său începe cu hula la adresa omului.

Firea omului... O fi ea, oare, bună în esența ei și doar a fost deformată de răul adus din altă parte? Sau a fost rea de la început și doar se străduiește, neputincioasă, să se ridice la ceva mai bun? Iată dificultatea, pe care Inchizitorul, rezolvînd-o într-o direcție, și-a fundamentat întreaga lui gîndire. Oare omul e o scînteie care se stinge, sau este un scrum rece care poate fi doar aprins de o mîină străină? Ce este el în esența lui intimă? Iată întrebările la care trebuie să răspundem înainte de a ne decide să continuăm lupta cu această dialectică.

Numai o dată i-a tremurat vocea, numai o dată l-a luat gura pe dinainte: cînd a făcut observația că în urma celui care îl va ademini cu adevărat, omul va alerga „lăsînd baltă pînă și pînile”. „Aici Tu ai avut dreptate”, a lăsat el să-i scape. Oare în această tulburare de-o clipă nu s-o fi arătat, pentru a se ascunde din nou, adevărul veritabil? Și dacă *da*, atunci nu există oare mijloace de a-l scoate la lumina conștiinței noastre clare?

Dialectica lui se dezvoltă ispititor: ia ceea ce e mai important, relația omului cu Dumnezeu, și, în această relație, măsoară josnicia și permanența prăbușirii lui. Sînd în fața chipului lui Dumnezeu, între El și omenirea cu ale ei destine milenare, el arată spre chipul Lui sînt și, menționînd că pînă și de El a reușit omul să-și bată joc, întreabă de măsura adevăratei lui demnități. S-ar părea că a te apăra înseamnă aici să nu simți sfințenia imaginii, să pierzi orice drept asupra ei numai prin încercarea de a te justifica; cum, într-un mod asemănător, mai înainte, încercarea de a nu renunța la justiția lui Dumnezeu părea o ofensă

îngrozitoare la adresa celor care sufereau fără vină în sinul seminției omenești. Într-adevăr, avem dinainte un discurs bizar: Divinitatea și omul contopit cu Ea se despart implacabil și orice efort de a împiedica această despărțire pare o revoltă împotriva Divinității înseși sau împotriva omului.

Dar prin exemplul despărțirii omului de Dumnezeu nu se poate rezolva problema binelui și răului, pusă, ca fundament, în firea lui. Parcă nu există tot atâtea exemple de atracție irezistibilă a omului spre Dumnezeu? Oare mucenicii, pe care, în ajunul monologului său, Inchizitorul i-a ars pe rug, nu au murit pentru același lucru, pentru că nu s-au închinat gândirii lui diavolești și pînă la sfîrșit și-au păstrat credința în adevăr? Oare plîsetele care s-au auzit în mulțime, cînd lui i s-a năzărit că „El, El *Însuși* a pogorît la ei ca să le vadă amarurile și suferințele”, nu ne spun nimic despre inima omenească? Oare cele cincisprezece veacuri de așteptare neclintită nu înseamnă nimic? Cine va îndrăzni, bizuindu-se pe niște minute de prăbușire a oamenilor, chiar dacă aceste minute ar ține cît veacurile – să spunem mai clar, răspunzînd direct la întrebarea ascunsă a autorului: cine poate, văzînd decăderea și josnicia secolului său și ridicînd indignarea la rangul de drept, *să hulească întreaga istorie umană* și să nu accepte ideea că, *în totalitatea ei*, ea este manifestarea splendidă și înaltă dacă nu a înțelepciunii omenești (lucru de care ne putem îndoi), atunci a năzuinței dezinteresate spre adevăr și a dorinței neputincioase de a săvîrși un adevăr?

Dar și prin exemplele de înălțime a spiritului uman, oricît de multe am aduna, putem doar să clătinăm valoarea demonstrativă a exemplurilor contrare, însă nu putem nicidecum rezolva problema privitoare la firea omului, spre care, ca spre centrul lor, tind aceste serii de fenomene atît de antagonice, care se neagă reciproc.

Mai este un alt mijloc, mai sigur, care ar putea să reverse lumina cea mai strălucitoare asupra acestei dificultăți, de a cărei rezolvare într-o direcție sau alta depind atît de multe dintre speranțele și credințele noastre. Eliminînd datele încîlcite și contradictorii ale istoriei, curățîndu-l parcă pe om de sedimentele lor, putem lua firea lui în *puritatea ei primordială* și să determinăm corelația necesară cu ideile eterne, năzuința spre care nu poate fi niciodată suspectată; deci, corelația cu *adevărul*, cu *binele* și cu *libertatea*.

Ce va fi precedat în conștiința omului: *minciuna* adevărului sau *adevărul* minciunii? Iată întrebarea simplă, al cărei răspuns pune și bazele rezolvării majore a problemei privitoare la întreaga fire umană. Aici nu putem ezita: în sine, minciuna este ceva *secund*, este un *adevăr încălcat* și este clar că, înainte de a fi încălcat, *adevărul trebuia să existe deja*. Astfel, adevărul este ceva primordial, născut de la început, iar minciuna este ceva *apărut ulterior*. În întregime, ea își are originea *în istorie*; însă originea adevărului se află *în omul însuși*. Adevărul izvorăște din om și ar fi izvorît veșnic din el, dacă omul, în calea lui, nu ar înfrîni piedici, care să-l abată de la adevăr. Dar asta nu arată decît că orice minciună își are cauza în afara omului. Prima mișcare a omului este întotdeauna o mișcare spre adevăr, și nu ne putem imagina altceva dacă omul este liber, adică dacă nu este întinat de orice influențe

străine, dacă acționează în virtutea alcătuirii însușirilor sale. Nu ne putem închipui că primul om, privind lumea înconjurătoare și simțind prima încântare în sufletul lui, a spus o minciună despre această lume; nu ne putem imagina că s-a prefăcut a n-o vedea sau că, reprimându-și sentimentul de venerație, a spus că simte repulsie. Și la fel de fiecare dată când omul nu se teme, când nu urmărește ceva, când nici o dorință străină nu-l distrage de la simpla contemplație, cum să nu rostească el doar adevărul despre obiectul contemplației sale? Și când, sub influența fricii sau supunându-se unei porniri, spune o minciună, oare nu simte de fiecare dată un fel de suferință, un fel de durere interioară, care provine din faptul că gândul lui, în calea-i spre expresia exterioară, a fost supus unei influențe deformatoare? Oare, pentru a înfiripa minciuna în tine, pentru a strivi ceva din adevăr sau pentru a-i adăuga ceva, nu trebuie să depui eforturi de fiecare dată? Și de unde aceste eforturi, dacă de la început firea omenească ar fi înclinată atât spre minciună, cât și spre adevăr?

Deci, între rațiunea omului, pe de o parte, și adevăr ca obiectiv veșnic de atins, pe de altă parte, nu există o simplă relație, ci o *corelație*. Cel de-al doilea termen este la fel de insesizabil prevăzut în cel dintâi, așa cum pentru o linie spre care a fost aplecată altă linie este insesizabil prevăzut punctul lor îndepărtat de întretăiere. Minciuna și rătăcirea, adică răul, nu sînt decît o piedică în calea acestei întretăieri sau o deviere de la ea; dar ea nu este ceva de sine stătător, închis în sine sau compact, care ar trebui sfîșiat de către adevăr. Adevărul nu este relativ; el este interacțiunea normală și simplă dintre rațiunea omului și lumea în care acesta trăiește; dimpotrivă, minciuna este întotdeauna relativă și particulară: ea se referă la o idee particulară, a cărei corectitudine o încalcă. De aceea, așa cum lumea este integră, și concepția asupra lumii poate fi integră, adică un sistem de adevăruri armonios reunite; dimpotrivă, minciuna nu poate fi integrată în nici un sistem, mai ales într-unul în care și principiile de construcție ar fi false. La orice încercare de a crea idei neapărat false și de a le reuni într-un mod neapărat fals, rațiunea va simți o suferință insuportabilă și, chiar înăbușind-o, nu-și va atinge totuși țelul, va introduce undeva, în construcție, fără să vrea, un aspect corect; din contră, crearea de idei adevărate și reunirea lor într-un sistem adevărat i-a produs întotdeauna și îi produce rațiunii cea mai mare desfătare, care este și mai mare pe măsură ce construcția ei se apropie de adevărul pur și deplin. Această suferință și această desfătare indică firea adevărată a omului; ele o definesc ca *bună*, dar numai în starea primordială; dimpotrivă, transformată în decursul istoriei, tot ele o arată a-și fi pierdut din strălucire.

Iată de ce, dacă în știință sau filosofie găsim uneori ceva rău, față de care se împotrivesc irezistibil firea noastră, putem, fără o cercetare prealabilă, să credem că acel ceva care produce această tulburare conține în sine un fals. Și o cercetare mai atentă a segmentului respectiv, studierea căii lui de proveniență, întotdeauna va duce cu siguranță la descoperirea că la rădăcina acestuia nu se află o idee pură, ci una deformată de un sentiment străin, de o teamă sau de un imbold. Astfel, în pomenita lege a lui Malthus, adevărul este doar baza ei, că în

anumite epoci populația sporește în progresie geometrică, iar alimentele produse – în progresie aritmetică; dar este cu desăvîrșire falsă cerința perversă care le impune claselor muncitoare să se abțină de la căsătorie. Îndărățul acestei cerințe se află grija ca nu cumva cei ce huzuresc să-și piardă dreptul la huzur și spaima ca nu cumva săracii să înceapă, în fine, a muri de foame. Despre prima grijă putem spune că este deșartă, despre cea de-a doua, că e pripită, pentru că alte legi, mai profunde, ale natalității îi feresc pe oameni de această catastrofă; și deși s-a scurs destul timp istoric ca legea lui Malthus să-și înceapă acțiunea, totuși niciodată și nicăieri părinții n-au început nici să-și înfulece copiii, nici nu au rămas necăsătoriți, și întotdeauna au găsit hrană pentru ei și pentru copiii lor.

Însă ideea pură, în activitatea ei abstractă, poate crea doar binele; și orice știință sau filosofie, atîta timp cît nu-și trădează natura, sînt bune și desăvîrșite în fața omului și a lui Dumnezeu. Confuzia dintre domeniile gîndirii și simțirii, deformarea unuia de către celălalt generează tot răul care cîndva a putut cîrți chiar și împotriva propriei firi, plîngîndu-se de prea marea profunzime a conștiinței sau de impetuo-zitatea sentimentelor sale.

Dimpotrivă, cînd aceste domenii nu sînt deformate de intervenția unuia în cadrul celuilalt, ele ne apar neatinse de rău. După ce am examinat primul domeniu, pe cel al gîndirii, vom trece la al doilea.

Sentimentul, în natura sa inițială, năzuiește oare spre bine și îl cauzează, sau tinde spre rău și îl caută? Iată întrebarea al cărei răspuns va continua încercarea de a descoperi firea primordială a omului. Și aici, din nou, depășirea dificultății nu poate provoca ezitări. Dorința de a-i face rău cuiva este întotdeauna de *răspuns* și este provocată deja de suferințele îndurate din pricina altuia. În acest fel, caracterul *sentimentului rău* e și el, în mod necesar, *secund* și *derivat*, ca și caracterul minciunii. Așa cum e imposibil să ne închipuim că primul om, privind natura, a spus o minciună la adresa ei, la fel, e imposibil să acceptăm că același prim om, simțind un al doilea om lîngă el și cunoscînd deja într-un mod sau altul ce înseamnă *durerea și suferința*, ar dori ca acest om să fie supus durerii și suferinței; nu ne putem imagina că nu l-ar împinge de lîngă copacul care amenință să-l strivească sau că nu l-ar preveni de adîncimea apei în care o dată era și el cît pe ce să se îneece, ori că nu l-ar chema sub singurul tufiș din preajmă, în timpul arșiței amiezii. Și pretutindeni, ca în aceste exemple, dacă îl întîlnim pe om în situația de a nu fi primit răul din mediul înconjurător sau din trecut, descoperim că firea lui *este înclinată numai spre bine*. Binele este primul lucru care atrage sentimentul uman, pe cînd răul este întotdeauna ceva secund, impus din exterior. Sentimentul suferinței lăuntrice sau cel al bucuriei lăuntrice ne pot servi și aici drept indicii sigure ale adevărului, ca și în sfera conștiinței. Suferința pune, tulbure și nedefinit, stăpînire pe om și se amplifică pe măsură ce răul pătrunde în sufletul lui; dimpotrivă, seninătatea însoțește viața binevoitoare, oricîte flageluri fizice ar copleși-o. Aici, suferința provine din neconcordanța răului cu firea umană, iar seninătatea spiritului – din armonia lor.

Pe calitatea de răspuns a originii oricărui rău se întemeiază și concepția profundă privitoare la neîmpotrivirea la rău: într-adevăr, în

aceeași măsură în care această concepție este pusă în practică, se separă și răul, dispărînd din viață. Abținerea de a răspunde cu rău la rău îl retează din rădăcină; ea calmează în puncte disparate acea tulburare a pasiunilor ce se cramponează una de alta, tulburare de care este deja saturată viața și în care este încîlcită voința fiecărei persoane. Abținerea, dificilă la început și absolut insesizabilă prin consecințele ei, devine cu fiecare pas mai facilă, iar consecințele ei mai palpabile. Încetînd a se mai provoca unele pe altele, pasiunile se potolesc treptat și fiecare rău pricinuit, neprovocînd nici un răspuns, moare în mod inevitabil. Pentru cei obișnuiți cu ideea că istoria și tot farmecul vieții constau tocmai din jocul pasiunilor și că e mai bine să suportăm răul decît să ne lipsim de frumusețea lui liberă și seducătoare, putem face observația că bucuria de a-ți simți puritatea lăuntrică și sentimentul armoniei existente între spiritul tău și toată viața înconjurătoare vor răsplăti din plin inima omenească pentru pierderea celui ceva care o desfată acum atît de chinuitor și de orbește.

Cît despre cel de-al treilea aspect al firii umane, *voința*, problema purității sau stricăciunii ei inițiale se rezolvă cercetînd dacă ea se află în concordanță cu ultimul mare ideal spre care poate năzui omul, cu *libertatea*. Și aici experiența mentală oferă o rezolvare clară. Libertatea este activitatea exterioară care îi corespunde celei lăuntrice, și ea este întru totul realizabilă atunci cînd prima este în întregime urmarea celei de-a doua. E clar că, dacă omul ar putea fi izolat de trecut și de mediul înconjurător, activitatea lui exterioară, care trebuie să-și aibă totuși cauza ei, ar putea-o avea doar în activitatea psihică lăuntrică, adică voința lui, în afara unor influențe străine, este necondiționat liberă. Dar în realitate, cînd omul este legat de trecut și de mediul înconjurător, activitatea lui exterioară încetează a se mai armoniza cu cea lăuntrică, lucru care întotdeauna se întîmplă exact în măsura în care exteriorul acționează asupra lui. Asta înseamnă că *diminuarea libertății omului*, înăbușirea sau denaturarea ei, *nu provine din interiorul firii lui*, ci din afară. Suferința, care însoțește întotdeauna această senzație de înăbușire, ne indică și aici caracterul real pe care îl are acest aspect al spiritului uman.

Adevărul, binele și libertatea sînt idealurile principale și permanente, spre realizarea cărora este îndreptată firea omenească în principalele sale elemente – *rațiune, simțire și voință*. Între aceste idealuri și alcătuirea primordială a omului există o concordanță, în virtutea căreia omul tinde irezistibil spre ele. Și întrucît în nici un caz idealurile nu pot fi categorisite drept rele, atunci și *firea umană, în fundamentul ei primordial, trebuie recunoscută ca fiind bună, benefică*.

XIX

Tocmai aceasta și subminează dialectica Inchizitorului. „Căci jugul Meu e *bun* și povara Mea este *ușoară*” (*Matei* 11, 30), a spus Mîntuitorul despre învățătura Sa. Într-adevăr, plină de adevărul cel mai înalt, chemîndu-i pe toți oamenii la unire în iubire, lăsîndu-i omului libertatea de a urma binele, această învățătură, prin tot sensul ei, corespunde la modul superior firii primordiale a omului și o trezește din nou din

păcatul milenar, care a împovărat-o cu un jug greu și odios. A te căi și a-l urma pe Mîntuitor înseamnă să-ți dai jos de pe grumaz „jugul” respingător; înseamnă să te simți la fel de bucuros și de ușor cum se simțea omul în prima zi a facerii sale.

Aici se află, de altfel, taina renașterii morale, săvîrșite de Hristos în fiecare din noi, atunci cînd ne adresăm Lui din toată inima. În afară de „lumină”, „bucurie”, „încîntare”, nu există alt cuvînt prin care s-ar putea exprima această stare deosebită, trăită de creștinii adevărați. De aceea mîhnirea este considerată de Biserică drept un păcat atît de greu: ea este semnul exterior al îndepărtării de Dumnezeu și, orice ar spune omul căzut în mîhnire, inima lui este departe de Dumnezeu. Iată de ce orice pierderi și toate nenorocirile exterioare, pentru creștinul adevărat și pentru o comunitate de oameni care trăiesc creștinește, nu înseamnă mai mult decît vuietul vîntului pentru cei care trăiesc într-o casă trainică, bine încălzită și luminoasă. Lumea creștină este nemuritoare, indestructibilă, în măsura în care este și va rămîne creștină. Dimpotrivă, germenii distrugerii încolțesc în orice viață care, devenind o dată creștină, s-a întors apoi cu fața spre alte izvoare ale existenței și ale vieții. Cu toate succesele exterioare, cu toată trăinicia ei aparentă, această viață se impregnează de adierea morții și această adiere își pune pecetea pe fiecare rațiune individuală, pe fiecare conștiință în parte.

În raport cu istoria, *Legenda Inchizitorului* poate fi considerată ca oglindirea puternică și deplină a acestui spirit deosebit. De aici toată mîhnirea ei, de aici bezna de nepătruns în care învăluie întreaga viață. Dacă ar fi adevărată, omului i-ar fi imposibil să mai trăiască, nu i-ar mai rămîne decît să moară, după ce-și va fi dat singur această sentință severă. De fapt, ea se și sfîrșește cu această disperare. Putem să ne imaginăm acea spaimă cînd omenirea, așezată în fine în numele adevărului suprem, află deodată că orînduirea ei a fost clădită pe înșelăciune, fapt ce s-a petrecut pentru că nu există nici un adevăr în afara aceluia că trebuie să te mîntuiești și n-ai cu ce te mîntui. În esență, chiar sensul acestei afirmații îl au ultimele cuvinte ale Inchizitorului, cuvinte pe care, în ziua Învierii de Apoi a popoarelor, se pregătește să i le spună lui Hristos: „Judecă-mă dacă poți și dacă Te încumeți s-o faci”. Aici, spaima și disperarea sînt bezna neștiutului. „Cine sînt *eu* pe pămînt și ce e *pămîntul*, și *la ce bun* tot ce facem eu și ceilalți?” – iată cuvintele care răzbat prin textul *Legendei*. Ele au fost rostite la sfîrșitul ei. La replica lui Aleoșa: „Inchizitorul tău nu crede în Dumnezeu, asta-i tot secretul lui!”, fratele îi răspunde: „*În sfîrșit, acum văd c-ai înțeles și tu despre ce-i vorba*”.

Aceste spuse definesc situația istorică a *Legendei*. Au trecut de-acum două mii de ani de cînd marea poruncă a Mîntuitorului: „Căutați *mai întîi* împărăția lui Dumnezeu și dreptatea Lui și toate acestea se vor adăuga vouă” – societatea europeană o îndeplinește pe dos, deși continuă să-și spună creștină. E imposibil să nu recunoaștem că la baza acestei situații se află îndoiala secretă, niciodată rostită cu voce tare, față de divinitatea poruncii: în Dumnezeu oamenii cred și i se supun Lui orbește. Tocmai așa ceva nu vedem: interesele statului, chiar succesele științei și artei, în sfîrșit, simpla tentație a productivității – toate acestea sînt avansate fără gîndul că ar trebui să li se opună ceva;

și tot ce există în viață pe deasupra acestora – religia, morala, conștiința umană – totul este dat deoparte, strivit de interesele recunoscute drept supreme pentru omenire. Prin această schimbare se explică toate marile succese ale Europei în sfera culturii exterioare. Devenind *indivizibilă*, atenția acordată aspectelor exterioare s-a aprofundat și s-a rafinat în mod firesc; au urmat descoperiri nebănuite mai înainte, au apărut invenții care, pe bună dreptate, îi uimesc chiar și pe autorii lor. Toate acestea sînt foarte ușor de înțeles, sînt prea de înțeles, ne puteam aștepta la ele încă de acum două secole. Dar prea ușor inteligibil e și altceva, faptul că ele s-au contopit cu întunecarea treptată a sensului superior al vieții și, în sfîrșit, cu pierderea lui totală.

O infinitate nemărginită de amănunte și absența dintre ele a ceva principal, care să le lege – iată trăsătura distinctivă a vieții europene, așa cum s-a format în ultimele două secole. Popoarele nu mai sînt unite prin nici o idee comună, nici un sentiment comun nu le mai stăpînește, în sînul fiecărui popor omul își vede numai de treaba lui. Lipsa unui centru armonizator în cadrul muncii continue, în veșnica edificare a părților care tind spre nicăieri, nu este decît consecința exterioară pe care o are pierderea sensului vieții. O altă consecință a ei, lăuntrică, este dispariția generală și implacabilă a interesului pentru viață. Sublima imagine din *Apocalipsă* unde se spune despre „steaua uriașă, arzînd ca o făclie”, care, la sfîrșitul timpurilor, va cădea pe pămînt și apele se vor face amare – este mult mai potrivită iluminismului noilor veacuri decît Reformei. Cultura, rezultată din eforturile atîtor minți superioare din sînul omenirii, nu mai satisface pe nimeni, iar pe cei care lucrează asupra ei îi mulțumește și mai puțin. Așa cum mai multă cenușă rece rămîne dintr-un foc care-a ars cu flacără mare și strălucitoare, și această cultură îți mărește cu atît mai mult tristețea inexplicabilă, cu cît ești mai însetat de ea la început. De aici mîhnirea profundă a întregii poezii contemporane, căreia îi ia locul blasfemia sau dușmănia; de aici caracterul special al ideilor dominante și filosofice. Tot ce este întunecat, lipsit de bucurie atrage irezistibil umanitatea contemporană, pentru că nu mai are bucurie în inimă. Calmul vechii povestiri, veselie poeziei de altădată, de oricîtă frumusețe ar fi însoțite, nu mai interesează și nu mai atrag pe nimeni: oamenii se feresc cu sălbăticie de semenii lor, nu suportă lipsa de armonie dintre impresiile senine venite din afară și absența oricărei lumini din propriul lor suflet. Și singuratici, spunîndu-și părerea cu răutate sau în batjocură, renunță la viață. Știința precizează cifrele acestor „renunțători”, ne arată în ce țări și cînd acestea cresc sau scad, iar cititorul contemporan, într-un ungher înșingurat, se gîndește fără voie în sinea lui: „Ce mă privește dacă scad sau cresc, cînd eu n-am cu ce trăi și nimeni nu vrea sau nu poate să-mi ofere acel ceva cu care aș putea trăi!”

De aici, apelul îngrijorat și trist la religie, cu ura înflăcărată față de tot ce o obstrucționează și cu sentimentul neputinței de a se contopi, în trăirea religioasă, cu milioanele de oameni care au rămas departe de mișcarea iluministă a noilor veacuri. Înflăcărarea și scepticismul, disperaarea surdă și simpla retorică a cuvintelor, cu care, din lipsă de ceva mai bun, se înăbușă necesitățile inimii – toate se amestecă într-un mod uimitor în aceste avînturi către religie. Viața seacă în izvoarele ei și se

scindează, se manifestă contradicții de neîmpăcat și un haos insuportabil în conștiința individuală, iar religia apare ca o scăpare, încă neîncercată, din toate acestea. Dar harul sentimentului religios se obține, poate, mai greu decât toate celelalte haruri. Există deja speranțe, nenumăratele meandre ale dialecticii le consolidează; există și dragoste, și disponibilitatea de a-i dăruia aproapelui totul, de a-ți jertfi toată fericirea vieții tale pentru cea mai mică bucurie a lui; și întregul edificiu de dovezi și sentimente, îngrămădite unele peste altele și fixate unele de altele, seamănă prin ceva cu un palat splendid în care n-are cine să locuiască. Secole de prea mare claritate în concepții și relații, obișnuința și deja necesitatea de a frecventa cu conștiința exclusiv sfera lucrurilor demonstrabile și clare au distrus pînă într-atît orice capacitate de simțiri și trăiri mistice, încît, deși de ele depinde chiar mîntuirea, această capacitate nu se trezește.

Toate trăsăturile remarcate s-au impregnat profund în *Legendă*: în istorie, ea este unica sinteză dintre cea mai înflăcărată sete de religiozitate și absoluta incapacitate pentru aceasta. Apoi, găsim în *Legendă* o profundă conștiință a slăbiciunii umane, aproape un dispreț pentru om, și în același timp, descoperim iubirea față de om împinsă pînă la disponibilitatea de a-l părăsi pe Dumnezeu pentru a împărtăși atît înjosierea omului, sălbăticia și prostia, cît și suferința lui.

XX

Rămîne să mai remarcăm încă o trăsătură a acestei *Legende*: relația ei cu formele grandioase, în care s-a revărsat deja conștiința religioasă a popoarelor europene. Prin originea, prin caracterul său, această relație este în cel mai înalt grad independentă: se prea poate ca omul care a întrerupt orice legătură cu formele religioase ale oricărui popor și ale oricărei vremi să înceapă, prin îngrijorările conștiinței sale, să fie condus spre ideea de religie și să o dezvolte independent, exclusiv din aceste îngrijorări. Strict vorbind, în ideea de religie apar doar accidental denumirile de creștinism și catolicism; însă din creștinism, pentru critică, este luată doar noțiunea de om; de la catolicism provine disprețul pentru om și încercarea teribilă de a-i încătușa destinele și voința prin intermediul înțelepciunii și forței individuale. Parcă simțind în aceste două realități istorice ceva asemănător sieși, gîndirea, aflată într-un proces furtunos și irezistibil de desfășurare, a atras creștinismul și catolicismul în sfera ei de influență, deformîndu-le și măcinîndu-le în turnurile dialecticii, care nu este manevrată decât de legile sufletului, în adîncurile căruia a luat naștere.

Caracterul abstract, generalizator al acestui suflet s-a resimțit în faptul că *Legenda* doar se sprijină pe trebuințele lăuntrice ale naturii, însă nu lor le răspunde, ci contradicțiilor istorice. A rîndui destinele omenirii pe pămînt, profitînd de slăbiciunile omului – iată planul general al *Legendei*. Și prin acest aspect, *Legenda* a coincis cu ceea ce se putea presupune că există într-una din formele deja instaurate de conștiință religioasă, și anume în cadrul Bisericii romano-catolice. De aici provine subiectul *Legendei*, canavaua în care sînt inserate ideile. Ajunși în acest punct, după ce am deschis discuția despre atitudinea

față de presupusa idee catolică, trebuie să ne exprimăm opinia asupra relațiilor reciproce existente, în general, între cele trei mari Biserici creștine. În această opinie vom descoperi și punctul definitiv de vedere, din care trebuie să analizăm această *Legendă* în întregime.

Tendința spre *universal* constituie cea mai generală și constantă caracteristică a Bisericii catolice, așa cum năzuința spre *individual și particular* este tendința de bază a protestantismului. Dar am greși profund dacă am presupune că aceste trăsături, diferite în fundamentul lor, sînt originale în interiorul Bisericilor sau că, într-un mod sau altul, provin din spiritul creștinismului. Universalitatea reprezintă trăsătura distinctivă a *raselor* romanice, așa cum individualismul le caracterizează pe cele germanice; și numai din această pricină, răspîndindu-se în Europa Occidentală, creștinismul a adoptat trăsături particulare, înfîlnind cele două tipuri opuse de popoare. În orice domeniu, fie că este vorba de fapte singulare sau de cursul general al istoriei, fie că ne oprim asupra dreptului, științei sau religiei, vom observa pretutindeni cum ideea călăuzitoare se îndreaptă spre general într-un caz, iar în celălalt spre particular. Formulele de drept ale Romei antice, abstracte ca și zeii ei, sînt la fel de valabile pentru orice popor și pentru orice perioadă de timp ca și principiile anului '89, orientate spre om, tinzînd ca, pe dreptul omului, să întemeieze și dreptul francezului. Se manifestă aici foarte clar căutarea universalului, cu convingerea că particularul va putea fi înglobat în acesta. Filosofia lui Descartes, unica mare filosofie a rasei romanice, încearcă și ea să reducă întreaga varietate a naturii vii la două mari tipuri de existență – la durată și gîndire, așa cum Horațiu și Boileau încercau s-o reducă la regulile simple și clare din epoca entuziasmului poetic; așa cum Cuiver [43] a redus regnul animal la cîteva tipuri eterne, așa cum o întreagă serie de mari matematicieni ai Franței au redus cunoașterea naturii la cea a algebrei, găsind că pînă și figurile geometrice sînt prea concrete. Interesul și atracția pentru universal și o oarecare lipsă de înțelegere a particularului au produs aceste mari fapte în lumea intelectuală a raselor latine; acestora din urmă le corespund și faptele la fel de importante din istoria lor politică. Setea de a uni, mai întîi înglobînd și apoi ștergînd individualul, este setea nemuritoare a Romei și a tot ceea ce răsare din solul ei. Acest instinct profund, inconștient și irezistibil, a silit legiunile romane, în pofida oricăror calcule precise, să treacă dintr-o țară în alta, mai departe și mai departe, pentru ca în cele din urmă să ajungă în locuri care nu mai puteau fi cuprinse nici cu ochiul, nici cu mintea; și tot el i-a atras pe misionarii unui episcop de la Roma mai întîi în Germania și Anglia, iar după cîteva secole pe tărîmurile îndepărtate și necunoscute din Africa centrală, din China interioară și din îndepărtata Japonie. Însăși Biserica romană, ferindu-se cu strictețe de tot ce este particular, împrăștiat și unic, s-a închis în marile ordine spirituale, și acestă închidere este un fenomen excepțional în istoria universală, nelegat de nici o trăsătură a creștinismului, fenomen care, în toate formele sale variate și în epoci diferite, a apărut doar pe solul roman. Ca și cum spiritul monahal, spiritul schimniciei și al izolării de lume, muîndu-se pe acest sol, s-a răspîndit în lume ca s-o supună cerințelor, noțiunilor, formelor sub care vede el viața și o trăiește. În timp ce asceții tuturor țărilor, timpurilor

și popoarelor, ferindu-se de omenirea păcătoasă, fugeau de ea în pustii și se mîntuiau acolo, asceții Bisericii catolice, strîns uniți într-un tot, înaintau spre această omenire ca s-o conducă spre un viitor, pe care nu și-l puteau imagina numai pentru ei. La rasele romanice, această năzuință spre universal s-a contopit cu neînțelegerea individualului, care este un fel de orbire față de individual, o incapacitate de a-i examina natura și de a-i cruța suferințele. Cuvintele legatului roman, care le-a spus ostașilor: „Ucideți-i pe toți, la Judecata de Apoi Dumnezeu o să-i separe pe catolici de eretici”, au fost rostite, poate, cu prea multă îngîndurare; din cronici știm precis că oștile cruciaților ce înaintau spre Langedoc erau însuflețite de un spirit religios atît de înălțător, că ostașii erau atît de serioși, încît trebuie să renunțăm la orice dorință a noastră de a lua aceste cuvinte drept o blasfemie cinică. Doctrina lui Calvin, care s-a propagat cu dificultate în Franța, era mult mai puțin amenințătoare decît, pentru Germania, flacăra aprinsă de Luther; și, totuși, noaptea Sf. Bartolomeu s-a dezlănțuit chiar în Franța. Membrii aceleiași familii se nimiceau unii pe alții, ca francezii să nu se deosebească de francezi; la fel cum, după trei secole, pentru alte principii și cu aceeași cruzime, membrii Convenției îi nimiceau pe oamenii care se deosebeau de ei în Franța, iar apoi chiar în sînul propriei lor organizații, resimțind drept crimă orice deosebire de convingeri. Disprețul pentru personalitatea umană, interesul scăzut pentru conștiința celuilalt, violența față de om, față de seminție, față de lume reprezintă însușirea originară, ce nu poate fi distrusă, a raselor romanice, însușire care s-a manifestat orbește în marile evenimente ale Imperiului Roman, în constituirea statului francez, în războaiele ofensive ale reacției catolice și ale primei revoluții, în cadrul ordinului iezuiților, în Inchiziție, în socialism¹. Întotdeauna și pretutindeni, cu crucea sau cu tunurile, sub stindardele republicii sau sub pajurile cezarului, în numele a fel de fel de adevăruri, în epoci diferite, popoarele care au simțit în venele lor sînge roman au pornit asupra altor popoare pașnice, pentru ca, fără a privi în adîncul sufletului lor, să le silească să adopte gîndirea, credința, organizare lor socială. Neîndurarea față de om și incapacitatea de a-l înțelege, împreună cu uriașa aptitudine de orînduire a omenirii au făcut ca aceste popoare să fie ca un ciment ce leagă într-un întreg alte părți, uneori incomparabil mai valoroase, dar întotdeauna mai mărunte. Nimic mareț, adevărat sau sfînt în sine nu a fost creat de geniul roman, cu o singură excepție, anume legătura dintre lucrurile marețe, adevărate și sfinte pe care le-au făurit aici popoare; însă, datorită acestei legături, lucrurile amintite, în întregul lor, alcătuiesc istoria. De aici, forța de atracție a formelor pe care le au toate civilizațiile romanice; de aici, lirismul,

1. Subînțelegem ideile lui Fourier, Saint-Simon, Cabet, Louis Blanqui etc., în care socialismul a luat naștere ca un vis, ca o dorință pătimașă și întristată, înainte de a se fundamenta ulterior, justificînd științific acest vis. În general, putem observa că republica unora ca Flavius sau Augustus a reprezentat o tentativă romană de a uni omenirea prin justiție, în timp ce catolicismul a fost tot o tentativă romană de a o uni în religie, iar socialismul este o năzuință, născută tot în sînul raselor romanice, de a o uni pe baze economice. De aici de observă că, în condițiile unor mijloace aflate în schimbare, scopul spiritului romanic a rămas același în decurs de două milenii, adică de-a lungul întregii lor existențe istorice.

eternul avînt spre ceva, care ne farmecă, ne uimește în muzica popoarelor catolice. Alte popoare, deși mai profunde și mai pline de substanțialitate, se atașează irezistibil de aceste civilizații, de această Biserică, de această știință, de această literatură. În toate se trezește instinctul tainic de *unitate*, și ele, cu tristețe, își sting propriul geniu superior și așteaptă, se contopesc cu edificul splendid, etern, tot mai imens, tot mai rece, dar minunat totodată.

Spiritul rasei germane, dimpotrivă, pretutindeni și întotdeauna, oricare i-ar fi preocupările, tinde spre *particular, deosebit, individual*. În opoziție cu privirea învăluitoare a romanului, privirea germanului este pătrunzătoare și de aici rezultă toate particularitățile dreptului, științelor, bisericii, poeziei lui. Conștiința omenească în locul destinului omenirii, viața domestică în locul ciocnirilor politice, contemplarea profunzimilor eului în locul cunoașterii lumii – toate acestea sînt consecințe diferite ale unei singure realități. Apartenența popoarelor germanice la Biserica catolică poate fi considerată drept rezultat al unei mari confuzii; ea s-a păstrat atîtea veacuri numai pentru că germanicii n-au observat adevăratele năzuințe ale Romei, și nici Roma n-a fost prea atentă și n-a urmărit îndeaproape ceea ce era dincolo de Alpi. Mișcarea Reformei, care s-a întins pe două secole și a împărțit Europa în două tabere ce clocotesc de ură, a însemnat doar descoperirea acestei confuzii, o descoperire uimitoare pentru ambele părți, care de atunci s-au despărțit pentru totdeauna. Cînd Luther, un biet călugăr augustin, uitînd de ordinul său, de imperiu, de Biserica universală și dînd ascultare doar neliniștilor propriiei conștiințe, a spus ferm că nu se consideră a fi rătăcit pînă cînd nu i se va demonstra acest lucru prin „cuvîntul lui Dumnezeu”, în el, în această opunere dîră a propriului *eu* față de întreaga lume, esența germanică s-a manifestat pentru prima dată și a devenit fapt cert în istorie, un fapt care de acum înainte nu se va mai supune, ci va supune. Lumea sectelor religioase care-și trag rădăcinile de aici, această stranie mărturisire a lui Dumnezeu pe care mai fiecare localitate o face în felul ei, fără cea mai mică dorință de a armoniza propria credință cu credința altora, înseamnă în sfera conștiinței religioase același lucru pe care, altădată, în sfera social-politică, l-a reprezentat feudalismul¹; avem de-a face cu o altă dorință ciudată de a transforma pretutindeni *eul* personal în centru al propriilor noțiuni și interese, ca pe ceva necondiționat, care nu concordă

1. Esența feudalismului este, poate, cel mai potrivit exprimată în această zicală medievală: „Chaque seigneur est souverain dans sa seigneurie”, în care nu legătura politică, nu relațiile economice, ci tocmai *provincialismul voinței*, dacă ne putem exprima așa, este indicat ca principală particularitate a orînduirii vieții. Semnificativ este faptul că această formulă a fost exprimată în limba franceză, adică a fost alcătuită de un intelect mult mai predispus la generalizare, la surprinderea trăsăturilor de legătură dintr-un complex de fenomene eterogene, deși drept obiect îi servește o instituție de origine indiscutabil germanică (teritoriul de răspîndire a feudalismului este în același timp și teritoriul locuit de populația germanică, în primele secole aceasta amestecîndu-se și în țări care, pînă atunci, fuseseră exclusiv romanice). Dispărînd în toate țările în care sîngele romanic era preponderent, el s-a păstrat, totuși, ca particularism politic, în cele pur germanice.

cu nimic, dar cu care trebuie să concorde totul. În fine, cea de-a treia mare contribuție la istorie a rasei germane este modul ei special de a privi natura, filosofia ei; și această contribuție este, de asemenea, o consecință a acestei orientări a sufletului. Ca și în sfera religioasă, ca și în sfera politică, și aici, în domeniul intelectual, propriul *eu* a fost recunoscut de către exponenții superiori ai acestei rase ca sursă a normelor, a fațetelor și legăturilor pe care le observăm în natură. Și studierea aprofundată a lumii, care, de la începutul istoriei, pentru toate popoarele a însemnat examinarea curioasă și meditația asupra celor văzute, pentru o serie de mari clarvăzători, începînd cu Kant, a devenit doar cunoașterea mișcărilor secrete ale propriei ființe lăuntrice. „Rațiunea îi dictează naturii propriile ei legi”, „lumea este reprezentarea *mea*”, este „dezvoltarea *ideii* create *de mine*”; toate aceste cuvinte, ascultate și repetate cu uimire de Europa, sînt atît de profund predeterminate de structura psihică specială a rasei germane, încît, gîndindu-ne la ele și la lunga serie de argumente pe care aceste cuvinte se sprijină, probabil, în mod obiectiv, noi pierdem cu totul, în cele din urmă, granița dintre cunoașterea obiectivă și iluzia subiectivă și întrebăm: atunci care sînt mijloacele prin care omul ar putea răzbate prin condițiile timpului, ale locului și ale seminției sale și cum, fiind atît de legat chiar de acestea, a putut cîndva spera că va depăși chiar condițiile organizației sale omenești și va ajunge la o cunoaștere absolută prin plinătatea și veridicitatea ei?

Și orice aspect, mai mărunț, am considerat, vom remarca aceeași atracție spre particular a spiritului germanic. Poezia lui, în antiteză cu poezia eroică a romanității, și-a ales ca obiect universul relațiilor particulare: familia în locul forumului, inima burghezului simplu în locul datoriei înalte și grijilor complexe ale regelui, ale cuceritorului sau ale consilierilor lor. Drama mic-burgheză, romanul moralist și activitatea lui Lessing și a lui Addison [44], adiacente acestora, în fine – chiar Goethe, cu universul vagilor nelișiți lăuntrice ale lui Faust al său – toate acestea, pe care am fi doriți să vedem amprenta geniului personal, nu poartă decît pecetea geniului poporului lor. Înțelegerea individualului în sistemul juridic a creat, în amurgul îndepărtat al Evului Mediu, procedura de judecată cu doisprezece jurați, care dau sentința din adîncul propriei lor conștiințe, negăsind-o în norma prestabilă a unei legi comune pentru toate cazurile. Tot această înțelegere ferește cu strictețe poporul englez de codificarea legilor sale milenare și a stimulat cercetările profunde ale savanților germani asupra dreptului medieval, asupra dezvoltării lui istorice, în sfîrșit, asupra dreptului tuturor popoarelor, unde, alături de elementele cele mai înalte, sînt analizate cu atenție și cele mai primitive. Expresia marelui Herder că „fiecare timp și fiecare loc trăiește *pentru sine însuși*” a inaugurat o eră adevărată în înțelegerea istoriei, atrăgînd atenția asupra universului individualului și originalului, care trebuie cunoscut în cadrul ei. Și în ce mod uimitor, acestor cuvinte, care cuprind sensul a tot ceea ce a trăit și a murit, le răspund cuvintele altui gînditor german, care se adresează conștiinței a tot ce este viu: „consideră-l pe *fiecare* semen al tău drept un *scop* care, niciodată și pentru nimic, nu poate fi mijloc”. Acest imperiu al scopurilor în sine, această monadologie etică a lui

Kant se află într-o vie legătură cu ideile lui Leibniz; în totalitatea ei, lumea germanică, fărâmițată parcă în miriade de centre, din care fiecare doar *pe sine* se simte și *prin sine* cunoaște totul, crede în tot, acționează în toate – cât de uluitor această lume îi corespunde celeilalte lumi, despre care am spus mai înainte că ea cuprinde, stăpânește, determină formele, dar e neputincioasă să creeze vreun conținut. Aceste două rase opuse, care își corespund una alteia, parcă ar reprezenta extremitățile acelei tălpi uriașe ale cărei mișcări fac istoria, trag după ele secolele și divizează popoarele, care, în geniul lor liber, imprimă doar voința a altceva superior, fără să le fie vreodată hărăzit să-i întrezărească gândul. Misticismul nemărginit al protestantismului, dorința de a-și stinge prin faptă marea tristețe din inimă, se simt la fel de bine la rasa germanică, așa cum se simte melancolia în sunetele muzicii romanice, în poezia acestor rase și în activitatea neobosită a oamenilor ei politici. Separate fiind și resimțind permanent absența celeilalte, aceste rase sînt pline de disonanță lăuntrică, și această disonanță, din adîncul spiritului lor, o aduc în viața și în istoria pe care o creează. Veșnica lor luptă și neîncetata lor activitate creatoare reprezintă doar lupta contrariilor, lupta dintre două seminții care niciodată nu se vor putea înțelege una cu cealaltă, înseamnă forme și conținuturi determinate, care nu se contopesc într-un întreg viu. De aici, sentimentul de insatisfacție revărsat de-a lungul întregii istorii, veșnica năzuință spre un țel și nemulțumirea față de tot ce s-a realizat.

XXI

Introducerea armoniei în viață și istorie, contopirea culorilor și a pînzei într-un tablou viu – iată ce n-a fost înfăptuit de către om pe pămînt, iată ce-i lipsește atît de mult. Oamenii au prea puține „ramuri de măsline” și „odăjdii albe”, prea puțină pace și bucurie lăuntrică pentru a binecuvînta pe Dumnezeu, destinul lor, pentru a se binecuvînta unii pe alții și orice lucru făcut de mîinile lor.

Nu putem ști prin ce mișcare lăuntrică se va înfăptui acest deziderat, cum va fi resimțit acel extaz sufletesc care va fi suficient pentru potolirea oricărei mîhniri, pentru împăcarea oricărei dușmăanii. Putem doar să dorim cu patimă și să așteptăm această împlinire; de fapt, toate popoarele o doresc și o așteaptă deja ca pe ceva cuvenit și necesar.

Rasa, care a apărut ultima pe tărîmul istoric, căreia noi îi aparținem, poartă în particularitățile facturii sale psihice capacitatea superioară de a îndeplini această înaltă misiune. La fel de străină atît năzuinței de unire exterioară a elementelor eterogene, cît și celei de izolare infinită a fiecărui element înăuntrul său, această rasă posedă claritate, echilibru, atracție atît pentru armonizarea sa lăuntrică în tot ce o înconjoară, cît și pentru cea, prin intermediul ei, a tot ce o înconjoară. În locul tendinței violente a raselor romanice de a uni totul prin unitatea formei, fără să ia în considerație și fără să cruțe spiritul individual, în locul tendinței perseverente a raselor germanice de a se desprinde de întreg și a se refugia în universul ineputabil al amănuntelor, rasa slavă intră ca unitate interioară în contradicțiile cele mai diverse, care sînt, după cît se pare, și cele mai ireconciliabile. Spiritul de nesfîrșită compătımire și toleranță și, totodată, dezgustul față de tot ce este haotic și sumbru

silesc această rasă, fără vreo violență, încet, dar veșnic, să făurească acea armonie pe care, cîndva, vor trebui s-o simtă și celelalte popoare; și în loc de a distruge armonia, făcîndu-și prin asta tot lor rău, popoarele se vor supune spiritului armoniei și, istovite, îi vor ieși în întîmpinare.

Conștiința faptului că idealurile urmărite de alte rase sînt insuficiente este cea mai în măsură să ne determine concentrarea forțelor asupra propriului nostru ideal. Trebuie să înțelegem, în sfîrșit, întreaga, imensa suferință pe care omul o poartă prin istorie și pe care o binecuvîntează, pentru că ea, pasămite, i-a dăruit „cunoașterea binelui și a răului” în realitate, este purtată zadarnic, iar omul este la fel de departe de această cunoaștere ca și atunci cînd și-a întins prima oară mîinile către ea. Limitele inexpugnabile prin care este determinat și legat nu-i oferă decît o ferestruică spre această cunoaștere, care-l neliniștește și îl ațîță, dar prin această ferestruică niciodată nu-i va fi dat să privească drept spre soarele adevărului. Și mai trebuie să înțelegem că năzuința fără preget „de a strînge la un loc turma împrăștiată” a omenirii n-a făcut decît s-o divizeze prin ura neîmpăcată, ură care a devenit tot mai cumplită pe măsură ce încercările de unire erau tot mai pătimașe și mai coercitive. După ce vom fi înțeles această realitate, ne vom da seama de faptul că măreția spre care a tîns omul în istoria sa este foarte înșelătoare. După ce ne vom fi potolit spiritul, vom vedea că misiunile lui pe pămînt sînt mai limitate. Încetînd să ne îndreptăm veșnic gîndurile și dorința spre ceva îndepărtat, iarăși vom simți deplinătatea forțelor care s-au întors la noi din pribegia lor. Și de îndată ce se va petrece acest lucru, vom înțelege măreția acelor misiuni care, mai înainte, ni s-au părut atît de neînsemnate și neinteresante. Vom înțelege că a liniști o inimă tulburată, a potoli tristețea cuiva înseamnă ceva mai mult și mai înalt decît a face cea mai strălucită descoperire sau a uimi lumea cu o inutilă faptă eroică. Faptele noastre ne vor deveni apropiate, se vor reduce la potolirea mîhnirii cu care s-a împovărat lumea în năzuințele sale sterile. Și pe măsură ce mîndria noastră va fi învinsă, va crește adevărata noastră demnitate. Înțelegînd slăbiciunea forțelor noastre în fața scopurilor grandioase, vom înceta să mai aruncăm personalitatea umană la picioarele acestora. Nu vom mai clădi suferință peste suferință pentru a ne înălța pe o culme de pe care să ne vadă popoarele îndepărtate și vremurile viitoare.

Vom înțelege însemnătatea absolută a omului, vom înțelege că bucuria și lumina din inima lui, de pe fiecare chip în parte sînt lucrurile cele mai frumoase și mai prețioase din istorie.

Înfăptuirea și revărsarea acestei armonii în viață nu sînt nicidecum înțelese drept scopul suprem al omului pe pămînt. Încă mult timp „din săbii nu se vor face pluguri” și, desigur, se vor face pluguri din ele în virtutea bucuriei lăuntrice, și nu pe calea conștiinței logice exterioare. Cea din urmă, chiar preferînd „plugurile”, va face mai întîi săbii, pentru a-i mîna cu ele pe oameni în urma plugului. Dar să nu ne facem gînduri alarmante, ele sînt epuizate de *Legendă*. Iar noi, căutînd să le învingem, vom proceda la analizarea celei de-a treia mari ramificații în care s-a scindat lumea creștină.

Așa cum catolicismul este înțelegerea romantică a creștinismului, iar protestantismul este accepția germanică, așa și ortodoxia este

accepțiunea sa slavă. Deși rădăcinile acestuia își trag seva din solul grecesc¹ și pe acest sol s-au format dogmele lui, totuși întreg acest spirit deosebit, cu care luminează prin istorie, poartă pregnant în sine trăsăturile rasei slave. Și tocmai spiritul este semnificativ în destinele istorice ale popoarelor, și nu diferențele dogmatice, care, după cât se pare, sînt singurele care despart Bisericile și par atît de ușor de înlăturat. Fără îndoială, nu *filioque* a dat naștere Inchiziției, deși ea a acționat pe același teritoriu ca și *filioque*. Diferența dogmatică a coincis cu caracterul, cu orientarea și spiritul, care n-au nici o legătură cu ea și decurg exclusiv din particularitățile de rasă ale romanicilor. Chiar dacă n-ar fi existat această diferențiere, putem fi convinși că popoarele germanice și slave s-ar fi despărțit oricum ireconciliabil de cele romanice în înțelegerea și practicarea creștinismului, după care s-ar fi despărțit și între ele. Tocmai de aceea, fiecare dintre Biserici se opune cu atîta înverșunare contopirii cu oricare alta, pentru că realmente nu numai în dogme, ci și în întreaga ei alcătuire interioară, în fiecare trăsătură de caracter, ea reprezintă ceva profund original și absolut deosebit de celelalte. Și asta pentru că viața care se află în ele clocotește după un tip deosebit.

Și, totuși, există o singură Evangheligie și un singur spirit strălucește în cadrul creștinismului. Dacă vom dori să ne dăm seama care dintre cele trei tipuri de viață îi corespunde creștinismului, irezistibil și fără voie va trebuie să spunem că acesta este spiritul ortodoxiei. Cînd ni se va arăta măreția inexplicabilă a catolicismului, infinitatea gîndirii cuprinse în el, cu care este impregnat și fundamentat de la străvechea scolastică și pînă în zilele noastre, vom fi de acord cu toate acestea și vom recunoaște, de asemenea, că Biserica noastră nu are nimic asemănător. Dacă ne vor fi arătate toate roadele protestantismului, viața lipsită de frică, libertatea criticii conținute în el și înalta erudiție care a decurs de aici, vom spune că vedem totul și niciodată n-am închis ochii la acestea. Și vom întreba doar atît: dar unde e Creștinismul, unde e Spiritul evanghelic, unde este ceea ce Mîntuitorul ne-a învățat prin cuvîntul și viața Sa? Noi nu avem nimic, nici înalte fapte eroice, nici strălucirea cuceririlor minții, nici planuri pentru orientarea căilor istoriei. Dar iată în fața noastră o biserică săracă, doar cîteva căsuțe împrăștiate împrejurul ei. Intrați și dați ascultare cîntării sîngace a diacului și a băiatului venit Dumnezeu știe de unde ca să-l ajute. Înalt și cărunț, preotul slujește vecernia. În mijlocul bisericii, pe analoghion, se află icoana spre care, din ungherele lor, se-ndreaptă încet cîteva bătrîni și cîteva bătrîne. Priviți cu atenție chipurile acestor oameni, ascultați-le vocile, și veți vedea că ceea ce deja este pierdut pretutindeni, nu vine în ajutorul iubirii și nu întărește speranța – *credința* –, este vie în acești oameni. Acel tezaur, fără de care viața se stinge implacabil, pe care înțelepții nu-l află, care fuge de cei ce și-l doresc și pier neputincioși, strălucește în aceste inimi simple; iar teribilele gînduri care ne tulbură pe noi și împovărează lumea, niciodată, probabil, nu vor neliniști mintea și conștiința acestor oameni. Ei au credință și în ea își pun

1. De altfel, nu trebuie să uităm în ce măsură, în primele secole ale erei noastre, în epoca migrației popoarelor, acest sol era impregnat de elemente slave.

speranțele, cu ajutorul ei iubesc. Nu are importanță că, în străină, diacul citește nedeslușit rugăciunile: însă el crede în înțelesul lor, iar cei care-l ascultă nu se îndoiesc cîtuși de puțin că, pentru acest înțeles, el și-ar da viața la nevoie și ar intra în împărăția cerurilor; așa cum și ei toți vor muri și, după faptele lor, își vor primi răsplata pentru care se pregătesc.

Cu această liniște sufletească, cu această fermitate a vieții se pot compara, oare, exaltarea protestantismului și planurile universale ale marii Biserici care trage să moară? Oare deprimarea primeia și dorința întristată a celeilalte nu sînt simptomele care ne arată că s-a pierdut ceva, fără de care catedrala rămîne doar o clădire, iar mulțimea celor care se roagă – doar o mulțime adunată? Și întreaga strălucire a artei, cu care ei se înconjoară, această pictură neasemuit de frumoasă, această muzică fermecătoare, aceste minunate catedrale nu sînt cumva rezultatele dorinței de a trezi în sine ceea ce, în bieții oameni aflați la rugăciune, niciodată nu a amorțit, de a găsi ceea ce în biserica nearătoasă nu s-a pierdut niciodată? Tot elanul nemărginit al dorinței de care este plină și palpită Europa nu este, oare, doar dorința de a-și îneca tristețea imensă, pe care ea, Europa, vrea, dar nu poate s-o biruiască? Și oare toată frumusețea, măreția și varietatea vieții, a civilizației ei nu seamănă cu niște splendide odăjdii în care nu se va mai înveșmînta niciodată preotul?

Chiar așa s-a petrecut în istorie fenomenul, inexplicabil și profund, conform căruia „săracului i s-a luat și bogatului i s-a mai dat”. În minunata imagine evanghelică a Mariei și Martei, care L-au primit pe Mîntuitor în casa lor, sînt parcă exprimate aceste tănuite destine ale Bisericii. Cînd a intrat El, Marta s-a fisticit și a început să se agite: se gîndea cum să-L ospăteze cît mai bine și, trebăluind, uitase chiar de Cel pentru care făcea pregătirile. „Și ea avea o soră ce se numea Maria, care, așezîndu-se la picioarele Domnului, asculta cuvîntul Lui.” Istovită și supărată pe ea, Marta s-a apropiat de Învățător și i-a spus: „Doamne, au nu socotești că sora mea m-a lăsat singură să slujesc?” Și atunci a rostit El cuvintele în care răsună sensul întregii vieți și istorii: „Marto, Marto, te îngrijești și pentru multe te silești. Dar un lucru trebuie: căci Maria partea cea bună și-a ales, care nu se va lua de la ea” (*Luca* 10, 39-42).

Sfintei noastre Biserici, pe căile neînțelese ale Providenței, i-a fost dat să aleagă acest singur „lucru” care trebuie. Numai ea a crezut în Mîntuitorul, numai ea l-a ascultat cuvîntul. Să ne rugăm pentru ca această credință să nu fie niciodată luată de la noi și, după cuvîntul Învățătorului, să nu ne pară rău că zbuciumatele noastre surori au reușit să facă atît de multe.

XXII

Pe măsură ce se împrușcă în noi tezaurul credinței, încep să ne preocupe idealurile pe care le împărtășesc alte Biserici¹: dezvoltarea nemărginită a simțirii lăuntrice și a gîndirii subiective sau grijile pentru

1. Aici vedem noi explicația acelei irezistibile atracții pentru contopirea cu celelalte Biserici, pe care, din cînd în cînd, o enunță unii la noi.

soarta omenirii și organizarea ei exterioară. Cu aceste griji încercăm să umplem vidul care se formează în sufletul nostru pe măsură ce ne pierdem credința și așa ceva se întâmplă ori de câte ori, cine știe de ce, ne pierdem legăturile vii cu propriul nostru popor. *Legenda Marele Inchizitor* este expresia unei asemenea neliniști – expresia cea mai înaltă care a apărut cândva, căci prăpastia căreia îi ia locul este imensă, pare nu doar foarte adâncă, ci chiar fără fund. Să ne amintim cuvintele lui Ivan când îi răspunde lui Aleoșa: „În sfârșit, acum văd *c-ai înțeles* și tu despre ce-i vorba”, să ne amintim și replica pe marginea căreia au fost rostite.

În acest sens, adică în raport cu viața noastră istorică, *Legenda* este picătura cea mai veninoasă care a curs, în sfârșit, și s-a desprins din acea fază de dezvoltare spirituală în care ne aflăm deja de două secole. De mai multă amărăciune, de mai multă disperare și – să adăugăm de asemenea – de mai multă măreție în negarea fundamentelor scumpe ale vieții n-am avut parte niciodată și, e imposibil să ne îndoim de acest lucru, nici nu vom mai avea parte. La drept vorbind, *Legenda* este ceva unic în felul ei. Cuvintele glumețe și echivoce cu care Faust scapă de întrebările despre Dumnezeu ale Margaretei, întunericul conștiinței religioase la Hamlet – toate acestea sînt doar o biată bițuială în comparație cu cele spuse și cu întrebările rostite într-o mică bodegă, în partea despărțită de restul încăperii printr-un paravan, unde capriciosul, marele nostru artist i-a plasat pe cei care îi exprimă gândurile, iar apoi, dînd cîteva veacuri deoparte, ne-a arătat bizarul tablou al apariției lui Hristos, venit în mijlocul „omenirii urît mirositoare și suferinde”, și, introducîndu-l în beciul sumbru al Inchiziției, ne-a arătat iarăși de-acolo pustiu îndepărtat de acum o mie cinci sute de ani și, în mijlocul pustului, pe Cel gata să porceadă la mîntuirea seminției omenesti, avîndu-l în fața Lui pe Ispititorul, care-i spune că *nu trebuie*, că *nu va izbuti* să-i mîntuiască pe oameni fără să le cunoască *firea adevărată* și că, mai devreme sau mai tîrziu, de această mîntuire va trebui să se ocupe el, care cunoaște mai bine această fire și... *îi iubește pe oameni nu mai puțin decît El*.

Trăsăturile pur satanice (nu ceea ce ar putea gîndi omul despre Duhul Rău care-l pîndește, ci ceea ce ar putea spune despre sine însuși cel din urmă) s-au revărsat în această *Legendă* într-un mod uimitor și de neimaginat. Aleoșa, bietul, fremătătorul Aleoșa, care abia crește, care își înalță neputincios mîinile către cer – veritabilă personificare a germenului minuscul din uriașul grăunte al vieții, grăunte care a început să putrezească – pare zdrobit și copleșit de această puternică măr-turisire a răului, de ceea ce spune „înfricoșatul și preaicusitul Duh al pustului, Duhul nimicniciei și neființei”. Repetăm, figurile Inchizitorului, a studentului, a artistului însuși și a Duhului Ispititor, care stă în spatele tuturor, se îțesc una dindărătul celeilalte, își pierd precizia contururilor individuale și se contopesc într-o singură ființă, a cărei voce o auzim și o înțelegem, dar nu-i mai deosebib chipul și numele. Parcă dezorientat, negăsind nicăieri un sprijin, Aleoșa se agață de propria lui inimă, de *viața* care pulsează în el, ale cărei legi nu le cunoaște, dar știe totuși că această viață este bună. În forța și frumusețea

inefabilă a vieții, care ne este dată și pe care o binecuvîntăm, dar care este și de neînțeles, tainică pentru noi, el găsește acest sprijin împotriva Duhului Rău: „*Cum ai să trăiești?*” își întreabă el fratele.

În această întrebare stau întregul sens și întreaga forță a dezmințirii: recunoașterea limitelor propriei inteligențe, care pînă și un fenomen atît de apropiat, atît de drag nouă, cum este viața, nu numai că nu-l poate pricepe, dar nici nu se poate măcar cît de cît apropia de pătrunderea lui și, desigur, nu este în măsură să ajungă pînă la înțelegerea alcătuirii universului, pînă la izvoarele binelui și răului. Agățați de viață, chiar „neînțelegîndu-i sensul”, noi începem să ne gîndim că există în ea ceva infinit mai profund decît sensul jalnic pe care am dori să-l vedem în ea și, găsindu-l numai pe acesta, sîntem gata să ne împăcăm cu viața, s-o „acceptăm”. Simțirea mistică, în care își are rădăcinile existența noastră, deși n-o vedem, ne umple sufletul, ne potolește mintea, dar ne și redă puterea vieții. „Drept ești Tu, Doamne, și nebănuite sînt căile Tale”, spunem, fără voce, în sufletul nostru, cînd, după îngrijorări inexplicabile și chinuri ale conștiinței, ne reîntoarcem la pacea simplei credințe, la această consecință fermă a mărturisirii a ceea ce nu poate fi înțeles.

De această tărie a credinței sînt legate și speranțele noastre. În *Legenda* pe care am analizat-o există o omisiune: vorbind despre „cei îndreptățiți”, ea nu pomeneste deloc despre *cei iertați*. Or, imediat după cuvintele *Apocalipsei*, în care se spune că cei dinții vor fi o sută patruzeci și patru de mii, se face făgăduința voioasă *și pentru ceilalți*. Noi vom cita această făgăduință și fie ca sunetele ei sfinte să împrăștie întunericul și disperarea în care ne-am învîrtit atît de mult, vorbind despre *Legendă*:

„După acestea, spune Sf. Ioan în viziunea sa, m-am uitat și iată mulțime multă, pe care nimeni nu putea s-o numere, din tot neamul și semințiile și popoarele și limbile, stînd înaintea tronului și înaintea Mielului, îmbrăcați în veșminte albe și avînd în mîini ramuri de finic.

Și mulțimea striga cu glas mare, zicînd: Mîntuirea este de la Dumnezeuul nostru, Care șade pe tron, și de la Mielul.

Și toți Îngerii stăteau împrejurul tronului bătrînilor și al celor patru ființe, și au căzut înaintea tronului pe fețele lor și s-au închinat lui Dumnezeu,

Zicînd: Amin! Binecuvîntarea și slava și înțelepciunea și mulțumirea și cinstea și puterea și tăria fie Dumnezeului nostru, în vecii vecilor. Amin!

Iar unul dintre bătrîni a deschis gura și mi-a zis: Aceștia care sînt îmbrăcați în veșminte albe, *cine sînt și de unde au venit?*

Și i-am zis: Doamne, Tu știi. El mi-a răspuns: Aceștia sînt cei ce vin din strîmtorarea cea mare și și-au spălat veșmintele lor și le-au făcut albe în sîngele Mielului.

Pentru aceea sînt înaintea tronului lui Dumnezeu, și Îi slujesc ziua și noaptea, în templul Lui, și Cel ce șade pe tron îi va adăposti în cortul Său.

Și nu vor mai flămînzii, nici nu vor mai înseta, nici nu va mai cădea soarele peste ei și nici o arșiță;

Căci Mielul, Cel ce stă în mijlocul tronului, îi va paște pe ei și-i va duce la izvoarele apelor vieții și Dumnezeu va șterge orice lacrimă din ochii lor.” (*Apocalipsa* 7, 9-17).

În această imagine sublimă este înfățișat deznodământul destinelor pămîntești ale omului. În cuvintele din *Cartea Facerii*, reproduse chiar la început¹, este arătat punctul de plecare, de unde a început rătăcirea sa. Iar *Legenda* este plînsetul lui amar, cînd, pierzîndu-și inocența și fiind părăsit de Dumnezeu, omul a înțeles deodată că de acum este singur cu slăbiciunea sa, cu păcatul său, cu lupta luminii și întunericii în sufletul său.

A birui acest întuneric, a ajuta această lumină – iată tot ce poate face omul în rătăcirea sa pămîntească, iată ce trebuie să facă pentru a-și potoli conștiința îngrijorată, care este atît de împovărată și incapabilă de a-și mai îndura suferințele. Cunoașterea clară a originii acestei lumini și a acestui întuneric e cea mai în măsură să-l întărească în speranța că nu-i este veșnic hărăzit să rămîină arena lor de luptă.

1. În epigraf.

DIN SCRISORILE LUI K. LEONTIEV CĂTRE V. ROZANOV *

13 aprilie 1891. Sibăstria Optina

(Hristos a Înviat)

Citesc articolele dv. în mod regulat. Apreciez *extrem de mult* reproșurile originale și îndrăznețe pe care i le faceți lui Gogol¹: este un *mare* început. Chiar dacă neintenționat, acest scriitor era foarte primejdios.

Mă rog cu rîvnă lui Dumnezeu *să-l depășiți* cît mai curînd *pe Dostoievski*, cu „armoniile” lui, ce nu se vor instaura nicicînd, și, apoi, nici nu e nevoie².

Monahismul său e născocit. Și învățătura lui Zosima³ mincinoasă; stilul discuțiilor⁴ sale e, în întregime, fals.

Să vă ajute Dumnezeu cel milostiv să pătrundeți cît mai curînd în spiritul monahismului existent în realitate și să vă lăsați pătruns de el.

Creștinismul personal înseamnă, înainte de orice altceva, *egoism transcendențial*⁵ (nu pămîntesc, ci aflat întru totul dincolo de mormînt).

* Notele care însoțesc toate scrisorile și *Adnotările* îi aparțin lui V. Rozanov.

1. Din primul capitol al *Legendei Marelui Inchizitor de F.M. Dostoievski*. „Reproșurile” respective le-am făcut, într-adevăr; erau directe și tăioase și au dezlănțuit în critica acelor zile o adevărată furtună împotriva mea. Gogol era sfînt și, cum se întîmplă întotdeauna pentru gloată, „fără de prihană”.
2. „Armoniile” reprezintă pacea generală și concilierea pe pămînt; este ideea „ramurilor de finic și a veșmintelor albe” din *Apocalipsă* („și va șterge Dumnezeu *fiecare lacrimă* vărsată pe pămînt” – aceasta este promisiunea *Apocalipsei*, față de noile „ramuri de finic” și de noile veșminte); totodată, acesta este cîntecul păstorilor din Betleem, care au întîmpinat Nașterea Mîntuitorului: „Slavă Domnului în ceruri și pace pe pămînt ” și altele. Împotriva acestui cîntec Leontiev, deja monah, răspunde pe șleau: „nu trebuie pace”. Spusele sale sînt nietzscheene. De altfel, eu folosesc termenul respectiv numai pentru analogie literară, considerîndu-l pe Leontiev – cu sau fără îndreptățire – mai puternic și mai original decît Nietzsche. El a fost „adevăratul Nietzsche”, pe cînd celălalt, al germanilor, a fost fals, „cu slăbiciuni omenești”.
3. O învățătură panteistă, folositoare, bună. Totuși, fiind și eu om rău și depărtîndu-mă între timp de Leontiev, îi voi spune celui răposat: „Ei bine, Zosima și-a luat bunătatea, fericirea, panteismul de la *păsările pădurii*, de la *iarba din cîmpie*: în curțile din dos ale mănăstirilor de pe muntele Athos n-ar fi învățat decît ce e cruzimea, lăcomia de arginți și ar fi deprins asemenea vicii, de care cei din afara lăcașului nici n-au auzit.”
4. În fond, ce fel de stil, dacă nu unul binecuvîntat? Întreaga Rusie a fost surprinsă și mișcată de marea harului lui Zosima. „Nu, el nu este de-al nostru!” exclamă Leontiev în numele mănăstirii ortodoxe. „Adevărat, nu e al vostru”, îi răspund eu și-l înșfac pe Zosima în brațe și-l car, cu toată bogăția lui sufletească, dincolo de zidurile pașnicilor mănăstiri.
5. Toate acestea sînt foarte profunde. Fiorul, *spaima* – pentru sine –, iată începutul „friei de Dumnezeu” și al „înțelepciunii religioase”. Nu în zadar iezuiții (am văzut aceasta în *Imago primi saeculi Societatis Jesu*, Antwerpen, 1640) și-au

*Altruismul*¹ vine de la sine. „Frica de Dumnezeu” (pentru propriul suflet, pentru propria nemurire) constituie începutul înțelepciunii religioase.

8 mai 1891. Sibăstria Optina

Scrisoarea dv., Vasili Vasilievici (cum, probabil, ați putut prevedea și singur), mi-a adus o mare alinare! Ieri mă gîndeam să vă răspund în două cuvinte și, apropo, să anexez articolul referitor la dv. al dlui Iujnîi (de la „Cetățeanul”), articol pe care îl aveți în față. Întrucît am auzit că revista circulă aproape exclusiv numai în Petersburg, m-am gîndit că această notă judicioasă a lui Iujnîi nu vă va parveni. Răspunsul mai amînatînt la rîndurile dv. amicale voiam să-l amîn, firește, nu pentru că n-aș fi dorit să-l scriu eu însumi, ci din pricina unor griji înțîmplătoare și urgente, care mă amenințau și care s-au rezolvat ieri seară, din fericire, într-un mod neașteptat și favorabil. În momentul de față am timp, mintea mi-e eliberată și vă pot răspunde, chiar dacă nu cu lux de amănunte, cum mi-și fi dorit, dar nici chiar numai în două cuvinte. (...)

Pentru Dumnezeu orice „suflet” are importanță: „El vrea ca toți oamenii să se mîntuiască și să dobîndească *adevărată înțelepciune*”, spune Biserica (în catehismele pe care, din păcate, noi nu le apreciem, dar care conțin *absolut tot* ce îi trebuie unui creștin). Așa este; însă, *de ce oare* pe viața unui om poate fi văzut foarte limpede firul de care Domnul îl trage ca să-l scoată din labirintul propriilor sale patimi și rătăcirii ale minții, iar pe viața altuia acest fir este mai greu de urmărit? Asta n-o știu! Dar, cine-ar putea ști? (...) Or, în decurs de 30 de ani, toate acestea m-au „asaltat” și „m-au dezmeticit” încetul cu încetul, încît au devenit o adevărată binefacere pentru mine. E drept, a fost și dureros, dar ce importanță are! Învățătura creștină (cea adevărată, și nu a lui Feodor Mihailovici) e uneori foarte aspră și cumplită, n-ai ce face! Însă, cîtă vreme ea este primită *necondiționat* și *fără teamă*, conform *catehismului simplu, vechi* (aprobat de Sf. Sinod), oferă un asemenea suport, aduce atîta împăcare (*indirect*, cîteodată și pentru sărmanul, mult încercatul nostru amor propriu), cum nici o altă filosofie nu o poate face.

Despre „viciile rușilor” vă voi scrie cu alt prilej... Fac doar o remarcă scurtă și clară: aceste vicii sînt foarte mari și *reclamă*, în comparație cu alte popoare, *mai multă autoritate* din partea Bisericii și a statului. Adică mai multe măsuri legale de constrîngere exterioară, mai multe

reprezentat, în perioada de început a existenței lor, cea fanatică, „compania lui Iisus” ca fiind o corabie în mijlocul valurilor învolburate. „Numai noi ne vom mîntui, veniți la noi! În afara noastră e pieirea!” De aici și pînă la Inchiziție este o distanță foarte mică. Doar și ea a luat naștere din frica pentru mîntuire; cuibul ei este disperarea religioasă (a franciscanilor).

1. Ca persoană, Leontiev a fost un altruist *uimitor*; or, acest fapt contează, transfigurează ideile sale sumbre. „Abel, pentru ce vrei să intri în pielea lui Cain? Îmi vine să-l întreb. Și-i strîngi fratelui mîna, arunci peste bord «năravul său de Cain» (nietzscheanismul său); și, dacă ești bogat, îi frigi un berbec gras, gătești mîncare și-l așezi la masă: «Abel, scumpule, te-ai jigărit de cînd gîndești precum Cain: lasă-ți potcapul deoparte, înarmează-te cu cuțitul și furculița și mănîncă zdravăn, precum Piotr Petrovici Petuh. O mîncare bună alungă gîndurile rele».”

măsuri din interior pentru a nu păcătui. Și atunci la ce ne-ar folosi „dragostea”?! Poporul ce trăiește cu frica lui Dumnezeu și în constrângere este *poporul viitorului*, avînd în vedere anarhia generală...

Și acum, cu bine. Scrieți-mi oricît, de cîte ori vă îndeamnă inima; nu întotdeauna vă voi răspunde pe loc, întotdeauna însă voi fi bucuros.

Răspund la îmbrățișările dv. cu cîtă putere mi-a mai rămas!

Al dv. K. Leontiev N.B. (Konstantin Nikolaevici)

P.S. Deși în articolul dv. despre *Marele Inchizitor* sînt multe lucruri deosebit de frumoase și exacte, deși *Legenda* însăși este o fantezie de foarte bună calitate, totuși nuanțările lui Dostoievski în opiniile sale despre catolicism și creștinism în genere sînt greșite, false și nebuuloase¹: dea Domnul să vă eliberați cît mai curînd de influența lui *nesănătoasă* și *înăbușitoare*²!

Totul e prea complex, prea nebulos și nu poate fi aplicat în viață.

La Sihăstria Optina, romanul „Frații Karamazov” *nu este recunoscut drept „o operă cu adevărat ortodoxă”, iar starețul Zosima nu seamănă*

1. Acest lucru nu poate fi negat. Mai întîi *Legenda* cucerește prin strălucire și profunzime; *aforismele* cuprinse în ea vor rămîne pentru totdeauna profunde, frumoase. Dar aforismele; în întregul ei, concepția privitoare la creștinism și biserica pe care a construit-o Dostoievski, este absolut imposibilă (și inexactă), despre ceea ce n-a existat autorul vorbește ca și cum ar fi existat și, poate, în *ceea ce a existat* nu a remarcat tocmai aspectul cel mai important. La urma urmei, *Legenda* și concepția ei fundamentală sînt chiar banale: totul alunecă spre șablonul bocetului veșnic: „*oamenii* (inchizitorii, catolicii) au stricat, au murdărit totul, și din bobul de aur neprețuit *au făcut să crească urzici*”. Însă noi credem că, oricît s-ar strădui grădinarul pus pe rele, oricît ar fi el de prost ori, în fine, de beat, totuși dintr-un fruct de măr va răsări, chiar dacă și strîmb, tot *un măr*; și dacă s-a întîmplat să iasă urzică, atunci ea a răsărit dintr-o sămînță de urzică.
2. Pe Dostoievski l-am citit ca pe cineva *drag, apropiat*, din clasa a VI-a gimnazială, cînd, luîndu-mi pentru vacanța de Crăciun *Crimă și pedeapsă*, am hotărît, în vederea „desăvîrșirii” educației, să mă familiarizez cu scriitorul. Țin minte acea seară din ajunul mării sărbători cînd, întinzîndu-mă în pat, imediat după ceai, am vrut să „chefuiesc” citind romanul. S-a scurs astfel lungă noapte de iarnă, a licărit dimineața tîrzie de decembrie; în cameră a intrat bucătăreasa cu un braț de lemne să facă focul. Abia atunci am suflat în lampă și am adormit. Niciînd după aceea Dostoievski *nu m-a extenuat nervos* (cum i-am auzit pe unii plîngîndu-se). M-a captivat la el îndeosebi absența manierelor literare, a ideilor literare preconcepute, a intenției, de a „pregăti” sau de a „lămurii”. De aceea îl citeam ca pe un carnet de însemnări personale. N-am găsit ceva de neînțeles în opera lui. Apoi, faptul că el „înțelege totul”, vede totul și nu evită nimic prin tăcere ori prin vreun șiretlic mă captiva în cel mai înalt grad. Cred însă că Dostoievski *însuși nu se înțelegea pe sine*, mai precis nu știa *din ce sămînță crește și încotro crește*. În ultimă analiză și, să spunem așa, la ultima lovitură a daltei analitice, dădea înapoi, și aceasta pretudindenii. El *își pierdea puterea*. Or, mai trebuia făcut încă un pas, apoi strunele harfei trebuiau acordate „într-o altă cheie”; și s-ar fi obținut acea stranie melodie, „armoniile” pe care el le percepea parcă prin vis, dar aievea, în starea de trezire, niciînd nu le-a simțit. Este considerat uneori „crud” (în idei, în imagini). Poate că „noua cheie” a harfei constă tocmai în tonul de sfială, în înlocuirea tonului de minie, de dispreț, de batjocură, în care trebuia el să zugrăvească acea „fotografie vie” pe care o schița. În locul tonului bătrîneții, ar fi trebuit să adopte tonul copilăriei. Aproape peste tot el a luat tonul *bătrîneții*, ba chiar al unui moșneguț arțăgos.

*cîtuși de puțin cu părintele Amvrozie nici prin învățătură, nici prin caracter*¹. Dostoievski l-a zugrăvit numai în înfățișare, de vorbit însă l-a pus să spună cu totul *altceva* și *în alt stil* decît modul cum se exprimă el. Pentru Amvrozie, pe primul plan stă *mistica bisericească* și abia apoi își are locul morala aplicată. În cazul părintelui Zosima (prin buzele căruia vorbește Feodor Mihailovici însuși), primul loc îl ocupă morala, „iubirea” ș.a.m.d., iar mistica, ei bine, este *foarte slabă*.

Nu vă *încredeți* în spusele lui, cînd se laudă că viața *monahală* îi este cunoscută; el știe foarte bine doar *propria-i propovăduire a iubirii* – și nimic mai mult.

Și apoi n-a stat la Optina decît *două-trei zile* cu totul!

Iar „Iubirea” (sau, mai simplu și mai clar spus, *bunătatea, mila, dreptatea*) trebuie *propovăduită*, pentru că nu e destulă în rîndul oamenilor, se stinge ușor în suflete; totuși, nu trebuie să fie *prorocită împărăția ei pe pămînt. Psihologic, realist*, acest lucru este posibil, dar e intolerabil din punct de vedere *teologic*, căci Biserica l-a judecat, *cu multă vreme în urmă*, ca un fel de *erezie (hiliasmul, adică împărăția de o mie de ani a lui Hristos pe pămînt, înaintea sfîrșitului lumii)*. Vezi *Teologia lui Macarie*, vol. V, p. 225, ediția 1853².

Amin!

1. Leontiev, în aprecierea acestui fapt, nu a ținut seama de multe lucruri. Înainte de toate, Dostoievski, nu mai puțin decît Leontiev, este *straniu și independent, a reușit* în literatură și luminează la orizontul ei ca o cometă uriașă (și veșnică), cu nenumăratele scînteii ale cozii sale. Întreaga Rusie i-a citit *Frații Karamazov* și a dat crezare chipului starețului Zosima. De aici două consecințe. *Autoritatea monahală, slabă și neinteresantă* pînă în acel moment (în afară de *specialiști*), *a crescut extrem de mult*. „*Monahul rus*” (*termen dostoevskian*) *a apărut ca o imagine scumpă și fermecătoare în ochii întregii țări*, chiar și în cei ai ateilor. Este prima consecință extraordinară. Cea de-a doua constă în următorul fapt: unii călugări ruși, dintre cei cultivați, au trecut involuntar de partea *dragostei și așteptării*; aceste sentimente sînt poate greșite, dar Dostoievski așa le-a trezit prin intermediul starețului Zosima. A apărut o relativ nouă școală monahală, un nou tip de călugăr, și anume iubitor, blînd, „panteist” (termenul meu, aplicat călugărimii). A apărut, spre exemplu, un tip de călugăr – rector al instituției – care nu știe, pur și simplu, ce-i viața personală, interesul personal, care trăiește cu adevărat printre elevi, precum tatăl în mijlocul copiilor săi. Dacă această particularitate nu corespundea tipului de monah rus din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea (cuvintele lui Leontiev), atunci poate, și chiar cu siguranță, corespundea tipului monahal din secolele IV-IX. Iată ce n-a luat în considerare Leontiev.
2. Ei bine, toți sînt „specialiști” în materie. Trebuie văzut cine de la cine a ciupit, care după care a copiat: „fie de la nemți, fie de la englezi, fie de la latini, care, chiar dacă sînt supuși ai papei, știu carte mai multă și mai de mult decît noi”. Toată această teologie, dintr-o carte în alta, la fiecare nouă copie, se diluează tot mai mult. Adevărurile religioase se autoaprend din experiență. Iar cel ce n-a fost (biografic) „pe cruce”, acela nici pe Dumnezeu nu-l va vedea. În felul acesta „Golgota” își are propriul sens, izvor al marilor revelații; numai trăiește-o *tu însuși*, și niciodată, niciodată nu i-o impune altuia. Treci mai bine și pe lîngă Golgota, și pe lîngă revelații. Dar de se va întîmpla s-o urci, ochii ți se vor deschide spre multe lucruri neașteptate. Greșeala creștinismului istoric a constat, în mare, în faptul că, deși își strîngeau coada între picioare la vederea unei suferințe, totuși se găseau (întotdeauna se găseau) cîțiva fricoși care să spună: „eu mă tem, *tu însă mergi*”. Nu mucenicii au denaturat creștinismul, ci faptul că, în genere, pe calea muceniciei au început să pășească cei sătui. La monahismul

24 mai 1891, Sibăstria Optina

Sînt foarte bucuros, Vasili Vasilievici, că portretul meu nereușit, întunecat, v-a satisfăcut, numai că, vă rog să mă credeți, dracul nu e atît de negru pe cît îl zugrăvesc oamenii! Nu sînt nici pe departe (vai!) atît de „încruntat în realitate”.

Anul trecut mi-a fost publicat în „Cetățeanul” articolul *Vești bune*, în patru capitole, despre mișcarea religioasă contemporană, foarte puternică în rîndul tinerilor ruși culți (se călugăresc, se fac preoți, vizitează stareți, se sfătuiesc cu duhovnicii, ba chiar se hotărăsc să postească; de Dostoievski, slavă Domnului, nu mai sînt mulțumiți, caută *adevărata* ortodoxie, „sumberă-veselă” – să spunem așa –, *complexă* pentru *minte*, *profundă* și *simplă* pentru inimă. (...)

Ei, și acum, cu bine. Dumnezeu să vă aibă în pază. Nu o dată m-am închinat pentru dv. cu rugăciunile mele păcătoase și nici de-acum înainte n-o să vă uit. De ce să nu veniți la părintele Amvrozie împreună cu tînăra dv. soție (de ce nu și la mine)? Pe diaconiță o lăudați, să o imitați, însă, nu vreți?

Al dv., din tot sufletul,

K. Leontiev

P.S. Cu vreo șase ani în urmă, Soloviev, cred că imediat după ce ținuse undeva cele trei discursuri în favoarea lui Dostoievski (în care, de altminteri, a avut obiecții la critica pe care o făcusem cuvîntării dostoievskiene despre Pușkin, afirmînd că la Dostoievski creștinismul era cu adevărat cel al sfinților părinți), mi-a trimis o scrisoare ce cuprinde următorul pasaj, peste măsură de răutăcios, la adresa aceluiași scriitor: „*Dostoievski credea cu înflăcărare în existența religiei și nu*

său pasional și caustic, Leontiev a ajuns după decenii de tristețe, și asta o spune foarte clar în scrisoarea citată (*pentru un scriitor*, ba încă pentru unul înnașcut, cu vocație, ce înseamnă să nu fie citit aproape deloc!). Dar dacă unui scriitor debutant nu doar i-ai da sfatul de a rămîne veșnic necunoscut, ci, pe deasupra, i-ai condiționa în acest sens creația, asigurîndu-i pentru totdeauna destinul anonimatului total? Ba încă și cu adaosul: „Nu-i nimic, în schimb te vei mîntui, vei deveni, poate, călugăr; în neputințele tale se va manifesta puterea lui Dumnezeu”. Apoi, viața de zi cu zi a omului, și anume în lume, printre ceilalți, cuprinde în sine suferințe *firești*, fatale, de neînlăturat. În principal, ar fi următoarele: bolile, moartea, sărăcia, munca istovitoare, deziluziile în relațiile cu cei apropiați. Pe toate acestea nu le cunoaște, nu le îndură călugăria; aceasta e o *cale a vieții mai ușoară*, lipsită de griji, senină (un singur „necaz”: să nu cunoască femeia). Ce înseamnă, spre exemplu, pentru părinți să-și piardă unicul copil de nouă ani, atît de îndrăgit, de care depinde, am putea spune, întregul rost al casei lor, al vieții, al existenței! Călugărul nu știe acest lucru! Ce înseamnă, apoi, pentru o femeie îndrăgostită să afle de infidelitatea soțului, ori pentru el – de infidelitatea soției! Cum se cutremură însăși temelii ale vieții! Parcă a trecut prin suflet un tren, lăsînd trupul viu – iată comparația! De aceea, dacă asceții spun, ca pravila de căpătîi, că „trebuie căutată suferința” sau „suferința nu trebuie ocolită”, o fac tocmai pentru că nici nu cunosc necazurile decît sub forma mîncării de ciuperci în toate posturile și a mult trîmbițatei „neatergeri de femeie”. Absența și necunoașterea *adevăratelor* „necazuri” i-a și determinat să se mulțumească atît de ușor cu ideea lor. Golgota există în viață, este inevitabilă. Și a o spori încă sau a o căuta e un *păcat*.

arareori o privea prin lunetă, ca pe un obiect îndepărat, dar nu s-a priceput niciodată să se situeze pe un teren efectiv religios."

După părerea mea, e un adevăr crud și totodată trist!

Căci, recunosc, deși nu sînt întru totul de partea „Inchizitorului”¹, nu sînt, desigur, nici de partea celui Hristos lipsit de viață și atotiertător, pe care l-a creat Dostoievski însuși. Ambele tipuri sînt extreme. Or, *adevărul* evanghelic și al sfinților părinți *se află la mijloc*. I-am întrebat pe monahi, iar ei mi-au confirmat părerea². *Adevărații* inchizitori credeau în Dumnezeu și în Hristos *cu mai multă tărie decît chiar* Feodor Mihailovici³. Iar Ivan Karamazov, prin gura căruia Dostoievski a vrut să înjosească întreg catolicismul, nu are deloc dreptate.

Din cauza cruzimii *generale* a celui veac, inchizitorii au recurs la excese îngrozitoare și inutile; dar să explici excesele fanatismului religios ca fiind datorate necredinței – iată o „vorbărie” cu totul originală. Dacă vedem în creștinism învățătura divină, atunci el trebuie să fie în același timp și la cel mai înalt grad *ideal*, dar și *practic*. Așa și este el în forma vechii învățături bisericești (unice sub acest aspect și în Răsărit și în Apus). Dar despre ce spirit practic al oamenilor (fie ei și buni) poate fi vorba, în absența oricărei urme de *teamă*? „Începutul înțelepciunii (spirituale) este teama de Dumnezeu; *fructul* ei este *iubirea*”.

1. *Legenda Marelui Inchizitor* este celebrul capitol-divagație din *Frații Karamazov*, în care se redă amplul discurs al Marelui Inchizitor spaniol, ce îi explică lui Hristos de ce a fost nevoit catolicismul să se lepede de Iisus, să-L trădeze, să-L denatureze învățătura și să treacă de partea „preaîscusitului Duh al Pustiei” (diavolul), a celui care a stat de vorbă cu Hristos în pustiu. Pe tot parcursul cuvîntării Inchizitorului, Hristos nu scoate o vorbă și abia la urmă sărută „buzele vinete” ale acestuia.
2. Se prea poate ca Leontiev să fi făcut pe naivul, apelînd la ei „pentru explicații”. Partea proastă și ghinionul clerului nostru constau în faptul că reprezentanții lui, adesea, nu numai că nu cunosc (altfel decît sub aspect formal, școlăresc, scolastic) literatura și filosofia, nici, de altminteri, toate frământările și nedumeririle religioase ce preocupă „lumea (pentru cler) exterioară”, dar ei nu pot fi absolut deloc introdusi în spiritul acestor nedumeriri, în motivele lor reale și intime. Numai venind în contact cu clerul îți poți da seama ce mult înseamnă *școala și istoria propriei cultivări*, cunoștințele personale, înfilnirile, cărțile citite. Fețele bisericești vin în contact numai cu fețe bisericești; și toți s-au transformat într-un cocoloș tare, impenetrabil. Ei au *propriile* îndoieli, nu pe ale noastre, *propriile* dureri – altele decît ale noastre. Suferințele și îndoielile noastre ei nu le simt niciodată și, în sensul cel mai profund, sufletesc, noi pur și simplu nu existăm pentru ei, la fel cum, în mare măsură, nici ei nu există pentru noi. Trist, dar adevărat.
3. Avem aici un mare adevăr rostit de Leontiev. Noi nici măcar nu înțelegem ce înseamnă cuvîntul „inchizitor”, iar Dostoievski a schițat un portret cu totul neverosimil al unui inchizitor ateu. „Dumneavoastră înșivă, Feodor Mihailovici, nu credeți în Dumnezeu”, i-ar fi putut replica inchizitorul spaniol, întorcîndu-se cu spatele. În genere, noi, rușii, înțelegem doar *tipul de credință rusească*, tipul de credință al omului întruicăva lipsit de grijă și de energie. *Idealiștii* Revoluției franceze au început *terror rei publicae*, iar *idealiștii* credinței în Hristos au început Inchiziția, această *terror fidei*. E uimitor că oamenii *foarte serioși și credincioși* nu nutresc aversiune împotriva Inchiziției nici măcar astăzi! Nu se plîng că ea a existat, nu compun satire, nu pictează tablouri cu autodafeuri. Această tăcerea a lor, calmul lor (în timpurile noastre, atît de liberale!) demonstrează că în *idealismul credinței* poate exista într-adevăr „un moment al Inchiziției”: ochii se vor mai posomorî puțin, pleoapele se vor lăsa, buzele se vor strînge și vor rosti *auto da fê*.

Toate adaosurile făcute credinței și toate „îmbunătățirile” secolului al XIX-lea nu sînt bune de nimic, cele rusești cu atît mai mult, cu cît nu sînt nici măcar originale; pot să argumentez prin citate din George Sand și din alți scriitori francezi care, înainte de Dostoievski, vorbeau despre „dragoste” și se pronunțau împotriva *asprimii catolicismului*. Sînt lucruri vechi și greșite. Deosebirea dintre ortodoxie și catolicism este importantă în ceea ce privește *dogmele*, raporturile *canonice*, *ritualul*, dar în privința spiritului moral-bisericesc diferența este foarte mică; aici, deosebirea principală constă în faptul că la catolici totul e limpede, desăvîrșit, prelucrat pînă la ariditate, pe cînd la noi multe sînt neexprimate în totalitate, nedesăvîrșite, evazive...

Numai că acestea nu privesc *esența învățăturii morale*, ci istoria și temperamentul acelor *nații* care sînt purtătoarele uneia sau alteia din învățături. (...)

13 iunie 1891, Sibăstria Optina

Neprețuit și *neasteptat prieten* (permiteți-mi să vă numesc cîteodată și așa), vă voi răspunde, pentru mai multă claritate, pe puncte. (...)

Înțelegeți, vă rog, diferența: o împărăție rusă populată cu *nemți* ortodocși, cu *polonezi* ortodocși, cu *tătari* ortodocși și, parțial, chiar de *evrei* ortodocși, cu preponderența numerică a *rușilor* ortodocși, și o împărăție rusă alcătuită, exceptîndu-i pe rușii get-beget, dintr-o mulțime de protestanți *rusificați*, din catolici *rusificați*, din tătari și evrei *rusificați*. Prima înseamnă făurire, a doua distrugere. Iar Rusia, cum s-a putut lipsi de influența mea pînă în prezent, o va face și de-acum înainte. Chiar dacă ipoteza mea e o descoperire științifică și încă una importantă, din aceasta nu rezultă, însă, că politica aplicată în secolul al XX-lea va urma chiar această lege trasată de mine. Organismele sociale (îndeosebi cele apusene) nu sînt capabile, se pare, să suporte nici *stratificarea*, nici mistica profundă a unității spirituale, nici acele cruzimi cronice fără de care nu poate fi înălțat nimic pentru o mai lungă durată din materialul uman. Poate doar unirea *socialismului* („viitoarea robie”, după părerea liberalului Spencer) cu *absolutismul rus* și cu *mistica înfocată a rușilor* (pe care filosofia o va sluji ca un cîine) mai e încă posibilă, dar pe mulți îi va apuca groaza. Iar Marelui Inchizitor îi va fi permis, sculîndu-se din mormînt, să scoată limba la Feodor Mihailovici Dostoievski. Căci altfel totul va fi ori miere, ori anarhie. (...)

Al dv., K. Leontiev.

P.S. Dacă aveți cumva romanul *Frații Karamazov*, trimiteți-mi-l, vă rog, pentru două săptămîni. Aș vrea să mă documentez și să-mi verific unele lucruri. Nu vă fie teamă, sînt un om de o deplină acuratețe, vi-l

voi înapoia întreg și la timp. Mi se pare că ideea „potențialității” din cartea dv. o percep și o înțeleg vag în aplicarea ei la idealul utilitar. Dacă am priceput bine, acest lucru este, firește, „foarte simplu” și exact din punctul de vedere matematic. Dea Domnul!

Adnotări¹

O „ură”² *personală* față de mine n-a existat în cazul lui Dostoievski; dimpotrivă, la ultima noastră întâlnire din Petersburg (era în 1880, cu doar o lună *înainte de discurs*), s-a arătat foarte amabil, deoarece adera întru totul la opiniile mele din editorialele publicate în „Jurnalul de Varșovia”. Când însă, locuind pe atunci în satul meu de lângă Kaluga, am citit acest discurs³ despre „armonie”, am fost uimit și mîhnit peste măsură; îl consideram un *adevărat* ortodox, dar adevărata ortodoxie nici măcar nu are *dreptul* (conform învățaturii și prezicerilor evanghelice și apostolice) să aștepte „împăcarea totală”, „atotiertarea”, „iubirea deplină” și, în genere, *armonia morală* (*aici*), ci poate admite doar îmbunătățiri ori înrăutățiri *temporare*. (Acum, în anii '80, situația se *îmbunătățește*). Mîhnit, am scris un articol despre cuvîntarea sa, iar el, închipuindu-și, după cum i-au băgat în cap Aksakov și alții, că discursul rostit este un „eveniment” uriaș, s-a supărat pe mine cumplit și a scris nota cu pricina (...)

Pentru *viitorul* Rusiei⁴, mi-e frică de o *filosofie pur originală și genială*... Ea, poate, e utilă ca *părtașă* a teologiei... Mai bine zece noi secte mistice (în genul scapeților etc.) decît cinci noi sisteme filosofice (de felul celor ale lui Fichte, Hegel ș.a.). Sistemele filosofice bune înseamnă *începutul sfîrșitului*.

1. *Adnotările* sînt pe marginea manuscrisului articolului meu: *Înțelesul estetic al istoriei*.
2. Cu privire la cuvintele din articol: „În rîndurile pline de venin ale lui Dostoievski (din *Caietul de însemnări* publicat postum) despre Leontiev s-a resimțit o oarecare ură. Din contră, Vl. Soloviev, care nu prea dădea atenție celor ce se spuneau împotriva lui, de data aceasta s-a corectat cu atenție.”
3. Este vorba despre celebrul *Discurs cu ocazia dezvelirii monumentului lui Pușkin din Moscova*. Atît acest discurs, cît și ultimele povestiri afectate ale lui L.N. Tolstoi, începînd cu prima din ele: *Cu ce trăiesc oamenii*, au generat una din cele mai strălucite și mai posomorîte broșuri ale lui Leontiev: *Noii noștri creștini: contele L.N. Tolstoi și F.M. Dostoievski*. Însă, dacă lui Leontiev „iubirea” scriitorilor pomeniți, chemarea lor la „iubirea de frate” i s-au părut o „trădare a creștinismului”, atunci ce putea să pară, *în raport cu creștinismul*, atitudinea „de Alcibiade”, „pasiunile frumoase” ale lui K.N. Leontiev însuși? Aici, în acești ani și în aceste broșuri, a început, în fond, profunda vîltoare religioasă a creștinismului. La baza ei a stat întrebarea: ce este *esențial* în creștinism: *morală, iubirea aproapelui* ori o oarecare *mistică*, pentru care „iubirea aproapelui” nici măcar nu-i atît de importantă?
4. Pe marginea cuvintelor: „Tendențele de veacuri ale istoriei și filosofiei – iată ce va deveni, probabil, în viitorul cel mai apropiat, obiectul nostru preferat de studiu; și năzuința lacomă după ce vom fi pus stăpînire pe evenimente, să le orientăm – iată care va fi obiectul grijii noastre principale. Politica, în cel mai înalt înțeles al acestui cuvînt, în sensul intervenției în cursul istoriei și al influenței exercitate asupra lui, și filosofia, ca necesitate a sufletului aflat pe moarte și agățat cu aviditate de ideea izbăvirii sale – acestea constituie țelul care ne atrage irezistibil.”

Însă, dacă în continuare vorbiți despre „mîntuirea sufletului” în sens bisericesc, direct și real, adică despre *evitarea iadului* pentru *sufletul individual* și *învierea* unui trup nou, superior, și nu în sensul „armoniei” sufletești pe *pămînt*, atunci, firește, sînt de acord... Dă-ne Doamne nouă, rușilor, o asemenea metafizică, o asemenea etică sau psihologie, care să nu ne ducă decît la simbolul credinței din Niceea, la schimnicie, la posturi, tedeumuri ș.a.m.d. (...)

Și pentru cele spuse despre slavofili, calde mulțumiri!... Tocmai credințele „naive” a vechilor slavofili erau în dezacord cu *principala* lor idee.

Despre chinezi. Oare „modul lor de viață” e chiar atît de „inutil”? În primul rînd, în felul lui, e foarte frumos. Te odihnești privind „pictura fără perspectivă” după vechea artă greco-europeană, de o desăvîrșire realistă, incurabilă, plictisitoare.

În general, eu cred că acest popor este menit să cucerească Rusia, cînd *amestecul* nostru (cu europenii ș.a.) va atinge punctul maxim. Și o asemenea Rusie numai spre asta se poate îndrepta.

„Gog și Magog” – *finis mundi*! Ce va mai rămîne după aceasta? Ce-ar mai fi posibil fără noi seminții sălbatice ori fără cele capabile *să se trezească*? De altminteri, mi se pare că *puțin* îi va *rămîne* omenirii. Științele exacte grăbesc pieirea. Încetul cu încetul, „arborele cunoașterii” usucă „arborele vieții”. (...)

Poate că și eu, *întîlnindu-vă în sfîrșit*, voi avea posibilitatea să spun: „Acum, slobozește pe robul Tău, Stăpîne”¹.

K. Leontiev

-
1. Cuvintele „Gog și Magog” *finis mundi* ș.a.m.d. ne amintesc foarte bine de prelegerile lui Vl. Soloviov *Despre sfîrșitul istoriei universale și despre Antibrist*. Ele ne atrag atenția prin ton, prin tristețe, prin lipsa de speranță. Mențiunea privitoare la rolul chinezilor, ca viitori cuceritori ai Rusiei, apropie concepțiile lui Soloviov și Leontiev pînă la indentificare. Prieteni apropiați, ei nu o dată, firește, au discutat „despre viitor”, după obișnuința tipic rusească; despre *prioritatea ideii*, a sentimentului nici nu poate fi vorba aici, și apoi ea nu prezintă interes decît pentru bibliografiai-gropari. Cu zece ani înainte, Leontiev a dat glas acelei idei ce a răsunat prin buzele lui Soloviov (din nou *fatum-ul*). Iată, însă, ce observație ar fi trebuit să li se facă ambilor gînditori: în opoziție cu „brațele lăsate în jos” la ei amîndoi, cită energie plină de inițiativă la „visătorii” Dostoievski și Tolstoi! „Creștinism roz”, iată „creștini roz”, este reproșul aruncat acestor scriitori de către Leontiev, în înveninata sa broșură: totuși, dacă acest nou „creștinism” le oferă ambilor *puterea de a trăi*, nu e evidentă, oare, o anumită măsură de *adevăr* în el? Căci nu este posibil *să trăiești din minciună*, ci *doar din adevăr*. „Creștinismul roz” al celor doi realiști-romantici ai noștri (Dostoievski și Tolstoi) nu este oare, în același timp, „creștinismul ce se reîntoarce la *Arborele Vieții*” (Leontiev), în locul „creștinismului generat numai de *Arborele Cunoașterii*” (scolastică, știință, dogmatism)? Amîndoi, și Soloviov și Leontiev, au fost legați pînă la exces de „*Arborele Cunoașterii*”; de aici pesimismul, tristețea lor. Iar estetismul lui Leontiev, „spirit de Alcibiade”, ca o frunză fragedă, ca un mugure al *Arborelui Vieții* trezit din somn, s-a ținut atît de bine de acest arbore, pentru că în sinea sa, în pofida spiritului său monahal, Leontiev *a tubit mai mult decît orice acest mugure*, acesta fiind cheazăia mîntuirii pentru amîndoi, și pentru Leontiev, și pentru Soloviov. Soloviov a murit atît de timpuriu și de trist, pentru că n-a avut deloc în el acest mugure al *Arborelui Vieții*; iar Leontiev a trăit totuși 60 de ani și chiar a fost (cum îmi scrie) un „om vesel și nu lipsit, la urma urmei, de superficialitate”. Există „ape vii” și „ape moarte”, acest lucru trebuia să ni-l amintim drept comentariu la „*Arborele vieții*” și al „*cunoașterii*”.

IVAN KARAMAZOV CA TIP FILOSOFIC *

Stimate doamne, stimați domni,

Într-o bodegă murdară Ivan Karamazov îi spune fratelui său, Aleoșa: „Ce crezi tu că fac azi băieții de o vîrstă cu noi în Rusia? Sau cel puțin unii dintre ei? Să luăm, bunăoară, cîrciuma asta infectă; se strîng cu toții aici și se așază în cîte un colț. Nu se cunosc între ei și, după ce vor ieși din local, timp de patruzeci de ani după aceea nu vor mai ști nimic unul despre altul. Ei și? În jurul căror lucruri se învîrt discuțiile pe care le poartă ori de cîte ori au o clipă de răgaz, aici, în cîrciumă? Numai și numai în jurul unor probleme de importanță universală: «Ce părere aveți despre existența lui Dumnezeu? Dar despre nemurire?» Iar cei ce nu cred în Dumnezeu vor discuta, la rîndul lor, despre socialism și despre anarhism, despre transformarea lumii după un nou calapod, ceea ce, în definitiv, e cam același lucru, problemele sînt aceleași în fond, numai că sînt privite dintr-un alt punct de vedere. În zilele noastre, un număr infinit de tineri ruși, care de care mai originali, nu fac altceva decît să dezbată asemenea chestiuni. Nu-i așa?” „Da, pentru adevărații ruși existența lui Dumnezeu sau nemurirea sufletului, sau, așa cum spui tu, aceleași probleme privite dintr-un alt punct de vedere, sînt probleme esențiale, și, deci, e normal să fie așa”, i-a răspuns Aleoșa.

Eu, de asemenea, văd în interesul constant față de aceste probleme trăsătura cea mai caracteristică a tineretului și a intelectualității noastre, o trăsătură cu totul ostilă oricărui lucru ce poartă pecetea burgheziei culturale, și mai văd aici semnul unui profund idealism, al măreției spiritului, ce părăsește universul lăuntric pentru cel exterior, devine acțiune. Cum se menționează în spusele lui Ivan, societatea noastră abordează aceste probleme din puncte diferite, fie din perspectivă, să zicem, sociologică, fie metafizică. Firește, perspectivele nu se exclud, ci se îmbină într-un fel sau altul, însă, de regulă, se manifestă cu precădere una dintre ele. Am parcurs pînă de curînd perioada entuziasmului față de latura sociologică a concepției despre lume; începe, dacă nu mă înșel, revirimentul laturii metafizice. În orice caz, e cert faptul că intelectualitatea noastră pare mai dispusă să filosofeze, însă este absolut insuficient instruită filosofic. Nivelul de pregătire în acest domeniu este extrem de coborît nu numai în rîndul publicului cititor, ci și în rîndul celui care scrie. Pînă astăzi noi, rușii, n-am îmbogățit aproape cu nimic literatura filosofică mondială, și singurul filosof original din acest spațiu rămîne Vladimir Soloviev, numai că noi contestăm pînă și meritele acestuia. Cu toate acestea, chiar dacă nu dispunem de o literatură științifică originală în materie de filosofie, avem, în schimb, o foarte bogată și distinsă literatură filosofică; acea

* Prelegere publică ținută la Kiev, pe 21 noiembrie 1901.

forță spirituală a poporului nostru, ce nu și-a găsit expresia în tratate filosofice, s-a salvat prin imaginea artistică. Or, sub acest aspect, în decursul secolului al XIX-lea, mai precis în a doua lui jumătate, prin individualitatea lui Dostoievski și Tolstoi, a lui Turgheniev chiar, și în mai mică măsură a lui Cehov, am mers înaintea literaturii europene, i-am fost model. Imense comori spirituale sînt concentrate în literatura noastră și trebuie să știm să le prețuim.

Din păcate, nu pot afirma că ne-am achitat întocmai de această firească și, în sensul cel mai bun al cuvîntului, patriotică obligație. Poate că s-a făcut ceva în privința lui Turgheniev, Tolstoi și a scriitorilor contemporani, nu însă și în ce-l privește pe marele pătimitor al literaturii noastre, Dostoievski.

El continuă să rămînă oarecum uitat, în jurul numelui său sfînt se adună confuzii jignitoare, grație cărora unii aproape că-l consideră o fosilă a literaturii, iar partea cea mai aleasă a societății nu simte legătura de sînge dintre ea și autorul *Fraților Karamazov*. Sigur că, într-o oarecare măsură, cauza ar putea-o reprezenta originalele convingeri politice ale lui Dostoievski, dar cine ar îndrăzni să-l amestece cu cei ce sînt reprezentanții și păstrătorii oficiali ai acestor opinii?

În persoana lui Dostoievski avem nu doar un orator genial, un mare umanist ce și-a iubit aproapele, ci și un talent filosofic remarcabil. Dintre toți scriitorii ruși, titlul de onoare de artist-filosof îi aparține pe drept lui Dostoievski; însuși Tolstoi, pus alături de el, pierde sub acest aspect din dimensiunile-i colosale. Iar această latură – spre rușinea literaturii noastre – a fost cel mai puțin studiată și apreciată de către critică. De aceea, în ciuda imensei dificultăți în evaluarea lui Dostoievski ca filosof, simt nevoia nestăvilită de a mă opri tocmai asupra acestei laturi a scriitorului. Or, în această situație, e firesc să abordez opera în care, atît din punct de vedere filosofic, cît și artistic, genialitatea autorului se manifestă mai relevant – *Frații Karamazov* – și să aleg din roman imaginea cea mai strălucitoare sub raport filosofic – chipul lui Ivan Karamazov.

Din întreaga galerie de tipuri ale romanului, figura acestui personaj ne este nouă, intelectualității ruse, cea mai apropiată, cea mai scumpă; noi înșine suferim chinurile lui, îi înțelegem aspirațiile. Apoi, acest chip ne ridică la o înălțime atît de amețitoare, la care gîndirea filosofică n-a reușit să ajungă decît în cazul celor mai îndrăzneți slujitori ai ei. Dar să ne referim la romanul în cauză.

Ivan Karamazov reprezintă una din figurile centrale ale uriașei epopei a vieții rusești, în care aceasta din urmă s-a reflectat în toate manifestările ei, de la cele mai de jos pînă la cele mai inspirate. El este unul din cei trei frați Karamazov care, în viziunea lui Dostoievski, simbolizau, poate, întreaga societate rusă, întreaga viață a acestei țări. Dar Ivan e totodată un personaj episodic, în roman nu i se încredințează nici un fel de acțiune. Atitudinea sa față de tragedia consumată între pereții casei Karamazovilor poate fi considerată cel mult ca extrem de tolerantă. Chiar dacă mai tîrziu Ivan însuși e chinuit de gîndul că ar fi autorul moral al crimei, aceasta nu e decît o rătăcire a minții sale bolnave, și nu un indiciu al participării lui efective la omor.

„Nu l-ai ucis tu”, îi spune Aleoșa, prin gura căruia vorbește și autorul. Într-adevăr, nu e greu de văzut că deznodământul sîngeros se apropie cu o putere fatală, că tragedia nu poate fi evitată, că ea s-ar fi dezlănțuit și fără nici o implicare a lui Ivan. Iar dacă privim lucrurile obiectiv, îl putem considera pe Aleoșa la fel de îngăduitor ca fratele său mai mare.

Din punct de vedere al arhitecturii romanului, s-ar putea să pară o nereușită faptul că una din figurile centrale ale cărții este oarecum episodică și de prisos desfășurării acțiunii.

Neîndoielnic, aproape toate romanele lui Dostoievski suferă de mari neajunsuri, chiar și în privința neglijenței structurale ori de execuție, iar cei obsedați de formă au motive pentru a se indigna.

Cu toate acestea, e ciudat și nefiresc să vorbim de neajunsuri formale în cazul unor asemenea opere colosale, precum *Frații Karamazov*.

Scrierile de acest gen își sînt ele singure lege, iar o critică înțeleaptă va trebui să se limiteze, în ce le privește, la simpla constatare de fapte și, pe cît posibil, la deplina dezvăluire a concepției artistice.

După cele spuse în privința locului ocupat de Ivan în operă, se poate lesne înțelege că universul spiritual al eroului se caracterizează cel mai puțin prin fapte. Pentru a-i pătrunde în suflet, ne putem folosi, în primul rînd, de propriile cuvinte despre sine. O importanță oarecum secundară o au părerile altor personaje, numai că aceste opinii capătă semnificații doar corelate cu spusele lui Ivan. Caracterizarea acestuia din urmă se face în manieră dramatică, cel mai adesea sub formă de monolog, arareori prin dialog. Putem vorbi, așadar, de un episod dramatic în cuprinsul romanului, chiar dacă scriitorul evită formele dramei. Mai mult chiar, numeroase pagini ale romanelor sale ating înălțimile patosului dramatic shakespearian. Cît privește forma dramatică, multe din dialoguri și din monologurile lui Ivan pot fi cel mai ușor comparate cu scenele filosofice din *Faust*. Merită menționat în mod special un procedeu – model de virtuozitate tehnică –, accesibil nu numai în literatura noastră, ci și în cea universală, doar lui Dostoievski, și anume caracterizarea sufletului eroului prin delir. Avem în vedere uimitorul capitol „Vedenia lui Ivan Feodorovici. Diavolul”. Grație delirului, acompaniat de halucinații și de dedublarea morbidă a conștiinței, sîntem puși în fața unui monolog sub formă dialogală. Diavolul lui Ivan Feodorovici nu este acel Mefistofel metafizic, întruchiparea principiului abstract al răului și ironiei, ci o creație a spiritului bolnav al personajului, parte a propriului său eu.

Tot ceea ce îl chinuie pe Ivan, tot ceea ce urăște și disprețuiește el analizîndu-se, își găsește personificarea în diavol. Îi lăsăm pe specialiști să analizeze acest episod, puțin interesant din punct de vedere psihiatric; pentru noi el se dovedește destul de valoros, fiind o caracterizare a stării sufletești a eroului. El reprezintă punctul de vîrf al excitației mentale și nervoase în care s-a aflat Ivan, moment în care puterile lui sînt înfrînte și eroul cade, în cele din urmă, în stăpînirea bolii. Apariția sa la proces, în ultimele pagini ale romanului, nu adaugă mare lucru dramei sale spirituale.

O prea mică importanță pentru caracterizarea eroului o are intriga de iubire, idila acestuia cu Katerina Ivanovna. Dostoievski pare să fi

anexat acest episod mai curînd pentru legătura exterioară sau, de ce nu, din cauza slăbiciunii sale excesive pentru complicarea firului romanului. Idila cu Katerina Ivanovna este absolut străină vieții lăuntrice a lui Ivan Feodorovici, nu joacă, practic, nici un rol în universul spiritual al personajului și, de aceea, apare inutilă, nu răspunde scopurilor artistice ale autorului, e tot atît de inutilă, adăugăm noi, ca și palida idilă dintre Faust și Margareta pentru tragedia lui Goethe, intrigă ce nu-l caracterizează nicidecum pe erou, ea putînd fi foarte bine cedată oricărei apariții secundare din piesă. Ivan conduce, după expresia lui Herzen, un roman logic, aș spune chiar metafizic, care îi acoperă ochii pentru orice altceva. În viața sufletească a lui Ivan, toate personajele ce acționează, tatăl, Aleoșa, Mitea și, îndeosebi, Smerdeakov, ocupă un rol mai mult sau mai puțin însemnat; lipsite de importanță sînt doar Katerina Ivanovna și Grușenka. De aceea nu ne vom mai opri asupra acestui episod.

Mai adaug că Dostoievski nu oferă doar o fotografie de moment a sufletului lui Ivan. El vorbește arareori și pe scurt despre trecutul personajului său, despre copilăria și tinerețea acestuia – în carte Ivan are 23 de ani – și nu ne spune nimic cu privire la viitorul eroului. Povestea se întrerupe brusc. Motivul exterior l-a reprezentat moartea autorului; Dostoievski a luat cu sine atîtea cuvinte nerostite.

Însă, e puțin probabil ca Ivan să fi ocupat și pe mai departe un rol însemnat în operă; în prefață, Dostoievski se referă numai la Aleoșa, ca erou al viitorului roman, ce trebuia să fie, conform intențiilor scriitorului, continuarea *Fraților Karamazov*.

Semnificativ este faptul că nicăieri în roman nu găsim o descriere a înfățișării exterioare a lui Ivan, deși toate personajele mai importante sînt prezentate și sub acest aspect.

Bănuiesc că faptul nu-i întîmplător, că nu e vorba de o neglijență, ci de un instinct artistic lăuntric. Ivan e spirit, e în întregime o problemă abstractă, nu are aspect exterior. Cui, în fond, i-ar trece prin cap să pretindă descrierea fizică a lui Faust, despre care, de asemenea, nu există nici o remarcă în tragedie?

În felul acesta, întregul talent al autorului se concentrează către descoperirea și luminarea stării sufletești a lui Ivan în momentul dat; ea se află, parcă, în centrul soarelui electric al talentului dostoievskian.

Ivan aparține acelor firi alese, pentru care ultimele probleme ale existenței, așa-zisele probleme metafizice privitoare la Dumnezeu, la suflet, la bine și la rău, la ordinea universală, la sensul vieții se prezintă nu ca aspecte inutile ale unei banale teorii, ci au un caracter real, viu și imediat. Asemenea firi nu pot trăi fără să-și pună și fără să rezolve astfel de probleme. Psihologic vorbind, nu are importanță la ce concluzii s-a ajuns ori ce răspunsuri s-au obținut. Important e că ele nu pot fi puse și soluționate. Particularitatea caracteristică stării în care se găsește Ivan în *Frații Karamazov* o reprezintă necredința, pierderea credinței în ceea ce este vechi, în ceea ce încă nu a lăsat locul noului. O asemenea stare intermediară este din cale afară de dureroasă; criza de creștere amenință cîteodată cu deznodămîntul fatal. Vă amintesc acel pasaj din *Spovedanie*, din acest neprețuit monument de psihologie, unde Tolstoi povestește cum, aflat într-un moment de fericire maximă,

ascundea de sine tot ce i-ar fi putut servi pentru sinucidere, într-atît îl atrăgea această idee. O situație asemănătoare este descrisă în autobiografia lui Mill [1], unde ni se dezvăluie maladia necredinței, criza morală suferită de autor în perioada trecerii de la tinerețe la o vîrstă mai matură.

Imaginați-vă momentul unei asemenea treceri, al unei asemenea rupturi la un om cu un spirit uriaș, cu o cutezanță logică aparte, de o sinceritate entuziasmată, la un om absolut incapabil de compromisuri cu sine însuși, și-l veți avea în față pe Ivan Feodorovici Karamazov. Acest om inteligent și talentat, aflat în floarea vîrstei, la apogeul puterii sale, vorbește într-un mod cu totul serios despre sinucidere, întrevăzută, e drept, nu în prezent, ci pe la 30 de ani, cînd va mai slăbi ticăloasa poftă de viață. Or, Ivan iubește viața și știe s-o prețuiască. „Să zicem că n-aș crede în existența ordinii universale, și totuși, uite, mi-s dragi mugurii cleioși ce se deschid primăvara, mi-e drag cerul albastru, mi-s dragi unii oameni, despre care – mă crezi? – nici măcar nu-mi dau seama pentru ce mă atrag, mi-e drag uneori eroismul omenesc, virtute în care, poate, de mult am încetat să mai cred, dar pe care, totuși, în adîncul meu, o cinstesc ca pe o amintire.” Sufletul acestui om e deschis pentru tot ce e mareț și frumos. Spune că va pleca în Europa, pe care o consideră un cimitir drag, „cel mai scump dintre toate”: „Atîția răposați dragi zac în pămînt acolo, fiecare piatră de mormînt vorbește despre o așa viață apusă ca o flacără ce s-a stins, despre credința pătimasă în eroismul lor, despre lupta pe care au purtat-o în numele adevărului și al științei! Parcă mă și văd cum am să cad în genunchi și-am să sărut pietrele, stropindu-le cu lacrimi.” Astfel, întreaga cultură europeană, pe care știe atît de mult s-o aprecieze și s-o respecte, îi apare în realitate ca o relictă scumpă. Viața în ansamblul ei o consideră lipsită de gust. Starea de inerție morală în care se găsește eroul îl transformă într-un egoist rece și apatic, căruia viața din jur nu-i inspiră decît iritare și dezgust. Ne cuprind fiorii cînd vorbește despre posibilitatea ca Dmitri să-și fi omorît tatăl, despre faptul că „o lighioană înghite pe alta”, ne șochează, chiar ne revoltă, atitudinea lui îngîmfată și grosolană, de stăpîn, față de Smerdeakov, căruia, întîmplător, i-a fost dat să devină adevăratul erou al romanului său metafizic; multe din acțiunile și, în special, din sentimentele lui Ivan sînt pentru noi cumplitे și respingătoare. Dar, în același timp, nu ne vine să credem că în toate acestea se vădește adevărata fire a acestui om, ce știe să se înduioșeze într-atît de mugurii cleioși ce se desfac primăvara, și să sărute, stropindu-le cu lacrimi, pietrele culturii europene. Nu-i vine să creadă lui Ivan însuși, cînd i se destăinuie lui Aleoșa: „n-am putut niciodată să înțeleg cum e posibil să-ți iubești aproapele”. Ivan, pe care-l întîlnim în paginile cărții, nu este cel real, după cum Raskolnikov, pregătindu-se s-o ucidă pe bătrînă, seamănă foarte puțin cu veritabilul Raskolnikov.

Starea de suferință prelungită, durerea chinuitoare de a nu-și putea depăși îndoielile îl determină pe Ivan să acorde atenție doar lumii sale lăuntrice; să participe la viața exterioară nu-i mai ajung puterile. El nu e bolnav doar la sfîrșitul romanului, cînd se declanșează cu adevărat

febra nervoasă, e bolnav de la început, din momentul în care apar, în toată limpezimea lor, acele probleme sufocante, pe care trebuie să le rezolve ori să moară din punct de vedere moral.

Uneori, sofistul și dialecticianul din Ivan îl lasă în umbră pe muce-nicul ideii, numai că ultimul nu scapă privirii pătrunzătoare a starețului Zosima, care, cu o clarviziune profetică, se adresează lui Ivan, în urma discuției memorabile privind judecata bisericească: „Ideea (despre nemurirea sufletului) încă nu și-a găsit un răspuns în sufletul dumitale și-l face să se zbuciume. Uneori, însă, vezi dumneata, chiar și un martir simte un fel de satisfacție să ia în glumă propria deznădejde, ca să zic așa, tot din deznădejde. Dumneata nu faci decât să te distrezi deocamdată, omorându-ți timpul cu diverse articole și discuții de societate, fără să crezi măcar în dialectica dumitale, ba chiar bătându-ți joc de ea cu sufletul îndurerat... Încă n-ai apucat să găsești dezlegarea acestei probleme, spre marea dumitale nenorocire, căci problema se cere totuși rezolvată...” În aceste cuvinte profetice se află cheia potrivită pentru sufletul lui Ivan. Dar să vedem cărei probleme sau, mai bine zis, căror probleme nu le-a găsit Ivan răspunsul, fapt ce constituie marele său necaz?

Piotr Aleksandrovici Miosov povestește pe seama acestui personaj, în aceeași scenă petrecută la mănăstire, următoarele: „Acum vreo cinci zile, aflându-se într-o societate unde era foarte mult cuconet, domnia-sa, la un moment dat, a declarat solemn în cursul unei dispute că nu există pe lume absolut nimic care să-i determine pe oameni a-și iubi aproapele, nici o lege a naturii nu impune omului să iubească umanitatea și, dacă totuși iubirea a dăinuit și mai dăinuie încă pe fața pământului, existența ei nu se explică printr-o lege a firii, ci exclusiv prin faptul că oamenii cred în nemurire. Ivan Feodorovici a mai adăugat totuși, ca o paranteză, că și aici poate fi vorba de o lege a naturii și că, dacă s-ar distruge în omenire credința în nemurirea sufletului, izvoarele dragostei ar seca pe loc în inima omului, și o dată cu ele orice forță activă care să mențină viața pe pământ. Mai mult: că atunci nimic din ce se poate întâmpla n-ar mai fi imoral, că totul ar fi permis în lume, chiar și antropofagia. Să vedeți, însă, că nu s-a mulțumit cu atât: în concluzie, domnia-sa a spus că pentru orice individ, bunăoară ca mine sau ca dumneata, care nu crede nici în Dumnezeu, nici în nemurirea sufletului, legile morale ale firii ar trebui să se schimbe pe loc, și-n locul lor să se instaureze altele, cu un caracter opus celor religioase, care se vor fi perimat, și că egoismul, în forma lui cea mai acută, ajungând până la crimă, va trebui nu numai să fie permis, dar chiar recunoscut ca o soluție necesară, cea mai inteligentă și s-ar putea spune și cea mai nobilă dintre toate.” Ivan confirmă că i-a fost redată exact ideea că „dacă nu există nemurirea sufletului, nu există nici virtute”. Or, în roman, el nu crede sau încă nu crede în nemurirea sufletului. Aceeași idee i-o repetă cumplitul său dublu – diavolul. Acesta pomeneste de viitoarea împărăție a libertății și științei, când omul, abolind în cele din urmă credința în Dumnezeu, devine om-zeu. Însă, „întrebarea este dacă această perioadă va veni sau nu cândva, se gîndea tînărul meu filosof (îl ironizează diavolul pe Ivan). Dacă da, lucrurile aveau să se lămu-rească, și omenirea avea să se organizeze o dată pentru totdeauna.

Cum omul este din păcate un nătărău patentat, s-ar putea să nu se întâmple nimic nici peste o mie de ani. De aceea cine își dă seama care-i adevărul ar putea de pe acum să se chivernisească după pofta inimii sale, statornicindu-și viața pe temelii noi. În cazul acesta «totul este permis». Mai mult, chiar dac-ar fi să nu sosească niciodată sorocul acelei epoci mult așteptate, din moment ce nu există nici Dumnezeu, nici viață fără de moarte, omul nou poate totuși deveni om-zeu, chiar dacă n-ar mai fi nimeni ca el pe fața pământului. Firește că din momentul în care se va fi ridicat la rangul acesta, omul va putea, în cazul când ar fi necesar, să treacă fără nici o strângere de inimă peste opreliștile morale ce stăteau mai înainte în calea omului-rob. Cu atât mai mult cu cât pentru divinitate nu există legi! Acolo unde se află Dumnezeu orice lucru e sfânt! Oriunde m-aș duce eu, va fi loc de cinste... «Totul este permis» și basta!» Că „totul este permis” se dovedește ideea preferată sau, mai bine zis, principalul subiect de discuție al lui Ivan Karamazov: el o va dezvolta și față de Aleoșa, și față de Mitea în închisoare, și față de Smerdeakov, și cunoașteți deja ce direcție fatală au luat gândurile acestuia din urmă asimilînd-o.

Dar să lăsăm de o parte episodul cu Smerdeakov și să ne concentrăm atenția exclusiv asupra laturii filosofice a chestiunii. Observăm că aici este pusă cu o fermitate fără echivoc una din cele mai importante și mai arzătoare probleme ale filosofiei tuturor timpurilor și popoarelor, formulată încă de Socrate, ba chiar mai înainte, de predecesorii săi – sofistii –, și anume problema etică, privitoare la criteriile binelui și răului, la sancțiunea morală. Credem că, în zilele noastre, ea ocupă primul loc în cadrul filosofiei și manifestă o influență hotărîtoare asupra disciplinei respective. La drept vorbind, ea n-a fost și nici nu poate fi înstrăinată de filosofie, în cadrul căreia este problema cea mai importantă, cu adevărat *primordială* ca însemnătate.

Cu un curaj demn de toată cinstea și cu o logică necruțătoare, Ivan trage concluzii etice din filosofia ateistă sau, dacă ne este permis să utilizăm un termen de specialitate contemporan, pozitivistă și ajunge la rezultatul trist, pentru el, conform căruia criteriul binelui și răului, prin urmare și cel moral nu pot fi obținute fără aprobarea metafizică ori religioasă. Eroului dostoevskian îi lipsește credința religioasă, numai că, o dată cu pierderea ei, constată îngrozit că și-a pierdut și moralitatea. Caut dinadins să evit aici evaluarea teoretică a opiniilor lui Ivan, adică dacă are sau nu dreptate, legînd criteriul binelui și răului de religie: la această întrebare oameni cu diferite concepții despre lume vor răspunde fiecare altfel. Vreau să subliniez doar conținutul general uman al acestei probleme, pe care și-o pune orice om care începe să trăiască în mod conștient, o dată cu trecerea de la credința tradițională din copilărie la cea conștientă ori la necredință.

Tragedia lui Ivan nu stă în faptul că ajunge la concluzii ce neagă moralitatea; doar nu puțini sînt oamenii pentru care teoreticul „totul e permis” devine un paravan confortabil pentru imoralitatea pusă în practică; tragedia constă în aceea că sufletul lui „ales, în stare să fie chinuit de atîta suferință”, cum îl caracterizează starețul, nu poate să accepte un asemenea răspuns. E de ajuns să ne amintim muștrările de conștiință ale personajului, care se consideră vinovat de uciderea tatălui

său. Aici, gîndirea teoretică intră în dezacord cu cea practică, ceea ce sfidează logica îşi găseşte ecou în suflet, trăieşte, fără să ia în seamă nici un fel de negaţie, ca fapt al conştiinţei etice nemijlocite, ca glas al conştiinţei.

O fire etică în cel mai înalt grad, care este obligată să nege moralitatea : iată ce conflict monstruos. E ca şi cum cineva ar fi nevoit să nege lumina zilei, pe care o vede cu propriii ochi, cu deosebirea că acest dezacord, ce atinge un singur fapt al cunoaşterii, nu poate fi comparat prin importanţă cu problema ce afectează întreaga viaţă morală a individului.

Imoralitatea ateistă, cum am numi concepţia etică a lui Ivan, ne aminteşte involuntar de căutările asemănătoare ale celui spirit neli-niştit căruia, în funcţie de capriciile modei, i-a fost dat să ajungă idolul zilelor noastre, Fr. Nietzsche. Oricine, chiar un cunoscător superficial al filosofiei morale a gînditorului german, va observa cu uşurinţă identitatea motivelor şi a ideilor fundamentale la Nietzsche şi Ivan, identitate dată de analogia problemei lor de bază, privitoare la compatibilitatea moralei absolute cu pozitivismul. (Fireşte, lăsăm deoparte acum detaliile filosofiei lui Nietzsche, restul ideilor considerîndu-le drept secundare în raport cu problema etică.) Am văzut că nu doar concepţia comună, care situează „supraomul” lui Nietzsche sau „omul-zeu” al lui Ivan „dincoace de bine şi de rău” şi face ca pentru ei „totul să fie permis”, este tipică ambilor, ci şi principiul egoismului, negarea faptelor altruiste ce ia locul moralei suprimate, se repetă şi în primul şi în celălalt caz. Splendoarea egoistă a supraomului, morala stăpînilor şi morala sclavilor – acestea sînt inevitabilele „fructe ale pustiului din inimă”, ce rămîn după abolirea eticii dragostei şi a datoriei. Drama sufletească a lui Fr. Nietzsche şi a lui Ivan Karamazov e una şi aceeaşi – teoria imoralităţii. Ea nu se împacă deloc cu năzuinţele etice ale persoanei. După părerea mea, măreţia spiritului filosofului german îşi găseşte expresia în patima şi sinceritatea trăirii acestei drame, încheiată nefast – prin nebunie. O altă cale care să izvorască din opera lui Nietzsche nu există şi nici nu poate fi; dacă el ar fi rămas, în pofida a tot ce a scris, un burghez prosper, cum s-a întîmplat, de exemplu, cu Voltaire după ce a publicat *Candide* [2], această operă pătrunsă de disperarea cauzată de necredinţă, Nietzsche ar fi fost un simplu beletrist, ce a exersat în versuri şi proză, cu mult rafinament, pe marginea a diferite teme filosofice. Prin nebunia sa, el a dovedit, mai mult decît prin creaţii, importanţa reală şi adevărata semnificaţie a problemelor abordate.

Viaţa lui Nietzsche este un comentariu indispensabil prin care scrierile sale smintite sînt luminate de o flacără tragică, prin care devin uşor de înţeles suferinţele reale ale lui Zarathustra. Demonstrînd o clarviziune profetică, Dostoievski a formulat problema lui Nietzsche, problema imoralităţii ateiste, dar, spre deosebire de filosoful în cauză, care s-a consumat totalmente pentru lichidarea acestei contradicţii, scriitorul rus, înţelegînd-o, se ridică deasupra ei; spiritul romancierului nostru, alături de sufletul lui Nietzsche-Ivan, se dovedeşte capabil să cuprindă şi inima largă a lui Aleoşa şi harul profetic al stareţului Zosima. Despre Dostoievski s-ar putea repeta cuvintele diavolului referitoare la asceţii pe care a avut prilejul să-i ispitească şi al căror

suflet „face cît o constelație întreagă”: „De-ai ști ce haos există în sufletul lor, ce amestecătură de credință și de îndoieli! Zău, uneori îți face impresia c-ar fi destul să intervină ceva, un fleac de nimic, pentru ca toată credința lor «să se dea peste cap»”¹. Necesitatea de a limita expunerea ne determină să ocolim dificila sarcină a analizei și evaluării critice ale concepției generale dostoevskiene – datorie de dragoste și atenție față de ilustrul scriitor, pînă acum neonorată de societatea noastră.

Privitor la morală, Ivan se exprimă relativ și indecis: el spune că, dacă nu există Dumnezeu și nemurirea sufletului, atunci totul e permis. Iar cînd e întrebat dacă există Dumnezeu, fie că răspunde hotărît: nu, nu există, fie că dă un răspuns situat la antipodul celuilalt. Faptul că nu poate ajunge la o concluzie definitivă generează chinurile sufletesti ale eroului. El caută cu nesăț credința, a obosit de atîta îndoială. La el se referă ironicul său dublu, diavolul: „Visul meu este să iau înfățișarea unei preocupete durdulii, așa, ca de vreo sută de kilograme și mai bine... și să-l aprind lui Dumnezeu o lumînare”. Dar e suficient să privim mai îndeaproape în sufletul lui Ivan, pentru a înțelege cît de departe este el de liniștea adusă de credință, cît de inaccesibilă îi este aceasta, cît de vastă și de adîncă este îndoiala sa. Mă cuprinde neliniștea ori de cîte ori mă apropiu de acele capitole ale cărții în care este redată discuția din restaurant a celor doi frați, Ivan și Aleoșa. Dostoevski atinge aici o putere și un curaj cu adevărat titanice, sînt scrise cu sînge aceste pagini, unice prin felul lor în întreaga literatură universală. Originală este pînă și ambianța în care cei doi se întîlnesc pentru înfrînă oară, pentru a discuta despre Dumnezeu și lumea creată de El. Ivan, despre care se spune că nu avea patima beției, nici pe cea a desfrîului și „nici de cîrciumi nu-i amator”, și novicele Alexei stau într-o cîrciumă infectă, în genul celei în care Raskolnikov ascultase povestea lui Marmeladov. Se găseau în colțul de lîngă fereastră, „despărțit de restul încăperii printr-un paravan... Era prima sală de la intrare, unde se afla și bufetul instalat de-a lungul unui perete. Ospătarii forfoteau neconținut încoace și-ncolo. Nu se zărea decît un singur consumator, un bătrînel, după aspect militar în rezervă, care-și bea ceaiul într-un ungher. În schimb, celelalte saloane erau pline de freamătul obișnuit al localului, se auzeau țipete, dopurile săreau pocnind zgomotos, bilele se ciocneau pe masa de biliard.” Iar după paravan, în colț, sînt supuse unei judecăți severe planurile creatoare ale lui Dumnezeu, se deschid depărtarea universal-istorică și adîncimea veacurilor, se dezvăluie abisurile nesfîrșite ale legendei despre marele inchizitor, se înalță spre cer fumul de tămîie al gîndirii omenești... Există ceva cu adevărat rusesc în această simplitate, în această absență a oricăror efecte de atmosferă în care sînt expuse marile idei de aici.

1. Iată următorul fragment din carnetul de însemnări al lui Dostoevski: „Inchizitorul și capitolele despre copii. Avînd în vedere aceste capitole, dumneavoastră (probabil, Kavelin [3]) ați fi putut să mă tratați chiar și din punct de vedere științific, dar nu cu atîta aroganță în privința filosofiei, deși filosofia nu este specialitatea mea. Nici în Europa nu există și nici *n-a existat* o asemenea forță a *expresiilor* ateiste. Deci, nu cred în Hristos și nu-L mărturisesc ca un băiețandru, ci *osana mea a trecut prin marea vîpaie a îndoielilor*”.

Într-un astfel de cadru, frații se întâlnesc și, discutînd, ajung să se cunoască. Ivan răspunde întrebării mute a lui Aleoșa: „în ce crede și pe ce-și clădește viața iubitul său frate”. Mai întîi Ivan afirmă, în spirit pozitivist, că nu-i este dat spiritului său „euclidian, realist” „să pătrundă taina lui Dumnezeu” și să decidă dacă există sau nu. Apoi, însă, adaugă: „admit existența lui Dumnezeu; o admit cu dragă inimă, după cum admit deopotrivă înțelepciunea, ca și finalitatea lui, care ne este cu desăvîrșire necunoscută; cred în ordine, în sensul vieții, cred în armonia eternă, cu care – zice-se – ne vom contopi cîndva, cred în cuvîntul spre care tinde întregul univers și care, fiind el însuși Dumnezeu, este în același timp aspirația către dumnezeire, cred în toate cîte sînt, chiar și în infinit. Ce puzderie de cuvinte s-au făurit ca să exprime toate acestea! Pe cît se pare, sînt pe calea cea bună, nu-i așa? Și acum închipuiește-ți că, în ultimă instanță, totuși, eu nu accept lumea asta a lui Dumnezeu în finalitatea ei, n-o accept, deși știu că există; pur și simplu n-o admit. Nu spun că nu-L accept pe Dumnezeu, înțelege-mă, ci nu accept lumea plăsmuită de El, această creație divină, și nici prin gînd nu mi-ar trece c-am s-o pot accepta vreodată. În privința asta, am de făcut o rezervă: cred ca un prunc nevinovat că suferințele se vor tămădui și vor pieri fără urmă, că toată farsa asta penibilă a contradicțiilor umane se va spulbera ca un deplorabil miraj, ca o născocire a minții nevolnice și mici cît un atom, a spiritului său euclidian; în fine, că în clipa deznodămîntului, în momentul suprem, cînd armonia eternă se va statornici în sfîrșit peste tot, se va petrece, va ieși la lumină ceva atît de extraordinar, încît toate inimile vor dobîndi împăcarea, toate revoltele vor fi astîmpărate, toate crimele – ispășite și tot sîngele pe care l-au vărsat oamenii – răscumpărat, și atunci vom ajunge poate nu numai să iertăm, dar și să găsim o justificare pentru tot ce se întîmplă pe fața pămîntului! Să iasă la lumină și să se statornicească, n-are decît! Oricum ar fi, eu nu accept – și nici nu vreau să accept acel ceva!”

Cu spiritul său „euclidian”, Ivan nu vrea să recunoască utilitatea și înțelepciunea suferințelor omenesti. „Pămîntul nostru însă este imbibat de lacrimi omenesti, și nu numai la suprafață, ci mult mai adînc, pînă în miezul lui, dar despre lacrimile astea nu-ți mai spun nimic... Nu sînt decît o ploșniță, și recunosc, cu toată umilința, că nu pot cu nici un chip să pricep de ce lumea asta a fost zidită așa cum o vedem. Cred că oamenii sînt singurii vinovați. Gîndește-te, li s-a dat raiul, și ei au rîvnit libertatea; au furat focul din cer, știind de la bun început că asta o să le aducă numai necazuri, prin urmare n-are rost să-i compătîmim.” Dar copiii sînt nevinovați, ei „n-au mușcat din măr”, prin patimile lor devine mai evidentă inutilitatea, iraționalitatea suferinței în general. Urmează cutremurătoarele pagini despre copiii înjunghiați, împușcați în momentul în care, din joacă, s-au întins după pistol, despre copiii ce mucelesc în unghere murdare, despre copiii torturați, sfișiați de cîini sub ochii mamelor, un șir lung, însîngerat. „În ruptul capului, tună și fulgeră Ivan, nu pot să înțeleg pentru ce sînt sortiți să sufere și ei și de ce armonia trebuia neapărat plătită cu prețul suferințelor lor? De ce trebuie să ajungă și ei bălegar, să îngrășe cu făptura lor, spre binele nu știu cui, pămîntul pe care va înflori armonia viitoare?” Ivan refuză armonia dobîndită cu asemenea preț: „Fiindcă armonia aceasta nu

merită nici măcar o lacrimă vărsată de bietul copilăș chinuit, care se bătea cu pumniișorii în piept într-o vâgăună infectă, rugându-se lui Dumnezeu și vărsînd la picioarele lui șiroaie de lacrimi, pe care nimeni, nimeni nu le-a răscumpărat! Nu merită, de vreme ce lacrimile lui au rămas nerăscumpărate. Și trebuie neapărat să se găsească o compensație, altminteri nu poate exista armonie. Dar cum, te întreb, în ce fel? Mi se pare un lucru imposibil. Răzbunîndu-le? La ce mi-ar folosi răzbunarea, ce să fac, oare, cu iadul în care sînt azvîrliți călăii, ce le mai poate ajuta iadul după ce au fost supuși la cazne și au murit în chinuri?” „Și apoi, încheie Ivan, cred că s-a pus un preț exagerat pe această armonie, biletul de intrare e prea scump pentru punga noastră. De aceea mă și grăbesc să-l restitui. Și, dacă vreau să fiu un om într-adevăr cinstit, sînt dator să-l restitui cît mai curînd. Ceea ce și fac. Asta nu înseamnă că nu accept existența lui Dumnezeu, Aleoșa; mă mulțumesc doar să-i dau înapoi cu tot respectul meu biletul de intrare”. „Asta e răzvrătire... murmură cu ochii în pămînt Aleoșa”¹. Da, e o răzvrătire, răzvrătire omului împotriva lui Dumnezeu sau, exprimînd aceeași idee în manieră ateistă, este răzvrătirea neputincioasei personalități umane împotriva ordinii obiective a lucrurilor. Spiritul înflăcărât al byronianului Cain, spiritul tristeții universale, a reînviat în Ivan! Ivan îi răspunde lui Aleoșa: „Răzvrătire? N-aș fi vrut să aud din gura ta cuvîntul ăsta. Crezi tu că ar putea cineva să trăiască tot timpul în răzvrătire?” Da, în răzvrătire nu se poate trăi, această stare sau înțelegere a lumii trebuie cumva învinsă sau depășită, altfel n-o scoți la capăt.

Oglinda strîmbă a sufletului lui Ivan, diavolul lui, cu ironia sa trivială, dezvoltă aceeași idee a necesității răului în lipsa universală de armonie. El se plasează pe sine în opoziție cu Mefistofel, care vrea întotdeauna răul. „Sînt poate singura ființă de pe lume care iubește adevărul și năzuiește sincer să facă binele.” Diavolul povestește cum a avut dorința de a striga „osana”, dar „ce s-ar întîmpla dacă m-aș apuca să cînt osanale? Orice scînteie de viață s-ar stinge în lume și n-ar mai

-
1. Fără să vrem ne vine în minte comparația cu imaginea, provocată de aceeași stare de spirit, care aparține unuia dintre cei mai atenți și mai distinși filosofi ai Franței contemporane, lui Guyau [4], care într-adevăr a murit de timpuriu: „într-o noapte un înger sau un serafim m-a luat pe aripile lui ca să mă ducă în raiul evghelic, la «creator», și eu m-am simțit zburînd prin ceruri, deasupra pămîntului. Pe măsură ce mă înălțam, auzeam dinspre pămînt, venind spre mine, un zgomot târăgănat și trist, asemănător cu o cîntare monotonă a torentelor care se aud din munți în liniștea culmilor. Dar de data asta deosebesc voci omenesti: erau bocete amestecate cu rugăminți de îndurare, gemete interupte de osana; erau rugi disperate, ieșite din piepturi pe moarte, smulse laolaltă cu vorbele de laudă; și totul se amesteca într-un glas puternic, într-o simfonie atît de sfîșietoare, încît inima mea s-a umplut de jale. Cerul mi s-a părut întunecat, și n-am mai văzut pe el nici soarele, nici bucuria lumii. M-am adresat celui care mă însoțea: «Tu nu auzi?» l-am întrebat eu. Îngerul m-a privit cu chipul calm și senin. «Astea, mi-a spus el, sînt rugăciunile oamenilor, care, de pe pămînt, se înalță la cer.» În timp ce-mi spunea acestea, aripile-i albe străluceau în soare; dar mie mi s-au părut negre, îngrozitoare. «Dacă eu aș fi acest Dumnezeu, mi s-ar umple ochii de lacrimi», am exclamat eu și, într-adevăr, am simțit că plîng ca un copil. M-am desprins de mîinile îngerului, presupunînd că am în mine prea multă omenie ca să pot trăi în cer” (M. Guyau, *Esquisse d'une morale sans obligation, ni sanction*, 5-me éd., Paris, 1900, p. 12.)

avea loc nici un fapt divers. Numai din respect pentru îndatoririle mele profesionale și pentru situația mea socială am căutat să înăbuș îndemnul generos ce-mi încolțise în suflet și să-mi văd mai departe de ticăloșiile mele. Cîntea de a face bine și-a rezervat-o altcineva, iar mie mi-au rămas numai ticăloșiile”. „Știu, mărturisește diavolul, că la mijloc e un secret, pe care încă nimeni nu vrea cu nici un preț să-mi-l dezvăluie, pentru că în clipa în care l-aș afla poate c-aș începe și eu să cînt în gura mare osanale, și atunci ar dispărea de pe lume acel minus indispensabil fără de care prudența și-ar întinde stăpînirea peste tot pămîntul.” „Deocamdată, însă, nu-mi mai rămîne altceva decît să cîrtesc, împlinindu-mi fără nici o tragere de inimă menirea. Rostul meu pe lume este să duc la pierzanie mii de ființe omenești, pentru ca una singură să se poată izbăvi. Gîndește-te numai cîte suflete am fost silit să irosc și cîte reputații neprihănite să stropesc cu noroi ca să iasă la iveală cucernicul Iov din pricina căruia am îndurat cîndva ceva atît de amar! Ațita timp cît secretul nu va fi fost dezvăluit, pentru mine există două adevăruri: unul – cel de dincolo, al lor, pe care n-am ajuns încă să-l cunosc, și al doilea – adevărul meu.” Ivan geme, dîndu-și seama că diavolul își bate joc de ideile lui.

Problema pe care o pune aici Ivan cu atîta forță tragică și cu atîta curaj smintit, cea a originii răului în lume și a înțelepciunii ordinii universale, este o problemă eternă a metafizicii, veche de cînd lumea, care încă de pe timpul lui Leibniz a început să se numească problema teodiceei. La această întrebare au răspuns și teologii, pentru care ea se formulează ca problemă a planului lui Dumnezeu, precum și filosofii – și optimiști precum Leibniz, și pesimiști precum răutăciosul ei critic Voltaire, precum Schopenhauer sau Ed. von Hartmann, spiritualiști și materialiști, dești și tești. Nu trebuie să credem că întrebarea a apărut numai datorită opiniilor religioase, ea rămîne și pentru opiniile ateiste, care subliniază cu și mai multă putere armonia viitorului, pe care o plătim totuși cu lipsa de armonie a prezentului.

Ca exemplu de astfel de opinie poate să ne servească înțelegerea contemporană a istoriei și doctrina socialismului, fundamentată pe aceasta: viitoarea armonie a socialismului este cumpărată aici prin jertfa inevitabilă a suferințelor capitalismului; „chinurile facerii” noii societăți, conform celebrei comparații a lui Marx, nu pot fi eliminate. Prin urmare, pe bună dreptate și cu toată forța putem pune aici întrebarea lui Ivan privitoare la prețul armoniei viitoare și, desigur, și-o pune inevitabil fiecare persoană conștientă.

Nu există și nici nu poate exista un sistem filosofic care să nu țină cont de această întrebare, la dimensiunile ei depline. Într-adevăr, este o întrebare universală, în înțelesul deplin al cuvîntului; în această calitate, particularitatea ei constă nu doar în caracterul obsesiv, dar și în imposibilitatea rezolvării ei, în sensul că nici un progres al științei, nici o forță a gîndirii nu pot oferi o rezolvare care să distrugă însăși întrebarea. Dimpotrivă, oricît de complet ar părea ea rezolvată de către un filosof, întotdeauna va fi reluată de altul. Fiecare filosof sau, mai precis, fiecare om care gîndește și, prin asta, se ocupă cu filosofia trebuie să rezolve pe cont propriu, asumîndu-și orice risc, iar soluția nu trebuie să vină din rațiune, din logică, ci din întreaga ființă. Chiar

și în cazul rezolvării ei mijlocite, gândul străin trebuie să treacă prin ceea ce are mai sfânt fiecare om, pentru ca astfel să se transforme într-un apanaj intim al celui care a asimilat-o. Aceasta este însușirea tuturor problemelor universale, care, totodată, sînt și probleme fundamentale ale metafizicii și, de altminteri, așa sînt toate întrebările care îl chinuiau pe Ivan Karamazov. Noi personal credem că problema teodiceei, așa cum este ea pusă de Ivan, nu poate fi rezolvată din punctul de vedere al înțelegerii eudemoniste a progresului, care vede în acesta din urmă sporirea fericirii unui număr cît mai mare de oameni. Această problemă poate fi rezolvată sau eliminată numai pe calea sintezei metafizice și religioase.

Dar nu ne-am referit încă la una dintre cele mai chinuitoare îndoieli care îi alarmează inima lui Ivan, la o problemă universală al cărei răspuns este credința și speranța zilelor noastre; avem în vedere problema dezvoltării universal-istorice a umanității, sau – ceea ce-i același lucru – problema democrației și a socialismului. Nouă, copii ai secolului al XIX-lea, nu ne e greu să înțelegem esența acestei probleme. În mințile multora, secolul al XIX-lea a distrus sau măcar a zdruncinat vechea credință și vechile reprezentări despre această viață pămîntească, în calitatea ei de pregătire a celeilalte vieți, din ceruri. Secolul a impus ideea conform căreia viața noastră este într-adevăr pregătirea pentru viața viitoare, dar nu pentru cea din ceruri, ci pentru cea de pe pămînt. Temporar, locul religiei a fost luat de teoria progresului sau, după cum s-a exprimat Comte, de religia umanității. S-a calculat și s-a demonstrat științific că viitoarei omeniri îi e hărăzită împărăția dezvoltării libere și senine, în cadrul căreia vor fi transpuse în viață principiile vesele ale libertății, egalității și fraternității. Tot ce este greu și funest în viața noastră de acum, toate formele de exploatare și înrobire a omului de către om vor muri de moarte firească, și lumii i se va arăta un om nou, liber, care stăpînește natura în mod științific, omul-zeu, după expresia lui Dostoievski.

Indiferent dacă sufletul se roagă sau nu noilor zei, trebuie să observăm că la baza noii înțelegeri a vieții, dincolo de aparența ei științifică și uneori chiar dincolo de abordarea într-adevăr științifică a unor probleme, stă totuși o credință, pe care, pe scurt, putem s-o caracterizăm drept credință în omul-zeu, care a luat locul vechii credințe în Dumnezeu-om. N-aș vrea să se creadă că o spun ca pe un reproș la adresa noii concepții asupra lumii. Nu, însă cred în general că la baza oricărei concepții despre lume suficient de amplă și eficientă pentru a se transforma într-o religie (chiar ateistă) se află credința; la baza fiecărei concepții religioase asupra lumii se află ceva nedemonstrabil, mai presus chiar de orice demonstrație.

Crede doar ce inima ta îți dorește,
Căci nimic cerul nu-ți mai făgăduiește.

În ochii mei, această premisă are sensul că, în general, numai cu ajutorul științei nu se poate construi o concepție viabilă și coerentă asupra lumii, căci la crearea ei, pe lângă rațiunea ce-și află expresia în știință, participă și elementele iraționale ale sentimentului, adică inima, ca s-o spunem mai pe scurt.

Deci, pentru a trăi cu speranța în viitorul senin și sublim al omenirii și a lucra de dragul acestei perspective îndepărtate, trebuie să *crezi* în omenire; să crezi că omul este într-adevăr capabil să fie om-zeu, că omenirea în întregime se poate înălța cu adevărat pînă la un nivel încă nevăzut și că nu va degenera în urîtenie morală, chiar atingînd fericirea animalică. În asta poți crede sau nu. Prin urmare, avem aici o problemă, în sensul că sînt posibile înțelegeri diferite, îndoieli, mai pe scurt, avem și aici tot o problemă universală, adică una ce nu poate fi rezolvată definitiv, dar care, totuși, este pusă în mod necesar de fiecare ființă conștientă. Problema și îndoiala sînt exprimate în „legenda marelui inchișor”.

Legenda Marelui Inchișor este una din cele mai prețioase comori ale literaturii ruse. În această operă ciudată, genială, stau laolaltă măreția chipului evanghelic și un conținut de idei întru totul contemporan, sînt exprimate chinuitoarele căutări ale omului zilelor noastre, tot așa cum sublima poveste din cartea lui Iov, transpusă în limba conceptelor noilor vremi, a servit odinioară drept cadru pentru una din cele mai reușite creații ale scrisului european, admirabilul prolog la Faust în cer.

În roman, *Legenda Marelui Inchișor* e doar o intercalare episodică: deși se dovedește un document de maximă importanță pentru caracterizarea sufletului lui Ivan, ea poate fi desprinsă de text și analizată de sine stătător. Avem de-a face cu „fantezia neîngrădită”, cu poemul filosofic al unui tânăr student ce n-a compus în viață nici măcar două versuri. Este, dacă-mi permiteți o comparație îndrăznească, o pictură cu subiect religios a lui Vasnețov [5], ce nesocotește cu bună știință realismul materiei în numele realismului ideii. Legenda îl aduce pentru a doua oară pe Hristos pe pămînt, în momentul de vîrf al opresiunilor religioase ale Inchișiției, în țara cea mai întunecată și mai fanatică – Spania. Descinderea Mîntuitorului e descrisă într-un mod admirabil: „Apare acolo din senin, pe tăcute, fără să prindă nimeni de veste și totuși, oricît ar părea de ciudat, toată lumea își dă seama că este El. Pasajul acesta, adaugă Ivan, ar putea să fie cel mai frumos din întreg poemul, căci arată cum se face că toți L-au recunoscut. Mînat de o forță irezistibilă, poporul se strînge în preajma Lui, înconjurîndu-L; clipă de clipă, mulțimea sporește, ținîndu-se pas cu pas de Dînsul. Și-n vremea asta, El trece tăcut mai departe, cu același surîs plin de o îndurare nemărginită. Soarele dragostei arde în inima Lui și razele Luminii, Cunoștinței și Puterii, ce se revarsă din privirile Sale, răspîndindu-se asupra gloatelor, trezesc în sufletul fiecăruia o iubire plină de osîrdie pentru Dînsul”. Avem în față o manieră pur rusească de prezentare artistică a chipului Mîntuitorului, ce apropie scriitorii atît de depărtați și de diferiți sub toate aspectele, precum Turgheniev și Dostoievski. Vă amintiți, nu întîlnim aceeași manieră în schițarea fermecătorului chip al iubitorului de oameni într-unul din cele mai frumoase „poeme în proză” turghenievene – *Hristos*? [6]

Mîntuitorul săvîrșește minuni, învie morții. Este văzut și recunoscut de către Marele Inchișor – slujitorul oficial al învățaturii Sale –, care ordonă arestarea Lui. Mulțimea se dă la o parte, iar Hristos este dus în temniță. Noaptea, în înăbușitoarea noapte din Sevilla, bătrînul de aproape nouăzeci de ani, Marele Inchișor, își vizitează prizonierul. Va

urma o discuție aureolată de strălucire filosofică și de mistică sfință. De fapt, cel care vorbește tot timpul este Marele Inchizitor; Hristos vorbește tăcînd, chiar dacă auziți tot timpul cuvintele sale mute de răspuns, cuvinte pătrunse de iubire, atotiertătoare. Nu căutați adevărul istoric în spusele inchișitorului. Vă veți convinge în scurt timp că în figura fantastică a înaltului prelat din Evul Mediu se recunoaște sufletul îndurerat și răzvrătit al lui Ivan; fiul secolului al XVI-lea este capabil să cuprindă cele mai apăsătoare contradicții ale zilelor noastre și despotul suveran pune cu un curaj nestăvilit și cu o impertinență tipic karamazoviană problema democrației și a socialismului.

Inchizitorul își mărturisește credința ori, mai curînd, necredința în omenire, pe care o consideră incapabilă să trăiască pe seama propriei rațiuni și conștiințe. El îi reproșează lui Hristos faptul că, pornind de la înțelegerea ideală a omenirii și a țărilor ei, i-a aruncat pe umeri acesteia o povară covârșitoare. Povestirea din *Scripturi* despre ispitirea lui Hristos în pustie și despre cele trei întrebări pe care I le-a pus diavolul îi servește drept simbol al întregii problematice istorice. „Fiindcă aceste trei întrebări, atît de strîns legate între ele, preconizează întreaga desfășurare de mai tîrziu a istoriei lumii, constituind totodată cele trei formule în care se îmbină toate contradicțiile istorice nerezolvate ale firii omenesti”. „Poruncește ca pietrele acestea să se facă pîini, și omenirea întreagă, plină de recunoștință, va alerga pe urmele Tale ca o turmă ascultătoare, deși tot timpul va fi cu frica în sîn ca nu cumva, la un moment dat, să-Ți retragi brațul întins și, o dată cu asta, să se isprăvească și pîinea dăruită de Tine. Tu însă n-ai vrut să-l lipsești pe om de libertate și nu Te-ai îndurat să primești, judecînd că nu mai poate fi vorba de libertate, de vreme ce supunerea a fost cumpărată cu pîine.” Acest lucru era peste puterile oamenilor. După suferințe chinuitoare, oamenii „vor înțelege în fine că libertatea și faptul de a avea pîine în realitate și cu prisosință, așa ca să ajungă pentru toată lumea, sînt două lucruri incompatibile, fiindcă în vecii vecilor oamenii nu vor fi în stare să împartă pîinea între ei! Și în același timp se vor convinge că niciodată nu vor putea fi liberi, fiindcă sînt slabi de înger, dedați la rele, bicisnici și îndărătnici”. Astfel i se conturează inchișitorului problema economică a socialismului, a liberei organizații democratice de producție, problema pusă la începutul începuturilor de „înfricoșatul și preaicusitul duh”, în înțeleptele-i ispitiri. „Învrednicindu-Te să primești miracolul «pîinii», ai fi reușit să împlinești acea năzuință eternă a omului – și nu numai a fiecărui individ în parte, ci a întregii umanități –, pururea dornic să știe în fața cui trebuie să-și îndoieie genunchii! Fiindcă nu există pentru omul liber o grijă mai statornică și mai chinuitoare decît aceea de-a afla mai degrabă în fața cui se cuvine să se plece pînă la pămînt.” Marele prelat îi impută Mîntuitorului faptul că a respins și a doua propunere a diavolului, aceea de a se arunca de pe stîncă, de a săvîrși o minune. „Cum de nu Te-ai gîndit însă că, lepădîndu-se de minuni, omul se va lepăda în același timp și de Dumnezeu, fiindcă, de fapt, nu-L caută pe Dumnezeu, cît mai ales minunile Sale?” Răstignit, Hristos n-a vrut să coboare de pe cruce. „Tu nu Te-ai învrednicit să cobori, fiindcă nu voiai să-l cîștigi pe om printr-o minune,

așteptînd o credință liber consimțită din partea lui, nicidecum prilejuită de un miracol. Ceea ce doreai Tu cu ardoare era o dragoste liberă, iar nu extazul unui rob fascinat de puterea ce i-a vîrît pe veci frica în oase. Dar și de astă dată ai greșit, socotindu-i pe oameni mai presus de ceea ce se arată a fi în realitate, căci ei nu sînt decît niște robi, cu toate că, așa cum au fost plăsmuiți, în sufletul lor mocnește răzvrătirea.” „Am căutat să îndreptă ceea ce ai făcut Tu, punînd la temelia faptei Tale eroice *miracolul, taina și autoritatea*. Și oamenii s-au bucurat că sînt din nou mînați ca o turmă și că, în sfîrșit, inima lor a fost ușurată de povara unui dar funest care le adusese numai necazuri.” Cuvintele inchizitorului ard. Ce biîguieli infantile par, în comparație cu ele, discursurile pe aceeași temă ale vreunui *Doctor Stochman*, aflat la modă, proslăvit de toți, ori ale altor scrieri asemănătoare.

Cel de-al treilea reproș făcut Mîntuitorului de către inchizitor se referă la refuzul lui Hristos de a lua puterea iscusitului duh, de a accepta împărăția pămîntească pe care acesta l-o oferea, de a primi spada, bizuindu-se numai pe cuvîntul liberei convingeri. „Am îndreptat lucrarea Ta, spune inchizitorul, am primit spada pentru a sprijii crucea, am recurs la constrîngere pentru a obține libera consimțire, noi nu sîntem cu Tine, sîntem cu el.” Cîțiva oameni aleși și-au asumat cîrmuirea celor mulți, înălțînd-o pe temelia dulcele minciuni. „Și astfel vor fi toți fericiți, milioane de făpturi omenesti, toți în afară de cei o sută de mii, în mîinile cărora se află destinele lor. Fiindcă numai noi, deținătorii secretului, noi singuri vom fi nefericiți. Vor fi mii de milioane de prunci fericiți și o sută de mii de martiri care-și vor lua asupra lor povara blestemată a cunoașterii binelui și răului.”

Astfel, la întrebarea dacă e capabilă omenirea să iasă din starea umilitoare în care se găsește în prezent și să înceapă o viață morală nouă, liberă, autonomă, împlinind sarcina ce i-a fost dată pentru viitor, inchizitorul răspunde printr-un cumplit și răutăcios *nu*. Dostoievski dă de înțeles, parcă, în ce direcție trebuie căutată soluția din opinia disperată a înaltului prelat, o face în cuvîntările interlocutorului tăcut – Hristos. Cu cîtă măiestrie inegalabilă reușește artistul să ne facă să simțim prezența acestui interlocutor tăcut. „De ce mă privești în tăcere cu ochii Tăi blînzi, convins că dreptatea e de partea Ta? se enervează brusc inchizitorul. Nu-mi trebuie dragostea Ta, pentru că nici eu nu Te iubesc... Știi dinainte tot ce aș avea să-Ți spun, o citesc în ochii Tăi.” Simțiți cum nelineștește, cum spulberă siguranța această privire tăcută, plină de dragoste a Mîntuitorului? Și prin ce acord uluitor se sfîrșește legenda: „Inchizitorul a spus tot ce avea de spus și așteaptă acum răspunsul Ostaticului său. Tăcerea Lui îl apasă. L-a ascultat tot timpul cu luare-aminte, liniștit, privindu-l pătrunzător, drept în ochi, fără să-i obiecteze nimic. Bătrînul ar vrea totuși să-l audă glasul, să-l spună ceva, orice, măcar un cuvînt, fie el cît de amar, cît de cutremurător. Ostaticul însă se apropie de el și sărută blînd buzele ofilite ale bătrînului de nouăzeci de ani”. Iată întregul răspuns. Inchizitorul eliberează Prizonierul pe care nu cu mult timp în urmă dorise să-l ardă pe rug. Deși bătrînul rămîne la vechile sale idei, „sărutul îi arde în inimă”.

Ni se oferă aici, o sugestie privitoare la posibila dezlegare a problemelor veninoase, dezlegare ce ar consta în retragerea lor din centrul

atenției; or, aceasta nu stă în puterea logicii, care le-a ridicat, ci în puterea activă a dragostei, în sărutul ce arde în inima inchișitorului. Este aceeași idee, exprimată uimitor de Vladimir Soloviov în versurile:

Moartea și timpul domnesc pe pământ.

Nici una din ele nu-ți fie-mpărat,

Totul vârtej e, dispăre în vînt.

Doar soarele iubirii e nemișcat.

Nu în zadar voise inchișitorul să-L ardă pe rug pe Hristos: ideile sale sînt o negare directă a conceptelor creștinismului, negare de esență, care nu se explică doar prin faptul că bătrînul rostește cuvinte de hulă. Ideea fundamentală a creștinismului o reprezintă egalitatea morală a tuturor indivizilor, exprimată ca egalitate a tuturor în fața lui Dumnezeu. Nu este vorba de uniformizarea mecanică a drepturilor și obligațiilor, de aparenta egalitate între oameni, care prin însușirile lor înnăscute se deosebesc vădit și sînt inegali între ei, ci de recunoașterea în fiecare om, în fiecare ființă, a unei persoane morale cu drepturi depline, cunoscute de toți, dar și cu îndatoriri, de asemenea cunoscute. Nici o persoană – ideea apare și în etica lui Kant – nu trebuie să slujească vreodată ca mijloc; ea își este sieși scop. Ideea egalității morale a stat la baza culturii noastre europene; lumea antică respingea această egalitate: ea era fundamentată pe contradicția dintre morala stăpînitorilor și morala sclavilor. Pentru ca ideea creștină a echivalenței etice și a autonomiei morale să se înfăptuiască, este nevoie să fie înlăturate din viața oamenilor toate obstacolele exterioare, adică acele legi omenești care s-ar opune unei asemenea egalități; ea necesită, așadar, eliminarea formelor de viață în care omul îi este semenului său mijloc și nu scop, a formelor de exploatare a omului de către om.

În acest sens, noua cultură europeană este una creștină, iar postulatele de bază ale creștinismului se contopesc cu cele ale teoriei democrației contemporane, economice și politice, pînă la deplina identificare. Iată de ce Marele Inchișitor, negînd democrația și libertatea în numele înrobirii persoanei, se dovedește a fi „cu el, și nu cu Tine”, se dovedește a fi, conform expresiei trufașe a lui Nietzsche, antihrist. Și nu pentru că se îndoia de posibilitatea înfăptuirii unora sau altora din formele orînduirii politice ori sociale – îndoiala este posibilă și, cu toate acestea, poate fi văzută ca un ideal moral, năzuința către care e obligatorie din punct de vedere etic –, ci fiindcă neagă porunca fundamentală a lui Hristos, privitoare la demnitatea egală a tuturor, ca persoane morale, și la dragostea față de această, ca purtători ai unui același principiu divin. „Inchișitorul tău nu crede în Dumnezeu, iată tot secretul lui!” spune Aleoșa, iar Ivan îi confirmă spusele întru totul. Dostoievski vrea să atragă atenția asupra inconsistenței teoriei ateiste (ori naturaliste) despre egalitate, asupra caracterului ei nenatural, în sensul contradicțiilor dintre aceasta și instinctele grosolane, animalice ale ființei umane. Oamenii sînt egali în fața lui Dumnezeu, dar inegali prin natură, iar această inegalitate naturală biruie ideea morală acolo unde aceasta din urmă este lipsită de conținut religios. Ideea egalității dintre oameni e o axiomă morală, un postulat etic formulat în marea poruncă despre iubire: egalitatea indivizilor este, în acest sens, un

principiu metafizic, supranatural, ce-și găsește concretizarea în istorie, însă tocmai istoria trădează batjocorirea constantă a ideii în cauză, ilustrează disponibilitatea stăruitoare, uneori, a ființei umane pentru păcat, în constrângerea ce o exercită asupra semenilor. Această constrângere devine ideal pentru Marele Inchizitor, persoană străină de iubirea creștină, pe care dorește să i-o aprindă în inimă sărutul lui Hristos. Inchizitorul vrea să-i împartă pe oameni în două rase, în două tabere distincte, între care se ivește o prăpastie fără fund; se pun astfel bazele a două tipuri de moralitate – a stăpînilor și a sclavilor după celebra expresie a lui Nietzsche.

Nu este pentru prima oară cînd, vorbind despre inchizitor, am pomenit numele filosofului german. Și aceasta pentru că observăm o izbitoare apropiere între ideile inițiale ale anticreștinismului marelui prelat și cele ale creatorului lui Zarathustra. Aceeași idee sesizată în cazul inchizitorului, și anume negarea egalității etice dintre oameni, recunoașterea diferenței morale între stăpîni și sclavi, stă la baza filosofiei a lui Nietzsche: „Numai în privința celor egali cu tine ai vreo obligație, ființele de categorie inferioară poți să le tratezi cum crezi de cuviință”. Această rasă superioară constituie scopul istoriei. Prin prisma ideii de mai sus Nietzsche ajunge la toate anormalitățile propriei teorii – negarea iubirii și compasiunii, proslăvirea războiului, negarea totală a idealurilor democratice etc. Uimitoarea, geniala clarviziune dostoevskiană a surprins una din cele mai caracteristice maladii morale ale secolului. Chipul „supraomului” neliniștește cu obstinație imaginația creatoare a lui Dostoevski: scriitorul îl reia în două din cele mai importante scrieri ale sale: *Crimă și pedeapsă* (Raskolnikov) și *Frații Karamazov*, ca să nu mai vorbim de operele secundare.

După cum se poate constata cu ușurință, toate problemele puse de Ivan (dintre care noi le-am luat în discuție doar pe cele mai importante) se află într-o relație organică. Ele privesc cele mai arzătoare aspecte ale concepției despre lume din veacul al XIX-lea. De-a lungul acestuia a dominat credința în infinitul progres al omenirii; în ea se întîlnesc toate teoriile asupra progresului, oricît de diferite ar fi. Acest progres își este propriul său țel; nu există imperativ exterior care să îndreptățească ori să transforme scopul respectiv într-un mijloc, spre a atinge un alt ideal, mai înalt. Sensul acestui progres stă în fericirea maximă pentru un număr maxim de oameni. Principala regulă morală din secolul al XIX-lea este slujirea altruistă a acestui progres. Expresia cea mai elocventă și mai strălucitoare a acestei concepții o reprezintă teoria așa-zisului socialism științific, a socialismului în general. Menționez că, din punct de vedere teoretic, doctrina socialismului este un caz particular al teoriei progresului în ansamblu; sînt posibile și alte modalități de reprezentare a dezvoltării ulterioare a omenirii, dar, din punct de vedere istoric, aceasta e cea mai importantă, cel puțin în zilele noastre, este aproape singura din teoriile progresiste răspîndite. Sub acest aspect, între teoria progresului în general și socialism în particular poate fi pus pentru prezent semnul egalității. De aceea, toate îndoilele lui Ivan, îndreptate împotriva doctrinei predominante a progresului, sînt îndreptate în același timp și împotriva teoriei socialismului, înțeleasă nu doar ca doctrină economică, ci și ca o concepție

generală despre lume, mai pe larg, ca o religie. Ivan își exprimă îndoiala cu privire la trei credințe fundamentale ale acestei religii: în privința caracterului obligatoriu al normelor morale (care te obligă să-ți sacrifici propriul bine și interesele de dragul acestui progres impersonal sau pentru binele celorlalți oameni), apoi în legătură cu ceea ce s-ar putea numi prețul progresului, în cadrul căruia fericirea generațiilor viitoare este cumpărată cu prețul nefericirii celor de astăzi (o versiune pur eudemonică a teoriei progresului) și, în sfârșit, în privința viitorului acestei omeniri, pentru care se fac toate sacrificiile.

Din cele expuse, observați că în micul orașel unde trăiesc Karamazovii bate pulsul gândirii *universale*. Ivan Karamazov este un tip universal (deși nici pe departe înțeles și apreciat suficient). În acest roman Dostoievski se arată a fi acel *om deplin*, pe care l-a caracterizat cu atîta entuziasm și elocință în discursul său despre Pușkin.

Importanța universală a chipului lui Karamazov devine mai clară pentru noi cînd îl comparăm cu un alt personaj universal – Faust. Posibil că unora să li se pară îndrăzneată o astfel de comparație între creația nemuritoare a lui Goethe, între această (folosind expresia lui Heine) biblie profană a germanilor (de fapt, și a întregii lumi culte) și Ivan Karamazov al nostru – pînă într-atît nu sîntem obișnuiți să apreciem la cel mai înalt nivel zestrea noastră națională, atunci cînd o comparăm cu cea occidentală. Dar eu fac premeditat o asemenea comparație și o consider perfect legitimă. Ea nu are în vedere, desigur, *forma* celor două opere, care este cu totul alta, ci conținutul lor de idei. Iar în privința acestuia din urmă, Faust și Karamazov se află într-o legătură genetică certă: unul din ei exprimă îndoielile veacului al XVIII-lea, celălalt pe ale următorului, primul supune criticii spiritul teoretic, celălalt pe cel practic.

La ce se rezumă patosul tragediei *Faust*? Este drama limitelor cunoașterii umane, este, dacă-mi permiteți să folosesc un termen filosofic, o dramă gnoseologică. Scenele de la începutul primei părți din operă (partea cea mai pătrunsă de geniu a tragediei) exprimă scepticismul lui Hume și Kant. La întrebarea kantiană dacă este posibilă cunoașterea (experiența) și care este prețul acesteia, Faust, aflat la sfîrșitul unei vieții închinată căutării adevărului, răspunde, „*und sehe, dass wir nichts wissen können. Das will mir schier das Hers verbrennen*”. Este *Critica rațiunii pure* înțeleasă în mod sceptic. Faust se dedică magiei pentru ca prin vrajă să ajungă la deplina cunoaștere. Prin farmecele magiei el invocă spiritul pămîntului, simbol al cosmogoniei universale, încearcă să-l înțeleagă și să și-l apropie, însă primește din partea acestuia un răspuns ucigător care îl duce la disperare: „*Du gleichst, den du begreifst, nicht mir*”. Îndoiala întruchipată și ironia – atît la adresa sa, cît și față de tot ce se află în lume – stau alături de Faust în persoana lui Mefistofel.

Faust simbolizează gîndirea europeană, care a renunțat la tutela teologiei și care se străduiește să meargă pe propriile picioare, dîndu-și pentru prima dată seama de puterile sale. Prima parte din *Faust* este tragedia îndoielii, chiar a disperării în cunoaștere. Acest motiv, tipic pentru o anumită epocă sau, mai precis, pentru anumite epoci istorice, nu-și pierde niciodată importanța pentru omenire. Îndoiala lui Faust ar

trebui trăită de fiecare om conștient; mintea omenească revine în mod constant asupra problemei cunoașterii, prezentă mereu în filosofie. Ca și în cazul altor probleme universale, nu admite o soluție care să distrugă însăși întrebarea. Problemele lui Faust vor fi puse atîta timp cît omenirea trăiește și cugetă; iată de ce și acum, la o sută de ani de la scrierea lui *Faust*, drama sa ne apare prețioasă, apropiată și pe deplin inteligibilă.

Istoricul Faust, care reprezintă umanitatea secolului al XVIII-lea, iese din cabinetul personal pe arena luptei sociale, se străduiește să se debaraseze de îndoieli și să uite de sine în cadrul activității obștești. Centrul de greutate al vieții se mută din interior în afară, drept țel al existenței sale este proclamată lupta în folosul oamenilor. Observați că Faust din a doua parte e deja un fiu al secolului al XIX-lea, propovăduitor al activității sociale, al moralei sociale. Pe scurt, ramolitul și muribundul Faust devine proroc al socialismului din veacul al XIX-lea. Concepția lui despre lume e aproape aidoma celei a lui A. Comte, e religia umanității, a progresului infinit, ce-și este sieși scop.

*Nach drüben ist die Aussicht uns verrannt,
Tor, wer dortbin die Augen blinzelnd richtet,
Sich über Wolken seinesgleichen dichtet;
Er stehe fest und sehe hier sich um!
Dem Tüchtigen is diese Welt nicht stumm,
Was braucht er in die Ewigkeit zu schweifen?
Was er erkennt, lässt sich ergreifen.
Er wandle so den Erdentag entlang;
Wenn Geister spuken, geh er seinen Gang,
Im Weiterschreiten find' er Qual und Glück,
Er, unbefriedigt jeden Augenblick! [7]*

Cît despre porunca lăsată cu limbă de moarte de Faust, ea devine deviză a socialismului contemporan, repetată în mod constant de către reprezentanții săi!

*Das ist der Weisheit letzter Schluss:
Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
Der täglich sie erobern muss. [8]*

Deci, Faust sfîrșește cu teoria progresului. Este ultimul pas teoretic pe care reușește să-l facă înaintea morții. Adesea este amendată lipsa unității interioare dintre prima și a doua parte a tragediei. Or, acest deficit este adevărat în sensul că partea a doua nu constituie răspunsul și rezolvarea problemelor puse în prima. Faust nu găsește rezolvarea problemei gnoseologice puse de el însuși, ci o evită, încetînd să se mai preocupe de ea. El își găsește armonia lăuntrică în echilibrul diferitelor sale capacități; și în cazul lui glasul inimii răspunde întrebărilor minții. În felul acesta, activitatea obștească devine pentru Faust *pis aller*, o rezolvare practică, și nu teoretică a problemei. Munca pe tărîm social îi este doar faptă, nu postulat teoretic. Însă, o generație începe cu ceea ce sfîrșește cea anterioară. Ceea ce pentru una din generații reprezintă rezolvatul cobîndit cu prețul singelui, pentru generația următoare, care începe din acest punct, constituie problema; astfel, porunca lui Faust devine problemă pentru Karamazov. Cum am arătat mai sus, toate

îndoielile lui Ivan alcătuiesc în ansamblul lor *problema socialismului*, nu în sens economic, cum este pusă în ultimul timp de, spre exemplu, Bernstein și de întreaga literatură economică, ci în sensul concepției morale asupra lumii, așa cum o impune filosofia contemporană, în special Nietzsche; prin urmare, nu constituie teoria, ci religia acestei concepții. Ivan nu este un socialist, cel puțin nimic nu ne îndreptățește să-l considerăm un socialist activ, totuși el este pătruns în totalitate de această doctrină, este un copil al socialismului, dar puțin credincios, care se îndoiește. Nu trebuie neapărat ca o persoană să împărtășească în mod conștient ideile veacului pentru a fi copilul acestuia; câteodată negarea reflectă o atitudine cu mult mai pasionată față de doctrina negată, comparativ cu acceptarea ei indiferentă. În legătură cu aceasta, trebuie spus printre altele că Nietzsche, cu toată aversiunea sa față de socialism, este pe de-a-ntregul un produs al acestei concepții, un fiu spiritual, nelegitim, al ei. Marele spirit al lui Dostoievski a surprins toate particularitățile fundamentale ale noii concepții; fără a o împărtăși, el a meditat constant asupra acesteia, iar urmele meditațiilor sale încordate și înfrigurate s-au păstrat în multe din creațiile sale artistice (de exemplu în *Demonii*) și, sub formă publicistică, în *Jurnalul de scriitor*. Iar toate aceste gânduri, necredința sa le-a exprimat într-o manieră artistică desăvârșită în Ivan Karamazov. Romanul Karamazovilor se dovedește ultima și cea mai matură creație a marelui scriitor. Poate că necredința sa l-a ajutat să privească mai adânc problemele acestei concepții; ochiul său a fost deschis și asupra părților ei slabe, asupra breșelor ei teoretice.

Dostoievski a considerat concepția socialistă, ca și starea suflească a lui Ivan, drept o criză morală, drept o criză de creștere, o concepție de tranziție, după care ar urma o sinteză superioară, care, adăugăm noi, ar trebui să însemne contopirea revendicărilor economice ale socialismului cu principiile idealismului filosofic, astfel ca primele să fie justificate de cele din urmă. Incompatibilitatea materialismului filosofic sau a pozitivismului cu acea misiune etică pe care o presupune socialismul, morbul necredinței religioase ce paralizează pînă și idealismul social, acesta este diagnosticul pe care Dostoievski, prin persoana lui Ivan Karamazov, l-a dat societății europene progresiste. Iar nouă ni se pare că istoria confirmă justetea acestui diagnostic. Posibil ca scriitorul să fi atribuit și concepției despre lume din veacul al XIX-lea acele cuvinte celebre din *Evangelhie*, alese de el drept epigraf la roman, care exprimă legea oricărei dezvoltări sănătoase: „Adevăr, adevăr grăiesc vouă: grăuntele de grâu, cînd cade pe pămînt, dacă nu va muri, rămîne stingher; dar dacă va muri, aduce multă roadă” (*Ioan* 12, 24).

Prin urmare, Ivan Karamazov exprimă frămîntările și îndoielile secolului al XIX-lea, la fel cum Faust le exprimă pe cele ale veacului al XVIII-lea. Dacă ultimul se dovedește reprezentant al epocii concepției individualismului, Ivan Karamazov e fiul sceptic al epocii socialismului. Aici se află semnificația universală a lui Karamazov.

Dar tot ce este mareț apare în formă națională și arătînd trăsăturile universale, extranaționale, ale acestui tip, sîntem datorți să le remarcăm și pe cele naționale. Impresia nemijlocită ne spune în mod clar că Faust, rămînînd un tip universal, e în același timp german din cap

pînă-n picioare, un tip care degajă uneori un miros de filistin; e de asemenea evident că Ivan Karamazov rămîne pe de-a-ntregul rus, un rus față de care fiecare din noi nu poate să nu simtă înrudirea de sînge. Mai precis, Ivan este intelectualul rus din cap pînă-n picioare, cu pasiunea lui pentru problemele universale, cu înclinația sa pentru discuțiile îndelungate, cu permanenta sa autoanaliză, cu conștiința sa bolnavă, chinuită. În ultimul simptom eu văd cea mai caracteristică și mai strălucită trăsătură a intelectualității ruse, o trăsătură relevantă adesea în literatură; într-un anume sens, putem spune că întreaga noastră literatură artistică, dar și o bună parte din publicistică ating în mod direct ori aluziv această maladie a conștiinței. Recunosc, mi-e dragă și apreciez această trăsătură a intelectualității noastre, ce o deosebește, după părerea mea, de cea a Europei apusene. Ea conferă o aureolă de mucenicie morală și puritate, exclude automulțumirea și burghezia culturală, inspiră. Tot așa, uneori, se întîmplă ca fața unui om grav bolnav să pară mai frumoasă, mai inteligentă, mai nobilă decît fața rumenă a unui om sănătos.

Maladia conștiinței, această boală uimitoare, definește întregul caracter al culturii noastre și, aș crede, al întregii noastre dezvoltări filosofice. Am vorbit deja despre sterilitatea teoretică aproape totală a gîndirii filosofice rusești; cu toate acestea, noi, rușii, sîntem chinuți de sete metafizică și religioasă constantă și de mare intensitate; după cum remarcă Ivan, sîntem atrași mereu cînd de o formă, cînd de alta a problemelor universale. Lipsa de forță a filosofiei noastre pornește tot de la această conștiință bolnavă. În orice teorie căutăm, înainte de toate, răspunsuri la problemele conștiinței, vrem să găsim indicații practice. În acest mod, ne apropiem de teorie dinspre finalitatea ei practică, punct din care nu poți ajunge la concluzii teoretice de valoare. De aici, insuficiența calmului, pasiunea excesivă care se răsfrînge involuntar asupra teoriei și îi întunecă limpezimea. Din aceeași pricină, din toate marile probleme ale filosofiei, cea preferată de noi este problema etică. Aceasta alcătuiește *întreg* conținutul filosofiei contelui Tolstoi, al acestei tipice filosofii rusești. Aici stă vitalitatea, aici se ascunde și întreaga ei slăbiciune metafizică. Pornind de la problema etică, mai ales limitîndu-ne la ea, este dificil de construit o concepție metafizică ori filosofică unitară și valoroasă. Kant a trecut de la *Critica rațiunii pure* la *Critica rațiunii practice* și la o teorie pozitivă privind morala, pe cînd noi urmăm calea inversă. Ivan Karamazov este un rus adevărat prin faptul că e preocupat întru totul de problema etică; e uimitoare indiferența acestei minți filosofice puternice față de toate celelalte probleme filosofice, cum ar fi, spre exemplu, teoria cunoașterii. Și invers, Faust, cu problema sa gnoseologică, este un german adevărat, întrucît este știută puterea rațiunii filosofice a acestui popor, după cum sînt cunoscute acele *Grübeleien* filosofice germane (pentru care nu găsim un termen echivalent în rusă).

În acest mod, am perceput la Ivan Karamazov boala noastră înnăscută, ce constituie particularitatea noastră națională, maladia conștiinței și am întrezărit în ea trăsătura lui psihologică fundamentală.

Oare de ce maladia conștiinței este într-un asemenea grad trăsătura noastră națională? Răspunsul la întrebare e limpede pentru toți. Pentru

că între ideal și realitate, între năzuințele conștiinței și ale minții și viață, la noi se află o mare prăpastie, există o lipsă de concordanță uriașă și din cauza acestei neconcordanțe ne și îmbolnăvim. Idealul, prin natura lui, nu corespunde realității, o neagă; dar gradul neconcordanței poate fi diferit, iar în Rusia ea se măsoară printr-o diferență de secole, căci, dacă intelectualitatea noastră merge în idealurile sale la pas cu gândirea europeană cea mai înaintată, realitatea din spațiul rusesc, în alte privințe, a rămas cu multe secole în urma Europei. Iată de ce nicăieri în Apus viața nu te ofensează într-o asemenea măsură la fiecare pas, nu te chinuie, nu te mutilează ca în Rusia. Și toată această mîhnire etică, izvorită din lipsa de concordanță de care vorbeam, se exprimă în conștiința intelectualității, în sentimentul responsabilității morale față de popor, cu care ea s-ar uni pe deplin și benefic, de n-ar împiedica-o forțe străine. Această tristețe a inimii intelectuale ruse a exprimat-o cu o simplitate genială și cu o forță cutremurătoare Dostoievski în același roman. Mitea Karamazov, istovit după interogatoriul luat de anchetatorul penal, ațipește pe un cufăr și are un vis:

„Se făcea că mergea prin stepă, undeva, într-un ținut unde-și făcuse pe vremuri serviciul și că un mujic mîna căruța cu doi cai ce-l purta peste cîmpul norioș. I-e frig, pare să fie un început de noiembrie și ninge cu fulgi mari ce se topesc de cum ating pămîntul. Mujicul îl duce ca vîntul, fluturîndu-și brațele de zor; are o barbă lungă și blondă și nu pare bătrîn, mai curînd e un om între două vîrste, așa, ca de vreo cincizeci de ani, îmbrăcat cu un suman cenușiu. În apropiere se zărește un sat cu niște izbe negre. O parte din case au fost mistuite de foc, n-au mai rămas decît grinzile pe jumătate arse. La marginea satului stau înșiruite în drum o mulțime de femei slabe, cocîrjite, cu niște chipuri pămîntii. Una din capătul șirului, o nevastă înaltă, osoasă, ca de vreo patruzeci de ani, deși poate că în realitate nu are mai mult de douăzeci, prelungă la față și scofilcită, ține la piept un copilăș care plînge, dar sîinii ei probabil sînt atît de secătuiți, încît nu mai au nici o picătură de lapte. Și pruncul plînge întruna și-și întinde brațele goale, cu pumnișorii învinețiți de frig.

– De ce plînge? De ce? întrebă Mitea, trecînd în goană prin fața năpăstuitelor.

– Copchilașul, răspunde chirigiul, scîncește bietul copchilaș!

Și Mitea e mirat să-l audă spunînd pruncului «copchilaș», ca la țară, dar îi place că i-a spus așa: sună parcă mai duos.

– Dar de ce plînge? stăruie el în neștire. De ce are mînuțele goale, pentru ce nu-l înfolesc?

– E rebegit, bietul copchil, pînă și hăinuțele de pe el au înghețat, păi cum dară să-i țină de cald?!

– Dar de ce? De ce? o ține una și bună Mitea, de parcă ar fi bătut în cap.

– Vai de zilele lor amărîte, sînt săraci lipiți, le-au ars casele, n-au o bucată de pîine, focul a pustiit tot, de-au ajuns acu să cerșească!

Mitea tot nu pricepe.

– Nu, nu, răspunde-mi la ce te întreb: de ce stau în mijlocul drumului mamele astea năpăstuite de foc? De ce au rămas săraci lipiți pămîntului bieții oameni? De ce e «copchilul» flămînd și cît vezi cu

ochii stepa-i pustie? De ce nu se îmbrățișează cu toții și nu se sărută? De ce nu cîntă ceva vesel cu toții? De ce au chipurile negre de mizerie? De ce nu-i dau de mîncare sărmanului „copchilaș”?”

În mod constant, în întregul secol al XIX-lea, intelectualitatea rusă a avut acest vis. Pînă și astăzi visează cum în multe gubernii, pe o distanță de mii de verste, în mijlocul a multor milioane de oameni, flămînzește și se aude plîngînd „copchilașul”. Numai că pînă la noi plînsetul lui abia dacă mai răzbate, și noi, din proprie inițiativă, nu putem nicidecum să-l alinăm. Deci, fie ca să avem acest vis, fie ca să se chinuie conștiința noastră atîta timp cît nu sîntem în stare să-i dăm învățătură „copchilașului”, cît nu-l putem hrăni, cîtă vreme pruncii „au chipurile negre de mizerie”, cîtă vreme „nu se îmbrățișează cu toții și nu se sărută, ori nu cîntă ceva vesel!”

MARELE INCHIZITOR *

I

În legenda Marelui Inchizitor, Dostoievski pare să fi avut în vedere catolicismul pe care nu-l putea suferi, demascînd tendința anticreștină a acestei orientări a creștinismului, falsitatea antropologiei catolice. Dar tema celebrei legende este mult mai vastă, este universală, în ea fiind redată întreaga filosofie a unei epoci și încifrate cele mai profunde profeții referitoare la destinul omenirii. Din *Marele Inchizitor* poate fi extrasă o filosofie religioasă a societății, de aici scoatem învățăminte eterne. În *Marele Inchizitor* s-au întrezărit noi adevăruri religioase, s-a inițiat o nouă conștiință religioasă. Nu este vrajba adevărului ortodox cu minciuna catolicismului, ci o disensiune incomparabil mai profundă între două temeuri ale istoriei universale, între două forțe metafizice. Marele Inchizitor și-a făcut și își va mai face apariția în istorie sub diferite înfățișări. Spiritul Marelui Inchizitor a fost viu în catolicism și, în general, în vechea biserică istorică, și în autocrația rusă, și în orice stat absolutist, bazat pe constrîngere, iar acum acest spirit migrează în pozitivism, în socialismul care pretinde să ia locul religiei, să construiască Turnul Babilonului. Acolo unde există guvernare a oamenilor, grijă aparentă pentru fericirea și bunăstarea lor, coroborate cu disprețul față de oameni, cu punerea la îndoială a originii și a înaltei lor meniri, este viu spiritul Marelui Inchizitor. El se găsește acolo unde fericirea este preferată libertății, unde vremelnicul este pus mai presus de veșnicie, unde iubirea de oameni se ridică mai presus de iubirea de Dumnezeu. El se află acolo unde se afirmă că adevărul nu este necesar pentru fericirea oamenilor, că poți trăi bine chiar și necunoscînd sensul vieții. Marele Inchizitor este acolo unde omenirea e ademenită cu cele trei ispite ale diavolului, cu prefacerea pietrelor în pîini, cu minunea și autoritatea exterioară, cu împărățiile acestei lumi. Sub diferite înfățișări, adeseori contrare, s-a ascuns acest spirit al Marelui Inchizitor, această formare în lume și încarnare în istorie ale principiului răului, ale răului fundamental metafizic: în egală măsură, răul se manifestă și în biserica veche, care nega libertatea de conștiință și îi ardea pe eretici, care considera autoritatea mai presus de libertate, și în pozitivism, care este religia autodivinizării omenirii ce și-a trădat libertatea de dragul bunăstării și, pentru a dobîndi statalitatea, s-a închinat cezarului și spadei sale; apare în toate formele absolutismului de stat și de divinizare a acestuia, stat care a renegat libertatea umană și îl tutează pe om ca pe un animal demn de dispreț; la fel și în socialism, întrucît acesta a renegat veșnicia și libertatea în numele unei orînduiri pămîntești, al sațietății egale, pămîntești, pentru turma omenească.

* Capitol din cartea *Noua conștiință religioasă și societatea*, Sankt-Petersburg, 1907.

Primele cuvinte pe care Marele Inchizitor i le-a adresat lui Hristos, după ce l-a aruncat în închisoare, au fost: „Numai că Tu n-ai dreptul să mai adaugi nimic la cele mărturisite odinioară. De ce ai venit atunci să ne tulburi? Căci venirea Ta nu face decât să ne tulbure, cred că-ți dai seama.”

Întotdeauna, întotdeauna în istorie cînd în viața omenirii a apărut Hristos cu cuvintele libertății din altă lume și cu amintirea menirii veșnice a omenirii, cînd Duhul lui pogora peste oameni, cei care stăpîneau viața îl întîmpinau cu asemenea cuvinte. Sub chipul catolicismului, Marele Inchizitor spune: „Tu ai încredințat totul papii, și, deci, în momentul de față, totul se află în mîna lui; Tu nu mai ai ce căuta deocamdată printre noi, nu ne mai tulbura, măcar pînă ce va să vină vremea de apoi.” Statul răspunde că totul îi este transmis de-acum autorității sale și respinge cu ostilitate libertatea întru Hristos. Forțele istorice inspirate de spiritul Marelui Inchizitor au îndreptat fapta lui Hristos, și-au urmărit interesul ascunzîndu-se sub numele Lui. Și oamenii din zilele noastre se arată înrăiți și degustați de orice amintire cu privire la libertatea superioară a omului și veșnica sa menire. Duhul lui Hristos le este la fel de insuportabil și paznicilor vechii clădiri (ai vechiului stat și ai vechii biserici), precum și constructorilor noii clădiri – social-pozitivistul Turn Babel. Marele Inchizitor, care se ascunde sub această clădire omenească, cu o dușmănie uneori mascată, alteori fățișă, se răzvrătește împotriva libertății lui Hristos, împotriva chemării lui Hristos la Dumnezeu. Oamenii vor să orînduiască pămîntul fără cer, omenirea fără Dumnezeu, viața fără sensul ei, vremelnicia fără veșnicie și nu-i iubesc pe cei care le amintesc de menirea finală a omenirii, de libertatea absolută, de sens și veșnicie. Oamenii care vin cu acest spirit le fac greutăți celor ce construiesc clădirea bunăstării și potolirii umane.

Cuvintele libere, adevărate nu le sînt necesare, ei au nevoie de cuvinte utile, care să îi ajute la orînduirea treburilor pămîntești.

Îmi imaginez un tablou. Iată, sînt cărate ultimele cărămizi pentru orînduirea definitivă a împărăției acestei lumi. Pietrele s-au prefăcut în pîini, inventivitatea umană face minuni, îi face fericiți pe oamenii statului în care societatea devine absolutul pămîntesc. Și de undeva vine un om și spune un cuvînt care face să înceteze agitația orînduiei pămîntești: nu vor mai dori să termine clădirea, își vor aminti de lumea cealaltă, vor îndrăgi iarăși libertatea lor mai mult decât fericirea, li se va face dor de sensul vieții, vor dori veșnicia mai mult decît împărăția vremelnică. Îl vor ucide, îl vor distruge pe acest om smintit, îl vor răstigni în numele omenirii și numai al ei, în numele folosului, în numele rînduiei turmei omenești. De adevărul obiectiv, de adevărul etern nu au nevoie oamenii ispiți de împărăția pămîntească, ce proclamă despărțirea vieții lumii de sensul lumii; ei au nevoie doar de foloase, trebuie să cunoască numai legile prin care pietrele se prefac în pîini, prin care se produc miracolele tehnicii; nici de libertate n-au nevoie, ci doar de fericire și satisfacție; nici iubirea nu le este necesară, întrucît oamenii pot fi uniți prin violență, pot fi siliți cu forța la o existență socială. Cuvîntul liber, care împiedică edificarea clădirii, nu vor permite să fie rostit, îl vor paraliza, dacă nu cu ajutorul forțelor fizice, cel puțin prin intermediul celor spirituale. Deja nu se mai aud bine cei care încearcă să vorbească despre originea și menirea înaltă ale omului.

Marele Inchizitor întrebuințează toate vicleniile și același spirit se manifestă în mod egal atît sub forma conservatorismului, care apără vechile foloase, puterea statului ce a orînduit cîndva viața oamenilor, cît și sub forma revoluționarismului, care creează noi foloase, o nouă formă socială, în care viața omenească va fi definitiv rînduită pentru binele tuturor. Însă noi spunem: cuvîntul adevărului și al libertății trebuie rostit, chiar dacă din pricina lui s-ar prăbuși întregul edificiu al bunăstării omenești, chiar dacă s-ar zdruncina toate temeiurile vechi și noi ale vieții oamenilor, toate împărățiile pămîntești, chiar dacă din pricina acestui cuvînt întreaga lume empirică ar cădea în prăpastie, s-ar dezagrega. Așa vorbim noi în numele demnității absolute a omului, crezînd în sensul lumii, în veșnicie, și nu vrem să menținem această lume prin minciună și înșelăciune. Și niciodată, niciodată nu va pieri omenirea și lumea nu se va dezagrega din pricina cuvîntului adevărat și liber; omenirea și lumea vor fi mîntuite doar de el, numai acest cuvînt le va conduce spre viața veșnică, deplină, liberă și rațională. Se va ruina turnul Babel, clădirea temniței omenirii, a limitării pămîntești, se va ruina mirajul empiric – da, fie. Libertatea din pre-eternitate a omului, demnitatea lui absolută, legătura cu veșnicia sînt mai presus de orice rînduială, de orice alinare, de orice fericire nedemnă, slabă, jalnică. Oricum, nu putem evita ultima tragedie a vieții universale, trebuie să-i ieșim în cale liberi și demni. Cu nici un fel de pozitivism nu ne putem feri de sensul vieții, nici un pozitivism nu ne absolve de sfîrșitul eliberator al lumii.

În ce constau principalele trăsături ale Marelui Inchizitor în înțelegerea lui Dostoievski? Refuzul *libertății* în numele *fericirii* oamenilor, al lui *Dumnezeu* în numele *omenirii*. Cu aceasta îi ispitește Marele Inchizitor pe oameni, îi silește să renunțe la libertate, îi face să întoarcă spatele veșniciei. Însă pentru Hristos cea mai scumpă era libertatea, iubirea liberă a omului; Hristos nu doar iubea oamenii, ci îi și respecta, afirma demnitatea omului, îi recunoștea capacitatea de a atinge veșnicia, nu dorea pentru oameni pur și simplu fericirea, ci o fericire demnă, armonizată cu natura superioară a omenirii, cu menirea ei absolută. Toate acestea sînt detestate de către spiritul Marelui Inchizitor, care disprețuiește omul, neagă natura lui superioară, capacitatea lui de a înainta spre veșnicie și de a se contopi cu absolutul, dorește să-l frustreze pe om de libertate, să-l oblige la o fericire jalnică, umilitoare, instalîndu-l într-o temniță confortabilă.

Și îi spune Marele Inchizitor lui Iisus, Celui Care a pătruns miraculos în împărăția lui orînduită, Care i-a amintit de ceva mai presus de fericire și orînduire: „în urmă cu o mie cinci sute de ani, pentru Tine nu era nimic mai scump pe lume decît libertatea. Nu spuneai chiar pe vremea aceea: «Vreau să vă fac liberi cu adevărat»? Ai avut acum prilejul să-i vezi pe acești oameni «liberi»... Da, să știi că ne-a costat scump treaba asta, dar acum am ajuns, în fine, să ducem în numele Tău la bun sfîrșit misiunea noastră. Cincisprezece veacuri ne-am cano-nit cu libertatea asta, dar acum am isprăvit, da, da, am isprăvit o dată pentru totdeauna... Cu toate astea, tocmai acum, poți să mă crezi, acum, în momentul de față, oamenii poartă mai adînc în ei ca oricînd înrădăcinată convingerea că sînt liberi, cu desăvîrșire liberi, deși chiar

ei ne-au oferit libertatea lor, depunînd-o smeriți la picioarele noastre. Asta e ceea ce am izbutit noi să facem, dar te întreb, asta e oare cu adevărat libertatea dorită de tine, libertatea pe care ai visat-o?”

Marele Inchizitor își arogă pentru el și pentru ciracii lui meritul de a fi *sugrumat* în sfîrșit *libertatea*¹ ca să-i ferească pe oameni. „Fiindcă numai acum (...) sîntem în măsură pentru prima oară să ne gîndim la fericirea oamenilor. Așa cum a fost el plămădit, omul e un răzvrătit din fire, dar crezi tu oare că răzvrățiții pot avea parte de fericire? Ți s-a spus răspicat (...), Ți s-a atras doar atenția asupra acestui lucru, Ți s-au dat destule avertismente, pe care însă Tu le-ai nesocotit deopotrivă, *respingînd singurul mijloc care putea să-i facă pe oameni fericiți*. Noroc că plecînd dintre noi, ai lăsat totul în seama noastră. Ne-ai hărăzit, ai întărit prin cuvîntul Tău dreptul pe care ni l-ai încredințat de a lega și dezlega totul și cred că n-ai de gînd acum – sigur că da, nici nu poate măcar să-ți treacă prin gînd cumva să ne privezi de el. Atunci de ce ai venit să ne tulburi?”

Așa spune catolicismul care s-a abătut de la calea lui Hristos, care a înlocuit libertatea cu autoritatea, iubirea – cu caznele Inchiziției, care îi mîntuia cu forța pe „rebelii” demni de tot disprețul. Dar și în alte biserici istorice s-a *instalat spiritul Marelui Inchizitor și ele* „au sugrumat libertatea ca să-i ferească pe oameni”, i-au mîntuit pe „rebeli” în pofida libertății și demnității lor, au adoptat „mijlocul care putea să-i facă pe oameni fericiți” și care a fost respins de Hristos.

Același lucru l-a făcut statul, care și-a exercitat tutela asupra rebeleii semînții omenеști, care le-a confiscat oamenilor libertatea în numele orînduirii vieții lor, care i-a constrîns pe oameni în numele fericirii animalice. Pe aceeași cale, urmîndu-l pe Marele Inchizitor, pășește religia pozitivistă a omenirii, socialismul, care dorește să clădească un turn Babel ateu, uitînd de libertatea religioasă și de sensul religios. Vor să conducă omenirea pe alt făgaș, frustrînd-o de demnitatea superioară, vor s-o oblige la fericire, lipsind-o de libertate. Între religia, care se naște, a socialismului, și religia catolicismului, care degenerază în ispita împărăției pămîntești, sînt multe aspecte comune, același spirit viețuiește în ele. Această nouă religie a socialismului pozitivist și ateu, a orînduirii omului în afara lui Dumnezeu și împotriva lui Dumnezeu, crede că s-a isprăvit cu libertatea, o dată pentru totdeauna.

Și oamenii pe care vor să-i ferească „poartă în ei mai adînc ca oricînd înrădăcinată convingerea că sînt liberi, cu desăvîrșire liberi”. Uitîndu-și originea și menirea, renunțînd la visul către cer și veșnicie, cred că de-abia acum „sîntem în măsură pentru prima oară să ne gîndim la fericirea oamenilor”.

Ce aud și acum toți cei care amintesc de sensul religios al vieții, de demnitatea absolută a personalității, de libertatea definitivă? Cu iritare li se spune acestor oameni că îi împiedică pe alții să se îngrijească de „fericirea oamenilor”, că, prin inutile aduceri aminte și abstracțiuni, obstrucționează terminarea lucrărilor la edificiul bunăstării omenеști, li se spune cu ură că sînt „liberi pe deplin”, că sînt scutiți... de sensul

1. Toate sublinierile îmi aparțin.

superior, de demnitatea superioară, de veșnicie, de libertate, în sfârșit, de această libertate grea și responsabilă. În fiecare pozitivist mulțumit din zilele noastre se ascunde un Mic Inchizitor, în discursurile unor social-democrați credincioși răsună vocile știute ale micilor inchizitori. Spiritul lui este viu în toți fanaticii ordinii pămîntesci, ai bunăstării pămîntene, în toți cei care pledează cu orice preț pentru cetatea pămîntească.

Marele Inchizitor spune: „În loc să cauți a pune stăpînire asupra oamenilor, îngrădindu-le libertatea, Tu te-ai străduit să-i lărgești cît mai larg fruntariile! Ai uitat, se vede, că omul preferă liniștea sau chiar moartea libertății de a alege singur între bine și rău! Fiindcă nu există ceva mai ademenitor pentru el decît libertatea conștiinței, dar în același timp nu există ceva mai cumplit! *Iar Tu în locul unor principii temeinice care ar fi statornicit o dată pentru totdeauna liniștea în conștiința umană, ai ales tot ce poate fi mai ciudat, mai nedeslușit și mai vag, tot ce depășește puterile oamenilor; procedînd așa ca și cum nu i-ai fi iubit cîtuși de puțin.* Cine? Tocmai Tu, care ai pogorît pe pămînt ca să-ți jertfești viața pentru ei! În loc de a căuta să le zălogești libertatea, tu le-ai sporit-o și mai mult, aruncînd pe veci chinuitoarea ei povară asupra *împărăției sufletului omenesc. Ai vrut să ai parte de dragostea liber consimțită a omului, ai dorit ca el să te urmeze de bunăvoie, ademenit și subjugat de Tine.*”

Marele Inchizitor vrea să ia de pe umerii omului povara libertății, a ultimei libertăți religioase de alegere, îl ademenește pe om cu liniștea. Le făgăduiește oamenilor fericirea, dar în primul rînd îi disprețuiește pe oameni, pentru că nu-i crede în stare să suporte povara libertății, nefiind demni de veșnicie. Marele Inchizitor îi reproșează lui Hristos că El s-a purtat cu ei „ca și cum nu i-ar fi iubit cîtuși de puțin”; îi iubește el, Marele Inchizitor, întrucît le orînduiește viața, refuzînd pentru ei, care sînt vrednici de milă, „tot ce poate fi mai ciudat, mai nedeslușit și mai vag”. Religia contemporană a pozitivismului și ateismului, religia autodivinizării omenesti, refuză și ea „tot ce poate fi mai ciudat, mai nedeslușit și mai vag”, se mîndrește și ea cu iubirea pentru oameni și le refuză dreptul de a iubi celor care aduc aminte de „ceea ce e neobișnuit”, de libertatea superioară, de suprauman. O religie numai a omenescului, o religie numai a binelui pămîntesc, limitat, este ispita Marelui Inchizitor, este o trădare, o renunțare la libertatea și menirea noastră. Oamenii au crezut că vor fi liberi atunci cînd vor recunoaște că sînt produsul necesității. Marele Inchizitor îi ademenește cu trei ispite, cu aceleași ispite cu care diavolul a încercat să-l ademească în pustiu și pe care Iisus le-a refuzat în numele libertății, Împărăției lui Dumnezeu și pîinii cerești.

„Înfricoșatul și preaiscusitul Duh, duhul *nimicniciei și al nefinței* (...), strălucitul duh a grăit către Tine în pustiu și, după cum mărturisește *Sfînta Scriptură*, el a încercat să Te «ispitească». E drept ori nu? Există, oare, un adevăr mai deplin decît acela pe care Ți l-a dezvăluit, punîndu-Ți trei întrebări, sau, precum spun *Scripturile*, cele trei «ispitiri» ale Tale, adevăr pe care Tu l-ai respins? Și totuși, dacă va fi avut loc vreodată pe lume o minune în toată puterea cuvîntului, o minune fără seamăn, ea s-a întîmplat numai și numai atunci, în zilele celor trei ispitiri (...). *Fiindcă aceste trei întrebări, atît de strîns legate între ele,*

preconizează întreaga desfășurare de mai târziu a istoriei lumii, constituind totodată cele trei formule în care se îmbină toate contradicțiile istorice nerezolvate ale firii omenestii. Pe vremea aceea era un lucru de care nimeni nu-și putea da seama chiar atât de precis, viitorul fiind încă învăluit în neguri, acum însă, după ce au trecut cincisprezece veacuri, vedem că în aceste trei întrebări era cuprins totul, și că tot ce preconizaseră ele s-a adevărit în așa măsură, încât nu se mai poate adăuga sau înlătura nici o iotă.” Așa i-a vorbit Marele Inchizitor lui Hristos, care S-a arătat în fața lui.

Toată istoria lumii creștine este lupta neconținută a lui Hristos – principiul libertății, al sensului, al naturii superioare din om și al vieții veșnice – cu cele trei ispite ale diavolului. Și acum încă, după ce s-au scurs nu cincisprezece, ci douăzeci de secole, acest lucru este încă insuficient de lămurit și de aceea *Legenda Marelui Inchizitor* rămâne o carte profetică. Și la Vl. Soloviov, Antihristul îi ademenește pe oameni tot cu trei ispite: realizează visul religiei socialiste de transformare a pietrelor în pîine, le dă oamenilor sațietate egală, face minuni care îi înrobesc pe oameni și întemeiază împărăția universală pămîntească. [1]

II

PRIMA ISPITIRE

„Vrei să te duci în lume așa, cu mîinile goale, făgăduind oamenilor o libertate pe care ei, în ignoranța și în bicsnicia lor înăscută, nu pot s-o înțeleagă, de care chiar se feresc, îngroziți, fiindcă nu există nimic mai insuportabil și nici n-a existat vreodată pentru om și societate decît libertatea! Vezi pietrele acestea din pustietățile dogorîte de arșită? Poruncește ca ele să se facă pîini, și omenirea întreagă, plină de recunoștință, va alerga pe urmele tale ca o turmă ascultătoare, deși tot timpul va fi cu frica-n sîn ca nu cumva, la un moment dat, să-Ți retragi brațul întins și, o dată cu asta, să se isprăvească și pîinea dăruită de Tine. Tu însă n-ai vrut să-l lipsești pe om de libertate și nu Te-ai îndurat să primești, judecînd că nu mai poate fi vorba de libertate, de vreme ce supunerea a fost cumpărată cu pîine. Drept care ai răspuns că omul nu trăiește numai cu pîine; știi tu, însă, *că în numele acestei brane pămîntesti dubul pămîntului se va ridica împotriva-Ți și, dînd piept cu Tine, Te va birui și că atunci toată lumea îl va urma*, strigînd în gura mare: «Cine este asemenea fiarei, care a făcut să se pogoare focul din cer?» (...) *Pe ruinele templului Tău se va înălța o altă clădire, un nou și înfricoșător Turn Babel; se va înălța piatră cu piatră, cu toate că și el va împărtași soarta celui dintîi, rămînînd, ca și acela, neterminat; puteai, totuși, să-i scutești pe oameni de toată această trudă de prisos, să le cruți o mie de ani de suferințe, fiindcă, pînă la urmă, tot spre noi se vor îndrepta, după ce se vor fi canonit în zadar zece veacuri în șir să-și isprăvească turnul! Și atunci, ne vor căuta iarăși pe sub pămînt, prin catacombele în care vom sta ascunși (fiindcă ne va fi dat să fim din nou persecutați și schingiuiți), și găsindu-ne în cele din urmă, vor ridica glasul spre noi: «Dați-ne pîine, căci cei ce ne-au făgăduit să pogoare focul din ceruri pentru noi nu ni l-au dat». «Și noi vom izbuti*

să ridicăm pînă la capăt turnul început de ei; cine va da de mîncare mulțimii va apuca s-o ducă la bun sfîrșit, și noi vom fi aceia care o vom hrăni în numele Tău, amăgindu-i în numele Tău! O, în vecii vecilor, fără noi, ei nu vor ajunge să-și astîmpere foamea! Toată înțelepciunea lumii nu va putea să le dea pîine atîta timp cît vor rămîne liberi; dar ai să vezi că, pînă la urmă, ne vor aduce singuri plocon libertatea și, depunînd-o la picioarele noastre, ne vor spune: «Înrobiți-ne, dar astîmpărați-ne foamea!» Abia atunci vor înțelege în fine că libertatea și faptul de a avea pîine în realitate și cu prisosință, așa ca să ajungă pentru toată lumea, sînt două lucruri incompatibile, fiindcă în vecii vecilor oamenii nu vor fi în stare să împartă pîinea între ei! Și în același timp se vor convinge că niciodată nu vor putea fi liberi, fiindcă sînt slabi de înger, dedați la rele, bîcșnici și îndărătnici. Tu le-ai făgăduit pîinea cerească, dar, iarăși Te întreb, crezi într-adevăr că poate avea același preț în ochii stirpei omenеști, nevolnice, desfrîmate și pururea nerecunoscătoare ca pîinea reală, pămîntească? Dacă, în numele pîinii cerești, se vor găsi cîteva mii sau zeci de mii de suflete care să Te urmeze, cum rămîne cu milioanele și zecile de mii de milioane de făpturi omenеști incapabile să renunțe la hrana pămîntească pentru cea făgăduită în ceruri? Sau Ție nu-Ți sînt dragi decît cele cîteva zeci de mii de suflete mari și puternice, restul, adică puzderia nenumărată, ca nisipul mării, de oameni slabi de înger, dar care Te iubesc cu adevărat, fiind menită să slujească doar ca suport material celor puternici și oțeliți? Nu, nouă ne sînt deopotrivă de dragi și cei slabi din fire. Deși năraiviți și îndărătnici, pînă la urmă tot ei vor fi cei mai supuși. Cuprinși de admirație, aceștia ne vor socoti niște zei, ca unii ce vom domni asupra lor – atît de înfricoșătoare li se va părea pînă la urmă libertatea!” Acestea sînt cele mai profunde și mai profetice cuvinte spuse vreodată despre destinul pămîntesc al omenirii. „În ea (în prima ispitire) sălășluia ferecată taina cea mare a lumii acesteia.” „Ai refuzat unica emblemă infailibilă ce Ți s-a oferit, în virtutea căreia omenirea Ți s-ar fi supus fără să crîcnească, emblema pîinii reale, pămîntești. Tu însă ai refuzat-o în numele libertății și al pîinii cerești. Acum am să-Ți arăt ce ai făcut mai departe, iarăși și iarăși în numele libertății! Adevăr zic Ție că sufletul omenesc nu cunoaște altă grijă mai chinuitoare decît aceea de a găsi cui să-i încredințeze mai degrabă harul libertății cu care această făptură se naște pe lume. Numai aceluia însă care va izbuti să-i împace conștiința îi va fi dat să pună stăpînire și pe libertatea lui.”

Socialismul ca religie, ca înlocuire a pîinii cerești cu cea pămîntească, drept zidire a Turnului Babel, socialismul care deifică omenirea mărginită, socialismul pozitivist este una dintre înfățișările primei ispitiri. „În numele acestei hrane pămîntești duhul pămîntului se va ridica împotriva-Ți și, dînd piept cu Tine, Te va birui.” Și s-au ridicat deja adepții religiei sociale și au proclamat că Dumnezeu nu există și că omenirea de pe pămînt trebuie să devină Dumnezeu. O, desigur, în socialism este un mare adevăr, deoarece imensă e minciuna societății capitaliste și burgheze: chiar cred că, într-un anume sens, e imposibil să nu fii socialist; e un adevăr elementar și cel mai puțin ar trebui să luăm orice socialism drept o ispită a diavolului; dar în atmosfera unui

socialism care nu este neutru, ci pretinde să fie religie, se naște această ispită și nu duce la un bine neutru, ci la un rău final. Marele Inchizitor vorbește dogmatic, se prefacă a fi democrat, prieten al celor slabi și asupriți, iubitor al tuturor oamenilor. Îi impută lui Hristos aristocratismul, dorința de a-i mîntui doar pe cei aleși, puternici, care sînt puțini. „Sau Ție nu-Ți sînt dragi decît cele cîteva zeci de mii de suflete mari și puternice, restul, adică puzderia nenumărată, ca nisipul mării, de oameni slabi de înger, dar care Te iubesc cu adevărat, fiind menită să slujească doar ca un suport material celor puternici și oțeliți? Nu, nouă nu sînt deopotrivă de dragi și cei slabi din fire.”

E un pasaj foarte important, în care se afirmă că Marele Inchizitor îi disprețuiește atît de mult pe oameni, pînă într-atît nu crede în natura superioară a omului, încît doar pe puțini îi consideră capabili să pășească pe calea sensului superior al vieții, să cucerească veșnicia, să nu se lase ademiniți de pîinea pămîntească, să iubească mai presus de orice pîinea cerească. Atît de mult urăște oamenii religia omenească, atît de mult disprețuiește oamenii religia socială, care vrea să stingă cu pîinea pămîntească nostalgia după pîinea cerească. Să nu urce nimeni pe culmi prea înalte, ne învață falsul democratism, mai bine să se prefacă totul într-o cîmpie netedă, mai bine să se uniformizeze toți în mediocritatea pămîntească. Spiritul Marelui Inchizitor pune la îndoială dreptul de a urca pe culmi înalte, de a crește și – în numele falsei iubiri, pămîntești, nu cerești, în numele milei față de oameni – ne îndeamnă să ne împărțim sărăcia cu frații noștri, sărăcia, nu bogăția. Bogăția spirituală este interzisă. Ni se interzice să ne gîndim la veșnicie, despre care se spune că e egoism, este lăudată doar grija de vremelnicie. Fiți mici cu toții, slabi, sărmani, renunțați întotdeauna la libertatea voastră și atunci veți căpăta pîinea pămîntească, atunci vă veți potoli, atunci tuturor le va fi bine. Așa ne-au învățat vechii, conservatorii Mari Inchizitori, așa ne învață și cei noi, progresiști. Și omenirea se lasă ademinită, le înmîinează imediat harul libertății celor care îi liniștește conștiința și o satură. „Și noi vom izbuti să ridicăm pînă la capăt turnul început de ei.” Care „noi”?

O, desigur, aceștia încă nu sînt ucenicii religiei sociale, ființe omenеști slabe, deși se deifică. Marea taină intuită de Dostoievski, care i-a scăpat de pe buze Marelui Inchizitor, constă tocmai în faptul că însăși calea autodeificării omului, calea înlocuirii pîinii cerești cu cea pămîntească, a desprinderii definitive a omului de Dumnezeu nu trebuie să conducă la situația că toți vor deveni zei și titani, ci la faptul că oamenii se vor închina iarăși unei noi divinități, unui om deificat, unui rege. Marele Inchizitor este simbolul spiritului ce se va încarna definitiv nu în masa omenirii, ci într-un nou dumnezeu, într-un nou rege pămîntesc. El e acel nefericit care va fericii milioanele de prunci, confiscîndu-le libertatea. „Cuprinși de admirație, aceștia ne vor socoti niște zei, ca unii ce vom domni asupra lor – atît de înfricoșătoare li se va părea pînă la urmă libertatea”. Acești „noi”, la limita ultimă a dialecticii mistice, se transformă în „eu”, într-unul singur, în care se va întrupa definitiv spiritul antihristic al Marelui Inchizitor. Iată la ce va conduce această tentativă de a-i mîntui pe toți în afara și împotriva lui Dumnezeu, de a orîndui pămîntul în afara și împotriva cerului, de a

postula iubirea de oameni împotriva iubirii de Dumnezeu, de a validă democrația împotriva menirii superioare a omului și în pofida dreptului lui la veșnicie, de a-i face fericiți pe oameni, frustrându-i de libertate. Pozitivismul merge pe această cale în conștiința teoretică, socialismul marxist – în acțiunea practică. Și pozitivismul și marxismul sînt, în esența lor, la fel de ostile libertății de conștiință, nu acceptă ceea ce este problematic, ar vrea să-i împingă cu sila pe oameni către ceva util și să creeze – în conștiință și în viață – o bunăstare prin constrîngere. În trecut, pe această cale au mers statul, care s-a autodeificat, și Biserica, înlocuind libertatea cu autoritatea. Constrîngerea, ura față de libertate – iată esența spiritului Marelui Inchizitor. Propovăduirea iubirii pentru toți oamenii, îngăduința față de slăbiciunea oamenilor – iată ispita Marelui Inchizitor. Dar noi rămînem de partea adevărului lui Hristos: adevărata iubire de oameni este posibilă doar în Dumnezeu, doar în numele Tatălui Ceresc, și de aceea e legată de recunoașterea naturii superioare a omului și a menirii lui superioare, de respectul pentru personalitate și pentru drepturile ei infinite. Pentru Marele Inchizitor există numai turma omenească, a cărei slăbiciune este exploatarea în scopuri diabolice. Pentru noi există personalitatea umană, liberă în esența ei, și sobornicia, adunarea personalităților umane în Dumnezeu-omenire.

A DOUA ISPITIRE

„În lume nu există decît trei forțe, unicele pe pămînt, în măsură să înfrîngă și să subjuge definitiv, în numele propriei lor fericiți, conștiința acestor bicusnici răzvrătiți. Și aceste forțe sînt miracolul, taina și autoritatea. Tu însă le-ai respins pe cîteșitrele, rînd pe rînd, prin exemplul pe care Tu Însuși l-ai dat. Urcîndu-Te pe streășina templului, preaiscusitul și înfricoșatul duh Ți-a spus: «De ești Tu Fiul lui Dumnezeu, aruncă-Te jos, căci scris este: El va porunci îngerilor Săi să vegheze asupra Ta și ei te vor ridica pe mîini, ca nu cumva să izbești de piatră piciorul Tău, numai așa vei ajunge să afli de ești cu adevărat Fiul lui Dumnezeu și cît de puternică este credința Ta în Tatăl Ceresc». Tu însă l-ai ascultat pînă la capăt, dar ai refuzat să faci ceea ce-Ți propunea el; n-ai vrut să Te lași dus în ispită și nu Te-ai aruncat în jos. O, firește, ai fost într-adevăr plin de măreție, superb precum Dumnezeu! Dar crezi Tu oare că oamenii, semînția aceasta bicusnică și răzvrătită, sînt zei?» (...) „Tu nu te-ai învrednicit să cobori de pe cruce cînd cei din jur își băteau joc de Tine și Te ațîțau, strigîndu-Ți: «Pogoară-Te acum de pe cruce, vom vedea și vom crede!» Tu nu Te-ai învrednicit să pogori, fiindcă nu voiai să-l cîștigi pe om printr-o minune, așteptînd o credință liber consimțită din partea lui, nicidecum prilejuită de un miracol. Ceea ce-Ți doreai Tu cu ardoare era o iubire liberă, iar nu extazul unui rob fascinat de puterea ce i-a băgat pe veci frica în oase. Dar și de astă dată ai greșit, socotindu-i pe oameni mai presus de ceea ce se arată a fi în realitate, cînd ei nu sînt decît niște robi, cu toate că, așa cum au fost plăsmuiți, în sufletul lor mocnește răzvrătirea.” Din nou apare același reproș: Hristos a voit să-i facă pe oameni liberi, nu și-a dorit decît iubirea lor liberă, a condamnat orice violență, nu a vrut fericirea oamenilor prin

constrângere, îi stima pe oameni ca fiind copii Tatălui Său Ceresc. Hristos nu voia credință izvorâtă dintr-o minune, o credință prin constrângere, bazată pe un fapt exterior, pe autoritatea care îi domină pe oameni. Fiul lui Dumnezeu a venit în lume sub chip de Răstignit, nu rege și suveran, ci înjosit și chinuit, pentru ca omul să-l afle liber pe Dumnezeu și să-L iubească. Minunea trebuie să vină din credință, din unirea liberă cu Dumnezeu, din iubire. În credință, conștiința liberă e mai presus de toate. În alegerea liberă a lui Dumnezeu de către oameni se află sensul istoriei universale. După cel care a pus la cale ispita în pustiu, Marele Inchizitor ademeneste cu minuni exterioare, prin care poate înrobi omenirea, prin care îi poate face pe oameni fericiți, frustrându-i de demnitatea de copii ai lui Dumnezeu și de menirea vieții divine, iubirea liberă o înlocuiește cu autoritatea, își ademeneste victimele prin minuni violente: taina prin care Marele Inchizitor vrea să-i hipnotizeze pe oameni este orbirea sau neștiința. Minunea și taina, pe care acest spirit își clădește edificiul sînt înșelăciunea, minciunea, șarlatania și constrângerea. Și iarăși Marele Inchizitor se ridică împotriva lui Hristos în numele tuturor oamenilor, în numele democrației aparente. El spune că învierea în Hristos este pregătită doar pentru puțini aleși: „Te poți mîndri, firește, cu acele odrasle ale libertății, ale dragostei liber dăruite, cu sublima lor jertfă adusă în numele Tău! Amintește-Ți însă că acestea erau, doar cîteva mii, și toți plămădiți ca niște zei, pe cînd ceilalți? Cu ce sînt vinovați, oare, ceilalți, adică toți cei nevolnici, care n-au fost în stare să facă ceea ce au izbutit a îndeplini cei căliți din fire? Cu ce este vinovat un suflet plătînd dacă nu poate cuprinde asemenea haruri înfricoșate? Nu cumva Tu ai pogorît din ceruri numai în mijlocul celor aleși și numai pentru ei?... Crezi, oare, că noi n-am iubit omenirea, de vreme ce am înțeles cu atîta umilință slăbiciunile ei și am căutat din toată inima să-i ușurăm povara, îngăduind firii sale nevolnice chiar și păcatul, cu condiția să fie săvîrșit cu îngăduința noastră? De ce atunci vii să ne tulburi?” Din nou se erijează Marele Inchizitor în rolul de apărător și iubitor al oamenilor, de democrat, iar îl acuză pe Hristos că n-ar iubi destul oamenii, îl învinuiește de aristocratism, de supraaprecierea puterilor oamenilor. Ademeneste cu fericirea prin constrângere, propovăduiește o credință bazată pe miracole, o iubire întemeiată pe autoritate, liniște și smerenie bazate pe taină. Toate acestea le auzim de la stat, care, prin autoritate și constrângere, salvează și aservește, de la biserica istorică abătută din drum, care a primit taina Marelui Inchizitor. Aceste lucruri le auzim de la religia pozitivistă a omenirii, care s-a rupt de Dumnezeu și de libertate. Cei ce clădesc Turnul Babel nu cred în mîntuirea liberă a oamenilor, în iubirea liberă și de aceea mîntuiesc lumea cu forța, o liniștesc cu fericirea, cu fericirea viitoare a tuturor oamenilor. Agnosticismul contemporan păzește și el „taina” și, prin ascunderea sensului vieții universale, îi hipnotizează și îi violentează pe oameni. S-au răzvrătit împotriva lui Dumnezeu în numele slăbiciunii generale și egale a oamenilor. Hristos a respectat deplin personalitatea, a ridicat-o la o înălțime supraumană, în timp ce acei care deifică omenescul, prea omenescul, înjosesc personalitatea, nu cred în menirea ei liberă. Pozitivității neagă minunea, care izvorăște din credință, dar ei înșiși vor

să înfăptuiască miracole exterioare și, cu aceste miracole, să ademească omenirea, să-și întemeieze autoritatea pe aceste miracole aducătoare de fericire.

Orice negare a valorii absolute a libertății de conștiință, orice respingere a libertății mistice din motive pozitiviste este ispită prin „minunea, taina și autoritatea” Marelui Inchizitor. Negarea adevărului că personalitatea omenească trebuie să se mintuiască liber, să-L aleagă pe Dumnezeu prin dragoste liberă, că în iubirea și libertatea divină se află mîntuirea omenirii constituie seducția celei de-a doua ispite. Sectele ezoterice, care se tem de aerul proaspăt, sînt cea de-a doua ispită. Toți acești mîntuitori cu forța ai oamenilor, care propovăduiesc atît religia autorității, cît și religia omenirii, nu cred în puterile omului, nu-l iubesc și de aceea iubirea lor este doar aparentă. Încrederea în om, în demnitatea lui, în sensul mistic al libertății este deja credință în Dumnezeu, în izvorul forțelor, demnității și libertății omului. Noi nu vrem un om fericit, calm, bine aranjat în viață, dar care și-a pierdut demnitatea, și-a trădat menirea, ci îl vrem pe Dumnezeul-omenire liberă. Nu vrem miracole pentru a crede, ci credința care înfăptuiește minuni, nu vrem autoritate, ci libertate, nu taina copleșitoare care ne consolidează orbirea, ci limpezirea acestei taine, înțelegerea vieții. Teoria autorității prin constrîngere este produsul necredinței, ea nu crede în forța firească a divinității în viață, și de aceea creează o forță artificială, intimidează¹. Autoritatea exterioară prin constrîngere a bisericii este *contradictio in adjecto* [2], întrucît însăși ideea de Biserică este fundamentată pe prezența organică a Sfîntului Duh în trupul sobornicesc al omenirii, pe împărtășirea liberă a omului din acest duh.

A TREIA ISPITIRE

Aceasta este cea mai mare ispită și i s-au acordat multe pagini în istoria omenirii: „Noi nu sîntem cu Tine, ci cu *el*, asta e toată taina noastră! De mult nu mai sîntem cu Tine, ci cu *el*, au trecut opt veacuri între timp. S-au împlinit opt veacuri de cînd am primit din mîinile lui ceea ce Tu ai lepădat cu indignare, darul din urmă, pe care el însuși Ți l-a oferit atunci, cînd Ți-a înfățișat împărățiile pămîntești. Noi am primit de la el Roma și spada cezarului, declarîndu-ne stăpînitorii pămîntului, singurii lui împărați, deși nici pînă în ziua de astăzi n-am apucat să ne desăvîrșim lucrarea începută.” Cea de-a treia ispitire, ispitirea cu împărăția pămîntească, cu sabia Cezarului, cu imperialismul, a ademenit catolicismul cu cezaro-papismul lui și ortodoxia cu cazarismul ei. Înruparea externă și teribilă a celei de-a treia ispite a fost statul roman, care a deificat cezarul, statul absolut care mai presus de sine

1. „Drept mostră de raționament în spiritul Marelui Inchizitor pot servi cuvintele unui iezuit: „În momentul actual, nimeni nu poate crede în cea mai mare parte a dogmelor creștine, de pildă în Divinitatea lui Hristos. Dar trebuie să fiți de acord că o societate umană civilizată nu poate exista fără o autoritate puternică și o ierarhie temeinic organizată, dar o asemenea autoritate și o asemenea ierarhie le posedă doar Biserica catolică și de aceea orice om cultivat, căruia îi sînt dragi interesele omenirii, trebuie să se afle de partea Bisericii catolice, adică trebuie să fie catolic.”

nu cunoaște decît cezarismul absolut. S-ar părea că numai conștiința precreștină putea admite apariția Romei și a sabiei lui Cezar, că numai înainte de Hristos se puteau forma despotismele răsăritene și numai în cadrul acestora omul putea fi răsplătit cu onoruri divine. Hristos a respins ispita împărăției pămîntești, a statului absolut, a declarat că închinarea la împăratul pămîntesc este trădarea Împăratului Ceresc, însă, în istorie, creștinismul s-a adaptat la statul păgîn, a sanctificat puțin cîte puțin statul absolut moștenit de la Roma, iar după aceea biserica a încetat a mai fi persecutată de puterea statului și a devenit dominantă. Meritele lui Constantin cel Mare față de Biserică s-au dovedit a fi fatale pentru creștinism. Biserica însăși a început să susțină statul roman, s-a impregnat de spiritul silnic al statului, a început să se folosească de mijloacele statului păgîn, s-a ocupat cu orînduirea împărăției pămîntești universale, a lumii acesteia, și de aceea s-a dovedit a fi *cu el*. Bizanțul, cea de-a doua Romă, a întrupat ideea de stat absolut și de Cezar deificat, iar în cea de-a treia Romă, în Rusia [3], această idee a atins o expresie monstruoasă, a arătat un exemplu de batjocorire a poruncii dumnezeiești. Prin intermediul catolicismului, acest puternic temei al statalității romane a trecut în socialismul contemporan, care dorește și el să orînduiască împărăția pămîntească universală, deși sabia cezarului o pune în mîinile poporului, deși în locul omului-cezar deifică poporul-proletariat. Cea de-a treia ispita este calea stăpînirii omului, indiferent dacă stăpînirea este a unui, a multora sau a tuturor, este deificarea statului ca uniune și orînduire definitivă pe pămînt. Ponderea celor trei ispite în istoria multiseclară a omenirii divulgă incapacitatea creștinismului, considerat în mărginirea și temporalitatea lui, de a pune stăpînire pe viață, de a determina căile istoriei universale. În problema statului, ca și în problema liberei conștiințe și a pîinii, omenirea nu-i dă ascultare lui Hristos, ci aceleia care l-a ispitit pe El în pustiu. „Primind acest al treilea dar al puternicului duh, ai fi împlinit toate năzuințele oamenilor pe pămînt, le-ai fi dat un stăpîn căruia să i se închine, încredințându-i propriile lor conștiințe, și le-ai fi pus la îndemîină mijlocul de a se uni cu toții laolaltă într-un furnicar în care nu încap divergențe fiindcă necesitatea alăturării este cea de a treia și ultima pricină de frămîntare pentru oameni. Umanitatea a dorit dintotdeauna să se organizeze într-o asociație unitară.” Hristos a refuzat „unirea universală” în statul pămîntesc, absolut, care se autodeifică, a refuzat unirea lumii în afara lui Dumnezeu. Cum este posibilă „unirea universală în Dumnezeu”, cum este posibilă societatea religioasă, cum este posibilă calea istorică universală în Hristos și nu doar mîntuirea personală – iată problema principală a noii conștiințe religioase, problema teocrației, a victoriei puterii lui Dumnezeu pe pămînt, care să fie mai presus de puterea omenească, de deificarea în persoana unui, Cezar sau papă, sau a tuturor, adică a Poporului. Depășirea celor trei ispite – iată sensul religios pe care îl va avea în viitor istoria omenirii, acela de a nu se supune pîinii pămîntești, de a nu-și oferi conștiința unei autorități pămîntești, de a nu se uni într-un stat pămîntesc, sub puterea omenească a unui „cezar”, oricine ar fi cel ce se ascunde sub acest simbol al puterii. Marele Inchizitor spune: „primind dominația lumii și purpura Cezarului, Tu ai fi întemeiat o

împărăție universală, statornicind în același timp pacea pe toată fața pământului.” Însă Hristos a propovăduit Împărăția Cerească, a refuzat pământul rupt de Cer, omenirea ruptă de Dumnezeu. Hristos nu propovăduia „liniștea universală”, ci lupta universală pentru cea din urmă eliberare și mântuire a lumii, pentru descoperirea sensului vieții. Oricine a ridicat „sabia Cezarului” s-a răzvrătit deja împotriva lui Hristos.

Legenda Marelui Inchizitor este cea mai anarhică și cea mai revoluționară dintre scrierile oamenilor. Însă niciodată n-a mai fost rostită o sentință atât de severă și de zdrobitoare la adresa ispitei statalității, a imperialismului, niciodată încă nu a fost divulgată cu atîta forță natura antihristică a împărăției pămîntești și nu a mai fost atît de lăudată libertatea, nu a mai fost atît de scoasă în evidență libertatea divinității, libertatea spiritului lui Hristos. Dar este un anarhism pe teren religios, nu un „anarhism mistic”, ci unul teocratic, este o revoluție creatoare a spiritului, nu o distrugere și o dezintegrare revoluționare anarhice. Este negarea oricărei stăpîniri omenești, a oricărei deificări a voinței omenești, a oricărei rînduiri a pămîntului, negare în numele Stăpînirii lui Dumnezeu, a unirii pămîntului cu cerul. Și rămîne de neînțeles cum autorul *Marelui Inchizitor* a putut lua apărarea autocrației, cum s-a lăsat sedus de statalitatea bizantină.

III

În fine, Marele Inchizitor se înalță pe culmile sau coboară în străfundurile unui patos satanic. Ceva suprauman, străin, de dinaintea zidirii lumii se aude în cuvintele lui, atunci cînd își zugrăvește viitoarea împărăție și rolul pe care îl va avea în aceasta: „turma se va aduna însă la loc și se va supune iarăși, de astă dată pentru totdeauna. Și atunci noi vom hărăzi oamenilor o fericire tihnită și umilă, o fericire pe măsura unor fapte nevolnice, așa cum au fost plămădiți. O, ai să vezi că pînă la urmă vom izbuti să-i convingem să nu se mai țină mîndri, fiindcă numai Tu le-ai băgat în cap asemenea fumuri cînd ai căutat să-i ridici atît de sus! Noi le vom dovedi că sînt slabi, că nu sînt decît niște bieți prunci, dar că fericirea hărăzită copiilor este mai dulce decît oricare alta.” Fie ca aceste cuvinte funeste să-i înspăimînte pe cei care acum pun la cale fericirea, un pămînt fără cer, o viață fără sens, o omenire fără Dumnezeu. Există aici o teribilă prorocie a duhului răului: „Nici vorbă c-o să-i punem să muncească, dar în orele libere vom căuta să le înjghebăm o viață plăcută, ca un joc de copii, cu cîntece naive, cu coruri și dansuri nevinovate. O, le vom da voie chiar să păcătuiască, știindu-i slabi de înger și bicsnici, iar ei, la rîndul lor, ne vor iubi ca niște copii pentru că vom fi atît de toleranți! Le vom spune că oricare din păcatele lor va fi de bună seamă răscumpărat, de vreme ce a fost săvîrșit cu învoirea noastră, și că numai și numai din dragoste le îngăduim să păcătuiască, luînd asupra noastră pedeapsa ce li se cuvine lor.” Duhul diavolesc al neînțelegerii se simte în aceste cuvinte și fie să se înspăimînte de el cei pe care îi ademenesc „cîntecele de copii” și „țopăielile nevinovate” ale fericirilor ce vor veni. Cine sînt acești „noi” care își vor asuma pedeapsa pentru păcate? Nu mai sînt deja oameni, nici un grup de aleși printre oameni; „noi” e doar un fel

de a spune, „noi” este „el”, duhul Marelui Inchizitor, diavolul care l-a ispitit pe Hristos în pustiu, care s-a întrupat la sfîrșit istoriei. „Cele mai chinuitoare secrete ce le apasă conștiința ei vor veni să ni le mărturisască nouă, dezvăluindu-ne tot, absolut tot ce au pe suflet, și noi îi vom dezlega, iar ei vor fi bucuroși să se încreadă în cuvîntul nostru, pentru că, bizuindu-se pe noi, vor scăpa de o grijă împovărătoare și de înfricoșatul chin la care îi supune în momentul de față necesitatea de a alege singuri și în deplină libertate. *Și astfel vor fi fericiți*, milioane de făpturi omenești, *toți* în afară de cei o sută de mii, în mîinile cărora se află destinele lor. Fiindcă numai noi, deținătorii secretului, noi singuri vom fi nefericiți. Vor fi mii de milioane de prunci fericiți și o sută de mii de martiri care-și vor lua asupra lor povara blestemată a cunoașterii binelui și răului. Ei vor muri în pace, se vor săvîrși din viață în numele Tău, și dincolo de mormînt nu vor găsi decît moarte. Iar noi vom păstra cu grijă secretul și, pentru fericirea lor, îi vom amăgi, făgăduindu-le răsplată veșnică în ceruri. *Fiindcă, de bună seamă, chiar dacă lumea de apoi ar exista cu adevărat, ea nu va fi fost făcută pentru făpturile de seama lor.*” Acești „o sută de mii de mucenici” sînt doar o imagine artistică, în ultimă instanță metaforică, acești martiri „care au luat asupra lor blestemul cunoașterii binelui și răului” se reduc la unul singur, la „părintele minciunii”, la cel care a ispitit în pustiu, la duhul metafizic al Marelui Inchizitor. Marele Inchizitor ar vrea să-i facă pe oameni nedemni de „lumea cealaltă”. În ultimele cuvinte parcă este dată în vileag taina lui, care este taina *nefininței definitive*, negarea veșniciei, necredința în sensul lumii, în Dumnezeu. Taina „celor o sută de mii de mucenici” o știu cei care îl urmează pe Hristos, care au întrezărit sensul vieții universale, dar este pecetluită pentru „miile de milioane de prunci fericiți”.

O, desigur, nici în pozitivism, nici în socialism, nici în germenii de religie ai omenirii pămîntești eliberate de sensul universal nu există încă tabloul pe care îl zugrăvește Marele Inchizitor, dar calea aceasta este deja calea *lui*. Oamenii au și început să dorească „să scape de grija împovărătoare și de înfricoșatul chin la care îi supune în momentul de față necesitatea de a alege singuri și în deplină libertate”. Pozitivismul s-a descotorosit deja de aceste chinuri, a respins deja pentru oameni hotărîrea personală și liberă; aceasta este una dintre vicleniile Marelui Inchizitor. Statul pămîntesc absolut, ce renaște în escatologia social-democrației, este o altă viclenie a lui, promisiunea că „toți vor fi fericiți”. Dar acest principiu metafizic al răului, nefininței și robiei de dinainte zidirii lumii se află în starea de fluctuație istorică, duhul Marelui Inchizitor n-a avut parte încă de întrupare definitivă și deplină, este ascuns, trebuie scos la iveală de sub felurite măști. Oamenii seduși astăzi de duhul Marelui Inchizitor încă nu sînt acei „prunci fericiți”, acei „supuși”. Acești oameni se mîndresc mai mult decît toți, se răzvrătesc mai mult decît toți, deifică numai propria lor persoană, numai omenescul din ei. Dar deificarea omenescului, autodeificarea omului, pe baza legii dialecticii mistice, duce la dumnezeirea unui singur supraom. Oamenii fermecați de fericirea copilărească a Marelui Inchizitor se vor pomeni robi, ființe jalnice, și vor simți nevoia de a se supune definitiv. Cam așa ceva licărește pe fețele maselor hipnotizate

de ideile cele mai revoluționare și aparent eliberatoare. Omenirea, prefăcută într-o turmă, se va potoli, va înceta să fie mândră, se va închina Marelui Inchizitor și, în sfârșit, va fi reinstaurată autocrația.

Spiritul Marelui Inchizitor își pregătește pledoaria de apărare la Judecata de Apoi: „Eu însă mă voi ridica atunci și-Ți voi arăta mii de milioane de prunci fericiți, care n-au știut ce este păcatul. Și noi, cei ce am luat asupra noastră greșelile lor, pentru ca să poată avea parte de fericire, vom veni în fața Ta și-Ți vom spune: «Judecă-ne dacă poți și dacă Te încumeți s-o faci». Află că nu mă tem de Tine. Să știi că și eu am stat în pustie, că și eu m-am hrănit cu aguride și rădăcini, că și eu am binecuvîntat libertatea pe care Tu le-ai hărăzit-o oamenilor, că și eu mă pregăteam să ajung în rîndul aleșilor Țăi, în rîndul celor căliți și puternici cu dorința «de a împlini numărul». M-am dezmeticit, însă, și n-am vrut să mai slujesc asemenea nebulie. Înapoiindu-mă, așadar, m-am alăturat mulțimii celor care *s-au străduit să îndrepte lucrarea Ta. I-am părăsit pe cei mîndri și m-am întors către cei umili, pentru a zămislî fericirea lor*. Așa va fi, cum Ți-am spus, și împărăția noastră va lua ființă.” A renunțat la veșnicie în numele „fericirii unei mii de milioane de oameni”, fericirea smeriților, a tuturor, a preferat-o țelului mîndru de „a împlini numărul” aleșilor, de a cuceri cerul. Această justificare este deja invocată de cei molipsiți de spiritul Marelui Inchizitor, ei ne aruncă reproșul că am uitat de „fericirea” milioanele de oameni, de buna rînduire a „tutoror” pe pămînt, se mîndresc cu faptul că „s-au dezmeticit și n-au mai vrut să slujească asemenea nebulie”. Însă în reprezentarea lui Dostoievski, oamenii seduși de Marele Inchizitor nu sînt atît de importanți și de puternici precum însuși Marele Inchizitor, care este un tip ideal și tragic; toți acești oameni n-au fost în pustiu și n-au binecuvîntat libertatea. Epoca noastră nu creează titani, nu-l vom găsi în ea nici pe Marele Inchizitor sub înfățișarea, atrăgătoare prin unele trăsături, a „martirului mistuit de o covîrșitoare suferință, înșuflețit de dragoste față de oameni”, dar de mici mari inchișitori este plină lumea noastră. „Poate bătrînul ăsta afurisit, care, în felul lui, iubește cu o nemăsurată dragoste omenirea, mai există încă și astăzi, și chiar în mai multe exemplare, sub înfățișarea unor moșnegi singuratici ca dînsul și unici în felul lor. Și nu printr-o simplă coincidență, ci ca o organizație, ca o uniune secretă, de mult înjghebată pentru a păstra taina (...), ferind-o cu grijă de lumea celor mărunți și nevolnici, pentru ca să-i poată face fericiți.”

Păstrarea tainei, ascunderea sensului vieții în numele fericirii oamenilor, în numele zidirii edificiului pentru ei – iată tendința profundă care se manifestă la diferiți poli ai culturii contemporane. Oamenii de stat vechi, conservatori, și oamenii de stat noi, revoluționari, agnosticii vechii biserici a autorității și ai noii biserici a pozitivismului, păzitorii vechiului Turn Babel și constructorii celui nou vor la fel de mult să ascundă de oameni adevărul despre sensul universului, deoarece le e frică de rezultatele acestei descoperiri, se tem de cuvîntul care le poate dărîma construcția. Dacă în ocultism există ceva serios, este vorba despre aceeași ispită a Marelui Inchizitor, ascunderea tainei și manipularea a milioane de prunci. Noua conștiință religioasă le răspunde tuturor micilor și marilor inchișitori ai lumii: dezvăluirea tainei despre sensul

lucrurilor, a *adevărului* absolut și veșnic, este mai presus de toate pe lume, mai presus de *fericirea* oamenilor, de orice edificiu pentru oameni, de liniște, de pîinea pămîntească, de stat, de viața în această lume. Mulțimii trebuie să i se spună cuvîntul adevărului, trebuie să i se dezvăluie adevărul obiectiv, cu orice preț, și atunci omenirea nu va pieri, ci se va mîntui pentru veșnicie, în pofida tuturor suferințelor temporare pe care le va avea de îndurat. Oamenii nu sînt o turmă inconstientă, lor le e pregătită menirea divină, sînt în stare să poarte povara libertății și pot cuprinde cu mintea sensul universal. Personalitatea umană are valoare absolută, în ea sînt depozitate valori absolute și, pe calea libertății religioase, își va împlini vocația absolută. După disprețuirea personalității, după lipsa de respect față de drepturile ei infinite, după pornirea de a-l ține pe om sub tutelă și de a-i confisca libertatea și onoarea, ispitindu-l cu fericirea și liniștea – după toate acestea poate fi recunoscut spiritul Marelui Inchizitor. Iubirea pentru om nu este ținerea lui sub tutelă, conducerea și dominarea lui, așa cum nici mila nu este; iubirea este incompatibilă cu disprețul și cu lipsa de încredere în om; ea este unirea și contopirea cu o ființă înrudită prin spirit, care nu e la fel, ci egală cu tine în demnitate și vocație, este atracția transcendentală spre o fire apropiată, în care crezi și pe care o respecti întru Unul Părintele nostru. După libertate și iubire, după iubirea liberă, după unirea oamenilor în Dumnezeu poate fi recunoscut Spiritul opus Marelui Inchizitor.

Căderea în păcatul metafizic de dinaintea zidirii lumii a fost despărțirea de Izvorul Absolut al existenței depline și veșnice a tuturor ființelor din lume, de Izvorul unirii lor într-o armonie sublimă. Rezultatul acestei desprinderi a fost descompunerea existenței în părți componente, atomizarea ei, separarea chinuitoare, haosul și în același timp subordonarea silnică a părților acestei existențe, punerea lor în dependență de necesitate, de „legile” naturii, legarea lor chinuitoare. Și două principii luptă în lume: 1) principiul eliberării tuturor ființelor lumii de dependența înrobitoare, de necesitate, de legitatea impusă din afară și unirea tuturor ființelor, a tuturor părților lumii pe calea iubirii, realizarea armoniei, a existenței veșnice, a conținutului infinit și 2) principiul atomizării continue, al scindării lăuntrice a tuturor ființelor și părților lumii și unirea exterioară, aparentă, pe cale silnică, legarea pe calea necesității. Triumful primului principiu ne conduce pe calea reunirii lumii cu Dumnezeu, pe calea victoriei asupra morții și a afirmării existenței, iar triumful celui de-al doilea principiu ne conduce pe calea despărțirii definitive a lumii de Dumnezeu, pe calea neființei și a morții biruitoare. Problema universală, care în epoci diferite ia diverse forme concrete, este depășirea rupturii lăuntrice și a legării exterioare pe calea unirii lăuntrice și a eliberării de orice necesitate¹.

1. Această înțelegere a procesului universal este legată de o anumită doctrină metafizică identică cu revelația religioasă. Existența materiei, a necesității materiale și a legității naturale poate fi explicată prin descompunerea metafizică, prin atomizarea părților existenței, prin discordia și alienarea lăuntrică, exterioară, în virtutea acestei co-subordonări a monadelor, prin angrenarea fatală a pasiunilor străine. Toată lumea (non-eul) mă apasă, e necesară pentru mine, deoarece monada mea nu s-a contopit afectiv cu libertatea celorlalte monade.

Ni s-ar putea spune: de ce să vorbim atât de mult despre problema răului în viitor, când în trecut și în prezent există un rău atât de teribil? S-ar zice că nu e frumos să discutăm despre posibilitatea ispitirii cu pâinea pămîntească, atunci când trebuie să le dăm oamenilor de mîncare, atunci când oamenii nu au pâine. E vorba de același argument, care presupune că uneori adevărul poate și trebuie să fie ascuns, că nu întotdeauna trebuie să-i molipsim pe oameni cu el, că există ceva mai presus de adevăr – pâinea pămîntească. Mai întâi dați-ne de mîncare și abia pe urmă vorbiți-ne de sensul vieții, de răul viitorului. Așa vorbesc cei deja ispitiți. Însă noi credem: ca să-i hrănești pe oameni și să nu-i intoxici, trebuie să prinzi sensul vieții, adevărul trebuie dezvăluit tuturor ca să-i eliberăm pe oameni din ispită, să rezolvăm problema pînii celei de toate zilele, problema conștiinței, a unirii universale a oamenilor. Nu numai voi, ci și noi vrem ca omenirea să aibă pâine, libertate și să fie unită, însă credem că totul se va rezolva numai pe calea dezvăluirii sensului vieții și a scopului ei final, prin care adevărul absolut este considerat mai presus de fericire și se capătă pâinea cea de toate zilele.

Există răul elementar, primar, înrobirea există de la început în istoria omenirii, există animalitatea, discordia. Acest rău se atrofiază treptat, omenirea se eliberează de el în cadrul progresului universal, dar izvorul răului nu este depășit, nu este învins, rădăcina lui rămîne nemişcată, întrucît rezultatul final și rezolvarea deplină sînt posibile doar în cadrul progresului supraistoric și suprauman. Răul metafizic se întrupează în noi forme, apare sub înfățișări mai puțin fioroase, mai puțin dezbinat haotic, care par a fi mai puțin de robi. Omenia aparentă, iluzorie, libertatea și unirea oamenilor maschează răul viitorului, care este un rău complex și definitiv, mai puțin vizibil pentru noi decît răul animalic, primitiv. Răul definitiv, cel mai seducător, trebuie să aibă aparența binelui. Autocrația rusă, cu politica sa neomenească și lipsită de Dumnezeu, cu execuții, cu închisori, cu batjocoriri ale personalității și cu pogromuri ale Sutelor Negre [4], este o rămășiță din răul primitiv, din bestialitatea inițială, din robia de care lumea se eliberează în decursul istoriei sale. Aspectul fioros, într-un stat absolut, bazat pe constrîngere, este vizibil pentru oricine are ochi să vadă, răul din trecut este dezgolit, dezvăluit și își trăiește ultimele zile. Haosul primordial s-a pus în mișcare în stihia revoluției ruse, care, ea însăși și reacția pe care a provocat-o, scaldă pămîntul în sînge, dar nici în acest haos sîngeros nu se află încă dezastrul final. În viitor statul despotic nu va mai schingiui personalitatea umană, nu vor mai exista asemenea cruzimi, omoruri și țilhării, nu se vor mai bate cuie în capetele oamenilor, cum, spre rușinea omenirii, în secolul al XX-lea s-a întîmplat în cursul pogromului de la Belostok [5]. Mai avem un drum lung pînă la eliberarea de răul inițial, dar pe acest drum omenirea va fi supusă ispitei unui rău mai rafinat, ispitei răului final.

Marele Inchizitor al lui Dostoievski are veșmînt medieval, el arde oamenii pe rug, și acesta este încă răul primar, răul elementar, însă spiritul discursurilor sale este impregnat deja de răul final, de ultimul rău. Există vechea autoritate care înrobea libertatea de conștiință, dar apare deja noua autoritate, care și-o va aservi definitiv, există vechea

Sabie a Cezarului, crudă pînă la bestialitate, siluitoare, dar vine noua Sabie a Cezarului, deificarea statului viitorului, a furnicarului fericit, în care oamenii vor fi frustrați definitiv de libertate și împinși în neîntîlnire. Cu răul trecutului, cu răul de început și cu răul viitorului, cu răul final, cu bestialitatea primitivă și cu bestialitatea care vine trebuie să luptăm în egală măsură, trebuie să descoperim adevărul, să căutăm sensul, pentru a înainta pe calea binelui absolut, a libertății de nimic ispitite, pentru a păși spre existența definitivă și veșnică. Iată de ce vom vorbi atît de mult despre spiritul Marelui Inchizitor, iată de ce vom diviza astfel viitoarea omenire. Am indicat mai sus cele două principii ale istoriei universale: libertatea este mai presus de fericire, iubirea de Dumnezeu este mai presus de iubirea de om și cea din urmă doar din prima poate fi dedusă, pîinea cerească e mai presus de pîinea pămîntescă și cea din urmă doar din prima poate fi dedusă, libertatea de conștiință este mai presus de autoritate, sensul existenței este mai presus de existența factuală și cea din urmă poate fi dedusă din cel dintîi. Firul nostru conducător constă în a respinge ispitele Marelui Inchizitor, prințul acestei lumi, precum și seducția împărăției lui. Vrem să rezolvăm problema pîinii pămîntesci, nelăsîndu-ne duși de ea în ispită, nerenunțînd în numele ei la pîinea cerească, problema venerării lui Dumnezeu, nelăsîndu-ne duși în ispită de autoritate și miracolele exterioare, nerenunțînd la libertatea de conștiință, problema unirii oamenilor, a armoniei sociale, fără să ne lăsăm ispitiți de Sabia Cezarului și de împărățiile acestei lumi, păstrîndu-ne libertatea de conștiință.

IV

În epoca noastră se observă o puternică epidemie demonică. În esența sa, demonismul contemporan este un fenomen serios, de care nu ne putem descotorosi fluturînd ideile vechi, care nu poate fi depășit prin propovăduirea virtuților nesuferite. Dar adesea el se transformă într-o modă superficială. S-a format un șablon de stări de spirit demonice, cu fraze artificiale, repetate de oameni ușuratici, incapabili de eforturi creatoare. Decadentismul, în care s-a exprimat cel mai clar demonismul actual, este o criză profundă a sufletului omenesc și un curent artistic foarte serios; însă, îmbrățișate de mulțime, stările de spirit decadentiste s-au transformat într-o banalitate insuportabilă, iar ceea ce se răzvrătea împotriva tuturor tradițiilor, a formelor vechi, a zeilor mărunți a devenit rutină. Decadentismul, încremenit în modul de viață și demonismul nemulțumirii de sine, transformat într-o dogmă plăcut-gîdilitoare, înseamnă trivialitate. Suferința și chinul, necunoscute în trecut, au colorat această tranzitivă și critică stare a spiritului uman. Dar plictisul apăsător absoarbe din aceste fraze artificiale, trivializate, deificarea propriei persoane și a propriilor trăiri, dezgustul față de Dumnezeu în numele propriei libertăți absolute, lauda supraomului, care i-a transformat pe ceilalți oameni în mijloc pentru afirmarea de sine, negarea rațiunii în numele stărilor subiective, proslăvirea frumuseții răului etc. Demonismul vorbește despre lucruri sfinte și mărețe: despre personalitate și valoarea ei absolută, despre frumusețe, libertate și multe altele. Dar drept rezultat se ajunge la o farsă jalnică. Auto-

deificarea este întotdeauna ceva lipsit de noblețe. La urma urmei, demonismul demonetizează și de aceea duce la mic-burghezie, goleşte viața, nu creează noi table ale legii. Libertatea, drept ceva abstract, o libertate avidă și gratuită, este sclavie, lipsă de caracter și de personalitate. Libertatea trebuie să aibă obiectul ei, trebuie orientată spre ceva.

Nietzsche i-a sedus pe mulți și a creat o turmă de nietzscheeni, o turmă de „supraoameni” microscopici. Dar demonismul lui Nietzsche este un fenomen uriaș, cu adevărat nou, deosebit de important pentru conștiința noastră religioasă. De Nietzsche nu ne putem descotorosi atât de ușor cum credea Vl. Soloviov. Vechile medicamente nu vindecă bolile noi. Toată complexitatea și profunzimea problemei lui Nietzsche constă în faptul că el a fost un demonist la fel de pios ca și Byron, că lupta cu Dumnezeu nu este aici o forță obscură, malefică, ci eclipsa temporară a conștiinței religioase, eclipsă provocată de modificările benefice, creatoare ale stihiei religioase din existența umană. Noua experiență a umanității, infinit de importantă pentru deplinătatea conștiinței religioase, încă nu este interpretată, încă nu s-a unit cu Rațiunea-Logos – iată în ce constă confuzia demonismului pios. Așa este Ivan Karamazov, așa sînt mulți oameni ai timpurilor noi, care trec printr-o criză grea, care se gîrbovesc sub povara unei complexități încă neînțelese; răzvrătirea lor împotriva lui Dumnezeu nu este dezgust metafizic față de Dumnezeu și opțiune definitivă în favoarea răului; oamenii aceștia încearcă să deschidă calea omenirii, Duhul Divin este prezent, fără ca ei să știe sau să-l vadă, în sufletul lor, iar greșelile conștiinței lor vor fi iertate. După cum spunea Hristos, se vor mîntui cei răzvrățiți care n-au hulit Duhul Sfînt. Și Iov a luptat cu Dumnezeu. Fără asemenea răzvrătire nu există o viață mistică bogată și o opțiune religioasă liberă. Toți noii mucenici ai Duhului, toți cei care suferă și caută, care deja nu mai sînt mulțumiți cu adevărul religios unilateral, particular și incomplet, cei care presimt pulsul noii vieți religioase încă neconștientizate, despre ei s-ar putea spune că hulesc Duhul Sfînt? Poate că acel ceva nedescifrat încă, misterios, care duce la demonism, este una dintre laturile divinității, unul dintre polii binelui și acest ceva va fi înțeles abia în sinteza religioasă din faza finală a dialecticii mistice a existenței.

Marele Inchizitor hulește Duhul Sfînt și răzvrătirea lui împotriva lui Dumnezeu este ură definitivă față de Dumnezeu. Dezgustul de Dumnezeu este ascuns în profunzimea metafizică a inimii lui. O dată cu el, hulesc și mulți din cei care spun „Doamne, Doamne” și, cu numele lui Hristos pe buze, îl răstignesc. Slujitorii oficiali ai Bisericii, cărturarii și fariseii contemporani, mai-marii negri ai Bisericii, care binecuvîntează crimele acestei lumi dacă sînt săvîrșite de deținătorii puterii, funcționarii birocrăți de felul lui Pobedonostev, toți acești mici inchizitori sînt agenți ai Marelui Inchizitor, s-au dezis în sinea lor de Hristos și batjocoresc Duhul. În comparație cu ei, cît de pioși, cît de aproape de Dumnezeu au fost Nietzsche și ceilalți răzvrățiți! Păgînul Goethe s-a mîntuit în Duh, deoarece nu L-a hulit. Și, pe de altă parte, în personalitatea lui Karl Marx a existat infinit mai mult atașament față de principiul răului, infinit mai multă dragoste pentru lumea extradivină și antidivină decît au avut Byron, Nietzsche, Ivan Karamazov și alți răzvrățiți împotriva lui

Dumnezeu. Marx credea numai în puterea creatoare a răului, pentru el binele se naștea din rău și, pe o cale „malefică”, voia să orînduiască omenirea pămîntească, făcînd-o fericită, frustrînd-o de libertatea opțiunii, de libertatea religioasă a conștiinței. Întocmai ca Pobedonoșev, care credea și el doar în calea „malefică”, în calea constrîngerii și a urii, și voia să mîntuiască omenirea cu de-a sila, să creeze fericirea forțată, refuzînd darurile libere ale Sfîntului Duh. Tot patosul lui Marx constă în a împinge omenirea cu forța spre fericire, a crea o armonie benefică pe calea antagonismului malefic, a dușmăniei, urii și scindării omenirii, dotîndu-i pe oameni doar cu libertatea *necesară*. În personalitatea lui și în spiritul scrierilor sale se văd clar trăsăturile demonismului sumbru, care decurge din voința lui metafizică, din ura pe care inima lui o are față de Dumnezeu, din atașamentul lui la existența temporară și lipsită de sens, din dorința de a face această existență puternică, dumnezeiesc de viguroasă. Marx a avut în el dușmănie față de veșnicie: demoniști ca Nietzsche sau Byron au avut nostalgie după veșnicie. Iată de ce la Marx și în marxism eu văd trăsăturile Marelui Inchizitor, iată de ce aceste trăsături nu există la Nietzsche, nici la Byron, nici la Ivan Karamazov, cel care a relatat Legenda Marelui Inchizitor – lauda lui Hristos. Ateismul îl inspira pe Marx, alcătuia miezul sistemului de orînduire pămîntească a omenirii¹. Marx a împrumutat acest ateism de la Feuerbach, dar nu posedă originala religiozitate a ultimului. Ateismul lui Marx nu este suferință și nostalgie, ci bucuria răutăcioasă a faptului că Dumnezeu nu există, că lumea s-a descotorosit de Dumnezeu și, în sfîrșit, cineva „e în măsură să se gîndească pentru prima oară la fericirea oamenilor”. Disprețul lui Marx pentru oameni, pentru *personalitatea* umană nu are limite, pentru el nu există omul cu lumea sa interioară, personalitatea nu are nici o valoare, deși binele și fericirea omenirii (a proletariatului devenit omenire), orînduirea ei pe baza legilor necesității au devenit visul lui. Marele Inchizitor din Marx urăște personalitatea, ca și Marele Inchizitor din țarismul absolutist, din despotismul statului sau al Bisericii. O, desigur, Marx a luat „sabia lui Cezar”. Însă adeseori marxiștii sînt niște copii nevinovați, foarte bine intenționați, care nu cunosc încă spiritul învățătorului lor.

Demonismul apare sub două forme, probabil contrare: sub forma deificării personalității, a afirmării ei depline, și sub cea a disprețului față de personalitate, a negării ei infinite. Dar ambele forme de demonism se întîlnesc în ultimă instanță, se sprijină în egală măsură pe *lipsa de personalitate, pe negarea valorii absolute și a menirii personalității*. O personalitate este deificată, pe celelalte le transformă în mijloc, dar din această pricină și ea însăși încetează a mai fi personalitate, ajunge prizoniera forței impersonale. Ispita demonismului definitiv, malefic sub aspect mistic (nu al aceluia care este latura divinității, încă nerelevată conștiinței), e ispita neființei, este înșelăciune și minciună. Cea mai profundă bază transcendental-psihologică a demonismului cu adevărat ateu este robia, revolta robului care nu cunoaște obligațiile

1. Vezi articolele lui S. Bulgakov: *Karl Marx ca tip religios*, din revista „Moskovskii jenedel'nik”, 1906 [6].

nobleței, care se ridică împotriva măreției nemărginite. Desigur, este vorba de robia sufletului, aici nu își au locul categoriile sociale. În opoziție cu Nietzsche, cred că morala sclavilor este demonismul, nu creștinismul. Se răzvrătesc împotriva lui Dumnezeu *robii* lui Dumnezeu, *copiii* lui Dumnezeu îl iubesc pe Dumnezeu. Psihologia de rob este capabilă să înțeleagă relația cu Dumnezeu doar ca supunere, i se năzare tot timpul înrobirea, întrucât este neliberă lăuntric. Sentimentele de rob ale demonismului se manifestă în faptul că și el înțelege și simte foarte bine *supunerea* pentru Dumnezeu, dar nu înțelege și nu simte *iubirea liberă* față de Dumnezeu. Căci venerația pentru Cel de Sus este sublimă. Această intimitate a iubirii libere, a opțiunii libere pentru ce ne e mai drag, este total opusă oricărei robii, este contrară supunerii de rob și revoltei de rob împotriva a ceea ce a devenit mult prea îndepărtat și mult prea înalt. În revolta demonică nu există conștiința originii împărătești a omului, ci doar plebeism spiritual.

Personalitatea care se deifică pe ea însăși, care a respins orice realitate superioară, care nu recunoaște nimic în afară de propriul sine, se golește de orice conținut, putrezește, se prefăce în vid. A-ți afirma personalitatea înseamnă a o umple cu conținut infinit, a absorbi în tine existența universală, a te împărtăși din existența infinită. Orice dorință a personalității nu reprezintă nimic dacă nu-și propune ca scop sau ca obiect existența unității universale. A te transforma pe tine în cea mai mare dorință a ta, a te recunoaște după ultimul tău țel – înseamnă a te autodistruge. A vedea în lumea întreagă doar stările tale subiective, cum face Max Stirner, a considera că lumea întreagă îți aparține doar ție înseamnă să-ți distrugi personalitatea ca realitate obiectivă, unica din lume. Dacă nu există Dumnezeu ca realitate unitară, deplină și armonioasă, dacă Dumnezeu nu este ultima mea iubire, ultimul țel, obiectul tuturor năzuințelor *mele*, dacă nu este *al meu*, atunci nici personalitatea mea nu există, este lipsită de conținutul infinit, este vidă în năzuințele ei, săracă în singurătatea ei. *A avea Dumnezeu înseamnă a fi înfinit de bogat, a te considera Dumnezeu înseamnă a deveni înfinit de sărac*. Eu nu am nimic, sînt vid și lipsit de conținut dacă deific ce-i al meu, finit, limitat, vremelnic, dacă mai presus de orice am îndrăgit omenescul din mine. De aceea autoafirmarea „demonică” a personalității este amăgire de sine, în spatele ei se ascunde suprimarea personalității, negarea realității obiective a acesteia, caracterul impersonal. Individualismul demonist este în primul rînd negarea *individualității* pe calea amplificării ei egoiste, este abaterea spre depersonalizare și neființă. Pe această cale moartea nu poate fi niciodată învinsă. A fi o personalitate, o individualitate înseamnă să-ți definești propria menire în univers, să afirmi plinătatea unicei tale existențe în existența universală, să te hrănești cu sevele vieții divine. Individualitatea se vestejește în dorința egoistă de a ocupa un loc străin, în năzuința invidioasă, lipsită de noblețe de a te situa deasupra tuturor. A te considera Dumnezeu înseamnă a pierde însuși sentimentul personalității și ideea menirii individuale, iar aici nu există nimic individual, aceasta este dorința fiecărui rob care s-a revoltat împotriva supunerii, dar încă nu este capabil de venerație. A opune lui Dumnezeu personalitatea ta – iată o confuzie imensă, care decurge din întunericul conștiinței sau al

inimii. A căuta libertatea în raport cu Dumnezeu și a o găsi în afirmarea personalității tale naturale – iată ceva foarte la modă, dar lipsit de orice sens. Pot căuta libertatea în raport cu lumea care mă aservește, cu natura și legitatea, cu statul și violența omenească, pot căuta în Dumnezeu izvorul oricărei libertăți, dar cum să caut libertatea în raport cu Dumnezeu, când libertatea mea este divinitatea din mine, semnul originii mele dumnezeiești, al menirii mele dumnezeiești și nu se opune decât necesității naturale? Revolta împotriva robiei, a necesității, principiul personal care se ridică în mine, onoarea mea, demnitatea mea – iată ce am în mine de la Dumnezeu, iată ce este adevăratul chip și asemănarea lui Dumnezeu. Personalitatea mea este chipul meu pretern în Dumnezeu, pe care sînt liber să-l înfăptuiesc sau să-l distrug, este ideea (în sens platonician) de eu în Rațiunea divină. Această „idee” de Dumnezeu e o realitate puternică și bogată, cu un conținut prețios. Ceea ce spun aici este un adevăr fundamentat atît pe dezvoltarea conștiinței religioase universale, cît și pe dezvoltarea metafizicii universale. În lunga sa istorie, Rațiunea Unică ne-a dezvăluit adevărul incontestabil că Dumnezeu este libertatea, frumusețea, iubirea, sensul a toate cîte le visează omul, este ceea ce vrea, ce iubește el, și totul ca putere absolută, ca forță autentică.

Puternica personalitate supraumană, la care visează atîta demonismul, se va diminua pînă la nivelul conștiinței subumane, dacă nu va reuși să ne pună în legătură cu existența universală, dacă nu va absorbi în sine viața universală; în alienarea și autodeficarea ei, înaintează spre sărăcie, pustietate și moarte. Demonical din personalitate, dacă excludem revolta sfîntă și plăcută lui Dumnezeu, este o realitate înșelătoare, falsă și fantomatică. Toate acestea își au temeiul în experiența umană cea mai elementară și primitivă. Orice ființă, analizîndu-și stările, poate verifica acest adevăr. Când mă rup de existența universală, când mă izolez de Dumnezeu, când mă autodefic, când mă consider unic, atunci trăiesc vidul, simt invazia inexistenței, sînt sărac, iar acesta este un fapt al experienței mele. Când mă reunesc cu existența universală, mă apropiu de Dumnezeu, trăiesc valorile superioare, îmi afirm personalitatea în procesul universal, atunci mă îmbogățesc, trăiesc plenitudinea, simt atracția existenței. Plictisul, plictisul insuportabil – iată temeiul psihologic al demonismului actual, iată puterea diavolului cunoscută multora dintre noi, iar plictisul este presimțirea neființei. Când Svidrigailov i-a spus lui Raskolnikov funestele cuvinte: „mă plictisesc foarte tare”, el a exprimat esența psihologică a demonismului. Demonismul contemporan este agravarea problemei personalității, nu afirmarea personalității; este pierderea personalității, a sensului vieții, adică a propriei meniri în lume. Dacă, pe lîngă plictis, există și nostalgie, nostalgie după existență, după altă lume și după afirmarea propriei personalități în această altă lume, atunci aceasta este garanția mîntuirii. Spiritul Marelui Inchizitor este demonismul în viața socială, demonismul în destinele istorice ale omenirii. Și în mod tainic se întîlnesc aici unii dintre cei mai extremiști revoluționari cu reacționarii cei mai extremiști.

În edificarea demonistă a clipelor nu există afirmarea personalității, ci distrugerea ei, scindarea existenței, trecerea neobservată către neființă.

În deificarea demonistă a temporarului în istorie nu există afirmarea omenirii, ci menținerea scindării acesteia, deci iarăși trecerea la neființă. Recunoașterea valorii absolute și a predestinării personalității, acceptarea faptului că libertatea și iubirea sînt căi de mîntuire, către eliberarea universală și unirea universală – iată după ce poate fi recunoscut Spiritul lui Dumnezeu. Lipsa de respect pentru personalitate, transformarea ei în mijloc, trădarea libertății pentru bunuri vremelnice, calea constrîngerii în locul căii iubirii, menținerea separației universale pe calea legării exterioare – iată după ce poate fi recunoscut spiritul Marelui Inchizitor, spiritul diavolului. Misiunea importantă este de a ne elibera de demonismul pios, de demonismul absenței conștiinței, de a-i întoarce la Dumnezeu pe vechii răzvrățiți, respingerea folosirii cuvintelor demonice pentru fapte și trăiri nedemonice. Numai atunci va fi mai clar în ce constă răul real al lumii, de ce nu e atrăgător și seducător, de ce n-are în el nici o existență, de ce nu împlinește speranțele personalității, ci le ucide definitiv! Rămîne să vedem la ce duce calea demonică a societății, calea în istorie a Marelui Inchizitor, și dacă sînt posibile alte căi.

LEGENDA MARELUI INCHIZITOR

Legenda lui Dostoievski, întretesută în fabula romanului *Frații Karamazov*, aparține acelor mari creații simbolice ale spiritului, a căror interpretare, ca, de altfel, cea a realității înseși, rămîne întotdeauna discutabilă și depinde, în ultimă instanță, de deschiderea și profunzimea experienței sufletești a cititorului.

Subiectul *Legendei* și sensul ei nemijlocit sînt cunoscute. Hristos își face apariția, luînd înfățișare lumească, în Sevilla veacului al XVI-lea, în perioada deplinei puteri a Inchiziției spaniole, săvîrșește minuni, este salutat de mulțime cu teamă și triumf. Marele Inchizitor, un bărbat împovărat de ani, poruncește gărzii să-L ridice sub privirile mulțimii, deprinse a se supune orbește, apoi, noaptea, Îl vizitează la închisoare și-I ține un amplu discurs, în al cărui conținut stă întregul înțeles al *Legendei*. În cuvîntare, ideii hristice a ispășirii i se opune fătîș un plan al mîntuirii conceput de Marele Inchizitor, în conformitate cu sfaturile Satanei adresate lui Iisus în pustie. Însă, aceste propuneri nu sînt văzute ca ispitiri, ci foarte înțelepte povești; doar ele – cum a arătat experiența a cincisprezece veacuri – pot aduce omenirii adevărata și eficienta izbăvire. În loc să luăm drept principiu demnitatea umană și să nădăjduim în mîntuire pe calea dezicerii de tot ce este ispită exterioară ori constrîngere, pe calea hotărîrii liber consimțite de a-l urma pe Hristos, trebuie, conștienți fiind de slăbiciunea omului de rînd și din milă față de el, să recurgem la cele trei mijloace propuse de înfricoșatul și preaicusitul duh: să recunoaștem forța eficace și convingătoare a „pîinii” asupra maselor, să le înfrurim cu ajutorul „minunii, tainei și autorității”, să acaparăm puterea din lumea pămîntească. Numai cu ajutorul acestor trei mijloace extreme, prin transformarea oamenilor în copii ascultători, nevinovați, pot fi ei îndrumați către fericire și unitate. Toată tragedia responsabilității benevole, întregul păcat al constrîngerii și al înșelăciunii trebuie să le ia asupra lor conducătorii, pentru atingerea scopului final – adevărata mîntuire a celor mulți. Sfîrșitul scenei o reprezintă sărutul mut, prin care Hristos, după ce l-a ascultat pe Marele Inchizitor cu o milă îndurerată, răspunde cuvîntării acestuia. Cutremurat, Marele Inchizitor deschide minunatului chip ușa închisorii, însă Îl previne să nu se mai întoarcă niciodată. „Sărutul arde în inima sa, dar bătrînul rămîne la vechea idee.”

Care ar fi sensul acestei *Legende*? Să credem, cum adesea se întîmplă, că este vorba de critica Bisericii catolice înseamnă să tratăm lucrurile extrem de superficial. Se știe că, într-adevăr, Dostoievski s-a referit la catolicism într-un mod constant polemic, iar această atitudine s-a reflectat în forma exterioară a *Legendei*. Însă, această polemică nu numai că nu epuizează semnificația operei, dar nici măcar nu-i atinge miezul. Este evident că *Legenda* abordează cu mult mai multe aspecte decît cel bisericesc. Are în vedere, spre exemplu, și socialismul revoluționar, care, conform inspirației profetice a lui Dostoievski, este incompatibil

cu libertatea persoanei și duce inevitabil la despotismul totalitar și la înrobirea generală (a se vedea planul lui Șigaliiov din *Demonii* [1]). Critica din textul legendei este îndreptată îndeosebi asupra țelurilor acelei utopii, formulate în repetate rînduri de-a lungul istoriei (de la Platon la Renan [2]) – împotriva intențiilor de a trece responsabilitatea pentru soarta societății în mîinile unei pături înțelepte, de oameni aleși, și de a ajunge la fericirea generală cu ajutorul puterii despotice exercitate asupra masei iresponsabile, învățate a se supune fără să cîrcească.

Cu toate acestea, chiar și reflecțiile politico-filosofice nu ajung la sensul cel mai profund al textului. Acest sens ține de domeniul pur *spiritual*; el desfășoară în fața noastră o anumită problematică, eternă, a minții umane.

Este important să înțelegem din capul locului că, deși autorul împărtășește *unul* din cele două puncte de vedere antagonice și-l atacă pe celălalt, nu este vorba de o polemică superficială, ci de relevarea unei *antinomii* interioare. De regulă, gîndirea lui Dostoievski e dialectică. El cunoaște și trăiește marile, veșnicile contradicții ale vieții; știe că inima omului e largă și încăpătoare; mai știe că acel ceva ce se vădește în cele din urmă a fi ispită și rătăcire provine din cele mai adînci trebuințe ale esenței umane și, prin urmare, într-un anumit sens și într-o anumită formă, conține un adevăr, chiar dacă relativ. Rătăcirea ori răul, pe care el însuși nu le-a încercat, nu-l interesează pe Dostoievski. Lupta sa este o înfruntare mereu tragică cu sine, ceea ce e valabil și în privința ispitei conținute în teza Marelui Inchizitor. Acest lucru nu este confirmat cel puțin de faptul că *Legenda* a fost compusă și povestită de Ivan Karamazov, personajul în care se reflectă cel mai puternic tăgăduirile și îndoielile prin care a trecut însuși Dostoievski.

Principalul reproș pe care Inchizitorul, din voința lui Dostoievski, i-l face lui Iisus stă în faptul că Hristos, pe drumul mîntuirii Sale, nu numai că nu absolvă omul de problematica vieții, de povara liberei alegeri, ci ținînd cont de demnitatea acestuia, îi pune pe umeri o sarcină cumplită. Or, după cum consideră Marele Inchizitor, adevărata mîntuire a omului constă tocmai în eliberarea lui de problematica vieții. Fiindcă tocmai aceasta constituie blestemul ce apasă neamul omenesc ca rezultat al căderii în păcat. În pofida pornirii spre răzvrătire, care, prin această cădere, a fost sădită în inima omului, visul intim al ființei umane rămîne emanciparea de problematica vieții, înapoierea la starea edenică de nevinovăție și simplitate copilărească.

În felul acesta, ideea fundamentală ce determină concepția și planul Marelui Inchizitor este cea a *raiului pămîntesc*. Pentru bătrînul prelat, mîntuirea înseamnă izbăvirea omului de orice element tragic, de lupta cu sine și cu semenii, de îndoială și de mustrările de conștiință, adică înfăptuirea și consolidarea pentru veșnicie a naivității, a conștiinței simple, copilărești, aflate dîncolo de hotarele binelui și răului. Visul privind raiul pămîntesc este prin sine însuși acea *restitutio in integrum*, este reinstaurarea vieții edenice inițiale, pe deplin armonioase, în care consecințele căderii în păcat sînt pur și simplu anulate, șterse; acest

vis – după experiența personală a lui Dostoievski – reprezintă năzuința cea mai adâncă, cea mai tainică pe care o are inima omului. Această aspirație scriitorul a expus-o nu o dată și nu doar în *Legenda Marelii Inchizitor*. În *Adolescentul*, spre exemplu, eroul principal al cărții, Versilov, prevestește starea finală a omenirii muribunde: după pierderea credinței în Dumnezeu și a ideii de nemurire, lumea cade pradă disperării, singurătății și presentimentului morții apropiate, iar de aici izvorăsc bunătatea și tandrețea; frica și mila față de celălalt îi apropie pe oameni, ei capătă astfel, la sfârșit, o bucurie tristă și potolită, ca niște copii sărmani, și totuși fericiți (deplină analogie cu imaginea „ultimilor oameni”, dezvoltată ulterior de Nietzsche în *Zarathustra*, dar fără disprețul acestuia față de oameni). Cu deosebit entuziasm – ca despre împlinirea ultimei dorințe, a idealului raiului pămîntesc, a idealului de fericire, a neprihănirii și inocenței copilărești – ne vorbește Dostoievski despre două vise „adevărate”, despre visul lui Stavroghin (*Demonii*) și, îndeosebi, despre cel din povestirea *Visul unui om ridicol*, una din creațiile cele mai profunde ale autorului [3]. În calitate de contrapunct negativ, celor două vise li se adaugă un altul, visul lui Raskolnikov, căruia i se năzare o stranie boală mintală ce a cuprins lumea, din pricina căreia oamenii, posedați fiecare de propria lui credință în bine și rău, se nimicesc unii pe alții în războaie religioase cumplite, într-o anarhie generală; acest vis pare a fi imaginea iadului pe Pămînt, total opusă visului prăvitor la raiul terestru.

Tuturor acestor descrieri ale edenului pămîntesc le este specifică o trăsătură comună, anume că starea ideală poate fi atinsă cu prețul *renunțării* la neliniștea creatoare a sufletului. Dostoievski nu ne ascunde faptul că ajungerea la această stare edenică pretinde o autoîngrădire conștientă a spiritului, recunoașterea fermă a faptului că omul este, din punct de vedere spiritual, imperfect și nematurizat. „Nu, sufletul omului e larg, mult prea larg. Eu l-aș îngusta” – se spune în *Frații Karamazov*, cu prilejul reflecțiilor despre înspăimîntătoarea natură divin-demonică a frumuseții erotice. Adevărata fericire depinde numai de întoarcerea la starea de nevinovăție a pruncului; or, pentru omul maturizat spiritual, asta înseamnă renunțarea la demnitatea spirituală. Fericirea deplină pretinde revenirea la starea inițială; este o mișcare *retrogradă* în sensul cel mai profund, spiritual al acestui cuvînt. Omul a rătăcit cumva calea; trebuie să se întoarcă la punctul de unde a pornit, unde a cunoscut fericirea, pentru că nu fusese înzestrat cu spirit ori năzuințe creatoare.

Astfel, spiritul se opune liniștii și fericirii. Căci spiritul este neliniște și chin, un principiu subversiv, care face ca viața omului să fie problematică, transformînd-o în tragedie, aducînd cu sine calvarul liberei responsabilități și al luării lăuntrice de decizii. O ispită de o forță uriașă, aproape irezistibilă, este conținută în ideea că, poate, această chinuitoare frămîntare este un soi de rătăcire de care omul se poate pur și simplu elibera, ca de o povară inutilă și dăunătoare. Nu cumva starea contrară, de beatitudine și liniște naivă, nespirituală, constituie unicul și cel din urmă țel al omului, spre care-l poartă instinctul său înnăscut, de sorginte animală, și tristețea religioasă a inimii lui? Visele prăvitoare la raiul pămîntesc sînt o mărturie evidentă a faptului că

însuși Dostoievski a trăit dureros tentația ideii respective, lucru pe care l-a recunoscut cu temeritatea spirituală ce l-a caracterizat.

În același timp, el simte totuși – cu o intensitate uriașă, nemai-întîlnită, poate, anterior – forța ce se opune acestei ispite aproape invincibile. Sălășluiește în inima omului o furie oarbă, de neînțeles, care este și mai puternică decît aspirația către starea de fericire senină. Este conștiința propriei *libertăți*, în sensul iraționalității lăuntrice și al neliniștii creatoare. Ea este cea care alcătuiește profunda esență umană. Această potență pură, nedefinită, această nedesăvîrșire, atotputernicie din cadrul spiritului uman, această posibilitate de a-ți stabili singur țelurile și a determina după puterea minții tale cursul propriei vieți – oare această însușire irațională, de neînțeles, nu reprezintă unica și cea mai prețioasă bogăție umană, la care omul *nu poate* renunța, fără să se sinucidă, căci această însușire coincide cu ființa sa de om? Omul nu aspiră la fericire și nici la tihnă. La urma urmei, el tinde doar spre posibilitatea de a trăi cu adevărat *omenește*, adică de a se realiza după bunul său plac, în toată iraționalitatea și absurditatea naturii sale. Această revoltă indiscutabilă împotriva a tot ceea ce este normativ și rațional în viață, în numele demnității și al indispensabilității principiului anarhic, Dostoievski o proclamă cu cuvintele unui om ursuz, înrăit, eroul *Însemnărilor din subterană*. Să presupunem, zice el, că a fost atinsă ultima treaptă de perfecțiune în armonia, înțelepciunea și dreptatea modului de viață uman. Nu va apărea atunci un om ciudat, obraznic, care să zică: „N-ar fi oare bine să dăm cu piciorul, astfel ca praful să se aleagă din această cuminenie, numai pentru ca să se ducă dracului acești logaritmi, iar noi să putem iarăși trăi după cum ne duce mintea noastră proastă?” În plus, acest om impertinent își va găsi neapărat și adepți. Pentru că supremul bine spre care tinde omul, „folosul cel mai folositor”, de care toți oamenii cumsecade nu țin cont atunci cînd calculează foloasele, constă în posibilitatea ca omul să se simtă în orice moment *om adevărat*, și nu o clapă de pian la care cîntă altcineva.

Din punctul de vedere al acestei necesități înnăscute de a beneficia de libertate interioară, neîngrădită de nimic, aspirația către fericirea simplă, ca stare de repaos absolut sau de echilibru sufletesc, este altceva decît expresia apatiei, a năzuinței spre moartea spirituală. E adevărat, se spune în cuvîntarea Marelui Inchizitor, că oamenii sînt răzvrățiți din naștere, însă niște răzvrățiți slabi, fricoși, slugarnici. Cel mai mult îi sperie povara propriei responsabilități; sînt dobitoace gregare, cărora le oferă satisfacție doar imitația, doar uniformitatea gîndirii impuse tuturor. (Dostoievski spune în alt loc că *frica de opinia proprie*, atît de răspîndită printre oameni, reprezintă cea mai diavolească deformare a spiritului uman.)

Adevăratul sens al *Legendei Marelui Inchizitor* poate fi cunoscut numai în lumina acestei mari antinomii dintre fericirea naivă, copilărească, și spiritualitatea liberă. Înainte de toate, reprezentarea raiului pămîntesc se îmbogățește aici cu o trăsătură esențială. Dostoievski ajunge la concluzia că idealul edenului terestru, ca stare atotcuprinzătoare, spre care converg toți oamenii, este în genere irealizabil. Căci către acest ideal omul trebuie *condus*, ca spre oricare alt ideal. Călăuzitorul însuși trebuie să-și propună acest scop în mod liber, în urma unei

decizii lăuntrice proprii; astfel, el este dator să-și asume și să dezvolte înlăuntrul său libertatea de spirit, opusă în mod direct fericirii inocente. În acest fel, omenirea se divide într-un grup restrâns de conducători – indivizi liberi, ce optează pentru bine sau rău, conform propriilor convingeri, și în majoritatea covârșitoare, alcătuită o turmă ascultătoare de robi fericți. Pentru ca marea masă a oamenilor să atingă această stare edenică pe pământ, minoritatea de oameni aleși ce o conduce trebuie să ia asupra-și tragismul spiritului, cu toată greutatea sa. Numai atunci omenirea va putea gusta fericirea inocenței copilărești, când va fi educată în spiritul totalei aserviri în fața puterii absolute.

Destinul omului căzut în păcat – tragedia cunoașterii binelui și răului, necesitatea de a purta povara responsabilității pentru actele sale – rămîne, în esență, neschimbat. Singurul lucru ce se poate face este de a ocroti *majoritatea*, adică omul de rînd, de efectele acestei tragedii, cu prețul minorității, nevoite să-și asume ea această sarcină. Mai mult, ar trebui ca, în același scop, minoritatea conducătoare să se încarce benevol și cu păcatul minciunii și al constrîngerii celorlalți, pe lîngă povara liberelor decizii. Pentru că scopul, adică edenul terestru pentru întreaga omenire, poate fi atins numai prin constrîngere și minciună, iar premisa o constituie nesocotirea personalității maselor.

În acest mod se manifestă dialectica tragică a oricărei năzuințe spre fericirea inocentă. Starea de nevinovăție copilărească, neatinsă de duh, aflată dincolo de bine și rău, presupune în esență sa o mare încordare din partea spiritualității autocrate, o apăsare înrudită cu neomenescul, anticipă asumarea *păcatului*, pornind pe drumul oferit nouă de „înfricoșatul și preaicusitul duh, duhul autodistrugerii și al nefinței”. Esența profundă a acestui păcat constă în *disprețul față de om*: întrucît mila față de trebuințele umanității și versiunea rezultată de aici privind mîntuirea celor mulți, eliberarea omului de sub povara liberei hotărîri se bazează pe convingerea că această sarcină e peste puterile lui, că persoana umană este o ființă slabă, nechibzuită, care are nevoie de liniste și ocrotire. Altfel spus, urmărirea scopului propus – fericita ignoranță pentru majoritate – reclamă distrugerea omului ca ființă după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, reclamă, ca să zicem așa, uciderea spiritului său.

Dar cum stau lucrurile cu cea de-a doua verigă a antinomiei – cu libertatea irațional-anarhică –, un fel de trăsătură fundamentală a omului ca ființă înzestrată cu duh? Niciodată o antinomie veritabilă nu poate fi soluționată prin negarea necondiționată a unui termen și prin recunoașterea caracterului de lege al celuiilalt. Dostoievski e departe de a afirma necondiționat valoarea libertății anarhice. I-a urmărit dialectica specifică pînă în străfunduri. O serie de personaje tragice din cărțile sale – Raskolnikov, Stavroghin și Kirillov, ca și Ivan Karamazov – au fost gîndite tocmai pentru a ilustra această dialectică. Noțiunea de libertate nudă, lipsită de conținut, duce inevitabil la conștiința supraomului, la convingerea că „îndrăznețului îi este permis totul, că pentru el nu există bariere” (Dostoievski o definește prin noțiunea de „Om-zeu”, în opoziție cu „Dumnezeul-om”, Hristos). Dialectica unei asemenea interpretări a libertății supraomului constă totuși în faptul că absoluta neîngrădire spirituală, ce pare să promită omului o nesecată bogăție, îl frustrează,

în realitate, de orice suport lăuntric, îi pustiește și-i dizolvă ființa. Din starea de potențialitate pură, diformă, nu există ieșire, nici trecere către luarea pozitivă a deciziilor. Pentru ființa umană, arbitrarul absolut echivalează cu absoluta neputință, întrucât îl privează de pământul solid de sub picioare. În calitate de principiu absolut, libertatea elementară se dovedește un potențial demonic al neființei și al autodistrugerii.

Ca ieșire din această dilemă, există aluzia din cuvintele Marelui Inchizitor, adresate lui Hristos: „Ai vrut să ai parte de dragostea liber consimțită a omului, ai dorit ca el să Te urmeze de bunăvoie, ademenit și subjugat de Tine”. Libertatea, și anume libertatea elementară a spiritualității pure, capacitatea de a depăși limitele propriei persoane constituie premisa integrantă a vieții spirituale și creatoare, căci ea este acea stare unică, de neînlocuit, când Dumnezeu atinge inima omului, iar omul vine în contact cu divinitatea. Acestei maxime profunzimi umane i se și adresează Dumnezeu. Însă libertatea devine rodnică și duce de la potențialitate la actualitate pozitivă doar atunci când omul este însoțit de *iubire*, adică de dragoste nemijlocită față de Dumnezeu, ca principiu pe deplin statornic, a cărui frumusețe „ademeneste și subjugă” ființa umană. Dragostea liber consimțită, „seducția și farmecul lăuntric” – iată sinteza capabilă să învingă contradicția dintre constrângerea din afară și libertatea neîngrădită, ceea ce Hegel numea *Aufheben*. În felul acesta dispare și antinomia dintre idealurile fericirii nevinovate, copilărești, și libera spiritualitate. A birui blestemul ce apasă neamul omenesc din ziua căderii în păcat, după ce a gustat din fructul cunoașterii binelui și răului, nu-i stă în putere nici fericirii iraționale a inocenței și nici emoției libere, închise fără scop în sine, a spiritului. Dimpotrivă, *în sine*, *ambele* sînt demonice. Căci pretutindeni unde omul caută suprema desăvîșire *în sine însuși*, se leapădă de Dumnezeu – fie că o face în numele naivității și fericirii copilărești, în numele ideii de supraom ori a celei de om-zeu –, peste tot cade în ispită, pornește pe un drum înșelător, care-l duce spre propria-i pieire.

O cale ușoară, bătătorită, care să ducă la raiul pămîntesc și prin care fericirea să poată fi atinsă nemijlocit, fără trudă – o asemenea cale nu există. Omul nu are cum să evite greul și frământările luptei spirituale, pentru că în aceasta constă demnitatea și asemănarea cu Dumnezeu a ființei umane. Această luptă, care în forma ei izolată, interiorizată, nu oferă nimic omului, în afara unei neliniști nimicitoare, devoratoare, sterpe, devine creatoare dacă e transformată de dragostea liber consimțită pentru Dumnezeu, dragoste ce oferă omului un real punct de sprijin. Adevăratul drum nu-l reprezintă negarea existenței binelui și răului, ca și cum ar fi o povară închipuită, inutilă. El nu constă nici în revolta mîndră și sumbră împotriva prezenței binelui și răului. Acest drum înseamnă depășirea transcendenței lor, când binele și răul stăpînesc omul, aidoma unor forțe străine, prin mijlocirea constrîngerilor, ordinelor și interdicțiilor. Depășirea transcendenței, fapt ce coincide temporal cu dobîndirea libertății și fericirii, își are rădăcinile în *iubire*, și anume în iubirea pentru Dumnezeu-om, în „libera captivitate” a frumuseții Sale. Dumnezeu-om care este, în același timp, și Dumnezeu, și om, îmbină transcendentul cu imanentul, îl scoate pe om din izolarea sa și din starea de abandon a divinității,

fără nici o constrângere, fără negarea esenței creatoare, libere, a ființei umane. Aici, în spiritualitatea sa creativă, liberă, neîngrădită și nesupusă vreunei puteri, își are originea acea *transcende te ipsum* a Sfântului Augustin, autodeterminarea izbăvitoare a omului, care-l conduce către libertate benefică și fericire.

Acestui drum îngust, dar adevărat, pe care Hristos îndeamnă omenirea să-L urmeze, îi este opus drumul larg, înșelător, al Marelui Inchizitor. Falsitatea celei de-a doua căi – aici se și află sensul profund pe care Dostoievski îl atribuie *Legendei* – se explică, în cele din urmă, prin faptul că această cale are drept fundament interacțiunea *ambelor* fenomene demonice sus-pomenite. Amîndouă fenomenele – demonia supraomului și demonia fericirii în circumstanțele înrobirii spirituale, ale autodistrugerii – se condiționează unul pe altul. Considerîndu-se supraom, mergînd pe calea supraomului, cale ce-i cere dispreț pentru restul omenirii, tocmai prin aceasta Marele Inchizitor își justifică intenția de a conduce omenirea spre fericirea mărginită a autonimicirii spirituale; de aici își hrănește convingerea în atingerea acestui scop. Totuși, dacă omul, *fiind om*, nu este pregătit să-și asume responsabilitatea propriei dispute sufletești și autodeterminări, nedînd, totodată, ascultare chemării lui Dumnezeu la adevărata mîntuire, fără respect pentru demnitatea fiecăruia în parte, atunci el cedează ispitei dublei, înlănțuitei demonii: a supraomului, pe de o parte, și a situării în zona de fericire mărginită a înrobirii, pe de alta. Cunoașterea legăturii reciproce dintre aceste două chipuri ale demonicității pune în lumină tema nemijlocită a *Legendei*: caracterul problematic al posibilității de a face omenirea fericită, împărțind-o în conducători și conduși. Ce-i drept, a fi condus este un principiu divin: el îi este necesar omului, întrucît, lăsat la voia propriei izolări, e sortit să se autodistrugă. Cu toate acestea, adevărata, definitivă îndrumare a omului vine din partea lui Dumnezeu, mai precis a Dumnezeului-om, care invocă fiecare persoană, creată după chipul și asemănarea Domnului, pentru ca ființa umană să învețe *să se autoconducă*. Iar faptul e posibil numai cu ajutorul Dumnezeului-om. Orice altă cîrmuire a omului – prin intermediul autorității, severității, educării, sădirii în sufletul lui a ordinii și disciplinei – e bună, necesară, folositoare, dar numai plecînd de la premisa că această cîrmuire se bazează pe îndrumarea primordială a ființei umane de către Dumnezeu, că de acolo își trage ea puterea și legitimitatea. În oricare alt caz avem de-a face cu demonicul. Iar Aleoșa Karamazov definește corect ceea ce Dostoievski recunoaște în mod deschis prin cuvintele lui Ivan: caracterul dăunător al Marelui Inchizitor. Aleoșa îi ghicește singura taină, anume faptul că Inchizitorul nu crede în Dumnezeu.

REPERE BIOBIBLIOGRAFICE ȘI NOTE

Despre geneza *Legendei Marelui Inchizitor* ca și despre ecourile pe care aceasta le-a produs au scris pe larg la noi Valeriu Cristea în *Dicționarul personajelor lui Dostoievski*, vol. 1, Buc. 1983 p. 240-247 și Leonida Teodorescu într-un mai vechi eseu, publicat în „Studii de literatură universală”, vol. 16, Buc. 1970. În Rusia, seria de „Materiale și cercetări” consacrate vieții și operei ilustrului romancier (vol. 11, în 1994), ce reunește cele mai importante exegeze din lumea întreagă și publică texte inedite ale scriitorului sau despre acesta (fragmente literare neincluse în ediția de *Opere*, amintiri, corespondențe), rezervă de fiecare dată câteva pagini analizei *Fraților Kamarazov* și *Legendei* respective.

Instanță de judecată duhovnicească întemeiată în secolul al XII-lea pentru urmărirea „ereticilor” și a celor ce subminau absolutismul casei regale ori al Bisericii, Inchiziția a fost condusă inițial de episcopi. Un veac mai târziu, din dispoziția lui Grigorie IX, trece în subordinea călugărilor dominicani, fondatorul ordinului fiind și primul general-inchizitor. Din cauza perseverenței în cercetări, a cruzimii dovedite în timpul interogatoriilor și torturilor devine cel mai detestat for bisericesc din lumea catolică (cu excepția Angliei). Concomitent cu întărirea puterii are loc și o diversificare a acțiunilor, de la cenzura cărților pînă la sprijinirea intereselor iezuiților și implicarea fățișă în politica interstatală. În Spania, Inchiziția este desființată în 1809 de către Napoleon I.

Dostoievski a cules informații și a putut schița portretul Marelui Inchizitor (șeful instanței) din două cărți, aflate în biblioteca personală: tragedia *Don Carlos* de Schiller, tradusă de fratele romancierului și *Istoria domniei lui Filip al II-lea, regele Spaniei* a lui W. Prescott (ed. rusă, 1858).

1. La începutul cărții autorul prezintă o sărbătoare populară din Parisul veacului al XV-lea, în timpul căreia are loc un spectacol (= misteriu) cu „dreapta judecată” a Fecioarei Maria. Dostoievski considera acest roman „o operă genială, viguroasă”. Prima versiune rusească a cărții apare în „Vremea”, № 9, 1862, sub semnătura autorului *Fraților Kamarazov*.
2. Relatare inexactă, din memorie, a conținutului primelor scene ale operei respective. Nu despre nașterea prințului moștenitor se vorbește, ci de sosirea trimișilor flamanzi pentru a mijloci căsătoria acestuia cu Margueritte de Flandra.
3. Povestiri anonime și versuri cu caracter religios, neacceptate de biserică, dar răspândite pe parcursul întregului Ev Mediu în Europa.
4. Legendă bizantină, pătrunsă de timpuriu în Rusia.
5. Citat din pomezia lui Schiller *Dorința* (1801), tradusă de Jukovski.
6. Dostoievski se referă la Reforma din secolul al XVI-lea din Europa apuseană. Amplă mișcare antifeudală, ea a îmbrăcat haina luptei împotriva bisericii catolice.
7. A se vedea *Apocalipsa lui Ioan* 8, 10-11 : „Și a căzut din cer o stea uriașă, arzînd ca o făclie, și-a căzut peste a treia parte din riuri și peste izvoarele apelor. Și numele stelei se cheamă Absintors. Și a treia parte din ape s-a făcut ca pelinul și mulți dintre oameni au murit din pricina apelor, pentru că se făcuseră amare”.
8. Poetul Feodor Tiutcev (1803-1873), reprezentant al școlii ce milita pentru „artă pură”, s-a bucurat de o largă popularitate în anii '50 ai veacului trecut. Printre cei ce l-au prețuit a fost și Dostoievski. Citatul aparține ultimei strofe din *Satele astea sărace...* (1855).

9. Versuri reproduse inexact din poemul lui A.I. Polejaev, *Corioan* (1834). Autorul lor (1805-1838) a avut un destin aparte, prefigurându-l parcă pe M.I. Lermontov. Arestat pentru poemul *Saka*, va fi trimis în Caucaz (1826) ca simplu soldat, unde va petrece 12 ani. Avansat ofițer, moare la Moscova de tuberculoză în 1933. Cele mai bune titluri: *Marea*; *Ospățul lui Baltasar*; *Deținutul* etc.
10. „Întru cea mai mare slavă a lui Dumnezeu” (în latină, în original). Este deviza ordinului iezuiților, fondat în 1540 de către spaniolul Ignățiu de Loyola (1491-1556).
11. „Copilă, scoală-te” (în ebraică, în original).
12. A se vedea tragedia lui Pușkin *Oaspetele de piatră*.
13. Neînțelegere, confuzie (în latină, în original).
14. Se are în vedere relatarea evanghelică despre cele trei încercări de ispitire a lui Iisus de către diavol în pustiu. Matei 4 1-11; Marcu 1, 13; Luca 4, 1-13.
15. Numele autorului Apocalipsei, Ioan Teologul este pomenit în *Marele Inchizitor* în mai multe rînduri cu apelativul „proroc”.
16. *Apocalipsa* 17
17. „Am spus!” (în latină, în original).
18. Citat inexact din poezia lui Pușkin *Amintiri*.
19. Aluzie la Francesco d'Assisi (1881 sau 1882-1226) – propăvăduitor italian, a pus bazele ordinului franciscanilor. Numele de *Pater Seraphicus* (=părinte serafinic, serafic”), raportat la Sf. Francisc și acceptat de biserica romană, își are originea într-una din faptele legendare ale acestei persoane: într-una din zile i s-a arătat Hristos în chip de serafim.

Konstantin N. Leontiev

Prozatorul, criticul literar și filosoful Konstantin Nicolaevici Leontiev (1831, Kudino, în Kaluga – 1891, Serghiev Posad) este legat de spațiul românesc prin cei doi ani, 1867-1869, petrecuți, în calitate de vice-consul, la Tulcea. El își destăinuie, într-o scrisoare, intenția de a se stabili pentru totdeauna în localitatea dunăreană: *...Există aici și agitație, și liniște, și răsăritul, și apusul, și nordul, și sudul*.

Interesează, de asemenea, „paginile dobrogene” din cele trei volume de impresii orientale, publicate sub titlul *Din viața creștinilor în Turcia*, Moscova, 1876. În ele autorul descrie amănunțit exotismul și frumusețea arhaică a două culturi – creștină și musulmană –, prezintă tradițiile și obiceiurile numeroaselor etnii ce populează zona: turci, tătari, greci, lipoveni, albanezi etc., opune vieții curate, îndrăgite de aici, viață în care suferința și lipsurile n-au afectat esența umană, pe cea stătută din marile orașe ale Europei apusene, consideră că pe bătrînul continent *civilizația a îngropat pitorescul în muzee și-n pagină de carte, răspîndind în viața reală doar prozaicul, desfrîul și uniformitatea, deci moartea*.

De astfel, problema Orientului, a Bizanțului, a Rusiei și a universului slav a fost abordată în numeroase lucrări cu caracter comparatist, de sondare a mentalităților: *Panslavismul și grecii* (1873); *Bizantism și slavitate* (1875); *Rușii, grecii și slavii de sud* (1879), reunite între copertile cărții *Orientul, Rusia și țările slave* vol. 1-2, Moscova, 1885-1886. În studiile, articolele și paginile de corespondență ce-o alcătuiesc vom găsi majoritatea opiniilor filosofice, insuficient sistematizate, ale lui Leontiev. Pentru că acum, în perioada „diplomatică” a vieții sale, schimbînd oraș după oraș, venind în contact cu varii civilizații, observînd atent manifestările spirituale ale atîtor popoare, se cristalizează, încetul cu încetul concepția estetică a scriitorului, capătă rafinament gustul său artistic, se lărgește orizontul ideologic. El n-a urît Apusul, n-a fost adversar al progresului, în genere, ci al progresului care distruge, al progresului impus. Găsea poezie în fiecare din marile religii ale lumii; a fost, după expresia lui Rozanov, *primul rus sau, poate, primul european ce a descoperit -patosul- turcității*, a observat sufletul viu, spiritul războinic, naivitatea credinței și fanatismul, înclinații spre huzur și desfrîu proprii acestui neam. În Orient, departe de țară a putut vedea mai bine și caracteristicile vieții rusești și

trăsăturile propriului popor, a putut deduce calea pe care Rusia ar trebui s-o urmeze pentru a-și păstra individualitatea, pentru a-și împlini menirea istorică: *Trei lucruri sînt puternice la noi: ortodoxia bizantină, autocrația noastră înmăscută și comunitatea rurală*. S-a opus, în schimb, cosmopolitismului și procesului de asimilare a unor etnii de către altele. Le considera două căi spre Niciunde, deosebite doar prin mijloacele prin care își ating scopul distructiv. A simțit pericolul amestecului diferitelor moduri de viață, al diverselor tradiții, caractere, gesturi, limbi, culturi individuale, al conglomeratului rezultat de aici, a simțit pericolul uniformizării, al distrugerii „progresist-științifice” a naturii, de care se rupe tot mai mult mîndra și „libera” ființă umană. Crearea unei „Atot-Europe”, a unei federații republicane era posibilă doar prin politica forței, prin foc, sînge și lacrimi, viitorul ei îi apărea gînditorului rus în culorile cele mai sumbre.

În privința criticii literare, apariția lui Leontiev se produce într-o perioadă în care toate curentele de gîndire ignorau estetismul. Konstantin Nikolaevici este un precursor al metodei formale în analiza de text, studiile sale consacrate operei lui Tolstoi (*Analiză, stil și tendință*, 1890), autorului *Cuibului de nobili* (*Scrisoarea unui provincial* către dl Turgheniev, 1860) sau creației dostoevskiene nu și-au pierdut importanța cu trecerea anilor. În *Război și pace*, opinează criticul, maniera narării contrazice atmosfera epocii descrise, gîndurile lui Bolkonski sau ale lui Pierre Bezuhov sînt ale unor oameni care au supraviețuit lui Goethe, Pușkin, Hegel, slavofililor, lui Turgheniev și Dostoevski; e anacronic entuziasmul lui Pierre în fața simplității lui Platon Karataev. De aceea, Leontiev acordă înțietate valorică *Annei Karenina*, unde maniera narativă corespunde spiritului epocii. I se mai reproșează titanului de la Iasnaia Poliana multitudinea de episoade și de descrieri în afara povestirii propriu-zise, „poezia” excesivă a unor scene din binecunoscuta epopee, unilateralitatea cu care este zugrăvit rusul, văzut în general pozitiv, străin de orgoliu, invidie, patimi. În scrisoarea către Turgheniev, „expeditorul” intră în polemică de pe pozițiile criticii estetice cu Dobroliubov. El apreciază la romanul *În ajun* forma, care trebuie „să fie o reflexie a vieții”, căci viața este ea însăși o categorie estetică, și nu veridicitatea eroilor, care lasă de dorit. Acorda importanță universală judecății estetice în aprecierea realității. Pentru el, frumosul era reperul perfecțiunii, apogeul dezvoltării oricărei ființe. Nu este adeptul libertății și al egalității, care ar afecta firile dîrze, ci al unei vieți patriarhale, precum cea trăită de el însuși în copilărie, pe moșia *cu crînguri de mesteceni și alunșuri*.

Atunci, în primii ani, sub influența benefică a mamei, s-a deprins cu munca și ordinea, i-au fost sădite în suflet sentimentul religios și pasiunea pentru lectură. După opt ani de „rătăcirii” gimnaziale, studiul medicinei la Universitatea din Moscova și-l întrerupe datorită Războiului ruso-turc (1853-1856). Piesa *Căsătorie din dragoste*, scrisă în această perioadă și apreciată de Turgheniev, nu vede lumina tiparului din cauza cenzurii. Debutează cu nuvela *Mulțumire* în „Moskovskie vedomosti” N° 6-10/1854. Două nenorociri, abătute la scurt interval, sînt cauza profunde „crize” spirituale pe care o traversează Leontiev și în urma căreia reprezentările sale despre lume și viață se modifică substanțial: primele semne de alienare mintală a soției și îmbolnăvirea subită a scriitorului însuși. Simțindu-și sfîrșitul aproape, înaltă, într-o ultimă încercare, rugă aprinse Maicii Domnului, promite că se va călugări. Minunea se produce. Din acel moment *am început să mă tem de Dumnezeu...*; *la patruzeci de ani, nici eu nu știu cum, credința a pus capăt activității mele artistice*, se confesează el într-o scrisoare către Rozanov. În semn de „convertire” arde manuscrisul romanului *Șuvoiul timpului*, în care intenționa să înfățișeze viața societății rusești între 1811 și 1862. Creațiile sale fundamentale sînt ulterioare anului 1872, cînd revine „transfigurat” acasă, după călătoria la Muntele Athos. Moare la Sihăstria Optina, la puțin timp după ce se călugărise în taină.

Cea mai bună exegeză a operei sale rămîne monografia lui Berdiaev, *Konstantin Leontiev*, Paris, 1926.

Un amplu studiu îi dedică și V.V. Zenkovski în *Istoria filosofiei ruse*, vol. 1, partea II-a, Leningrad, 1991. Se cuvin menționate: cartea lui Ivask, *Konstantin Leontiev: Viața și opera*, Frankfurt/Mainz, 1974, cea a lui E. Gasparini, *Le previsioni*

di Konstantin Leontiev, Milano – Veneția, 1947, articolul lui S. Frank din „Kriticeskoe obozrenie”, Nr 11/1909 intitulat *Concepția despre lume a lui Konstantin Leontiev* ș.a.

Cartea *Noți nostrî creștini: F.M. Dostoievski și contele Lev Tolstoi*, din care am tradus considerațiile critice ale autorului asupra operei ilustrului romancier, a apărut la Moscova în 1882

1. Grigori Konstantinovici Gradovski – publicist rus: a editat săptămînalul „Russkoe Obozrenie”.
2. Politicianul și avocatul Leon Gambetta (1838-1882), orator strălucit, adversar al celui de-al doilea Imperiu, a condus Revoluția din 4 septembrie 1870, iar din 1871 a militat în favoarea republicii.
3. Pe numele de mirean Vasile Mihailovici Drozdov (1783-1867), marele propovăduitor și teolog Filaret, mitropolit al Moscovei și al Kolomnei, a avut o înfrîurire deosebită asupra vieții culturale și politice din acea vreme. Prin metode ce țin de sofismele cazuistice a demonstrat că proiectata pe atunci înlocuire a pedepsei corporale cu credința în Dumnezeu este inutilă. Op. princ.: *Însemnări pe marginea „Cărții Facerii”; Cuvinte și învățăături*.
4. Eduard von Hartmann (1842-1906) – filosof neoromantic german, autor al *Filosofiei inconstientului* (1869), adversar al creștinismului. Opune idealismului transcendent kantian un realism „idealizat”, care absolutizează funcția ontologică a aparatului categorial. Alte scrieri: *Estetica*, 2 vol. (1887); *Doctrina categoriilor* (1896); *Sistemul filosofiei*, 8 vol. (1906-1909).
5. *Amințirile din Casa morților* apar în perioada 1860 – 1862. A se vedea *Ed. rom.*, vol. 3.
6. *scopism* (în original: *skopcestvo*) – sectă ai cărei reprezentanți, scapeții, speră în mîntuire prin mortificarea trupului și, de aceea, se castrază.
7. *molocanism* (în original: *molokanstvo*) – sectă ai cărei reprezentanți nu consumă carne și evită orice vărsare de sînge.
8. Biserica ortodoxă sărbătorește mai multe sfinte cu numele Teodora:
 - a) Sf. muceniță Teodora, cea care a pătimit pe vremea lui Dioclețian, în anul 304, în Alexandria (pe 27 mai),
 - b) Sf. Teodora din Cezareea, săvîrșită în jurul anului 750 (pe 30 decembrie),
 - c) Cuvioasa Teodora, care a trăit în timpul lui Zenon (474-491).
 Maria Egipteanca (sec. VI) a dus în tinerețe o viață ușurată. Conform tradiției, în timp ce vizita cu un grup de pelerini Ierusalimul, i s-a permis să ajungă în fața Sfintei Cruci. Devine o creștină înfocată, petrecînd în pustiu 47 de ani. Pe 8 octombrie și pe 10 mai mai sînt pomenite sfintele Taisia Egipteanca, cunoscută prin viața ascetică pe care a dus-o (a murit în jurul anului 340), respectiv Fericita Taisia.
 Aglaida „cea fără prihană” (secolul al III-lea) – cetățeană a Romei, bogată și influentă. După o tinerețe trăită în desfrîu, se pocăiește și-și duce restul zilelor în mari lipsuri și cucernicie. Pomenirea ei se face pe 19 decembrie.
9. *Nilism* (lat. *nilis* = nimic) – doctrină religioasă ce neagă în Iisus Hristos esența umană. Termenul a fost lansat în urma apariției romanului *Părinți și copii* (1862) al clasicului rus I. S. Turgheniev și semnifica numele pe care și-l dădeau tinerii radicali în încercarea lor de a exprima ruptura de lumea „părinților”. Sensul primar se pierde în scurtă vreme, înțelesul larg al nihilismului fiind acela de respingere a fundamentelor spirituale, precum personalitatea, cultura, societatea.
10. Ioan Gură de Aur (Hrisostom) (347-407) – episcop bizantin, originar din Antiohia, celebru prin elocința discursurilor și prin scrierile sale. Unul din stîlpîi Bisericii.
 Pustnicul Varsonofie cel Mare (sfîrșitul sec. V – începutul sec. VI) s-a retras în singurătate în jurul anului 540. Opera acestuia, îndreptată împotriva monahilor-origeniști, a fost editată tîrziu. În 1803 apare la Muntele Athos un volum cu răspunsuri ale ascetului la întrebările ucenicilor săi. Este comemorat pe 6 februarie.

Supranumit „Scărarul” datorită cărții *Scara Raiului*, imagine a adevăratei izbînzii în viața monahală, ascetul și egumenul Ioan (525-563), sărbătorit în a cincea lună a anului, pe 30, petrece în pustiu cea mai mare parte din viață. Pentru scurt timp va fi starețul mănăstirii Sinai.

Sihăstria Optina, situată în gubernia Kaluga, a fost întemeiată de atamanul Opt în veacul al XV-lea. Este un adevărat tezaur de manuscrise și obiecte de cult. Părintele monah Makari (pe numele de mirean M. Ivanov) a trăit la Optina între 1834 și 1860, fiind celebru datorită vieții deosebit de aspre pe care a dus-o. Celălalt „mentor”, Antoni (Putilov) (1795-1853) a fost timp de 14 ani egumen al schitului sus numitei mănăstiri; autor al unor manuscrise și al unei bogate corespondențe.

11. *Iveria*, vechea denumire a Gruziei. Denumirea icoanei provine de la celebra Mănăstire Iveriană de la Muntele Athos, unde există icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului. O copie a acestei icoane, considerată tot făcătoare de minuni, se află la Moscova.
12. Serghi Radonejski (1314-1392, în lume – Vartolomei) se retrage împreună cu fratele său Ștefan în ținutul sălbatic al Radonejului, unde vor înălța o biserică de lemn închinată Sfintei Treimi („Troița” în rusă) și vor duce o viață monahală dintre cele mai austere. Tot lui Serghi i se datorează înțelegerea dintre cnejii ruși în ajunul bătăliei de la Kulikovo (1380), schimnicul prezicînd izbînda lui Dmitri Donskoi. Moaștele acestui monah au fost descoperite intacte în 1422. Va fi sanctificat treizeci de ani mai tîrziu. Este unul dintre ocrotitorii Rusiei, poate cel mai venerat sfînt.
- Tihon Zadonski (în lume, Timotei Sokolov, 1724-1783) – ierarh, autor de texte religioase: *Despre cele șapte Sfinte Tăine*; *Trup și suflet*; *Despre adevăratul creștinism*; *Îndrumare creștină*. Episcop de Voronej între 1763 și 1767. Din 1781 se retrage în mănăstirea Zadonski. Este trecut în rîndul sfinților în 1858. Moaștele îi sînt descoperite trei ani mai tîrziu. A fost tipul de sfînt rus „călăuzitor” al neamului în nevoințele de zi cu zi ale acestuia.
13. Prévost-Paradol – jurnalist francez (1829-1870), inițial republican, ulterior bonapartist.
14. În poeziile sale, Feodor Ivanovici Tiutcev s-a remarcat îndeosebi prin modul în care a receptat și a prezentat natura. Destinul său artistic este oarecum neobișnuit; ultim reprezentant al romantismului rusesc, a creat în plină înflorire a realismului, rămînînd credincios, totuși, preceptelor curentului anterior.
15. Juristul și omul politic Konstantin Petrovici Pobedonoshev (1827-1907) a ocupat diferite funcții în viața publică moscovită, de la profesor universitar la procuror – șef al Sfîntului Sinod. Op. princ.: *Curs de drept civil* (4 vol.); *Îndrumar juridic*.
16. Mieczyslaw Ledochowski (1822-1902) – șef al ultramontaniștilor, grupare extremistă ce susținea infailibilitatea și puterea nelimitată a Papei în chestiuni bisericești și laice; ierarh și apoi cardinal al Poloniei.

Vladimir S. Soloviev

Cele *Trei discursuri în memoria lui Dostoievski* au fost incluse în volumul VII de *Opere*, editate în 1900 anul morții filosofului rus.

1. Nikolai Nikolaevici Strahov (1828-1896) – filosof și critic rus, adept al slavofilismului. Colaborează la „Epoha” (1864-1865), revistă fondată de Mihail Dostoievski. Op. princ.: *Articole critice despre I.S. Turgheniev și L.N. Tolstoi* (1862-1885), *Lupta cu Occidentul în literatura noastră* (1882-1896).
2. Cunoscutul romancier rus Ivan Aleksandrovici Gonțarov (1812-1891) evocă în scrierile sale (*O poveste obișnuită*, 1847; *Obломov*, 1859; *Rîpa*, 1869) viața socială și morală din Rusia de la jumătatea secolului trecut. Participă, în calitate de secretar, la călătoria în jurul lumii, 1852-1855, condusă de amiralul Putiatin.

- Însemnările sale, caracterizate prin viziune obiectivă, spirit de observație fin, umor, vor fi publicate sub titlul *Fregata Pallada* (1855-1857)
3. Famusov și Molcealin – personaje ale comediei lui A. S. Griboedov *Prea multă minte strică* (1833).
Oneghin – eroul central al romanului în versuri *Evgheni Oneghin*, apărut sub semnătura lui Pușkin, în ediție separată, în 1833.
Peciorin – unul dintre „oamenii de prisos”, personaj principal al primului roman psihologic rus *Un om al timpului nostru* scris de M. Lermontov (1840).
Manilov și Sobakievici – doi dintre eroii primului volum din poemul *Suflete moarte* (1842), creație a lui N.V. Gogol.
Aleksandr Nikolaevici Ostrovski (1823-1866) – dramaturg, creator al comediei de moravuri ruse. Op. princ. : *Furtuna* (1859); *Snegurocika* (1873); *Fata fără zestre* (1879).
 4. Teroristul Dmitri Vladimirovici Karakozov (1842-1866) este autorul atentatului (nereușit) din 4 aprilie 1866 împotriva țarului Aleksandr II. A fost spânzurat.
 5. Serghei Ghenadiievici Neceaev (1846-1883) – revoluționar. Pentru uciderea studentului Ivanov este condamnat în 1873 la 20 de ani de muncă silnică.

Vasili V. Rozanov

O dată cu apariția *Însingurărilor* și a *Apocalipsei timpului nostru* (Institutul European, Iași, 1994), numele lui Vasili Vasilievici Rozanov (1856-1919) nu mai reprezintă o necunoscută pentru cititorul român. În studiul introductiv semnat de Ilie Gyurcsik sînt punctate principalele elemente ce țin de biografia și opera autorului.

Legenda Mareleui Inchizitor apare pentru întâia oară la Sankt-Petersburg în 1894.

1. Referirea vizează nuvela *Portretul* din volumul *Arabescuri* (1835).
 2. Apollon Nikolaievici Maikov (1821-1897) – poet, autor al unei remarcabile traduceri a *Cîntecului despre oastea lui Igor* și al dramelor lirice *Trei morți* (1857); *Două lumi* (1872/1881). A fost prieten apropiat cu N.N. Strahov și F.M. Dostoievski. Scrisorile către acesta din urmă îi apar în 1882.
 3. Cultura rusă modernă are în persoana gînditorului și publicistului Piotr Iakovlevici Ceadaev (1794-1856) pe cel mai de seamă reprezentant al occidentalistilor. Revista „Teleskop” îi publică în 1836 *Scrisoarea înții (filosofică)*, în care acesta își expune în mod fățiș ideile despre societatea rusă, despre ortodoxie și despre specificul vieții din imperiu. Virulența acestor opinii, simpatia lui față de cultura europeană și pentru catolicism determină o reacție promptă din partea autorităților: a fost declarat în mod oficial nebun, i s-a interzis colaborarea la reviste, i s-a stabilit domiciliu forțat. Redactorul publicației în cauză, Nadejdin, a fost deportat, iar „Teleskop” și-a încetat apariția.
 4. Vissarion Grigorievici Belinski (1811-1848) – filosof, unul din cei mai importanți critici ruși ai veacului trecut, călăuzit de ideea răspîndirii idealurilor umaniste în rîndul maselor, promotor al realismului în artă. A colaborat la „Otecestvenie Zapiski” și „Sovremennik”. Op. princ.: *Reverii literare* (1834); *Scrisoare către Gogol* (1847); *Privire asupra literaturii ruse din 1847* (1848).
Timofei Nikolaievici Granovski (1810-1848) – unul din fruntașii occidentalistilor, istoric, profesor al Universității din Moscova.
 5. Născut într-o familie de ortodocși de rit vechi, Pavel Pruski (1821-1895) părăsește Rusia în urma persecuțiilor religioase ale țarului Nikolai I, se stabilește în Prusia în 1848, unde întemeiază o mănăstire de rit vechi. Peste două decenii, decizîndu-se de credința sa, devine unul din cei mai aprigi militanți în favoarea schismei. Bun cunoscător al literaturii ruse și al scrierilor Sfinților Părinți, conține o serie de opere, cea mai importantă fiind *Dezmîntări amănunțite ale „Răspunsurilor din Pomorie” date de Andrei Denisov*.
Călugărul Parfenie este și el autorul mai multor cărți împotriva ortodocșilor de rit vechi și al unei interesante *Relatări despre călătoria prin Rusia, Moldova, Turcia și Sfîntul Pămînt*. Moare în 1868.
- Ne lipsesc, din păcate, informații despre viața și, eventual, opera lui Golubov.

6. Primul personaj din vol. 2 al poemului *Suflete moarte* de N.V. Gogol; celălalt, „neamțul” Stolz, unul din eroii romanului amintit, publicat de I.A. Goncarov în 1859.
7. Lavrețki – eroul central al romanului *Un cuib de nobili* (1859), apărut sub semnătura lui Turgheniev, Cicikov este cumpărătorul de „Suflete moarte” din celebrul poem gogolian.
8. Apărut în 1863, romanul lui Cernișevski exprimă concepțiile filosofice și idealurile morale din societatea rusă a timpului respectiv.
9. Dată inexactă. Dostoievski începe să publice Jurnalul din 1873, când devine redactor al revistei „Grajdanin”.
Cu două întreruperi cauzate de travaliul la romanul *Adolescentul*, 1874-1875, și *Frații Kamarazov*, 1878-1879, *Jurnalul de scriitor* va apărea pînă în ianuarie 1881, data morții lui Feodor Mihailovici. Pe lângă dezbaterile celor mai importante evenimente politice ale momentului, pe lângă abordarea unor teme ce țin de estetică, filosofie, religie, în paginile acestei originale specii sunt inserate și câteva producții literare: *Un băiat la bradul lui Hristos*; *Sfioasă*; *Boboc*; *Visul unui om ridicol*. Fragmente din *Jurnal* au apărut în traducerea lui Leonida Teodorescu în vol. 11 din *Ed. rom.*
10. A se vedea nota 10 la studiul lui K.N. Leontiev.
Conform mărturiei lui Soloviev călătoria la Optina a avut loc cu un an mai înainte.
11. Starețul Amvrosi (A.M. Grenkov, 1812-1891), mentorul spiritual de la Sihăstria Optina, se distingea prin marea lui experiență de viață, intuiție psihologică, viziune largă asupra lumii. A fost vizitat în mai multe rînduri de personalități reprezentative ale culturii ruse din a doua jumătate a secolului trecut: Dostoievski, Leontiev, Tolstoi. A tradus din scrierile asceților creștini.
12. Rozanov se referă la capodopera lui Alexandr Andreevici Ivanov (1806-1858), *Hristos se arată mulțimii*, lucrare ce a necesitat un lung travaliu artistic. Marele pictor rus a tratat subiectul evanghelic într-o manieră proprie, considerîndu-l o întîmplare reală, a cărui semnificație o consideră mutația spirituală petrecută în viața omenirii deprimată.
13. M.V. Butașevski-Petrașevski, adept al utopiștilor și al ideilor lui Feuerbach, organizează un cerc unde erau dezbătute nu doar probleme literare, ci și politice, ori de organizare socială a Rusiei. Figura cea mai proeminentă dintre membri a fost poetul A.N. Pleșceev (1825-1893), care în 1846 îl introduce pe Dostoievski. Într-una din seri se citește faimoasa *Scrisoare către Gogol* a lui Belinski, urmează arestarea viitorului romancier (23 aprilie 1849), procesul și simulacrul de execuție.
14. Criticul Apollon Aleksandrovici Grigoriev (1822-1876) împărtășea opiniile slavofililor. Prima ediție a operelor sale apare în 1876.
15. *Țigani* – poem lirico-epic, scris de Pușkin în 1824. *Mîiri* apare sub semnătura lui Lermontov cinsprezece ani mai tîrziu. În gruzină, *mîiri* înseamnă „novice” (la o mănăstire).
16. Întîlnirea dintre Andrii, mezinul lui Taras Bulba, și frumoasa fiică a voievodului din Kovno este redată în cap. 2 al nuvelei lui Gogol.
17. Monument al literaturii ruse vechi, *Cîntecul despre oastea lui Igor* și-a sărbătorit în 1986 opt secole de existență. Îmbinînd în chip fericit epicul tradițional cu stilul retoric al cronicilor bizantine, poemul rămîne o operă unicat, comparabilă și chiar superioară, sub aspectul poeticității, altor creații ale literaturii universale: *Cîntecul lui Roland*; *Cîntecul Nibelungilor*. A fost descoperit în 1795 de către Miusin-Pușkin într-un vechi manuscris de pe la sfîrșitul sec. al XIV-lea, manuscris dispărut în incendiul din 1812 din Moscova. Relatează expediția nefastă a lui Igor Sviatoslavici, cnezul Novgorodului, împotriva cumanilor.
18. Grupare ideologică apărută în deceniul patru al veacului trecut; printre membri ei s-au numărat: A.S. Homiakov, frații K.S. și I.S. Aksakov, I.V. Kireevski, N.M. Iazikov. Se caracterizează prin atitudinea critică față de civilizația apu-

- seană (adeptii acesteia din urmă alcătuiau grupul „occidentalistilor”), care, în viața lor, ducea la distrugerea personalității, era improprie spiritului rusesc.
19. Celebru fiziolog, lingvist și istoric literar Feodor Ivanovici Buslaev (1818-1897) s-a remarcat prin numeroasele sale studii de specialitate (*Schițe istorice de literatură și artă populară*, 2 vol., *Eposul popular rusesc* ș.a.) și prin aspectul documentar din *Amințirile mele*.
 20. În ultima parte a vieții, N.V. Gogol traversează o perioadă de profund misticism, sub influența căruia, sau poate nemulțumit de valoarea estetică, distruge manuscrisul vol. 2 din *Suflete moarte* (s-au păstrat, fragmentar, doar cinci capitole). Are presentimentul morții, postește zile în șir, hrănindu-se, în vederea spovedaniei și împărtășaniei, numai cu prescuri. Moare pe 21 februarie 1852, la zece ani după ce „ne lăsase imaginea ascetului ce-și arde opera”.
 21. Personaje din *Suflete moarte*.
 22. Netocika Nezvanova – eroina nuvelei omonime a lui Dostoievski (*Ed. rom.*, vol. 2). *Copilaria* (1852) și *Adolescența* (1854) sunt primele două părți din trilogia autobiografică a lui Tolstoi (cea de-a treia, *Ținerețea*, în 1857); împreună cu *Povestiri din Sevastopol* (1856) și cu *Dimineața unui moșier* anunțau la jumătatea secolului trecut apariția a încă unui talent viguros în cadrul literaturii ruse.
 23. Alkid și Temistoclius sunt cei doi băieți ai moșierului Manilov din poemul *Suflete moarte*.
 24. Andrei Bolkonski este unul din eroii principali ai romanului *Război și pace* (1863-1869), capodoperă a literaturii universale.
 25. *Ed. rom.*, vol. 1.
 26. *Ibidem*.
 27. *Ibidem*.
 28. Autorul se referă la procesul intentat petrașevștilor (30 septembrie-16 noiembrie 1849), în urma căruia Petrașevski însuși, Dostoievski, Durov și Pleșceev au fost condamnați, împreună cu alți cîțiva, la moarte. Pe 22 noiembrie sînt duși la locul de execuție, li se citește actul de acuzare, se ordonă „Foc!”, dar farsa este oprită, noua sentință fiind deportarea în Siberia.
 29. Povestirea în cauză ține de începuturile literare ale scriitorului. A se vedea vol. 1 din *Ed. rom*.
 30. Citat dintr-o poezie (1846) a lui Nekrasov.
 31. Misterele Eleusine erau printre cele mai respectate sărbători religioase cu caracter inițiativ din Grecia antică. Aveau loc anual: în cursul ceremoniei participanții vizitau o sală ce pretindea că reproduce regatul infernal al lui Hades. Hierofanții oficiau ritualul principal, dezvăluind despre „lumea de dincolo” numai ceea ce se putea spune.
 32. *Ioan* 10-16.
 33. Romanul *Deșteleniri* vede lumina tiparului în 1877.
 34. Sfînt și ascet al Bisericii, Isaac Sirul a trăit în sec. al VIII-lea. Multe din scrierile sale – despre rînduiala monahală, despre evlavie etc. – formulate în siriană au fost traduse ulterior în latină, greacă și în alte limbi. Este comemorat pe 12 aprilie.
 35. Descoperirile matematicianului Nikolai Ivanovici Lobacevski (1793-1856) s-au concretizat în lucrările: *Noi principii în geometrie*; *Teoria liniilor posibile*; *Geometria imaginară*. Ele au revoluționat disciplina respectivă, dîndu-i o nouă direcție și au stat la baza verificării experimentale în astronomie și teoria probabilităților.
 36. Fiu al unui înalt demnitar din Insula Cipru, patriarh al Alexandriei, Sf. Ioan cel Milostiv a trăit în veacul al VII-lea. Moaștele lui se păstrează în Catedrala din orașul Presburg. Biserica ortodoxă îl sărbătorește pe 12 noiembrie.
 37. Poezia poartă titlul *Înainte de amurg* (1859) și aparține ciclului *Despre starea vremii*. Autorul acesteia, poetul Nikolai Alekseevici Nekrasov (1821-1878), este întemeietorul „școlii naturale” în literatura rusă; lirica sa de inspirație

- rurală, descriptivă, de valorificare a tradițiilor populare se remarcă prin plasticitate, prin varietatea tonurilor, prin frumusețea imaginilor poetice.
38. Pozitivismul, ca orientare filosofică, și sociologia, ca disciplină, recunosc în persoana lui Auguste Comte (1798-1857) pe marele lor fondator. A formulat „legea celor trei stadii” de dezvoltare istorică în gândirea umană.
 39. Conte de Joseph de Maistre (1753-1821) – politician, scriitor și filosof francez – este autorul *Eseului asupra principiului generator al constituțiilor politice* (1810); *Examenului filosofiei lui Bacon* (1836), al unei valoroase și spirituale *Correspondențe* (1858-1886). Operele sale se remarcă prin caracterul mistic și prin tendința de apărare a absolutismului Bisericii. Ministru al Sardiniei la Sankt-Petersburg pe timpul lui Aleksandr I.
 40. Thomas Robert Malthus (1766-1834) – teolog și economist englez, autorul lucrării *Eseu asupra legii populației* (1798); din acesta Rozanov preia „ideea” abținerii muncitorilor de la căsătorie și procreare. Filosoful pozitivist John Stark Mill (1803-1873) a perfecționat metodele de cercetare a cauzalității (*Sistem de logică inductivă și deductivă*, 1843); a fost unul din promotorii utilitarismului (*Utilitarismul*, 1863).
 41. A se vedea *Jurnalul de scriitor* din oct.-nov. 1876, în: *Ed. rom.*, 11, pp. 268 ș.a.
 42. *Ed. rom.*, 7, cap. *O noapte de caznă*.
 43. Celebru naturalist francez Georges Cuvier a aplicat metoda comparată în cercetările sale din domeniul paleontologiei; adept al teoriilor cu privire la caracterul invariabil al speciilor și la catastrofele geologice. Op. princ. : *Lecții de anatomie comparată; Regnul animal; Cercetări asupra osemintelor fosile*.
 44. Reprezentant de frunte al iluminismului german, Gotthild Ephraim Lessing (1729-1781) și-a expus principiile teoretice și estetice în *Laokoon sau despre limitele picturii și poeziei* (1766) și în *Scrierile privind literatura cea mai nouă* (1759-1765).
- Joseph Addison (1672-1719), politician, eseist și poet englez, a rămas în istoria literaturii ca întemeietor al eseului ca specie și al jurnalismului literar în țara de origine.

Serghei N. Bulgakov

În 1902, în revista *Voprosi filosofii i psihologii* apar două articole semnate de Serghei Bulgakov (1871-1944): *Ivan Karamazov ca tip filosofic* și *Drama sufletească a lui Herzen*. Ele țin de începuturile publicistice ale autorului și anunță profunda criză filosofică și ideologică pe care acesta o va încerca. Este acea „trezire”, acea „cotitură” din destinul unei personalități, cunoscută de mai toate marile spirite – Dostoievski, Leontiev, Berdiaev, Frank, ca să-i pomenim numai pe gânditorii incluși în prezentul volum – fără de care referirile la însemnătatea creației lor s-ar face în alți termeni. Vor urma alte lucrări precum: *Vasnenov, Dostoievski, V. Soloviov, Tolstoi* (paralele); *Ce-i oferă conștiinței actuale filosofia lui Soloviov?*; *Studiu despre Dostoievski*. Numele pomenite sînt, practic, acei artiști ai cuvîntului și penelului față de opera cărora Bulgakov s-a simțit atașat.

1. *Autobiografia* lui J.S. Mill a fost publicată în 1873, anul morții filosofului englez.
2. Celebra satiră a lui Voltaire (1694-1778) apare în 1759 și vizează în special optimismul lipsit de critică ale lui Leibniz și Wolf.
3. Konstantin Dimitrievici Kavelin (1818-1885) – jurist, istoric și publicist rus, profesor al Universităților din Moscova și Sankt-Petersburg. L-au preocupat problemele moralei, ale psihologiei și filosofiei.
4. Filosoful și esteticianul francez Marie Jean Guyau (1854-1888) este autorul unor cunoscute studii de estetică, etică și de sociologie a religiei: *Problemele esteticii contemporane* (1884); *Arta din punct de vedere sociologic* (1889); *Ireligiozitatea viitorului* (1887).

5. Viktor Mihailovici Vasnețov (1848-1927) – pictor rus ale cărei capodopere sunt considerate tablourile ce împodobesc Catedrala Sf. Vladimir din Kiev.
6. Poemele în proză sînt publicate în ajunul morții scriitorului (1882) și reprezintă un grup de miniaturi lirice în care măiestria artistică a lui Turgheniev atinge perfecțiunea iar regretul pentru viața scurtă e copleșitor. Cum nu știm de existența unei versiuni românești a poemului *Hristos*, o oferim în cele ce urmează :

M-am văzut tînăr de tot, aproape copil, într-o biserică scundă de lemn. Lumînările subțiri de ceară licăreau – mici pete roșii – în fața vechilor icoane.

Un nimb multicolor înconjură fiecare flacără. Era întuneric... dar lume venise multă.

O mare de capete de țărani, toate blonde. Din în cînd începeau să se unduiască, se aplecau pînă la pămînt și se ridicau din nou, aîdoma unui lan de spice coapte, străbătut de-o pală de vînt.

Deodată cineva veni din spate și se opri în dreptul meu.

Nu m-am întors, dar am simțit pe dată că acest om este Hristos.

M-au cuprins de-a valma și duioșia, și curiozitatea, și teama. Am făcut un efort ...și mi-am privit vecinul.

Un chip ca toate celelalte, un chip ca al tuturor oamenilor. Ochii îndreptați puțin în sus, cătau atent și pașnic. Buzele abia lipite: cea de deasupra părea că se odihnește pe cea de jos. O barbă nu prea mare, despicată. Mîinile strînse cruciș nu schițau nici un gest. Și bainele îi erau dintre cele mai obișnuite.

„Ce fel de Hristos e și acesta!” – mi-a trecut prin minte. „Un om atît de simplu!”

Cu neputință!

Am dat să mă întorc. Dar n-am reușit să-mi dezlipesc bine privirea cînd, pentru a doua oară, am simțit că însuși Hristos stă alături de mine.

Din nou mi-am călcat pe inimă... și din nou am văzut același chip, semănînd cu toate celelalte, cu aceleași trăsături obișnuite, deși necunoscute.

Mi s-a făcut deodată frică – și mi-am venit în fire. Abia atunci am înțeles că numai un asemenea chip – aîdoma tuturor celorlalte chipuri umane – poate fi cel al lui Hristos.

Decembrie, 1878.

7. *Faust*, partea a 2-a, actul V. Îată versiunea românească a fragmentului, în tălmăcirea lui Șt. Augustin Doinaș (Goethe, *Faust*, Buc. 1982, p. 367):

*Ce-i Dincolo, rămîne nepătruns;
Smintit-cel ce-și mijește -n nori privirea,
Urzind semeni de-ai săi, cu-nchipuirea!
Aici să stea, privind în jur; nu-i mut
Pămîntul, pentru omul priceput
La ce s-o ia boinar prin veșnicie?
Nu stăpînește ferm, decît ce știe.
Așa să-și treacă ziua lui acum;
Printre vedenii vadă-și calm de drum,
Mergînd nainte-afla-va bar și chin
Cel niciodată-împăcat-deplin!*

8. Citat din același act al tragediei. La Doinaș:

*Cu el înțelepciunea s-a sfîrșit;
De libertate și de viață-i vrednic
Doar cel ce zilnic și le-a cucerit!*

Nikolai A. Berdiaev

Dintre filosofii care au abordat *Legenda* dostoievskiană, Nikolai Berdiaev (1874-1948) este cel mai tradus din limba română. Studiul *Marele Incbizitor* reprezintă începutul cărții *Noua conștiință religioasă și societatea*, apărute în 1907 la Sankt-Petersburg.

1. Se face trimitere la *Scurta povestire despre Antibrst* ce încheie *Dialogurile despre război, progres și sfârșitul istoriei universale*. Sînt ultimele scrieri (1899-1900) ale cunoscutului filosof rus.
2. *Contradictio in adjecto* – Contradicție în atribuirea unei calități; incompatibilitatea dintre un termen și cel căruia i se adaugă nemijlocit; contradicție intrinsecă (în latină, în original).
3. Teoria celei de-a Treia Rome (Moscova – moștenitoarea Bizanțului) pleacă de la o afirmație a unui stareț ce a trăit la mănăstirea Eleazar din Poskov (sfârșitul secolul al XV-lea, începutul următorului): „Prima Romă s-a prăbușit, a doua Romă s-a prăbușit, a treia Romă este Moscova și nu va mai fi a patra”. Spusele starețului au căpătat alte conotații în veacul trecut; ele ar fi avut în vedere forța statului rus, sortit să nu se prăbușească niciodată, și protecția pe care Moscova trebuia s-o ofere Bisericii răsăritene.
4. „Sutele negre – grupări inculte și cupide, conduse de elemente reacționare ale nobilimii și clerului în lupta pentru eliberarea poporului.
5. A avut loc între 1 și 6 iunie 1906, cînd, în afara violurilor, în afara devastărilor de locuințe și de prăvălii, s-au înregistrat mai multe zeci de victime și cîteva sute de răniți.
6. Studiul lui Bulgakov *Karl Marx ca tip religios* a apărut în №. 22-25/1906 ale revistei „Moskovskii Ejenedelnik”, iar ca broșură, la Sank-Petersburg, un an mai tîrziu.

Semion L. Frank

Ca personalitate, Semion Ludvigovici Frank (1877, Moscova – 1950, Londra) s-a format pe calea sinuoasă ce duce de la marxism la idealism, iar de aici, la înțelegerea religioasă a lumii, itinerar parcurs și de alți contemporani de-ai săi – N. Berdiaev, P. Struve, S. Bulgakov (De Struve îl leagă 46 de ani de prietenie și o lungă perioadă de activitate redacțională la „Osvobođenje”, „Poliarnaia zvezda”, „Svoboda și cultura”). În privința orientării politice, trece de la radicalismul revoluționar, cu patosul pentru lupte și distrugere ce-i sînt caracteristice, la conservatorismul liberal, care îndreptătea doar creațiile profund ancorate în tradiție și respecta valorile absolute ale credinței. În acesta din urmă vedea Frank o posibilitate de a evita succesiunea bezmetică anarhism-despotism, instituirea stării de normalitate în societatea rusă și depășirea profunde crize spirituale ce o cuprinsese.

Există în biografia sa cîteva repere demn de subliniat: la șase ani – pierderea tatălui; apoi inițierea în tainele Bibliei cu ajutorul lui M. Rossianski, bunicul său după mamă, unul din întemeietorii comunității evreiești din Moscova; rolul lui V. Zak, tatăl său vitreg, în familiarizarea cu operele scriitorilor „de stînga”: Mihailovski, Pisarev, Lavrov. (Aceași persoană l-a ajutat să discearnă în procesul contradictoriu al vieții rusești de la sfîrșitul veacului al XIX-lea, caracterizată prin simultaneitatea curentelor de opinii, intensitatea căutărilor ideologice, polemice virulente.) Vor urma: gimnaziul la Nijni Novgorod, studiile juridice la Universitatea din Moscova, „activitatea revoluționară”, renunțarea la ultima și afirmarea în domeniul științific. În timp ce audiază cursuri de economie politică și de filosofie la Univesitatea din Berlin concepe prima sa lucrare: *Teoria valorii la Marx și importanța acesteia. Studiu critic* (1900). Este începutul unei perioade de „muncă și peregrinări”, de intensă activitate publicistică și de conturare a propriei concepții despre lume. Colaborează cu S. Bulgakov și N. Berdiaev la revistele „Novii puti” și „Voprosi jizni”, este redactor responsabil cu partea filosofică al celebrei „Ruskaia Misl”. În acest interval „în viața mea se încheie perioada de tinerețe, de învățătură, de

rătăcirii ideologice și căutare a unei căi distincte... Am ales pentru totdeauna creația de tip filosofic...". Împreună cu Berdiaev pune bazele Academiei de cultură spirituală, unde va ține prelegeri de religie, sociologie, filosofie. Silit să părăsească Rusia în 1922, se stabilește pentru o perioadă la Berlin. Departate de țară, în condiții precare, în lipsa unui schimb autentic de idei, va scrie cele mai importante opere. Ține lecții de istorie a gândirii ruse și de literatură, participă la simpozioane în Cehoslovacia, Franța, Olanda, Iugoslavia. Venind naziștii la putere, emigrează în Franța (1937); ultimii cinci ani de viață și-i petrece la Londra, alături de fiica sa.

Este autorul a peste 20 de cărți și a vreo 300 de articole, redactate majoritatea în rusă, câteva în germană, limbă pe care o stăpânea la perfecție. În caracterizarea pe care V.V. Zenkovski o face operei sale (*Istoria filosofiei ruse*, Vol. 2, partea a II-a, pp. 157 și urm.) remarcă admirabilul dar al lui Frank în expunerea clară și sistematică a ideilor, competența și profunzimea judecăților filosofice, deosebita înzestrare literară.

Cît privește influențele, este greu de precizat care școală anume și ce filosof i-au înfrînit în chip hotărîtor gîndirea. În mod cert Soloviev, cu a sa metafizică a unității întru ființă („metafizica *vseedinstva*”) și platonicienii: „Dacă trebuie neapărat să ne înscriem într-o „sectă” filosofică determinată, atunci ne recunoaștem ca aparținînd celei vechi, nu și învechite, a platonicienilor”.

Impresia la lectura cărții lui Nietzsche *Așa grăit-a Zarathustra* este atît de puternică, încît produce o adevărată cotitură în evoluția spirituală a lui Frank. L-a șocat, îndeosebi, profunzimea experienței sufletești a cugetătorului german: „Din aceea clipă am simțit *caracterul real al spiritului*, realitatea profunzimii propriului meu suflet și, fără nici un fel de hotărîri aparte, destinul meu lăuntric a fost stabilit. Am devenit „idealist”, nu în sens kantian, ci idealist-metafizic, purtătorul unei anume experiențe de spirit, ce-mi va permite accesul la realitatea intimă, ascunsă a existenței. Am devenit „filosof...”.

Poate cea mai bună analiză a curentelor de idei și a psihologiei societății ruse prerevoluționare o reprezintă *Sfărîmarea idolilor* (Berlin, 1924). Această scriere se situează între alte două opere fundamentale ce exprimă meditațiile autorului asupra limitelor cunoașterii umane, scrise de pe poziții raționalist-critice, transcendente: *Obiectul cunoașterii*, Sankt-Petesburg, 1915 și *Ceea ce nu poate fi înțeles* (*Nepostijimoe*), Paris, 1939. Ultima este, în fond, o „introducere în filosofia religiei”, întrucît Frank nu se considera teolog, iar această disciplină, abordabilă, în concepția gînditorului rus, numai din arie teologică, nu putea fi „înțeleasă” din afară, din sfera metafizicii. Chiar dacă tema religioasă se conturează la el în planul obiectului și nu al judecății intuitive, cartea este străbătută de o profundă credință.

Interesante sunt și aprecierile filosofului asupra răului, problematica acestui principiu constituind piatra de încercare a oricărei metafizici a unității întru ființă. El recunoaște că „filosofia are o tendință imanentă către optimism, negînd în felul acesta realitatea răului (orice sistem monist, ba chiar și monodualist) nu poate găsi un „loc” pentru rău, fără a se contrazice din interior”. A explica răul înseamnă „a-l fundamenta” și „a-l îndreptăți” totodată; ne găsim „în fața unui mister de nedezlegat”. În unele privințe părerile sale se apropie de cele ale lui J. Böhme: „Răul ia naștere din beznă de nepătruns ce plutește, parcă, pe pragul dintre divinitate și non-divinitate”, în momentul în care, venind pe lume „întru Dumnezeu și fiind în Dumnezeu, încetează a mai fi Dumnezeu” (A se vedea: *Lumină în beznă. Încercare de morală creștină și de filosofie socială*, scrisă în 1939, apărută zece ani mai tîrziu; *Dumnezeu e cu noi. Trei meditații*, concepută în 1941, publicată postum, în 1964; *Ceea ce nu poate fi înțeles*).

Același V.V. Zenkovski e de părere că sistemul filosofic al lui Frank poate fi considerat cel mai important și mai profund din întreaga evoluție a gîndirii ruse. Primează în ordinea „reușitelor” uimitoarea unitate a construcțiilor teoretice. De la primele creații și pînă la *Lumină în beznă*, fără a ne mai referi la precizia formulărilor și la aprofundarea teoriilor separate, el a rămas credincios acelei concepții fundamentale, ce s-a maturizat pas cu pas în forul său lăuntric. Originalitatea și forța lui Semion Frank nu stau în metafizica unității întru ființă, înfrînită și la Soloviev, Plotin, Nicolaus Cusanus, dezvoltată, în paralel, de Karsavin, Florovski ori Bulgakov, ci în acea *argumentare* a acestei metafizici în operele sale.

Alte lucrări: *Filosofie și viață*; *Studii și schițe de filosofie a culturii*, Sankt-Petersburg, 1910; *Sensul vieții*, Paris, 1926; *Bazele spirituale ale societății. Introducere în filosofia socială*, Paris, 1930; *Realitatea și omul. Metafizica existenței umane*, Paris, 1956.

După aproape șapte decenii de absență, scrierile sale încep să apară în patria de origine, în paginile prestigioaselor reviste „Voprosî filosofii”; „Literaturnaia gazeta”. Editura „Pravda” îi publică trei lucrări de referință în volumul *Opere* (1990).

Repere critice: *Omagiu lui Semion Ludvigovici Frank*, München, 1954, incluzând exegeze, memorialistică, scrisori; D. Cijevski, *S. L. Frank – istoric al filosofiei și literaturii*, în „Filosofskaia i soțiologhiceskaia misl’”, Kiev, N° 11/1910, nr. 11; V.N. Ilin, *S.L. Frank și locul său în cultura filosofică rusă*, în: „Vestnik ruskogo studentskogo hristianskogo dvijenia”, Paris, N° 1/1951.

Studiul *Legenda despre Marele Inchizitor* apare pentru întâia oară la Berlin în 1934.

1. Personaj „sacrificat în favoarea sistemului său” (V. Cristea), autorul unui plan de „organizare a lumii”; este „marele ideolog” al romanului respectiv.
2. Ernest Renan (1823-1892) – savant și scriitor francez, autor al *Vieții lui Isus* (1863), tradusă curînd după aceea în limba lui Pușkin. A se vedea și *Jurnalul de scriitor* din 1875, în *Ed. rom.*, vol. 11, p. 51.
3. Subintitulată „Povestire fantastică”, a fost inclusă de Dostoievski în *Jurnal de scriitor* din aprilie 1877 (*Ed. rom.*, vol. 11, pp. 353-371).

CUPRINS

PREFAȚĂ	5
MARELE INCHIZITOR	11
Konstantin N. Leontiev	
DESPRE IUBIREA UNIVERSALĂ	27
Vladimir S. Soloviev	
DIN DISCURSURILE ÎN MEMORIA LUI DOSTOIEVSKI	43
Vasili V. Rozanov	
DESPRE LEGENDA „MARELE INCHIZITOR”	57
DIN SCRISORILE LUI K. LEONTIEV CĂTRE V. ROZANOV	165
Serghei N. Bulgakov	
IVAN KARAMAZOV CA TIP FILOSOFIC	174
Nikolai A. Berdiaev	
MARELE INCHIZITOR	198
Semion L. Frank	
LEGENDA MARELUI INCHIZITOR	221
REPERE BIOBIBLIOGRAFICE ȘI NOTE	229

În colecția PLURAL
au apărut

1. Adrian Marino – *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice și culturale*
2. Lev Șestov – *Noaptea din grădina Gbetsimani*
3. Matei Călinescu – *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter*
4. Barbey d'Aurevilly – *Dandysmul*
5. Henri Bergson – *Gîndirea și mișcarea*
6. Liviu Antonesei – *Jurnal din anii ciumei: 1987-1989*
7. Stelian Bălănescu, Ion Solacolu – *Inconsistența miturilor: Cazul Mișcării legionare*
8. Marcel Mauss, Henri Hubert – *Teoria generală a magiei*
9. Paul Valéry – *Criza spiritului și alte eseuri*
10. Virgil Nemoianu – *Micro-Armonia*
11. Vladimir Tismăneanu – *Balul mascat*
12. Ignățiu de Loyola – *Exerciții spirituale*
13. *** – *Testamentum Domini* (ediție bilingvă)
14. Adrian Marino – *Politică și cultură*
15. Georges Duby – *Anul 1000*
16. Vasile Gogea – *Fragmente salvate (1975-1989)*
17. Paul Evdokimov – *Rugăciunea în Biserica de Răsărit*
18. Henri Bergson – *Materie și memorie*
19. Iosif Sava – *Radiografii muzicale. 6 Serate TV*
20. Gabriel Andreescu – *Naționalisti, antinaționalisti... O polemică în publicistica românească*
21. Stelian Tănase – *Revoluția ca eșec*
22. Nikolai Berdiaev – *Sensul istoriei*
23. Françoise Thom – *Sfârșiturile comunismului*
24. Jean Baudrillard – *Strategiile fatale*
25. Paul Ricoeur, J.L. Marion ș.a. – *Fenomenologie și teologie*
26. Thierry de Montbrial – *Memoria timpului prezent*
27. Evagrie Ponticul – *Tratatul practic. Gnosticul*
28. Anselm de Canterbury – *De ce s-a făcut Dumnezeu om?*
29. Alexandru Paleologu – *Despre lucrurile cu adevărat importante*
30. Adam Michnik – *Scrisori din închisoare și alte eseuri*
31. Liviu Antonesei – *O prostie a lui Platon. Intelectualii și politica*
32. Mircea Carp – *„Vocea Americii” în România (1969-1978)*
33. Marcel Mauss, Henri Hubert – *Eseu despre natura și funcția sacrificiului*
34. Nicolae Breban – *Riscul în cultură*
35. Iosif Sava – *Invitații Eutberpei. 8 Serate TV*
36. A. Van Gennep – *Formarea legendelor*
37. Claude Karnoouh – *Dușmanii noștri cei iubiți. Mici cronici din Europa Răsăriteană și de prin alte părți*
38. Cristian Bădiliță (ed.) – *Eliadiana*
39. Ioan Buduca – *Și a fost seară, și a fost dimineață*

PLURAL M

1. Émile Durkheim – *Formele elementare ale vieții religioase*
2. Arnold Van Gennep – *Riturile de trecere*
3. Carlo Ginzburg – *Istorie nocturnă*
4. Michel de Certeau – *Fabula mistică*
5. G.W. Leibniz – *Eseuri de teodicee*
6. J. Martín Velasco – *Introducere în fenomenologia religiei*
7. *** – *Marele Inchizitor. Dostoievski – lecturi teologice*

În pregătire:

Jean Delumeau – *Păcatul și frica*
Ștefan Afloroaei – *Cum este posibilă filosofia în Răsăritul Europei*
Cicero – *De divinatione*
Adriana Babeți – *Despre arme și litere*
Marc Bloch – *Regii taumaturgi*
Raymond Trousson – *Istoria gândirii libere*
Pierre Hadot – *Ce este filosofia antică*

În curînd : A TREIA EUROPĂ, o colecție coordonată de
Adriana Babeți și Cornel Ungureanu • Michael Pollak – *Viena 1900*
• Carl Schorske – *Viena, sfîrșit de secol* • J. Le Rider – *Mitteleuropa*

Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3 • P.O. Box 266
6600, Iași • Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111;
(032) 217440 (difuzare); E-mail: polirom@mail.cccis.ro

Tiparul executat la Polirom S.A. 6600 Iași
Calea Chișinăului nr. 32
Tel.: (032) 230323; Fax: (032) 230485
